ספרות ותרבות

פולין

י. י. טרונק

י. י. טרונק

פולין

זכרונות ותמונות

עברית: עזרא פליישר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

יוצא לאור ע"י ספרית פועלים

בשיתוף עם קרן וינפר-מורגנשטרן

סדרת ספרים בעריכת ד. הנגבי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©

הזכויות שמורות לספרית פועלים בע"מ
הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה
נדפס בישראל 1962 ; דפוס השומר הצעיר, מרחביה

קרן וינפר־מורגנשטרן מבקשת לקרב אל הקורא העברי נכסי ספרות שנוצרו ביידיש. הקרן נוסדה על־ידי בית יוסף מורגנשטרן (הוליווד, פלורידה) לזכר המשורר ז. וינפר וברטה מורגנשטרן.

י.י. טרונק
פולין
זכרונות ותמונות

יחיאל ישעיה טרונק (1887—1961)

בין יצירות י. י. טרונק:

פון דער נאַטור. נאַוועלן. (פאַרלאַג גיטלין, וואַרשע.)
(מן הטבע. סיפורים)
פייגנבוימער און אַנדערע דערציילונגען. (פאַרלאַג „די צייט", וואַרשע.)
(תאַנות וסיפורים אחרים)
מידע. נאַוועלן. (פאַרלאַג פנחס גראַאובאַרד, וואַרשע.)
(עייפים. סיפורים)
אידעליזם און נאַטוראַליזם אין דער יידישער ליטעראַטור. (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(אידיאליזם ונאטוראליזם בספרות יידיש)
צווישן ווילן און אַנמעכטיקייט (ה.ד. נאַמבערג). (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(בין רצון וחוסר־אונים. — ה. ד. נומברג)
יאָסעפוס פלאַוויוס פון ירושלים און אַנדערע היסטאָרישע נאַוועלן. (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", ווארשע.)
(יוספוס פלאביוס איש־ירושלים וסיפורים היסטוריים אחרים)
יידישע קולטור־פראַגן און דער סאָציאַליזם. (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(שאלות תרבות יהודית וסוציאליזם)
נאַענט און פרעמד. עסייס. (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(קרוב וזר. מסות)
שלום עליכם (זיין וועזן און זיינע ווערק). (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(שלום־עליכם — האישיות והיצירה)
וועלט־חשבון (פראָזע און לידער וועגן דער וועלט).
(חשבון־עולם — פרוזה ושירה אודות העולם)
סאָציאַליסטישע אימפרעסיעס. (פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע.)
(רשמים סוציאליסטיים)
טביה און מנחם־מענדל אין יידישן וועלט־גורל. (פאַרלאַג „ציקאַ", ניו־יאָרק.)
(טוביה ומנחם־מנדל בגורל־עולם היהודי)

הפרקים:

	עמוד
[על י. י. טרונק — מאת נ. מיזל]	ט
[מאת המהדיר]	יד
בפתח הספר	טו

ספר ראשון:

בתי אבותי

סבא מוצאו מיהודים פשוטים	3
ר' יהושע'לה קוטנר	6
סבתא לאה. חסידות וורקה	13
אבי העילוי	18
בעזרת צדיקים ו„סגולות"	20
בעבי היערות שומע סבא על העילוי מקוטנה	28
ה'חצר' באוסמולסק	31
קרוניות יהודים עניים על-פני דרכי פולין	45
קבצנים באים לסעודת-העניים	49
הסעודה לכבוד האיכרים	52
ר' גרשון הניך מראדזין. הקוצקי	56
יום החופה	67
שמלת-החופה מוארשה	71
קבלת-פנים לכבוד החתן	73
נוח נאשלסקר המפורסם	75
הכנות לכיסוי-כלה	79
נרות-הבדלה דולקים	83
הדוד יקל וירחמיאל יוצאים לראות את ר' ישעיה פריבם	85
סוחר-היערים ר' יעקב אנגלמאן	93

הגאון הסוכאטשובי ומעשה הפרופינאטור 100
שמחה גייגה הולך אל הרבניות 108
שני אחים משני אבות 113
מוצאי־שבת 120

ספר שני:

שנות הילדות

אני בכיין מלידה 127
זכרונות מן העריסה 130
קצת פסיכו־אנאליזה 132
סבא ברוך 135
סבתא לאה אינה מוצאת מנוח לנפשה 144
הדודה שפרה־מירל וסבתא לאה 148
אלמנה עלובה ושתי יתומות 153
הרבנית־מקאליש מתכוננת לחזור לכם־זהב 159
הרבנית־מקאליש נוסעת ללודוש 163
הרבנית־מקאליש מקבלת את הדין 167
אגרות מבשרות אושר מלודוש 170
אנו מגיעים ללודוש 174
'חדר' בלודוש. נוף החומש 177
שמחה ווישליצקי ואנשי־ביתו 180
המשפחה האוסמולסקית עולה לאטה ללודוש 185
חורף קשה ממשמש־ובא 193
קפוטת־חמשי הראשונה שלי 196
"השטיבל הגדול". ר' לוי קאהן 198
שבת, בשעת הסעודה 206
חולירע בפולין 209
יערות לאגבניקי מרשרשים 211
היערות בלאגבניקי מחרישים מפני החום הגדול 214

שוב בלודזש. "המכנסיים" 218
ר' יהוש'עלה קוטנר נוטה-למות והעולם מַחשיך 219
שידוכים לדודה איטקה 223
הדודה איטקה — מַשכילָה מרת-נפש 226
שוכחים שהדודה איטקה נתארשה 234
בזדונסקה-וולית מתכוננים לחתונה 238
דלוטוב. לילך ויסמין 242
מזוזות על דלתות בית-הפריצים 247
שלושה יהודים. הילדים נבערים מיידישקייט 249
סבתא חיה משתלטת על המשק הכפרי 252
יערות דלוטוב האפלים 254
ר' נח בראָם ומשפחתו ה"גויית" 257
אורחים מקוטנה. קוצצים חטמיהם של מַלכי פולין 262
בית-כנסת קטן. צלאָל נושא צלָב שחור בראש פרוצסיה 264
הקציר. יהודים רוקדים עם גויים 272
הימים-הנוראים. לייבושל תוקע בשופר 276
סליחות. האורלוגין משמיע זמר פולני נושן 278
יישובניקים באים. "פּפּרות". העופות "מתים" להישחט 281
יערות הם תורת-משה? מן החורבה יזרום הזהב בשפע 284
משפחות-התורה משתדכות. ככה-זה כשנוסעים עם
טיפש לחתונה 291
הגוארדיה הקוצקית. שולחים להביא את ליבּה 295
חופה בסוכאטשוב 300
סעודת-חתונה סוכאטשובית. צדיקים בימות-המשיח 302

על י. י. טרונק

מאת נחמן מַיזל

א

י. י. טרונק נכנס לספרות־יידיש לפני יובל־וּמַעלה, ב־1909. היה אז תור האביב בספרות יידיש העולמית ושיא עת־הפריחה ליצירה היהודית בכלל. כמעט בה־בשנה נתגלו דויד ברגלסון, צבי הירשקאן, אפרים קאגאנובסקי, ז. י. אנכי, ועוד, והעמיקו שורשים באדמת־יידיש פרץ הירשביין, ז. שניאור, יונה רוזנפלד, ה. ד. נומברג, למד שפירא, דר נסתר, י. מ. וייסנברג, דוד איינהורן, מנחם בוריישא, ופשיטא — שלום אַש. איש־איש מהם היה עולם בפני עצמו, יוצא סביבה משלו, בעל רקע משלו, והביא אתו מורשת־דורות של כוחות הני ורוח.

י. י. טרונק נכנס אל ספרות־יידיש בנתיבה משלו. מוצאו — ממשפחה רבנית עתיקה עם ייחוס־גבירים. מספר הוא, כי בתחילה הרגיש את־עצמו כאיש מן־הצד, כזר, בקרב סופרי־יידיש ה„פשוטים", וכן התייחסו גם הם אליו וטענות השמיעו באוזני פרץ על שהוא מקרב את זה האברך החסידי־הגבירי ומדפיס כתביו.

ואכן, במשך זמן רב נשאר י. י. טרונק מיוחד־במינו בספרות־יידיש הן בתמאטיקה שלו והן בתוכן כתביו וצורתם.

בספר החמישי של „פולין" (ביידיש, ניו־יורק, 1949) אנו קוראים: „בד־בבד עם עברית כתבתי גם יידיש. אלא שלא ראיתי את כתבי ביידיש כמשהו מהותי לגבי היומטוב הפנימי שלי. בעברית ביקשתי למסור את הלכי־הירהורי, חשבונות־נפשי ומזג־מחשבותי. ביידיש כתבתי לפי־הרוב על סביבתי, ובעיקר — על הרגשת הטבע, אשר מעודי היתה ערה בי... בעברית שוב צפה ועולה לפני הגמרא, והאינטלקט של משפחת אבי. עברית היתה לשון הטרונקים, יידיש — לשון הגזשיוואטשים וסבא ברוך." (שם, ע' 15).

זו החלוקה, זו השניות באופיו ובתפיסת עולמו היהודי — היתה מעולם יסוד ועיקר, אחד מן הניגודים המרובים שבתוכו, שדוקא השפיעו לברכה בגידולו ובהתפתחותו היצירתית. סתירות והפכים לעולם גדלו יחד עם גידול ה„אני" שלו, האדם והאמן שבו, שכה האמין כי שני אלה אחד־הם. לא־לשוא נמשך כל־כך אל פרץ ודבק בו. קירבת־נשמה עמוקה היתה ביניהם. והרי דבר שכתב פרץ, ה„רבי" של טרונק, על עצמו: „בעיות וניגודים — אלו הם שני הצירים אשר עליהם יתגוללו ויסובו כל ידיעותי הספרותיות. תמונות של

ניגודים מוסריים, ניוון עצוב של חסידות, חורבות של השקפות־עולם... דראמות וטראגדיות, שהן יותר בשריפה מאשר בדעיכה...״ כך תיאר פרץ את יצירתו שלו בפרוס מלחמת־העולם הראשונה, בטרם השׂואות העולמיות. על־אחת־כמה־וכמה, שהיה בכוחם של בעיות וניגודים לגרות ולעורר, לזעזע ולהגעיש את תלמידו, י. י. טרונק, אשר ביחד עם כל דורו התנסה במבחנים ובזעזועים של זמננו.

ב

עיון ברשימת 40 היצירות של י. י. טרונק, אשר יצאו לאור במשך 50 שנה (״הספר והקורא״ שלו יצא ב־1911), ושימת־לב לשמות הספרים ונושאיהם, יגלו לנו, כי יוצר זה הוא מן ההולכים לאיטם. ביישוב הדעת, בפקיחת עין על מעשיו, בהדרגה — עלה במעלות יצירתו. כמו פרץ, ניסה ידו בצורות ספרותיות למיניהן — ועם־זה היה מאוד שונה מפרץ. זה, דחוף־רגש, נחפז, דינאמי היה; ואלו טרונק שהה ונאחז באחת הצורות ולא היה נמהר להחליף את התמאטיקה שלו. ואף בזאת נשתנה מן ה״רבי״ שלו: י״י״ט היה מבעלי נשימה ארוכה, יותר מאריך בדיבור וגוֹדֵשׁ־בציור, יותר סבלני בהבעת חויות, רשמים, הרהורים ומצבי־נפש. וכן נשים־לב, כי עד למלחמת־העולם השנייה שפר חלקו־בחיים של טרונק לעומת פרץ; היתה לו אפשרות לשוטט־לתייר, לבקר וללמוד ולחקור את מקומות־התפארת שבעולם — שמתוך כך הורחבו והועמקו רשמי חוויות שלו, אף התגוונו מקורות ההשפעה.

וי״ט — הרבה יותר מאשר י״ל פרץ — ממקבלי־השפעות היה. מעניין, אגב, לציין איך י״ט עצמו מַכיר בהשפעה אחת שפעלה עליו, זו של ״בעל־מחשבות״, אשר גרמה לו כי ישנה את דרך־יצירתו מעיקרה. וכך הוא כותב: „בעל־מחשבות הראני את הדרך, אלך בה... הרבה דברים, אשר בראשונה ראיתים תוך ועיקר באפשרויות האמנותיות שלי, נפקחו עיני לראותם כי אינם אלא כמיני תבלין וקולות־ליווי. הכרח לי לעשות את חשבון נפשי מחדש ולנסות להתמצא במבוכי־אפשרויותי...״ (״פטלין״, ע׳ 228).

אחד מספריו נקרא ״חשבון־עולם״, ותדיר ״חשבון־עולם״ שלו עולה בקנה אחד עם ״חשבון־הנפש״ של עצמו. ספרים אחדים הוכתרו, באורח האופייני לו, בשמות אוצרי־ניגוד, כתזה הגוררת אנטי־תזה, לשם בניין סינתזה. הרי כמה שמות, לשם דוגמה: ״אידיאליזם ונאטוראליזם״, ״בין רצון לחוסר־ישע״, ״קרוב ורחוק״ — ויש עוד כהמה.

דרכו הארוכה של י. י. טרונק עברה הרים ועמקים, נתפסה לטֻמות אוניבר־סאליות והתענגה על מַטעמים יהודיים. היה ביכולתו לקרב את הקטבים,

ולא־אחת היה מַפליא לעשות בחכמת צירופים, ואפילו מביאָנו לידי תמיהה, שמא אין זו רק תמימות בלבד, אלא גם מעשה שובבות, קריצת עין בנוסח הלל הזקן, ש"היה כורך מצה ומרור ואוכלם ביחד"...

יריעת־יצירה רחבה — ומופלאה, מלאה הפתעות סַרגרגים: הנה הוא פוסע בדרך־המלך של הספרות, והנה יורט לשבילים צרים לא־כבושים. אפשר לא היה בתוכנו עוד סופר כמוהו שעברו עליו גילגולי־יצירה כה מרובים, תמורות כה מרובות בתוכן־וצורה. רבצדדי, ססגוני, כה פתוח להשפעות — ובכל־זאת חוצב את יצירתו מתוכו, מתוך תסיסת־נפש מקורית וכשרון עיצוב מקורי.

ג

רשמים הגותיים, הרצאות מטעמות־רגש, עממיות־שתין וכנגדה־ולעזרתה תעלולי וירטואוזיות בלשון — וכל־אלה במזיגה מיוחדת של פרוזה ושירה. הוא היה האמן היהודי־המובהק, אף־כי לעתים קרובות נזקק לתמאטיקה אוניברסאלית והעלה אגדות ודמויות מקצווי עולם־מקדם. בתוך־תוכו חבויים היו איזה ערגונות־אהבה לעבודת־מסתורין, לעתים קרובות ממש התבשם מריחות וטעמים של מטאפיזיקה; אך על־פי־רוב היה חוזר עד־מהרה ומבטלם, בכוח ההומור והאירוניה, השופעים כאילו מתוך שני מקורות־עוז: טביעת עין נוקבת של אמן התופסת את הנעלה עם הנלעג, את הנאַטוראַליה גם אצל בעלי התפשטות־הגשמיות; ראציונאליזם עקבי, הן כפועל־יוצא של תולדות אצולת־הרוח היהודית, הן מתוך צמידות לשכבות העממיות של ריכוז היהודים הגדול בפולין.

"בין מחשבה לשירה" — כן כינה פרץ סדרת מאמרים שלו, שפירסם בשנים האחרונות לחייו. ניתן לומר: הסוד והיסוד של יצירת י. י. טרונק היה אותו המהלך הקרוב־רחוק שבין מחשבה לשירה. לפרקים לא קל להבחין מה קודם למה, איה הראשית ואֵי תולדותיה; שכן הדברים מעורבים, יונקים כנראה מתוך אותם הקרקעות עצמם, שזורים־וקלועים כמו נר־הבדלה.

יש אשר פתח י"ט בדרך הריאליזם והנאטוראליזם, וסיים בהפלגת־דמיון; יש והחל בשיטה הגיונית קפדנית ועבר בהדרגה אל יריעה ומוטיבאציה אידיאליסטיות. נאבקו בקרבו אינטלקטואליות עם עממיות, דיאלקטיקה יוונית עם מיתולוגיה יוונית, תבונה יהודית עם אגדה ודברי־הבאי עממיים. (אך מעולם אינו משאיר אותך בטעות או בספק לגבי המשמעות, הכוונה, הנטייה־הסופית של המחבר.) אף הלשון שלו יש בה שינויים ודרכים: הנה היא רצינית־רעיונית, והנה משתעשעת ומתקנדסת (ביחוד בעיבודיו את מעשיות־העם). פרק 12 מן „הרומאן של חוזה בכוכבים" נקרא אצלו: "תוך כדי

הסיפור משתפך המחבר ברגשות פיוטיים על האהבה". ובפרק 13 של אותו ספר כותב הוא: „נגד כל הכללים המקובלים הפסיק המחבר את מהלך־המאורעות ופתח בשפך־רגשות על האהבה ומהותה בכלל. המבקר יזקוף זאת מסתמא על חשבון חוסר־האונים לתאר מאורעות סיפוריים — וכו'... בזאת לא יצדק המבקר..." ורשאי היה טרונק לומר אותו הדבר עצמו בנוגע לכמה מקומות אחרים שכתביו: בהם הוא פושע מדעת ולתאבון ב„כל הכללים המקובלים". הוא הגיע בכך ממש לידי מדרגה של עושה פלאים שכולם שלו, מדרגת וירטואוזיות שבה אף הלשון על חוקיה וסודותיה נכבשים כחומר ביד היוצר.

ד

בשנים האחרונות נתפס טרונק לניסויים מיוחדים במינם. הוא ברח מן השיגרה, מן החוקים הסטאנדארטיים, וביקש להשיג טונים חדשים. יתר על כן: לכל סיפור שלו ניסה צורות חדשות, לשון חדשה, סגנון חדש. מעניין הוא ספרו „בָּבָא מַעֲשֶׂה", שכתב על פי הרומאן של אליהו בחוֹרֵב. הוא ניגש לעבודה זו בתכלית־רצינות. כאן הועילו לו חוקר־הספרות ואומן־הלשון, אשר חברו בתוכו־יחדיו. כותב הוא בהקדמתו: „הלשון היא בריאָה דינאמית. הריהי כמים זורמים על פני נופי־האדמה של הדורות. מתפתחת היא ומשתנה. היא בלי הרף." רוצה הוא לחדש משהו, ולא סתם לסַפר מחדש את ה„בבא־מעשה" העתיק. ואומר הוא בהקדמתו: „בעניות־דעתי, התייצבתי אני הקטן — מקוה אני שלא אהיה האחרון — בשורת המחברים היהודיים אשר כפעם־בפעם ניסו לשוות נוסח חדש ל„בבא מעשה" — נוסח חדש הן מצד התיאור והן מצד הלשון..." והוא מוסיף: „לעולם, האחרון מעיז יותר מקודמיו. יש לו על מה לסמוך... היטב מסתכל הוא בכוונותיהם של הקודמים, ואיך עשו את מלאכת־הקודש."

כאן ניתן לנו המפתח לניסוייו: מַעמיד הוא את עצמו בשורת־הקודמים ורואה את עבודתו כמלאכת־קודש.

מי שנפגש עם י.י. טרונק לעתים קרובות בשנים האחרונות וראהו תמיד־עסוק, תמיד שקוד על עבודתו, יודע כיצד היה כותב מתוך רגש־אחריות, כיצד ראה את מלאכתו כשליחות קדושה. אל־נכון השיג כי שום איש זולתו לא יכשר לעשות כמוהו. ודרכו קשה היתה. תמיד נמשך אל האוצרות הגדולים, אל המקורות הגנוזים, אשר דובבו אליו מעל קירות הספרייה הגדולה, על מחלקותיה היהודיות והבלתי־יהודיות, ברח' 42 פינת השדרה־החמישית (ניו־יורק). כשם שיהודי אדוק יושב בבית־המדרש או ב„שטיבל" של חסידים, כך היה מבלה בספרייה הגדולה שעות אחדות בכל יום.

את ה"בבא מעשה" לא סתם לטש למשעי; הוא ניגש אליו ברוח של "סינתזה חדשה" — לשבץ "את רומן־האבירים הזר (זו לשונו) בתוך אורח־חיים יהודי". על כן סיגל לסיפור את "הנוסח החדש, הסגנון החדש, הלשון החדשה", וכן אומר הוא: „ראיתי צורך לכתוב כמעט את כל החיבור בפרוזה מחורזת. החרוזים מתחילים לא בפתיחה, אלא כשהפרקים מתלהטים. הרי זה מישחק בפאנטאזיה יהודית." ("מעיינות ואילנות", 1958, ע' 226—227).

שמואל ירחינאָה אמר: „נהירין לי שבילי דשמַיא כשבילי דנהרדעא". י"ט רשאי היה לומר על עצמו: "נהירין לי שבילי היצירה העולמית כשבילי היצירה היהודית". הוא טייל דרך־חירות בכרם העולמי כמו בכרם־ביתו היהודי. הנה ניגש לכתוב מסה (שיצאה מתחת־ידיו לתפארת) על הנושא „יעקב ועשיו", ומיד קמו לפניו דמויות גדולות שבעמים אחרים. וכן יאמר: „עובדות היסטוריות? וכי אין אמנות גדולה ציור הטבע האנושי והגורל האנושי? וכי אין ציורי דמויות אנושיות גם חלון שבעדו אנו צופים על התהוות האדם, כלומר, שעל־ידו ניתנת לנו גישה אל המאורעות ההיסטוריים? הטראגיקנים היוונים, כלום אין הם היסטוריה? שקספיר, כלום אין הוא היסטוריה? אנאטול פראנס בנובלה שלו מסכם את טיב ההיסטוריה האנושית במלים מעטות: ‚בני־אדם נולדים, סובלים ומתים — זו כל המַשתית, עליה נבנה המחזה הגדול הנקרא היסטוריה.' כמה אמת וכמה חכמה בזה!" (ע' 356).

אכן, בדרך מאוד עצמאית, יהודית־אנושית, תפס י.י. טרונק את החיים, את העולם, את האדם. ובתוֹאַם עם תפיסת־עולמו העמוקה והרחבה התייחס לספרות־יידיש ויצירתה. הוא ראה בה מה שתבע וחיפש בתוכה פרץ: רוממות, קדושה, יומטוֹביות, אשר תזריח אור לתוך חיי־החולין היהודיים, אשר תנטה גשרים מימי־קדם ועד ההווה והעתיד. ביקש פרץ לראות את האדם, את היהודי, "כמי שרגליו מוצבות ארצה וראשו מגיע השמימה..."

גם חזון־טרונק והתמודדותו האמנותית העפילו כלפי־מרום. נקטוף־לנו שורות אחדות מתוך מאמרו "בעיות ספרות־יידיש" ("מעיינות ואילנות", ע' 443—453): "יידיש נתמזגה באורח־פלא עם דמות האדם היהודי על כוכב־לכת זה. יידיש מסרה את כל הגיוונים הדקים, את כל המצולות ואת כל רטטי־הנשמה של האדם היהודי" (ע' 448).

והוא מסיים את המאמר במלים אלו: "הם (סופרי־יידיש) הלכו יחדיו כברת־דרך יהודית גדולה. סופרי־יידיש, בכללותם, סיימו אחת מן התקופות הגדולות־ביותר והיפות־ביותר מאז מתהלכים אנשים יהודיים על פני האדמה..." (ע' 453).

באותה דרך־גדולה הלך גם י.י. טרונק בכל שנות־יצירתו, קל־וחומר בעשרות שנותיו האחרונות. בהן יצר את הטובים והעמוקים שבכתביו.

★

ספרי פולין, שנכתבו בגלות ארצות־הברית, בעצם שנות השואה של יהדות פולין, עם כל יהודי אירופה כמעט, הם מזמור אחרון לכור־מחצבתו של האמן היהודי, מזהיר במיטב סגולותיו ומפועם ייחודית באהבת־ישראל הטרוּנקית ומצוקתה.

כרוניקות משפחתיות, עם סיפורים ועלילות דמויות, מהן נעלות מהן מגוחכות — מונשמות רוח חיים עזים. לא אַקראיוּת ולא אַנקדוטה, אפילו אם כך הוא הרושם הראשון — אלא פוחות שורשיים, עקשנות מזג משום כובד המשקל של ההוֶי, אפילו בבצות השוק של סוכאטשוב, חיטובי סגנון ונוסח שבחטיבות חיים, אם של ענקי התורה ואם של פשוטי־יהודים. בפולין של טרונק הכל מהותך ואחדותיי, אף נוהר וזורם — מתוך מקורותיו, ולפי אפיקיו, — כנהר אדיר, שמצולתו עמוקה מַראית עיניים.

על יצירה נפלאה זו כולה ניתן להמשיל דברי הסופר בפתח הפרק האחרון של ספרנו: הוא מבקש לכבוש את סערת הלב שעם הזכרונות האישיים, ולהסתפק בשפת „התיאור האובייקטיבי של דברים־שהיו". אותו תיאור דברים־שהיו בבתי יהודים ובעולמם, מתוך כיבוש סערת־הלב (הבלתי נכבשת עד־גמירא) הצמיח בקונכיתו של י. י. טרונק — מאחרוני סופרי היהודים בגולה החיונית הסוערת וקשובה־פנימה — את פנינת פולין. „כרוניקה משפחתית" שנושקת לאֶפוֹס.

שבעת ספרי פולין כשבעה היכלות הם, וכל אחד נפתח גם כמדור בפני עצמו. אנו מביאים עתה את שני הספרים הראשונים.

המהדיר

בפתח הספר

ספר זה ראשון הוא לשורה של ספרים שבהם רוצה אני לתאר את תמונת חיי במסגרת התמונה הכללית של החיים היהודיים בפולין ומתוך זיקה אליהם.

בפולין היו החיים היהודיים מושרשים באדמה ובנוף; הם פירנסו בלשדם את כוח היצירה היהודי. גורלה המר והטראגי של ההיסטוריה היהודית ירד פסערה של חושך על יהודי פולין המופלאים והעשירים ברוחניותם, על יהודים שלמים ועמוקים אלה, למעמדיהם ולשכבותם. בושמה הקדוש של ההמשכיות היהודית החיה עלה מן היהודים ההם. „ריח בני כריח השדה אשר ברכו ה'". החרב ירדה על ראשיהם ובדמם השפוך רצה שונא־העולם לראות את סופה של האומה היהודית הנצחית.

ואולם יהודי פולין לא בנקל נכרתו ממקומות חיותם. הגבורה היהודית הנושנה האירה תמיד ממארג המסורות של יהודי פולין ומז המהפכות שלהם, מן האדיקות שלהם ומן האפיקורסות שלהם. בפולין זכינו לראות בעינינו ממש את דיוקנו של עם ישראל סבא.

אחרוני הלוחמים היהודים בגיטו משולים הם על פי דרכם ללוחמים על חורבות ירושלים. מאבקם של היהודים בעיירות פולין, מלחמתם של היהודים בשונאי־עולם, דוגמאות הן מן הנעלות ביותר לרוממות רוח האדם. ליהודי פולין הקדושים, שביניהם נמצאים גם אבי חיים אברהם וגם אמי בּיילה פראַדל, מוקדש הספר הזה.

י. י. טרונק

ניו־יורק, 3 בנובמבר 1943

ספר ראשון

בתי אבותי

האוטוביוגראפיה של אדם אין ראשיתה דוקא בתמונות חייו האישיים שהוא שואבן מתוך זכרונות עצמו. האדם בכללותו אינו אלא הסך־הכל של הדורות שקדמוהו — ויצורם. האדם אינו אלא בבחינת סינתזה לשלשלת היסטורית ארוכה. אפתח תיאור זכרונותי — בספר־היוחסין של אבותי.

פרק ראשון

סבא ברוך גזשיוואַטש מוצאו מיהודים פשוטים. הנסיך סאַפייהאַ. סבתא חיה האדוקה והענוותנית. הבת־יחידה שנתקיימה־בחיים בזכות צדיקים.

אבי־זקני מצד אמי, ברוך גזשיוואטש, היה מוצאו ממשפחה יהודית־כפרית פשוטה בפולין. ואולם ביתנו, מאז עומדי על דעתי, היה בית של למדנים־משכילים, של 'גבירים' שזכו לנכסים מקרוב, ועל כן היינו מתרחקים ממשפחתו הכפרית־הפשוטה של סבא. היא לא הוסיפה כבוד ל'ייחוס' שלנו.

דומה שמשפחתו של סבא היתה באמת פשוטה בתכלית. דודי ובני דודי עדיין עלה מהם ריח ייחוסם הגס. הולכי־רכיל היו טוענים כי אביו של סבא — שלא שמעתי את שמו אלא כל־אֵימת שסבא עלה לתורה 'ששי' — "שותק" כפרי היה, אֵי־שם מעבר לקַרְנִיזֶ'ה. סבא נולד לו מאשתו ראשונה. מה פָּנים היו לבית אביו של סבא, ובכלל מה דמות היתה לנעוריו בין בני איכרים ובנותיהם באותו כפר נידח — על זה לא יכולתי לעמוד מעולם. כל העבר הזה היה שמור אצלנו פסגור־בחותם. יש מקום להניח שהחיים התנהלו שם בצורה פשוטה, כפרית ואיכרית למדי. סבא ברוך דומה שהיה בנעוריו "איש שדה" לכל פרטיו ודקדוקיו. רק לאחר־מכן, משזכה לעושר ולנכסים, התחיל למד "תנא דבי אליהו" ולובש בשבתות קפוטה של שיראים. ראשי־שנים היה נוסע אל הרבי, נעשה שם מקרוֹאֵי־שולחן, בין רבנים ושאר יהודים חשובים וחובש שטריימל (על שולחן הרבי בלבד).

בימי בחרותו עזב סבא ברוך את בית הוריו השתקני ותקע אוהלו בעיירה הסמוכה, בקרניז'ה. כאן נקלע לסביבה חסידית, למדו אתו ועשאוהו קצת בן־תורה. פעם אחת, כך היה מספר, לקחוהו עמם חסידי וורקה אל רבם ר' מנדל. הוא נסע אתם בקרון־פילָה גדול של בעלי־עגלות. לעתים קרובות היה סבא מספר בהנאה ובעסק גדול על נסיעה חסידית ארוכה זו אל הרבי מוורקה. הקרונית היתה משרכת גלגליה בקושי על פני דרכיה החוליים של פולין, ואלו החסידים היו מבלים זמנם בריקודים של שמחה. בכל בית־מרזח שבדרכם ערכו "סעודה", ואת חביות הייי"ש שהובילו אתם מרחוק, מקרניז'ה, מילאו כל פעם משקה חדש. סבא ברוך ידע לספר. סיפוריו הצטיינו בסגנון, בצבעים, בפנטסיה עממית מבורכת. הוא תיאר נסיעה זו כאילו היתה עלייה־לרגל לירושלים, ומעולם לא שכח להדגיש כי הנה, הוא, נער פשוט ומסכן, השתתף בנסיעה חסידית עליזה ואֶקסטאַטית כזו, אל הרבי מוורקה!

סבתא חַיה, אשתו של סבא ברוך, היתה בת משפחה מכובדת של בעלי־בתים מז'יכלין. הוריה מתו עליה בילדותה, תוך שבוע אחד, בחולירע, וסבתא נשארה יתומה ענייה. אחת מדודותיה אספה אותה אל ביתה. אצלנו בבית לא היו מַרבים שיחה על עברנו הדל, ומשעַר אני שבביתה של דודה זו היתה

סבתא חַיה סתם משרתת. בנעוריה היתה סבתא, כנראה, יפת־תואר עד־מאוד. גם לעת זיקנתה — היא מתה בגיל מופלג של שמונים ועוד קצת שנים — עדיין ניכרו בה סימני יופיה שמלפנים. פניה החיוורים הצטיינו בתואַם מידות, עורה היה חיווריניי עם זוהר אצילות שלא עמַם. חוטמה של היתומה הענייה מז׳יכלין היה חוטם יווני קלאסי.

סבתא היתה חרישית כיונה. דומה שסבא לא רחש לה חיבה יתירה: היה גוער בה לעתים קרובות ומעולם לא הראה לה סימני אהבה. מלה טובה לא הפליט לעומתה. יחס זה עוד הוסיף, כמובן, לדפא את רוחה. סבתא הסתובבה בביתה בענוותנות יהודית טיפוסית ויראָה תמיד את סבא. למרות יחסו העריצי אהבה סבתא חיה את בעלה אהבת בת־ישראל כשרה שאינה מהרהרת אחריו ושמקריבה רגשותיה כפי מצוות התורה. מעולם לא קראה לסבא בשמו. כל אנשי הבית שלטו עליה. סבתא חיה, היה בה הרבה ממידותיה של אשה צדקנית, יראת שמַים ועושה צדקה בסתר. ומצד שני היתה אדוקה־כנבערת באמונות טפלות ומאמינה בכל — בבעלי־מופת ובשדים־מַזיקין כאחד. כמו־כן היתה אדוקה ברופאים ובכל מיני רפואות וסגולות. כל מה שהיה למעלה משכלה ועשוי להשפיע כביכול על מזלו של אדם, על בריאות גופו ועל חייו, היה זוכה אצלה, משום רגש הנחיתות שלה, ליחס של יראת־כבוד ומורא גדול. מידת הנחיתות הזאת, הן בדמות טוב־הלב שבצנעה והן בהשלמת אין־אונים עם המציאות, היתה מושרשת עמוק בקרב יהודייה שתקנית זו, שלא זכתה מעולם לאושר וכל ימיה היתה תלויה בחסדם וברצונם של אחרים.

זיווגה של סבתא חיה עם סבא ברוך — פחיתות היתה בו בעיני קרוביה. סבתא התייחסה על משפחה בעליבתית, ואלו סבא, בסך־הכל, היה בנו של ׳שותק׳. ואולם סבתא היתה יתומה עזובה ואומללה, והדודה שסבתא שירתה בביתה רצתה ׳לכסות את ראשה׳ בכל מחיר ולהשיאָה לאדם שפרנסתו מצויה.

אחרי חתונתו פתח לו סבא חנות קטנה בסַניק והתפרנס ממנה בשופי. האחוזות בסַניק השתייכו לגביר פולני גדול ומיוחס, הוא הנסיך סַפייהאַ. סבא נשא חן בעיניו ונתקבל בחצרו כ׳זשידֶק׳ (יהודי־מקורב). עד ימיו האחרונים — והוא כבר כבד בנכסים, מיליונר — הזכיר סבא את שם הנסיך ביראת־הכבוד. אף היה מתפאר בכך שהנסיך קראו ״מוי בערעק״ בלשון חיבה, ושהיה מסיעו מפעם לפעם בכרכרה הפריצית שלו. בחצרו של הנסיך התחיל סבא מַרבה נכסים וחוכר שדות בכספו. לאחר־מכן קנה בעצמו אחוזת קרקע — אוסמולסק שמה — לא רחוק מסַניק, בנה לעצמו בית־אַרמון ונעשה אף הוא ׳פריץ׳, גביר יהודי.

באחוזה זו, היא אוסמולסק, נולדתי.

עוד בעת ישיבתם בסַניק זכו סבא וסבתא לבנים הרבה, אך כולם מתו

עליהם בקטנותם. על בניהם ובנותיהם ששבקו־חיים לא דיברו סבא וסבתא מעולם ולא הזכירום כלל. ודאי גרמו לכך טעמים שבאמונה־טפלה. בת אחת בלבד נשארה להם בחיים. זאת היתה אמי.

אמא, הבת היחידה שנתקיימה להוריה, גודלה בחרדה רבה עד אין־לתאר. היא נלקחה כסדר אל צדיקים כדי שתתברך על ידם. סבתא חיה היתה מספרת באדיקות תמימה ובקול חלוש מאוד, איך הסיעו פעם אחת את בתם היחידה אל הרבי מגוסטינין (זה שתיארו שלום אש בספרו "בעל התהילים") ואיך שם הגוסטינינר הקדוש את ידיו הכשרות על ראשה הקטן לברכה, כמובן לאחר שכיסוהו במטפחת, שכן הצדיק מגוסטינין לא היה מניח ידיו הכשרות על ראש אשה אלא אם כן כיסוהו תחילה. כאן היתה סבתא חיה מוסיפה ואומרת, שאת בתה־היחידה השיגה בדמעותיה מאצל צדיקים וקדושים.

דברים אלה ארעו בעת שסבא ברוך היה כבר אדוני אוסמולסק. לא במהרה הסכין "בנו של השותק" עם מצבו החדש כ'גביר' אחוזה, שאוסמולסק שלו גובלת עם אחוזות הנסיך ספייהא. כלום קלה היא? שכנו של ספייהא! אפילו לאחר שנתעשר לא שינה סבא את טעמו ונשאר יהודי כפרי פשוט שהשגותיו בענייני העולם־הזה לא הרחיקו הרבה מעֵבר לצלחת בורשט־שומים משובח עם תפוחי־אדמה. "פריץ" היה ובעליה של אוסמולסק, ועדיין לא ידע כיצד נעשה אדם פריץ. והואיל ולא ידע הלכות גבירים כיצד — וסבא הצטיין כל ימיו במידת כנוּת פרימיטיבית — הוא אף לא התגדר בעושרו כדין דלים שנתעשרו. לא נהג בעצמו מנהג גבירים ונשאר יושב במחיצת מַכריו מימי נעוריו, מימי השתקנוּת.

סבא מָלַך על אוסמולסק ועוד הוסיף עליה אחוזות ויערות. נכסיו התרבו, אך הוא עצמו המשיך להתגורר בדירה קטנה אצל איכר יהודי, הוא שמחה גֶייגֶה. סבתא גידלה תרנגולים ואווזים; אשה שקטה וצנועה היתה, לא ביקשה להיחשב גבירה. היא נשארה כמאז, הדום לרגליו של בעל קפדן שמעולם לא קראה לו בשמו. היתה שולחת פדיונות בסתר אל כל מיני זעירי־צדיקים ומהנה מפרוטותיה "רבי"ים חשודים שהיו מיטלטלים בקרונות־כּפילה לאורכה של פולין ולרוחבה. לא ידעה סבתא להבדיל בין רבי לרבי והיתה רוחשת אמונה בכל שטריימל, כאילו צפון בו כוח טמיר. ואלו אל הגדולים והידועים שבצדיקי פולין היתה סבתא נוסעת כסדר, ובידיעתו של סבא. בעיקר היתה פוקדת את הרבי מגוסטינין ואת הצדיק הקדוש רבי יענקלה מראַדזימין. סבא ברוך נמנה עם חסידיו הנלהבים של הרבי מראַדזימין, שהרי מידיו נתברך בעושר ובנכסים. סבתא חיה החרדנית היתה גודשת קדירות תבשילים ומחלקת לעניים, כשאין בלבה אלא דאגה אחת בלבד: להציל את בתה את יחידתה מצפרניו של מלאך־המוות.

ר׳ יהושע׳לה קוטנר. אמו. הדוד נתן־מאיר, הלא־יוצלה. סבתא פְּרִיבֶּה. הדוד יקל, החסיד ההולל. הדוד יקל — בעל בית־חרושת לחומץ. הדוד יקל בימי הפורים. קורא כמין תרנגול ומרקד כנגד ר׳ יהושע׳לה קוטנר. עצותיו ה„נבונות" של הדוד יקל. הדודה שפרה־מירל המיוחסת. ה׳נפש חיה׳. סבא ר׳ משה׳ל.

מצד אבי מוצאי דוקא מיוחס מאוד, והוא ייחוס כפול: מצד אחד — ייחוס של למדנים, ואלו מצד שני — ייחוס של צדיקים.

אביו־זקנו של אבא היה הגאון המפורסם ר׳ יהושע׳לה (שִׁיעֶלֶה) קוטנר. ר׳ יהושע׳לה היה בשעתו המפורסם והפופולארי שברבני הדור; שמו היה באמת הולך לפניו בכל תפוצות ישראל. הוא נמנה על אחרוני הפוסקים ומכל קצות העולם פנו אליו בשאלות בסוגיות תלמודיות קשות. גם בימינו אלה עדיין שמו הוא בבחינת אגדה, ואני בעצמי מצאתי יהודים ספרדיים בלב מארוקו שהזכירו שמו ביראת־הכבוד.

רבי יהושע׳לה קוטנר בבחינת עטרה היה על ראש משפחתנו, טבעת ראשונה בשלשלת היוחסין שלה. אני זוכר אותו עוד משנות ילדותי. כשנפטר מן העולם, הייתי אני בן שש. יראת־הכבוד שרחשו לו מסביב היתה גדולה כמעט עד כדי להעיק; ובלי ספק היתה מַספקת לעשות רושם גם על ילד. הכול מסביב כאילו ממונים היו לשמור על חייו ועל בריאות גופו. בני הבית התנאו בגדולתו אף־על־פי שנשים שבתוכם לא הבינו כראוי מה, בעצם, סוד גדולה זו. למדנים שהכירוהו והשיחו בו אמרו שרבי יהושע׳לה דיבורו זריז, מלא הבאות קצרות לעניין, רמיזות של צמצום, ורק למדנים מובהקים יכולים לעמוד לפניו במשא־ומתן של הלכה. אני זוכרו כיהודי ישיש בעל זקן־שיבה. היה מסב בכורסת־עור עמוקה, רבנית.

רבי יהושע׳לה היה מקובל עד־מאוד על הציבור האורטודוקסי בכל רחבי תבל. ואולם אף בעיני פשוטי־העם בקוטנה — שם נהג ברבנות — היה כבודו גדול, ויהודים מן־השוק הירבו לספר מעשיות על ה׳סַדיק׳ הקדוש.

במשפחתנו נפוצו עליו אגדות הרבה; גם בדבר מוצאו ושנות נעוריו נרקמו סיפורים לרוב. אמו, דבורה, יתומה ענייה ופשוטה היתה, ומוצאה מפלוצק. דוכנאית בשוק היתה, ועל מלאכתה זו פרנסתה. כשאספה סכום כסף מעמידתה בשוק ימים ארוכים בשרב ובצינה — והיא הגיעה לפרקה מזמן — באה אצל הרב־דמתא, אל ר׳ לייבוש חָריף, הראתה לו את סך הזהובים שקיבצה ביגיעתה, וביקשה כי יזמן לה הוא, ר׳ לייבוש חריף, בעל

תלמיד־חכם. ר׳ לייבוש השיב לה שמכיר הוא בפלוצק יהודי, בא־בימים במקצת, תלמיד חכם גדול, והוא עוסק במלמדות. עני־ואביון האיש, אך למדן מופלג. נוסף על כך, אַלמן הוא תלמיד־חכם זה — ר׳ דוד שמו — ומבורך בבנים ובבנות, ואלו פרנסתו מצויה אך בדוחק. שאלה הנערה דבורה את ר׳ לייבוש חריף, האם באמת תלמיד־חכם גדול הוא אותו מלמד עני. ״כן, בתי — השיב לה רבי לייבוש, — תלמיד חכם מופלג הוא.״ ״אם כן, — אמרה היתומה דבורה — מַסכימה אני.״ מזיווג זה נולד בן אחד בלבד, הוא ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

עוד בילדותו יצא שמו של רבי יהושע׳לה על פני פולין כולה כ׳עילוי׳ גדול. משפחת גבירים מפלוצק השיאה לו אחת מבנותיה.

סבתא פריבה, אשתו של ר׳ יהושע׳לה, זכורה לי יפה. כשהלכה לעולמה, הייתי אני כבר בחור כהלכה. היא היתה בת עשירים מופלגים. אני הכרתי את אמה בלבד, את סבתא רַצֶה. סבתא רַצה היתה נכדתו של ר׳ איצֶ׳לֶה פלוצקר, אחד מאדירי ה׳גבירים׳ היהודים בפולין דאָז. אביו של ר׳ איצ׳לה, ר׳ שמואל לוסקר, היה אפילו מחזיק את ׳המטבע הפולני׳ דהיינו שהיה טובע מטבעות כסף וזהב למלכי פולין. ר׳ שמואל לוסקר נידון פעם למוות, משום שנמצא חסרון במשקל הכסף שקיבל מבית־המלכות ליציקת המטבעות. הוא ניצל מן המוות, כנהוג, בדרך נס. במשפחתנו היו טוענים שכל אותו מעשה לא אירע אלא משום שר׳ שמואל ישב כל ימיו על התורה ועל העבודה ולא הספיקה שעתו לפקח על עושי מלאכתו, כי על כן נמצאה מגרעת בחשבון הכסף. אחד מאחיו של ר׳ שמואל לוסקר היה מקובל נע־ונד; הוא כתב ספר־קבלה ידוע.

אך רצוני לחזור אל מעשה סבתא רַצה.

נראים הדברים, שסבתא רַצה היתה הדמות המרכזית בניהול העסקים ו״עקרת הבית״ במלוא מובן המלה; שמה מופיע במקום־כבוד בספר תולדות משפחתנו. בעלה, סבא חיים, נשאר בצל. משער אני שלא הצטיין בתכונות גבריות ורוחניות מיוחדות. ראֵיה לדבר: בניו — דודַי — אחֶיהָ של סבתא פריבה.

את דודי אלה לא הכרתי אישית. הם מתו לפני שנולדתי, אבל במשפחה היו מספרים בהם הלוך וסַפר. על אחד מהם, הדוד נתן־מאיר, היה אבי מספר סיפורים מצחיקים מאוד. הדוד נתן־מאיר, דומה שלא היה מפותח ביותר מבחינה רוחנית. חייו היו מלאים מקרים קומיים שנגרמו לו בשל חוסר התמצאותו בענייני העולם־הזה ובשל שכלו הרופס. אבי סיפר עליו את המעשיות דלקמן.

טבע היה לו לדוד נתן־מאיר — שהיה נוסע לאורכה ולרוחבה של פולין.

מהיכן היה לו כסף להוצאות — זאת לא ידע איש. לעתים היה בא אל גיסו, אל ר' יהושע'לה קוטנר, לבקש ממנו עזרה. בקוטנה היה יושב קצת שבועות, היה ישן בסוכה, והיה מהלך כל היום ברחובות כאחד חסר־חושים, הלוך ושתוק. כשהיה הדוד נתן־מאיר נמלך בדעתו ומחליט אחרי שתיקה ממושכת לומר משהו, היה תמיד משתבש באמירתו. הדוד נתן־מאיר לעולם היה טועה, וטעויותיו גורמות לתסבוכות מצחיקות. יהודי גבה־קומה היה — אך מעולם לא התקשה ללבוש בטעות קפוטה של ילד קטן. כשהקפוטה מתעקשת שלא לעלות עליו, היה הדוד קורע אותה בתנופת־יד חזקה, ומיד תמיה בקול רם הכיצד נתרחבה הקפוטה לפתע ונתרצתה לו. הדוד נתן־מאיר היה תמיד מאחר את הרכבת, וזאת מפני טעם מצחיק, שכשהיתה הרכבת משתרקת עם כניסתה לתחנה היה הדוד נתן־מאיר מתבהל כדי כך שהיה נצרך לנקביו בדחיפות, ועד שיוצא, נוטל את ידיו ואומר 'אשר יצר' — וכל הדברים האלה נמשכים אצל איש כדוד נתן־מאיר שעה ארוכה למדי — היתה הרכבת מפליגה לדרכה. כיון שכך, היה הדוד נתן־מאיר מוסיף על ישיבתו בקוטנה שבועות על שבועות, אף לאחר שכבר החליט לשוב לביתו. שהרי יום־יום היה אותו מעשה חוזר־חלילה, מעשה־שטן: אך־נשתרקה הרכבת מיד נצרך הדוד לנקביו, ושוב לא יכול להסיע עצמו מן העיר. אבא סיפר לי שפעם אחת, אחרי "קוי פרו קוו" ממושך כזה בין הדוד לבין הרכבת, השׂיאו לו חכמים שבעיר עצה — שייצא אל בית־הנתיבות כעשר שעות לפני בוא רכבתו, עד שיתרגל אל שריקותיהן של רכבות אחרות, ויהיה פטור מתוצאות־תיהן של שריקות כגון נקבים־גדולים, ומכאן ואילך תהיה דרכו פנויה לפניו. העצה נראתה מאוד בעיני הדוד נתן־מאיר. למחרת היום, כעשר שעות לפני צאת הרכבת, יצא אל התחנה בריצה נמהרת. אלא שמרוב ריצה התנגש בצלע של ארון ונפצע בראשו. ושוב נשאר הדוד נתן־מאיר בקוטנה והוא שוכב במיטה וחש בראשו. מיד גם הפליט מפיו אימרת־כנף וקבע שהמהירות אינה צופנת טובה. מימרה זו הפליאה עד־מאוד את שומעיה, שהרי מעולם לא אמר הדוד נתן־מאיר את המלים הנכונות בסיטואציה הנכונה. אבי העיר, שהיו אלה הדברים היחידים שהשמיע הדוד נתן־מאיר בעתם. ועוד מעשה בדודי זה. נתן־מאיר בת היתה לו. פעם אחת, כשישב בראש־השנה אל שולחן הרבי, שידך אותה לאחד החסידים. כשחזר לביתו — שכח לספר שהשיא את בתו, למזל־טוב. לאחר שנה, כשחזר, פגש את ה'מחותן' שלו אצל שולחן הרבי, קבע אתו את יום החתונה. גם על כך לא סיפר לאיש, כמובן. יום בהיר אחד נעצר בשוק העיירה קרון מלא אורחים, מחותנים ומחותנות. החתן — שפניו היו חיוורים כסיד מפני התענית — חבוש היה מגבעת חדשה, ולבוש זשיפיצה חדשה, "חתנית". הקרון התגלגל עד שער ביתו של הדוד,

מתוך הנחה כי שם ודאי מזומנת ועומדת להקה של כלי־זמר להקביל את פניהם, כמו שמוכנות הקדירות עם רוב מטעמים למשתה החתונה. הנקל לשער כמה תמהו כל אותם אורחים משנודע כי בני ביתו של הדוד נתן־מאיר לא זו בלבד שאין הם יודעים כי היום הוא מועד החתונה אלא שאפילו לא שמעו כי הבת נתארשה. המחותנות העיפו מבט ב„כלה"־כביכול וחשכו עיניהן. הנערה עמדה, מלוכלכת ופרועת־שער, באמצע החדר וכיבדה את הבית להנאתה. היתה מהומה מסביב. החתן כמעט נתעלף מפני הצום ומפני חלישות הדעת. וכששאלו סוף כל סוף בעניין המחותן הנכבד, היכן הוא אותו גזלן, אותו נתן־מאיר — הוברר שהדוד נתן־מאיר איננו כלל בביתו; לפתע נתחשק לו לבלות קצת אצל הרבי.

כהנה וכהנה סופרו עוד במשפחתנו על הדוד נתן־מאיר מעשיות פליאה ואיטלולה. בעת ששמעתי אני כל אלה הסיפורים כבר היה הדוד נתן־מאיר בגן־העדן, קיימא לן כארבעים שנה, ואף־על־פי־כן לא היו פוסקים מלהזכירו בכל הזדמנות. והזדמנויות לא חסרו, שהרי כל טרונק הוא קצת חושם ומעט־פהרבה 'לא־יוצלח' בחיי יום־יום. במשפחתנו היו אומרים שכל טרונק יש בו משורשו של הדוד נתן־מאיר. והדבר נכון, אפילו לגבי דידי; יש בי מזה לא־מעט.

משפחתה של סבתא פריבה נטלה הרבה מן הדוד נתן־מאיר.

סבתא פריבה זכורה לי כזקנה מופלגת, אלמנתו של ר' יהושע'לה קוטנר. היא שמורה בזכרוני כאשה קטנה כפופת קומה, עיניה טרוטות, ושביס תחרים לבן על ראשה. היא היתה יושבת בכורסה ושוטפת עיניה החולניות בצמר־גפן רטבוּבי. לפנים, בעוד ר' יהושע'לה קוטנר בחיים, היתה זו עקרת־בית מלאת מרץ. טובת־מזג לא היתה מימיה. היא הנהיגה את ענייני הבית ביד קשה. דאגתה היחידה, יעודה בחיים, היה לשמור על בעלה. תקיפה היתה באמונתה, שבכך היא שומרת על מַעיין התורה שלא ייבש. כשנפטר ר' יהושע'לה והיה מוטל על הרצפה ניגשה סבתא פריבה, גילתה את פני המת הגדול וציוותה עליו — עיניה נעוצות בפניו הקפואות — לזכור, כי גם לה יש חלק בתורתו.

שלושה ילדים הוליד ר' יהושע'לה קוטנר. בן אחד — לאחר־מכן רב בקוטנה, הוא אבי־אבי, ושתי בנות.

הגדולה שבבנות היתה הדודה שרה'ל. הדודה שרה'ל היתה צדקנית בלתי־מצויה, פשוטה בהליכותיה ומעורבת עם הבריות. בעיר חיבבו אותה מאוד. בעלה, הדוד יֶקֶל, היה יהודי גוץ ושמנמן, דמות קומית במקצת. ראשית, חסיד הוֹלל ומשתולל. בנעוריו היה מבלה ימיו בסעודות חסידיות ומשתמט מכל עסקי פרנסה. מעשה והצליחו לשדלו שיקים בית־חרושת לחומץ. העסק

לא האריך ימים, כמובן, מאחר שהחסידים שתו את כל הי״ש שניקנה לצרכי בית־החרושת. נטל הדוד יקל למלאכתו מים סתם וקיוה להפיק מהם חומץ, בדרך הנס. ואולם הנס לא התרחש והדוד יצא נקי מבית־החרושת שלו, חופשי לחזור לחיי בוהמה חסידית. הדודה שרה׳ל פתחה חנות קטנה והגיפה את דלתה בפני ר׳ יקל. כך היתה מתפרנסת ומפרנסת את ביתה ביגיע־כפיה. איני יודע מה מידת האמת בסיפור המים שניטלו למַעשה החומץ — מכל־מקום זה אופייני לכל מהותו של הדוד יקל. ימי הזוהר שלו היו שמחת תורה ופורים. בעיקר פורים. בימי הפורים היה הדוד יקל מגיע אל המדרגה העליונה שלו. יומיים לפני פורים ויומיים לאחר־מכן היה משתנה לאין־הכיר. פניו מרוחים בפיח, קפוטה שלו הפוכה לצדה השמאלי. כך היה רוקד עם החסידים בחוצותיה של קוטנה. וכטוב לבו במשובתו אפילו מרהיב־עוז להכנס פנ, בראש מיצעד קארנאוואלי כזה, לבית חותנו, ר׳ יהושע׳לה קוטנר. ר׳ יהושע׳לה היה טרוד כל ימיו בתלמוד תורה ולא גילה הבנה רבה לדרכים בוהמיים־חסידיים כאלה. ר׳ יהושע׳לה קוטנר לא רחש חיבה יתירה לדוד יקל, שהיה ״לא־יוצלח״ במלי־דעלמא, לא הצטיין בפקחות יתירה, ואף לא התרגש מכך שעול הפרנסה מעיק כל־כולו על כתפיה החלושות של דודה שרה׳ל טובת־המזג. ועוד, שהדוד יקל לא הצטיין בלמדנות יתירה, ופשיטא שזה לא הגדיל כבודו אצל חותנו הגאוני. הדוד יקל ידע זאת יפה והיה נוהג הכנעה והתבטלות נוכח חותנו. אך בימי הפורים נהפכו היוצרות. פורים — יום־מועד של יהודי שִמְחָה. בפורים היה הדוד יקל פורץ לביתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר כשהוא כולו רינה ודיצה, פניו מרוחים בפיח וקפוטה שלו הפוכה, בלוויית להקה עליזה וססגונית — אף הם לא תלמידי־חכמים — ומברך אותו, את הרב, בברכה עליזה וקולנית ״אַ גוטן פורים!״ הדוד יקל מתייצב על כפות ידיו באמצע החדר לעיני ר׳ יהושע׳לה, היושב בהדר־מלכות בכורסת־עור שלו הרחבה ולומד. אחר־כך היה הדוד יקל מטפס על התנור שבחדר ומשמיע משם קריאה גדולה של תרנגול. זה היום היחידי בשנה שהבוהמה החסידית — והדוד יקל בראשה — היתה משתלטת על ביתו הרציני, הגאוני־רבני, של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. אחרי הפורים היה הכל חוזר ודועך כאש־קוצים והדוד יקל חוזר ונושא באֵלם הכנעה את יחס הביטול של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. אף הוא מצדו היה שב ועורך בביתו סעודות חסידיות כבתחילה, תחת חסותה של דודה שרה׳ל טובת־המזג.

ועם כל־אלה היה הדוד יקל דמות תמהונית. ראשית, תמיד היו לו סודות. מה סודות אצל ״לא־יוצלח״ כזה, חסיד־ריקא כדוד יקל? פסיכולוג לא היה מתקשה בביאור דברים. עובדה זו, שהדוד יקל היה הופך כל זוטא והבלותא לסוד גדול וחשוב כביכול — היתה בה משמעות פסיכולוגית מסוימת, נסיון

להתרומם ממועקת הנחיתות שעיבו מסביבו בחזקת הטיפוס הקלאסי של הלא־יוצלח. הדוד יקל היה 'מסתודד' בדרך־כלל בחדר נידח מחדרי הבית — לשם היה קורא את „אנשי סודו". והסודות כגון מה? כגון אם יש לו לרעֲהו זה מעט נייר לתצרוכת־אישית ועוד כיוצא־בזה. מכוחם של סודות אלה היה הדוד יקל מבליט את חשיבות צרכיו. ובנוסף על כך היה הדוד יקל איש "השכל הישר". כינן שאין שואלים עצות מעשיות מבטלן לא־יוצלח שכמותו — היה הדוד יקל מידחק ומשיא עצות בין אם נשאל ובין אם לא נשאל. עצותיו היו כמובן "מבריקות" בתפלותן ובהחטאתן. מאליו מובן כי שום איש לא שעה אל עצותיו, אך הדוד עצמו לא היה מקפיד ומתרגש אלא היה ממשיך ומשיא עצה „טובה" בכל הזדמנות.

בעיקר היה הדוד יֶקל מצטיין בעצותיו כשהיתה מזדמנת חתונה במשפחה והיא נערכת לא בעיר: הרי שנצטרכו לנסוע למקום החתונה. ואם לנסוע — היה הדוד יקל מתחיל לערוך תוכניות למסע. כשהיה המרחק מַסע שעתיים בלבד, והקשר הרכבתי נוח וקל, היה הדוד יקל 'מסדר' בשכלו 'הישר' שהנסיעה תארך שני ימים ושני לילות, שיצטרכו לצאת את קוטנה בשלוש אחר חצות הלילה, להגיע — ימים מספר לאחר־מכן — בשעה ארבע בבוקר, בלי לאכול, בלי לשתות, בלי לישון. ולא היה הדוד יקל חוסך תוכנית מפולפלת נוספת, למען יוכלו הנוסעים לאכול בשעה חמש בבוקר בלא תפילת שחרית. כמובן, וכתמיד, לא שעה איש אל הדוד יקל, ואלו הדוד עשה את שלו ולא שעה אל זולתו.

השנייה בבנותיו של ר' יהושע'לה קוטנר היתה הדודה שפרה־מירל, המכונה "הרבנית־מקאֶליש".

בניגוד לענוותנות ולפשטות של הדודה שרה'ל, התפארה הדודה שפרה־מירל כל ימיה בייחוסה ולא הסיחה את דעתה אפילו לשעה קלה מן העובדה שהיא בתו של רבי יהושע'לה קוטנר. אף חייה המשפחתיים היו בהיפוך גמור לחיי המשפחה של הדודה שרה'ל. חתונתה הראשונה הוחזקה בקרב המשפחה בסודי־סודות. וזאת היתה הסיבה: אביה, רבי יהושע'לה קוטנר, שידך אותה ליהודי עשיר בוארשה. ואולם החתן הוארשאי לא התלהב ביותר מביתו הגאוני־הלמדני של ר' יהושע'לה קוטנר. הגמרות, הפלפולים החריפים, האשה המיוחסת, לא דיברו אל לבו. יום אחד עקר הצעיר לברלין, דומני עם נערה גויית. היה בזיון גדול לבית, ונקל להבין שהכל נסתיים ב'גט' מהיר. ניתן לשער שגם הָאברך לא התאמץ להעביר את הגזירה. הדודה שפרה־מירל נשארה גרושה והיא בת שש־עשרה בסך־הכל. מיד התחתנה עם אחד מן המפורסמים שברבני פולין, עם ר' חיים אלעזר וואקס, רבה של קאליש, בעל "נפש חיה". היה זה גבר שעבר מזמן את גבול הארבעים, אלמן מטופל

בבנים ובנות. מכאן ואילך התחילו ימי הזוהר בחייה של הדודה שפרה־מירל. תסביכי־יוחסין שלה מצאו קרקע פוריה. רבה של קאליש בא בקשרי חיתון עם הגדולים שבגבירי פולין, והדודה שפרה־מירל היתה טובלת כאן בתפנוקים וב״ייחוס״. כשהכרתיה — כבר ירדה מגדולתה ולא היתה אלא אלמנתו של ה׳נפש חיה׳. לאחר־מכן השיא אותה ר׳ יהושע׳לה קוטנר ליהודי זקן, ר׳ שמעון צילין, אחד מגבירי לודזש. היתה זאת דמות תמהונית שעליה יסופר להלן לא מעט. הדודה שפרה־מירל ילדה לו לרב מקאליש שתי בנות והיתה קרויה בפי כול ״הרבנית־מקאליש״. אשה כרסתנית וחוטמה גס ואדמדם. היא זכרה תמיד מי היא ומהיכן היא באה ולא היתה מסיחה את דעתה משנות ה׳מלכות׳ שלה בבית ה׳נפש חיה׳.

סבא שלי, דהיינו אבי־אבי, היה בנו־יחידו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

סבא היה יהודי גבוה ויפה להפליא, פניו מלכותיים כשל נסיך סלאבי. בגדי־המשי הרבניים, השטריימל והכומתה, לא הוסיפו נופך של יהודיות להופעתו, ואדרבה הוסיפו ארשת מלכות לדמותו הסלאבית, וכולו כדיוקן מציורי מאַטייקו או רֶפין. אמרו עליו על סבי כי בהופעתו דומה היה לזקניה העשירים של סבתא פריבה.

אופיו של סבא, שעוד יתואר להלן, היה משונה מאוד ומסובך מאוד. הוסיפה על כך מחלת־הנפש הקשה שפקדתו בשחרותו והוא כבר בעל לאשה, ושהעיקה עליו כמה שנים. על שנות ״הסֵתֶר הדעת״ של סבא לא דיברו אצלנו במשפחה. רק בסודי־סודות היו בריות מתלחשים ומספרים על הנסים הגדולים שאירעו לו לסבא באותה תקופה, ועל דרך החלמתו. דומה כי ״ליל ההסתר״ של סבא היתה מחלת־נפש קשה ועתירת תסבכות. מפל־מקום — כשהחלים, היה סבא אדם בריא לחלוטין והתמצא יפה בהליכות־עולם. הוא היה רב בעיירה אחת, וויסקיט שמה, ואחרי מות ר׳ יהושע׳לה קוטנר עלה במקומו על כיסא הרבנות בקוטנה. סבא היה לומד הרבה ולוגם הרבה, בסעודות חסידיות ולעתות־שמחה. אחרי מות הרבי מאלכסנדר הידוע בשם „ישמח ישראל״, היה סבא המועמד הרציני ביותר לרשת את כסאו. אך הוא לא רצה בכך.

מכל־מקום, כפי שעוד יתואר אופיו של סבא בכרכים הבאים כמות שהכרתיו אישית — הרבה מגילויי עיקשות שלו לא היו אלא שיירים מתקופת ההסתר הנ״ל.

פרק שלישי

סבתא לאה. חסידות וורקה. נסיעות חסידיות לוורקה. "הוורקי הצעיר". ר' ישעיה'לה מפראגה. חתונתה של סבתא לאה בפראגה. סבא ר' משה'ל חולה. סבתא לאה בעליית־הגג שעל־יד עזרת־הנשים בקוטנה. היא קוראת סיפורי־מעשיות ביידיש. נחת מבנים.

סבתא לאה, אשתו של סבא, כלומר כלתו של ר' יהושע'לה קוטנר, היתה בת למשפחה רבנית מיוחסת עד־מאוד. אבי־אמה היה ר' יצחק מוורקה הידוע, ואלו אבי־אביה —ר' ישעיה'לה פראגר (איש פראגה).

ר' יצחק מוורקה היה אחד מדבריה הגדולים של החסידות בפולין. תורתו היתה מנוגדת לחלוטין לתורת הרבי מקוצק. הקוצקי העמיד את החסידות כולה על הפרט, על הייחוד האינדיבידואלי. בעיני הקוצקי היה כל העולם כולו דומה כאילו הוא גוש חומר. האנושות חלק היא מעולם חומרי זה. יחידי־סגולה בלבד, אישויות פרסונאליות מסוימות בלבד, עשויים — וזאת אחרי מאבקים פנימיים ארוכים וקשים — להשתחרר מחומריותו של עולם ולהתעלות למעלה ממנו. האידיאל של הרבי מקוצק לא היה אלא להעמיד "עשרה יהודים שיעמדו על הגגות ויקראו: ה' מלך". העולם אפשר לו שייגאל אך ורק בפנימיותו של אדם אחד. העולם, והאנושות כולה, לעולם לא ייצאו ממעגל החומריות. ודין הוא שיהיו כלואים בתוכו עד עולמי־עד. בפילוסופיה המודרנית אפשר להשוות את תורותיו של הקוצקי עם תורותיהם של ניצשה ושל שופנהאואר. אף הם ראו את העולם כהתגלמותו של כוח שפל וגס וטענו שהגניוס בלבד, "האדם העליון", עשוי, בדרך מופלאה ובמאמצים עצומים, להתרומם מעל לגורלו האפל והבהמי של העולם. הרי זו הדרך אל הפסימיזם המיאנטרופי ששוב אין אחריו ולא־כלום.

דרכו של הוורקי היתה, להיפך, דרך של אופטימיזם מוחלט. הוא היה סבור שמקור האור בעולם הוא האהבה הגדולה, פירוש, רגש־האחדות רב־ההיקף. השפל והרע אינם אלא סטיות מדרך ההרמוניה העולמית המושלמת. כל אדם ישות אלוהית הוא במהותו, ואילו אך־רצה הרי שהיה יכול לחזור על־נקלה אל מקור־החיים שלו. אהבתו של הוורקי לכל אדם מפורסמת עד היום הזה בקרב יהודי פולין. היתה זאת אהבה ספוגה בחכמת־חיים וידיעה עמוקה בסדרי העולם. הרבי מקוצק היה אומר: הוורקי "מטייל בשחקים במגפיו", פירוש, הרבי מוורקה רואה את השחקים, על מרומיהם, כאילו פתוחים הם לכל אדם.

סבתא לאה היתה נכדתו של רבי יצחק מוורקה, בת בתו. בתו של הוורקי,

סבתא בלימלה, היתה דמות יוצאת מן הכלל ואישיות גדולה. אני עוד הכרתיה יפה. בכרכים הבאים עוד יזדמן לי לספר עליה לא־מעט.

בעלה הראשון של סבתא בלימלה היה ר׳ ישעיה׳לה פראגר. ר׳ ישעיה׳לה היה אחד מגדולי הצדיקים בפולין ומחבר ספר „הרי בשמים״. ר׳ אברהמ׳לה, בנו של ר׳ ישעיה׳לה פראגר, היה רב בביאַלוֹבזי׳ק. הוא מת בנעוריו, בוורקה, בבית ר׳ מנדל בנו של ר׳ יצחק מוורקה, שהיה מכונה „הרבי הצעיר״. כך היו החסידים קוראים לו, בניגוד לאביו ר׳ יצחק, שהיה קרוי בפיהם ״הרבי הזקן״.

אחרי מות אביה ר׳ אברהמ׳לה נשארה סבתא לאה בבית סבה, ר׳ ישעיה׳לה פראגר. אמה, סבתא בלימלה, נישאה עד מהרה לר׳ זלמן שפּסר, שהיה רב ידוע ואחד הנכבדים שבין חסידי וורקה. סבתא לאה נתחנכה יחד עם אחותה הגדולה ממנה, היא הדודה ראַכטשה, בבית ר׳ ישעיה׳לה פראגר.

צעירה מאוד נארשה סבתא לאה לסבא ר׳ משה פנחס, בנו־יחידו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

את החופה העמידו בפראגה, אצל ר׳ ישעיה׳לה. עשרות בשנים לאחר־מכן עוד סיפרו יהודים זקנים בוארשה על החתונה הזאת. ר׳ ישעיה׳לה היה באותו זמן יהודי כבן תשעים. מרוב חולשה של זיקנה היה ר׳ ישעיה׳לה שוכב כל הזמן במיטה ונוהג מנהג ׳רביים׳ בשכיבה. ר׳ ישעיה׳לה, דומה שחונן בהרבה הומור ושחוש־ההומור שלו לא עזבו אפילו כשהיה שכוב על מיטתו, זקן חלוש אך רב־תבונה. גדולי צדיקי פולין וכל רבניה המפורסמים באו אל החתונה. מילתא זוטרתא — ר׳ יהושע׳לה קוטנר משתדך עם ר׳ ישעיה׳לה פראגר!

חתונה זו נחשבה בין הגדולות שבחתונות ה„רבי״־יות — שזכרן נשתמר בקרב חסידי פולין. ליד החתן ישב בראש הנאספים ר׳ יהושע׳לה קוטנר. המחותנים מצד הכלה היו ר׳ ישעיה׳לה פראגר, שאך בקושי ישב בין המסובים מפני הזיקנה המופלגת, ודודיה של הכלה — שני בניו של ר׳ יצחק מוורקה, ר׳ דוד׳ל מאַמשינוב ור׳ מנדל, ״הוורקי הצעיר״.

חסידים מספרים ש״הוורקי הצעיר״ היתה לו הדרת־פנים של מלכות. הוא היה גבוה, רחב גרמים, ופרקו שחור ונאה. ב׳ז׳פיצה׳ שלו הלבנה עם לולאות־הכסף היה ר׳ מנדל בולט מבין המסובים כדמות המַעלָה. חסידים שהיו נוסעים אליו — הרבה מהם הכרתי בעצמי בנעורי — לא פסקו לספר בו באהבה עשרות בשנים אחרי שנפטר מן העולם, ועיניהם משתלהבות בדברם.

״הוורקי הצעיר״ היה שתקן גדול ומדבר לעתים רחוקות מאוד, אך כל מלה שיצאה מפיו העידה על גודל רוחניותו פנימה. דיבורו היה במכתמים, וכמוהו כרבי מקוצק נזקק מעט למלים עבריות. אהבתו להקב״ה היתה במַעלת

התלהבות עמוקה, ואהבת־הבריות שלו החרישית נבעה גם היא ממקור זה. חסידי וורקה היו מספרים כי הרגישו־בחוש את יקוד האהבה המופלאה שהיה שופע מן הוורקי הצעיר. וכל הקרב אל חוג השפע הזה התעלה בנפשו.

את הנסיעות אל הוורקי הצעיר היו החסידים מתארים כמעין עליות־הרגל העליזות לירושלים בשעתה. כשהיו קרונות החסידים מתקרבים אל שדותיה של וורקה מיד גוברת ההתלהבות וכולם יוצאים במחולות של דביקות. רקדו בקרונות, בבתי־המזיגה, בשדות. בית־המזיגה האחרון בואכה וורקה, בכפר קינֶר, ראה מעשי־התלהבות גדולים. נפתחות חביות חביות של יי״ש, וחסידים נלפתים בצוותא אחת של ריקוד. לעתים קרובות היה הוורקי הצעיר יוצא לקראת החסידים ובא עד אל בית־המזיגה שבקינר. עד כדי כך גאו בו כיסופי אהבה אל החסידים שהיו נמשכים אליו דרך שדותיה של וורקה. ואף־על־פי שאין זה מדרכם של צדיקים לצאת לקראת חסידיהם, הנה היו ערגונות הוורקי מופלאים בגדלותם ושואפים תמיד להידבק במשאות־הנפש של הזולת, כדרך מי המעיינות הנכספים אלו אֶל אלו. בכלל אפשר להגדיר את דרכו של הוורקי בחסידות כדרך של שפיעת אהבה דינאמית וכיסופי לב בלא רניה.

בחתונה בפראגה ישב הוורקי הצעיר בראש השולחן בין הרבנים והצדיקים הגדולים. לדבריהם של חסידים, היה מזהיר כדמות של־מעלה בהדר־מלכות שלו, בזיפיצה לבנה של שיראים ובזקנו השחור האומר־כבוד. הוא הסב ליד הגאון ר׳ יהושע׳לה קוטנר ושתק שתיקה מופלאה, בעת שר׳ יהושע׳לה צולח בים התלמוד ומכה־בתמהון את גדולי הרבנים במעשי־הגאוניות הלמדניים. לפתע־פתאום פנה הוורקי הצעיר אל ר׳ יהושע׳לה קוטנר ושאל: ״רבה של קוטנה, מה פירוש ׳אחד׳?״

ר׳ יהושע׳לה קוטנר כשהוא לעצמו נזדמן לקוצק בשחרותו, העריץ את הגוסטינינר הקדוש והיתה בלבו אהדה גדולה לחסידות, ואף הוא היטיב להבין שכוונת הוורקי בשאלתו לומר, כי מלה אחת פשוטה שמצויה על שפתי כל יהודי ושכל יהודי יודע מה פירושה יש בה עומקי קדושה יותר מבכל היכלות הגאונות הלמדנית. ור׳ יהושע׳לה השיב לו לוורקי הצעיר כמי שמבין יפה יפה את כוונתו, לאמור:

״והוא, הרבי מוורקה, מה הוא סבור, מה פירוש ׳אחד׳?״

והוורקי הצעיר השיב:

״אחד — פירוש: יחיד ומיוחד״. בדבריו אלו רצה הוורקי לתת ביטוי לאותה הרגשה פאנתיאיסטית שגיאה שהיתה יוקדת בו תמיד והיא מקור הַשְׁפִיעָה הפנימית.

סיפורי־מעשיות כאלה היו זקני־חסידים בוארשה מוסיפים לספר עשרות בשנים אחרי חתונתה של סבתא לאה.

זמן מה אחרי החתונה היתה סבתא לאה סמוכה על שולחנו של ר׳ ישעיה׳לה פראגר. אחר כן עברה, יחד עם בעלה, אל בית חָמיה, לקוטנה.

בני־הזוג היו באותה שעה ילדים ממש, וסבתא לאה סיפרה לי שהיתה משחקת עם סבא משה׳ל, הוא בעלה, בחול, בחצר ביתו של ר׳ יהושע׳לה בקוטנה. בני־הזוג היו משחקים בצוותא עם כל ילדי ה׳חדר׳. דבר זה עורר את חמתה של סבתא פריבה הקפדנית וחסרת־הדמיון, והיא השפיעה עליהם תוכחת מוסר.

כבת שש־עשרה היתה סבתא לאה כשהרתה ללדת את אבי.

סבתא לאה היתה מספרת לי לעתים קרובות על הימים ההם. היא היתה גרה בעליית־קיר קטנה ליד עזרת הנשים של בית־הכנסת בקוטנה. היא השתעממה מאוד. סבתא לאה, נכדה חסידית זו לבית וורקה, חונכה באוירה של אהבת ישראל פשטנית בין חסידים עליזים ומתקנדסים. לא היה ניחא לה בביתו הרציני, הרבני־הגאוני, של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. בביתו של ר׳ יהושע׳לה היו מחייכים־להנאה אך לעתים נדירות. ההולל היחידי במשפחה, הדוד יֶקל, היה אורח נדיר בבית חותנו. ר׳ יהושע׳לה היה סולד ממנו. רק בשמחת־תורה ובפורים היה הדוד יקל מרגיש כי עליצותו חשובה כלמדנותו של ר׳ יהושע׳לה. הדוד יקל מחסידי וורקה היה והוא בלבד שמזכיר לה לסבתא לאה את ימי נעוריה שנגוזו. הדודה שרה׳ל הצדקנית נטרדה כל ימיה בדאגות פרנסה קשות. הרבנית־מקאליש הגאיונה היתה מולכת־ברמה בבית הרב של קאליש. בקוטנה היתה מזדמנת לעתים רחוקות, ובשהותה כאן לא יכלה להתפעל מייחוס־רבנים הצנוע של סבתא לאה, שלא ישווה ולא יערוך לייחוס־רבנים המפואר של ר׳ יהושע׳לה קוטנר ושל הרב מקאליש. הרבנית־מקאליש לא יכלה להוקיר ייחוס כזה שלא צמח מלמדנות מופלגת וכורסאות־עור רבניות עמוקות ורכות. מה ייחוס הוא זה, שיסודו באנשים שאפילו פשוטי־חוכרים מבינים את תורתם, בלי חריפות־מוחין כלל. סבתא פריבה היתה חמות קפדנית ומחוסרת הומור, עסוקה תדיר במטבח ובענייני צדקה. ואלו ר׳ יהושע׳לה, גאון העולם, הנודע בשערים, היה שוחה בים התלמוד בגאון־מלכות. סבתא לאה היתה נושאת עיניה אליו כאל משהו גדול ונשגב שאין בזה כל שייכות ליהודיה פשוטה. סבא משה׳ל, אלוף־נעוריה של סבתא לאה, עשה לילותיו כימים בשטיבל של וורקה, התהולל עם מרעיו החסידים ולא הדיר עצמו אף מן הקלפים. אף זה היה שייך למעשי חסידים של וורקה. על משחק הקלפים אמרו, שהוא מקרב את הלבבות ומַלהיב לאחדות ולאהבה. סבתא לאה היתה יושבת לילות ארוכים בעליית־הקיר שלה ליד עזרת־הנשים

הנידחת, לבדה־לבדה, כמעט ילדה עדיין, וכבר היא אשה מעוברת. גדול היה פחדה, לפי שידוע־ידעה כי בחצות הליל נאספות בעזרת־הנשים הסמוכה נשים מתות בהמוניהן, להתפלל ולומר תחינות.

מרוב פחד לא היתה סבתא לאה מתפשטת ושוכבת לישון. היתה יושבת לאור בדל־נר ומחכה לבעלה הצעיר שישוב סוף־כל־סוף מן השטיבל. בינתיים, בדמי הלילות, לאורו הזעום של נר־בפרוטה, הרגילה את עצמה בקריאת סיפורי־מעשיות יהודיים, והיו אלה סיפורי־המעשיות ביידיש, משל המשכילים הראשונים. ספרים אלה עשו רושם רב על סבתא לאה, פיקחו עיניה לראות את החיים כהווייתם, וראייתה היתה ביקורתית לגבי הרבה דברים מקובלים. סיפורי־המעשיות המשכיליים־היהודיים הכריעו אף בגורלם הרוחני של הילדים שנולדו לה לסבתא לאה בשעתם.

אבי העילוי. נחת. אבי כותב שירים. כתב־ידו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

תוך כדי הלכי־נפש כאלה, בעודה נערה רכה, ילדה סבתא לאה את אבי. סבתא לאה היתה מספרת לי לעתים קרובות: בנה זה היה נחמתה היחידה בכל אותם לילות ארוכים שהיתה יושבת לבדה בעליית־הקיר שלה ליד עזרת־הנשים ומחכה לשובו של סבא שהיה מתהולל בשטיבל החסידים. כאן היתה קוראה את ספרי־המעשיות שלה ביידיש שהשפיעו על נפשה הרכה והכמיהה כטל הנופל על שדות־ציה. או שהיתה מזינה את עיניה באותו יצור קטן שבעריסה אשר יצא מרחמה כמין פלא הבריאה. הילד שבעריסה נצטייר לה כהתגלמות חיה לכיסופי הנעורים ולמיטב חלומותיה בביתו השומם והקודר של ר׳ יהושע׳לה קוטנר; בית שאוירו רווי חידות וחידודים גאוניים נשגבים, סודות התורה הנבצרים מבינת נשים ופשוטי־העם. והיפוכם של דברים בוורקה הרבנית.

באותה העת, מסתמא, כבר ניפרו האותות הראשונים של מחלת־הנפש אשר תפקוד את סבא. האוירה הכבדה, האפילה, האטומה, שאפפה את „לילי־ההסתר" בבדילותו — בלי שום ספק הטילה מורא גדול על הילדה־האֵם, שהיתה עליזה וחולמנית מטבעה. וורקה היתה מַעיין של שמחה ושל אהבה. עולם מופלא של רחבות נפש ורוח. וורקה היתה מַמש היפוכו של עולם זה, שסבתא לאה שרויה בו עתה ומבלה את לילותיה האיומים לבדד בשכנותן של נשים שוכנות־עפר המתכנסות בחצות לשם יללת תחינות בעזרת־הנשים השוממה.

הילד בעריסה — התחיל גדל לאַטו. למן שחר ילדותו התנכר אבי בסימני תכונות יוצאות מן הכלל. סבתא לאה היתה מאושרת. לאט־לאט התחילה מהלכת שמועה, כי הנה בילד־פלא זה צומח ר׳ יהושע׳לה קוטנר שני. ר׳ יהושע׳לה קוטנר עצמו גילה עניין בכשרונות הנכד ופרש עליו את השגחתו כשהוא עדיין ילד רך. דבר זה קרב את הגאון הזקן אל סבתא לאה.

אַסטה מדרכי אם אספר על שנות ילדותו של אבי כפי שסופר לי עליהן. היו אלו שנות ילדותו של עילוי — בבית רבני. עוד בשנות ילדותו כתב שירים עבריים בנוסח המשכילים הותיקים, ור׳ יהושע׳לה קוטנר, אף־על־פי שלא העריך ביותר את השירה, היה מאוהב בנכדו העילוי עד כדי כך שהראה את השירים האלה לחתנו, בעלה של הדודה שפרה־מירל, רבה המפורסם של קאליש, מחַבר „נפש חיה". ה„נפש חיה" נודע כרב הבקי בהנִיות־העולם,

שמחותנים שלו נמנים עם אדירי־גבירי פולין היהודים. אותה השתדכות נכבדה־נגידית כמוה כדריסת רגל אחת בעולם הגדול, והאוירה בבית ה"נפש חיה" היתה של טרקלינים מרווחים, מרחצאות חוץ־לארץ, בגדי־משי יקרים, כלי חרסינה וזכוכית משובחים, כלי זהב וכסף, ומיטב מעשי־תחרים של בריסל. היה זה העולם הגדול, בניגוד לבית הרבני נוסח־ישן של ר' יהושע'לה קוטנר, מקום שסבתא פריבה הקמצנית קוצבת את ההליכות. גם רבה של קאליש חיבב הרבה את הנער העילויי העדין. הרב מקאליש היה מליץ גדול בלשון־הקודש, בעל כתב־פנינים; והיפוכו הגאון מקוטנה, בעל הסגנון הרבני הפרוע, שהיה מטַייט ומגַדש פָּנים־ואָחור את דפי כל הספרים בכל הארונות בחידושי־תורה שלו, בכתב־יד גמלוני ועקמוני. זריזי המעתיקים מבין חריפי בחורי בית המדרש התייגעו הרבה לפענח את רשימותיו ההיירוגליפיות. רבה של קאליש שיבח את שירי אבי באזני הגאון, אך אין ספק בלבי שדברי־הפלפול של העילוי היו חשובים יותר בעיני ר' יהושע'לה. קושיה אחת חריפה היתה שקולה בעיניו כנגד כל יפיפיותה של בת־השיר העברית.

כך היה אבי גדל והולך, מתפתח ומתפרסם כעילוי בכל רחבי פולין. ר' יהושע'לה קוטנר לא פסק מלשבחו ומלהוקיר את סגולותיו. לב־האֵם של סבתא לאה, בעל כיסופים ושאר־רוח, נמלא אושר. סבא משה'ל הוכרע למחלת־הנפש הקשה. סבתא לאה הביאה לעולם ילדים נוספים. בדידותה גדלה, וכן גדלו כיסופיה. עדיין היתה יושבת בעליית־הקיר ליד עזרת־הנשים ומבלה לילות ארוכים בנענועי עריסות הילדים, בקריאת סיפורי־מעשיות משכיליים, ובשימת לב להתפתחות בנה הבכור, העילוי. הוא גדל ונשא חן בעיני כל רואיו, וביחוד ר' יהושע'לה קוטנר שאהבו כבבת עינו. לאט־לאט הגיע הבחור לפרקו.

בבדידות חייה של סבתא לאה הפציעה השמש של נַחַת אֵם מילדיה.

בעזרתם של צדיקים ו"סגולות" שלהם גדילה אמי ומגיעה לפרקה. שמחה גייגה האיכר. שמחה גייגה והכומר ביער הסוער. שרה בִּינֶה. הדוד אברהמקה והדודה רויזה. הדוד אברהמקה גר בחורבה. הדודה רויזה לָשה נר של יום־הכיפורים. ריח יום־הדין. הדוד מרדכי־בר ושש אצבעותיו. הדודה גינגדל. בניהם המרובים. בית־המזיגה של הדוד מרדכי־בר באוסמולין. אדמה של לויוויטש. איכרים ואיכרות של לויוויטש. יום ראשון בשדות. הירידּ באוסמולין. הדוד מרדכי־בר רוקד עם האיכרים. תשעה־באב ב'מניין' האוסמוליני. חורבן ירושלים. מַגִּים גבאי. הדוד לייזר־יוסף והדודה טויבה. הדוד לייזר־יוסף מספר על המלחמה הטורקית ועל הקרבות במצודת פלבנה. הדוד לייזר־יוסף סר למשמעתה של הדודה טויבה. הדוד לייזר־יוסף מסתתר בין התרנגולות.

בין כך לכך והבת היחידה, זו שנפדתה מכף מלאך־המוות ובבוא הזמן היתה אמי שלי — הלכה וגדלה תחת ידיה הרוטטות של סבתא חיה ובעזרת ההשבעות, ה'סגולות', והברכות של כל מיני צדיקים שסבתא חיה לא פסקה מלהתדפק על דלתותיהם, ובעיקר בזכות הרַאדזימיני הזקן והצדיק הקדוש מגוסטינין.

סבא ברוך גזשיוואטש, ה'פריץ' מאוסמולסק, עדיין התגורר בעיירה הסמוכה, באוסמולין. הוא גר בדירה שכורה אצל האיכר היהודי שמחה גייגה. שמחה גייגה זה היה לו בית דירה בלודוש ובו בזמן שימש גם פקיד־יערות אצל סבא, באחוזת לַאגבניקי. סבא היה מביא אותו לפעמים לימי החג אל הרבי בסְטרייקֶב. שמחה גייגה המסכן נאלץ אז ללבוש חלוק שיראים ושטריימל, ומַראהו כשמחה גייגה קיבל צורת אדם כביכול, עדיין נשאר יהודי כפרי גס ופרימיטיבי. חסון ומוצק, קולו שבע ומעובה, וזקנו האפרורי וזרדיי יורד, מנהג איכרים, על פי סנטרו הרחב וצוארו השמן והאדום. חוטמו היה חוֹטם גויי סולד, ועיניו לוהטות אדמדמות. ידיו שעירות ומחוספסות מרוב עבודה, וצפורניו שחורות מפני העפר שנצטבר תחתיהן. כפי שאני זוכרו מלאגבניקי, התהלך שמחה גייגה כל היום, מעשה איכרים, בגופייה ובמכנסיים. היה משכים בשחר יחד עם הגויים ועם התרנגולות. כשלא נמצא ביער או במַנסרה, לעסוק שם במלאכתו, משמע שהיה מטייל להנאתו בין הפרות, העזים והתרנגולות. נדף ממנו ריח של רפת. שמחה גייגה היה מתרועע עם האיכרים, מחרפם־ומגדפם על פי דרכם. לשונו היתה איכרית שורשית

וקרבתם של איכרים נוחה לו יותר ממחיצת הרבי של סטריקב. שמחה גייגה לא היה נפרד מן האקדח שבכיסו והיה נהנה הנאה פראית כשהיה צולף צליפות מספר בין האילנות. הד היריות ביער, קול הקוקיות מסביב, געייתן של פרות, קריאותיהם של תרנגולות ואווזים, זמזום המסתורי של אלונים מופלגים ועתיקים ביערות לאגבניקי, שיר הרוח והגשם, עוררו בלבו הגס והפרימיטיבי של שמחה גייגה הד עריב יותר מאשר האנחות המעודנות והחולניות על שולחנותיהם של צדיקים שסבא ברוך היה סוחבו אליהם לפעמים. בדומה לאיכרים, היה בו בשמחה גייגה רגש מסוים של בוז ליהודי הערים האנינים והחיוורניים. ואף־על־פי שהיה אדוק וספוג אמונות־טפלות, הרי לעתים תכופות היה מספר בהנאה מודגשת איך ישן פעם אחת בליל סערה, בעבי היער, יחד עם כומר, במַחסה אילן עתיק־ימים כשהוא מכוסה בגלימה ה׳גלח׳־ית. הברקים פלחו את השמים, הרעמים הדהדו בין האילנות, הגשם ירד בתעצומות והאילנות היו נשברים בסערה. הוא וה׳גלח׳ התחבקו מתחת לגלימה. הכומר התחיל מזמזם מיני תפילות, ואלו שמחה גייגה היה בוהה, כחַיה זו, אל משחקם הכביר של איתני הטבע הסוערים. אשתו שרה־בינה, יהודיה קטנת־קומה ומסורבלת בעלת פאה נכרית צהובה ומיושנת, היתה מפחדת מפניו פחד־מוות, וכך, ברעדת אֵימים, הרתה לו וילדה לו את בניו, שהיו כמוהו גסים ובריאי גוף. שרה־בינה היתה מחווירה כל אימת ששמחה גייגה נועץ בה לפתע, בלא כל סיבה, את עיניו הלוהטות האדומות, ומסנן כלאחר־פה קללה איכרית גסה אֵי־מתחת לשפמו הדוקרני.

חוץ משמחה גייגה ישבו באוסמולין משפחתו של סבא, דודי ודודותי הפשוטים, בריאי־הגוף. אותם הכרתי עוד, את כולם. כדי לתאר את הסביבה שבה גר סבא ברוך, שם חונכה אמי ושם נולדתי גם אני לאחר־זמן, אספר מקצת שבחם של דודי אלה.

הדוד אברהמקה — אחיו הגדול של סבא ברוך. הוא היה דוקא יהודי קטן וצמוק בעל זקנקן מרופט שהיה משאיר מקצת סנטרו חלָק, וחוטם ארוך ואדום שעליו היו מצטמחות תדיר אבעבועות כחולות שהקרימו. חוטמו של הדוד אברהמקה היה דק ומחודד ומחלק את פניו לשניים, כקרש חד. הדוד אברהמקה היה שתקן עיקש אך בעת־ובעונה אחת גם בעל מזג עליז. היה מתהלך תמיד רכון־ראש, עיניו נעוצות ברצפה, ותדיר מתגרד כאילו דיגדגו משהו. עם אחיו הקטן, ה׳גביר׳, ה׳פריץ׳ האוסמולסקי, היה נוהג מנהג של דרך־ארץ יוצא מגדר הרגיל. יחס זה היה מתבטא בכך שכל־אימת שהדוד אברהמקה רואה את סבא ברוך הוא מרכין ראשו עוד יותר, מתחיל מתגרד ביתר־שאת ומשתתק לחלוטין, כאבן. גם סבא ברוך היה משתתק לעומתו, וכל־כך אף־על־פי שחיבבו קצת. בשנות ילדותי היה הדוד אברהמקה מתגורר

בחורבה מרובעת גדולה באמצע השוק האוסמוליני. על החורבה רבץ גג־רעפים רקוב ושבור למחצה. לפני דלת החורבה עמד סדן־עץ של איטליזים, עתיק־ימים ויבש; דומה היה כמין מזבח. היו אומרים, שהדוד אברהמקה מוסר לפעמים עגל או איל לשחיטה, ולפי זה נחשב כמין קצב. אשתו, הדודה רויזל, קטנטונת ודקה; דומה שהיתה זו אשתו השנייה. פניה הרחבים השטוחים היו זרועים נמשים, ועל ראשה נשאה מין שביס ועליו צפור. כפי שאני זוכרה, היתה הדודה רויזל עטופה תמיד ברדיד טורקי קרוע ונושן, וכשהיתה מדברת דומה כאילו הציפור מצפצפת על גבי שביסה. זוג משונה וחולני זה העמיד ולָדות לאין־ספור. מחיקה של הדודה רויזה יצא מַחנה של בנים ובנות, גבהנים, בריאי־גוף ורחבי־גרמים כאלות שביער, אך פרצופי כולם כפני הדודה רויזה — זרועים נמשים גדולים. משגדלו, פרחו כולם מחורבתו של הדוד אברהמקה כיונים משובכן. רובם יצאו ללודזש, שם נעשו פועלים, ומעולם לא העיזו לגשת אל סבא ברוך. כשם שהיו גדולים ובריאי־גוף כמו צוקים, כך גם ביישנים היו כבני־כפר. במיוחד היו מתביישים מפני סבא ברוך. בהזדמנם לפניו היו מרכינים ראשיהם ומסמיקים עד למעלה מאזניהם. היתה זאת מין ביישנות איכרית שריח תפוחים אדומים עלה ממנה. לאחר־מכן, בשנות 1905—1906, נצטרפו בני הדוד אברהמקה ל'בונד' של לודזש, השתתפו במרידה ונלחמו על המתרסים. מכאן ואילך נותקו לחלוטין החוטים הדקים־בלאו־הכי בינם לבין משפחתנו ה'גביר־ית; אני שוב לא ראיתים מאז.

סצינה אחת עם הדודה רויזה נחרתה עמוק בזכרוני; היה זה מעשה שאירע פעם אחת בערב יום־הכיפורים. אותה שעה כבר גרנו ב'חצר' שסבא ברוך בנאה באמצעו של בוסתן רחב־ידיים. סבתא חיה לבשה את שמלת־המשי הוורודה שלה בעלת אמרת־התחרים, שלא היתה לובשת אלא מיום־כיפור ליום־כיפור. היא לקחתני, ואני עודני ילד, אל חורבתה של הדודה רויזה. אני סחַבתי אתי את מַחזור־יום־כיפור של סבתא חיה. הדודה רויזה ועוד כמה יהודיות זקנות עסקו אותה שעה ברידוד נר־יום־הכיפורים הארוך. הדודה רויזה, ברדיד הטורקי, ובשביס־הציפור על ראשה, ידה רמה בעשייה זו. פניה היו כאחת המכשפות של "מאקבת" במהדורה יהודית עממית. כל הנשים, ובתוכן סבתא חיה, עמדו מסביב לשולחן, בכו בקול יללה ואמרו תחינות. הדודה רויזה היתה עוסקת בנר־יום־הכיפורים הצהוב בחמת־זעם, ולשה בו, כפי שמתעסקים במת בשעת ה'טהרה'. ריח של יום־הדין, של מוות ומה־שלאחר־מכן עלה מסביב. הדודה רויזה לא בכתה, ואך היתה פורצת פעם בפעם, לפתע, במין זעקה צרודה ועצובה, כתרנגול זקן ונזעם. בשעת אותו הטקס המיסטי־העפומי שכב הדוד אברהמקה מאחורי הכיריים והתגרד בחרי־אף. תמונה ציורית זו עדיין עומדת לנגד עיני.

הדוד השני, גיסו של סבא ברוך ואף הוא מתגורר באוסמולין, היה מרדכי־בר. הדוד מרדכי־בר היה יהודי גבוה וחסון בעל זקן זהבוני ודוקרני מאוד. עיניו היו מבריקות תמיד באש צוננת וחריפה כעיני עוף דורס. ידיים משונות היו לו. אחת חסרה אצבע, במקומה היתה מזדקרת תלולית של בשר אדום, סימן שאותה אצבע נקטעה. ביד השנייה היו לעומת זאת שש אצבעות בריאות וטובות. עם־הארץ פשוטו־כמשמעו, לא ידע צורת אות ובקושי היה מברך על הפת. אשתו, אחותו של סבא ברוך, הדודה גיננדל, היתה אשה גבוהת־קומה ובריאת־בשר, כרסתנית במקצת. פניה אדומות משולהבות ושיניה בפיה לבנות וממורטות כשל חיית־טרף. שדיים היו לדודה גיננדל, תפוחים ובולטים כשתי קדירות זעות־מיטלטלות, ולעולם היה נודף מהם ריח של חלב ושל יניקה. הדודה גיננדל — אם לא היתה מיניקה, שהחלב נוטף משדיה מעל לגופייתה הפתוחה, סימן שהיתה מעוברת לו לדוד מרדכי־בר בירחי־העיבור האחרונים. הזוג היה כסמל לחיי אישות. כשהיה הדוד מרדכי־בר מצטחק — דומה כאילו רעם בוקע מתוכו. והיה מתהנה לצבוט את הדודה גיננדל בפרהסיה בשש־אצבעותיו באחוריה השמנים והרחבים. המון ילדים היו להם.

הדוד מרדכי־בר בית־מזיגה היה לו ממש מול חורבתו של הדוד אברהמקה. כמה מדרגות של־עץ הובילו אל כניסתו. מן הבית פנימה עלה תמיד ריח פיגולים של חביות בירה ויי״ש, של נקניק־טריפה ושל טיגוני אווזים שמנים. כל ימות השבוע דומה היה שאין שם איש. בקבוקי הי״ש וחביות הבירה היו נותנים ריחם, הנקניקים השמנים תלויים על גבי חוטים, האווזים החומים המבוקעים שרויים בשלוותם ובשומנם בקערות ארוכות ומזוהמות. בבית־המזיגה עצמו שוררת דממה. מבפנים בוקעים אך צחוקו הרועם של הדוד מרדכי־בר וצעקות־פרא של הדודה גיננדל המעוברת או המינקת כשהיא מבריחה מן המזוות העמוסים את המוני ילדיה הזוללנים. ״יום דין״ של־מַמש היה יום השוק, — ויום זה חל באוסמולין שבוע־שבוע. יום השוק של אוסמולין, דומני שהוא מן התופעות העממיות הנאות והסגוניות ביותר בפולין. אוסמולין השתייכה לאזור הידוע בשם ״הנסיכות הליוויטשית״. האוכלוסייה האיכרית העשירה כאן — הקרקע הליוויטשית היא מן העידית שבפולין — מפורסמת ברחבי המדינה בתלבושתה הנאה הססגונית. ועד היום, הנוסע ברכבת ביום א׳ אביבי ובהיר לאורכו של האזור הליוויטשי לא תשבע עינו מנוי הנוף הרומנטי והמופלא ומגוני מלבושיהם של האיכרים והאיכרות בני המקום. השדות מבותרים מסביב בסרט־נע של צבעים מגוונים ועסיסיים. החיטה הבשלה הזהובה, התורמוס הכתום, ציצי הכוסמת הלבנים, התלתן הירוק ושדות המרעה — הכל מתמזג לתמונת הוד ציורי בתאורה עדינה

ורכה. האיכרים הנקרים בדרכים ובשדות לובשים בגדים בצבעי הנוף. האנשים שייכים לנוף ומתמזגים עמו לאחדות צבעונית. הסודרים הלויווי־טשיים, מעילי האיכרים ובגדי־הצמר של הנשים — הנוף הלויוויטשי רקום בהם, בידיהן של בנות המקום ובחלומותיהן.

הנוף הלויוויטשי והאנשים המופלאים השוכנים בו מזכירים בפרימיטיביות שלהם העדינה את גוני האור של ואן־גוך. כששוקעת השמש על שדות האזור ופעמוני הכנסיות הכפריות מתרוננים בדמי הדמדומים המצנים־והולכים — כאילו נהפך העולם לסימפוניה מוזיקאלית של עצבות מוזהבת, של צבעים, של צלילים והלך־נפש.

יום השוק באוסמולין היה ססגוני במיוחד והזכיר את הסצינות ההמוניות באופרות הגדולות. האיכרים העשירים במעיליהם המגוונים היו מתכנסים ליום השוק מכל כפרי הסביבה. האיכרות, בריאות־גוף וגבוהות־קומה, "בשר־וחלב" — שמלות־צמר ירוקות־אדומות, סרטים צבעוניים מתנופפים על שרווליהן ובקווצות תלתליהן והן עטופות באותן מטפחות פלאיות לויוויטשיות שמראיהן כפיסות שדה ואחו. על צואריהן הלבנים, הנשיים־רעננים, מחרוזות צבעוניות של פניני־זגוגית. כל אלה התנוצצו בשוק האוסמוליני בינות לקרוניות ולסוסים הגאים השבעים שהיו עומדים ונינוחים כשרתמתם מותרת עליהם, בינות לחביות השזיפים העסיסיים־המטוללים ושאר הפירות המבו־שמים, בין פרות גדולות ושמנות, בני־צאן צמריים ועופות למכביר. בקתות־השוק שבהן יהודי אוסמולין עומדים ומוכרים סחורותיהם היו משופעות בכל־טוב — אריגי בגדים ופרוות צבעוניות, מגפיים, סודרים וכל צרכי תלבושת, פנינים וצלמי־איקונין, קדרות־פסים כחולות, צלחות, כדים וספלים, כלים שונים לעבודת האדמה, ובכלל — כל השייך לאיצטרכיה של בית־כפר ומשק כפרי. האיכרים והאיכרות היו שולחים ידיהם בכל ומַמשמשים בכל, מודדים את הבגדים ואת השמלות ומתמקחים ומיתגרים עם היהודים. היהודים והיהודיות הגירו זיעה, אכלו ושתו כלאחר־יד, התרוצצו, גערו בלקוחותיהם וסייעו להם ב"מדידת" הבגדים.

צליינים בעלי־מום נתנו קולם בשיר בין הקרוניות או על גבי אבנים. קבצנים ועיוורים מילמלו פסוקי תפילות ופשטו ידיהם לאסוף נדבות. יהודים הרעישו בתיבות־נגינה, בעוד אשר התוכים הירוקים ועכברי־השדה הלבנים מזכים בפתקי־גורל את כל הרוצה ומשלם.

אצל בית־המזיגה של הדוד מרדכי־בר היה ה„יריד" בעיצומו. הדוד מרדכי־בר, בלבוש גופייה ומכנסיים ונלהט כולו, עמד על מדרגות בית־המרזח שלו ומזג יי"ש בכוסות גדולות. בין דא להא היה טופח־ידידות על גביהם של האיכרים השיכורים. משפצחו הנוגנים והאיכרים יצאו למחול עם הבנות,

היה גם הדוד מרדכי־בר נסחף במחול, בקבוקי היי״ש בידו והוא שטוף־זיעה. אף הוא היה מרקיד את בנות האיכרים בקצב איכרי סוער. הדודה גינגדל — כתמיד, או מינקת או מעוברת — היתה מוזגת יי״ש בינתיים וטורדת את האיכרים שנדחקו לצובטה באחוריה. ביום השוק היו בניו המרובים של הדוד מרדכי־בר מתנפלים על מדפי בית־המזיגה כלהקות זבובים. הילדים התהלכו מזוהמים ופניהם מרוחים בשומן, מפני הזלילה הדשנה של יום השוק.

בביתו של הדוד מרדכי־בר היה מתקיים גם ה׳מניין׳ של אוסמולין, בשבתות ובימים־טובים. בשמחת־תורה היו יהודי המקום שותים כאן לשכרה וממלאים כרסם בשר־אווזים וכרוב. אחר־כך היו בוחרים גבאי־של־שמחת־תורה. לתפקיד זה נועד ביש־גדא הגדול ביותר בקהילה הכפרית של אוסמולין. גיבורי אוסמולין היו מניפים תנופה את ה׳גבאי׳ המסכן, עד לקורות בית־הכנסת, ומצניחים לרצפה במהירות פראית. כך היו מניפים ומצניחים וחוזר־חלילה עד שנשאר שרוע על הרצפה בפישוט ידיים ורגליים, מת־למחצה מגודל הכבוד שחלקו לו. לאחר־זה היו כופין את הגבאי שישתה כמה כוסות מלאות משקה, וכשנשתכר משלשלים את מכנסיו ומלקים אותו כהלכה. והיה המעשה חוזר ונשנה שנה־שנה, מדי שמחת־תורה. נשים אף הן מצטרפות למחולות וללגימה והיו מנשקות בדביקות־אהבה את ספרי־התורה. מחזות דומים בפראיותם היו חוזרים ונשנים גם בימי תשעה־באב. סיפר לי אבא, כי בשנה הראשונה אחרי חתונתו כשהלך לקריאת ״קינות״ ב״מניין״ אצל הדוד מרדכי־בר קרה שם דבר כזה: יהודי אוסמולין לא הסתפקו בהבאת קוצים וברקנים לבית־התפילה וקליעתם בזקניהם של יהודים, כמנהג תשעה־באב, אלא משנשמעו פסוקי ״איכה״ הראשונים כיבו לפתע מסביב את כל מנורות־הנפט. בבית־ה״מניין״ השתלט חושך מוחלט. באפילה, התחילו מגפיים איכריים מפורזלים להתעופף מעל לראשים. אבי הצליח בקושי להסתיר את ראשו מתחת ל׳עמוד׳ שלו ושמע קריאות־ילל פראיות עולות מן החשיכה יחד עם קול נקישתם של מגפיים מעופפים. צעקות ואנחות עלו מעברים. לפתע בקע בכי איום: „אבוי, ראשי! הדליקו פנס!״ על הרצפה, בשלולית של דם, היה מוטל איטשה־מוטל חתנו של שמחה גייגה, ראשו בקוע ושותת דם... פרצה תיגרת ידיים. שמחה גייגה שלף חגורתו ממכנסיו והתחיל מצליף על ימין ועל שמאל. ביילה, בתו של שמחה גייגה היא אשתו של איטשה־מוטל, הגיעה אף היא, מוט גדול בידה וצעקה היסטרית בפיה: ״אבוי, הרגו את איטשה־מוטל שלי!״ אף היא התחילה רוצצת ראשים. בית־התפילה הזכיר את ירושלים־בחורבנה. אבי נמלט כל־עוד נפשו־בו וסיים את קריאת ה״קינות״ בביתו.

עד כאן על הדוד מרדכי־בר ועל הדודה גינגדל.

ועוד דוד היה לי באוסמולין, אף הוא גיס לסבא ברוך, הוא הדוד לייזר־יוסף. שם אשתו — הדודה טויבה.

הדוד לייזר־יוסף היה טיפוס משונה. נולד למשפחה של קולוניסטים יהודים אי מעבר לסוכאטשוב. בנעוריו היה הדוד לייזר־יוסף חורש בשדות יחד עם אביו ועם אחיו, ואוסף את עדרי הבקר והצאן לעת־ערב משדות המרעה. ואולם על כך לא דיבר מעולם והיה מחזיק את־עצמו אינטליגנט. הדוד לייזר־יוסף הביט־מגבוה על הדוד מרדכי־בר. היה מתאמץ לדבר פולנית במבטא עירוני וקורא עתון פולני. והוא־עצמו יהודי גוץ בעל זקן שחור העשוי בסגנון־אינטליגנטים. הדוד לייזר־יוסף היה שקרן־מעט וגוזמאי גדול. מעשי שקריו לא היו זידוניים אלא פליטי דמיון מוזר. לבו היה יוצא לספר על המלחמה הרוסית—הטורקית ועל כיבושה של מצודת פלבנה. הוא נמנה על חבר־פקידיו של סבא וגר תמיד בשכנותו. בשנות ילדותי בלעתי פעמים רבות לאין־ספור את תיאורי המלחמה הטורקית שלו ואת סיפוריו על המסע בבאלקאנים ועל כיבושה של פלבנה. תמונות־הקרב של הדוד לייזר־יוסף הלהיבו את דמיוני הילדותי. היה מספר על מלחמה זו בפאתוס עצום, משל כאילו השתתף בה בעצמו. היה מספר על שאון היריות בשדות־הקרב, על תרועות מחנות האויבים "נאַ שטיקי" (מלחמת כידונים) ועל המוות בשדה הקטל. ביחוד היה מאריך בסיפורים על חיילים הגוססים בדד כשהם נדרסים תחת פרסות סוסים צוהלים, על קאזאקים דוהרים ומלחמתם בפרשים טורקיים, על הרעב בעיר הנצורה, על נפילתה של פלבנה ועל הביזה בעיר הכבושה. בספרו, היה הדוד לייזר־יוסף צועק ומנענע בידיו, ממש כאילו הוא האיש אשר ירה, דקר, רכב ושדד. בכרכים הבאים עוד יזדמן לי לספר עליו.

כל מעשיות־הגבורה האלו היה כוחן יפה כל־זמן שלא נח על הדוד לייזר־יוסף צלה של הדודה טויבה. אך־העיפה בו הדודה טויבה מבט אחד שלה, או אך־גערה בו חלילה, מיד שב הדוד לייזר־יוסף להיות קטנטן וצנום, אפילו יותר משהיה במציאות. מיד היה מחוויר כמו סדין ומשתתק כאילו הוא אילם. הוא היה פשוט מתבטל־ממציאותו כל־אימת שהיתה הדודה טויבה מופיעה, אפילו אם באה אך לקרוא לו לסעוד את לבו. הדודה טויבה לא הצטיינה באותה רחבות הגוף כדודה גיננדל. גוצה, רזה, פניה כמעט ירוקים מחמת חיוורייניות משונה של רוע, וחוטמה, הארוך־מאוד ומחודד, היה מתכופף ויורד על שפתיה הדק־דקות, היבשות, המרושעות. הדודה טויבה מעולם לא צעקה ולא הרעישה כדודה גיננדל. לכאורה היתה דוקא שקטה מאוד, אך אופיה הגברי וכעסה התמידי הארסי גרמו שכל בני הבית הילכו "על בהונות" כל־אימת שעיני הדודה טויבה נלטשו

ירוקות, כל־אימת שהיה חוטמה מתמתח ומתעקל כחרטומו של תוכי ושפתיה היבשות מתכווצות מעל לפיה הקטן והצמוק. בשעות כאלו הדוד לייזר־יוסף מסיח לבו מכל מערכות־פלבנה ובוחר לשקוע עמוק־באדמה ובלבד שלא ישמש מטרה למבטה הירוק של הדודה טויבה.

בין סבא ברוך לדודה טויבה שררה שנאה נושנה ואכזרית. מעולם לא שוחחו זה עם זה וסבא ברוך מעולם לא הזכיר את שמה. כשהיה הדוד לייזר־יוסף משתלהב מתמונות־התעתועים המלחמתיות שלו, היה סבא ברוך מחייך חיוך חשאי ואירוני. מרוב זלזול בדוד לייזר־יוסף היה סבא קורא לו "שוֹשֶלֶה".

פרק ששי

בעבי־היערות שומע סבא ברוך על העילוי מקוטנה. סבתא לאה נוסעת לראות את הכלה. אכזבה. ר׳ יהושע׳לה קוטנר סומך ידיו על השידוך. אבי ואמי נהיו לחתן־וכלה בשעה טובה ומוצלחת.

בכוונה הארכתי בסיפורי על דודי ודודותי באוסמולין, כדי לתאר מתוך כך את הסביבה שבה גדלה אמי. ה׳חצר׳ הגבירית, שיזם סבא ברוך להקימה לכבוד החתונה של בתו היחידה, עדיין לא היתה קיימת. סבי גר עוד אצל שמחה גייגה. שמחה גייגה, בניו, חתנו איטשה־מוטל, אשתו שרה־בינה, התהלכו כל היום יחפי־רגליים ככל האיכרים. הגברים היו יוצאים וחורשים בשדה, הבנות חולבות את הפרות. החתן איטשה־מוטל, שנעשה לאחר מכן חסיד סטריקאווי והיגר לאמריקה, באותן השנים עדיין היה משקה את הסוסים ומוליך לאמברו של שמחה גייגה עגלות עמוסות חציר. לסעודת הצהריים היו הכול אוכלים תפוחי־אדמה עם בורשט. בכפות־עץ היו אוכלים, וכולם — מקערת־חרס אחת.

סבא דאג בינתיים לשדות הפורים של אחוזתו באוסמולסק. חיטה טובה ודשנה היתה לו שם, וגם סלק־סוכר לצורך בית־החרושת בסאניק. בחודשי־החורף הארוכים, בשלג ובכפור, היה סבא יורד בעגלת־חורף ליערותיו. היה מתעטף בפרוות־הדובים שלו הענקית והיה נעדר מביתו שבועות על־שבועות. סבתא חיה חופשיה אזי להיטרד עם צדיקים מפוקפקים וכן עם רועים ומיני סגולות. הבת היחידה, זו אמי, גדלה יחד עם בני־ביתו הפשוטים, האיכריים, של שמחה גייגה.

ואלו סבא, כשהיה מסיע את עצמו בשלג ביערותיו החורפיים האפלולים, ושומע את צלצול הפעמונים עולה מבין עצי היער בבדידות הלבנה הקפואה, היה מהרהר בבתו היחידה שפדאה מן המוות: בת זו גדלה וקמעה־קמעה הגיעה לפרקה. הרי שדין הוא להעלות על הדעת משהו בעניין שידוכין.

בין פקידי יערות שהפקיד סבא ברוך על רכושו נמצאו כמה־וכמה חסידים חשובים ולמדנים מופלגים. שמו של ה׳עילוי׳ מקוטנה, נכדו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, הגיע לאוזני כולם. הוא הגיע אפילו עד ליהודים שביערות ההומים־המרוחקים של פולין. מתוך כך ניצנץ במוחו של סבא ברוך הרהור רצון לזכות בו בעילוי, בנכדו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, לבתו היחידה.

בגומבין, עיירה סמוכה לאוסמולסק, ישב בעת ההיא רב זקן, צדיק מופלג ואדם תמים, ר׳ שמחה גומבינר. אליו נסע סבא ברוך, לבקשו כי יסע

לקוטנה ויציע את השידוך לפני ר׳ יהושע׳לה קוטנר. סבא ברוך היה מוכן־ומזומן לפתוח לרווחה את שקיקי הזהובים, ובלבד שיזכה ויהיו לו רבי יהושע׳לה למחותן, ונכדו העילוי — לחתן.

סבא ר׳ משה׳ל היה שרוי אותה שעה בעיצומו של ״הסתר״. סבתא לאה היתה אשה חלשה ובבחינת יתומה המטופלת בבנים. ר׳ יהושע׳לה, כפי שהיה אבי מספר לי, התייסר כל ימיו בפחדי המוות. בעל טבע פסימיסטי היה, ככל הראציונליסטים שבעולם. החיים נצטיירו לו כעמק־בכא שכולו חיות־רעות, והמוות — כאילו הוא אורב לפתחי איש ואיש. ר׳ יהושע׳לה קוטנר היה רואה־שחורות ועתידו של כל אדם עולה־במחשבה לפניו תמיד בצבעים פהים. היה חוזר ואומר, שאחרי מותו תתפורר כל משפחתו בעוני וחוסר־כל. שהרי בנו־יחידו חולה־נפש הוא, והדוד יקל איננו עשוי להתמודד עם החיים. בדאגה של מרירות רצה ר׳ יהושע׳לה קוטנר להציל את בני ביתו מן הגורל המר הצפוי להם אחרי מותו. על כן נתקבל עליו עד־מאוד עניין השידוך עם ה׳יישוב־ניק׳ העשיר. כסבור היה שאין טוב לאבא מפתרון זה.

יהודים מספרים, כשראה ר׳ יהושע׳לה קוטנר לראשונה את סבא ברוך גזשיוואטש עומד לפניו, אמר לו כדי לנסותו:

״בפחות מחמישים אלף רובל לא תקבלו את נכדי לחתן, ר׳ ברוך.״ (חמישים אלף רובל היו בבחינת הון־תועפות).

״כמה שירצה, רבי הקדוש, — השיב לו סבא — אני מוכן לתת כמה שירצה כדי להשתדך אתו. בתי בת־יחידה היא. לאחר מאה־ועשרים שנה תזכה ממילא בכל אשר־לי. וסוף־סוף, למי יעמול יהודי כמוני יומם ולילה? נכדו לא יוטרד אצלי בכלום, רק לזכות בכל־טוב וללמוד את התורה הקדושה.״

ר׳ יהושע׳לה קוטנר ממילא היה מוכן להסכים לשידוך, שבו ראה סיכוי יחידי לאבי ולעתידו. ארנקו הפתוח של סבא ברוך עשה רושם על ר׳ יהושע׳לה.

הוסכם שסבתא לאה תיסע לראות את הכלה.

סבתא לאה האצילית, הרגישה, האינטליגנטית, לא שמחה מלכתחילה לקראת השידוך. בנה הגדול, הוא אבי, נשתייר לה נקודת־אור יחידה בחייה החשוכים ליד בעל שהוא חולה־נפש. סבתא לאה עדיין גרה באותה עליית־קיר הסמוכה לעזרת־הנשים. כל תקוות־אם שלה הושקעו בבנה זה המוצלח והאהוב שהכול השתבחו בו. הכיצד תשלח את ילד־השעשועים שלה לחיות בכפר נידח בין יישובניקים כאלה. ואולם קולו של ר׳ יהושע׳לה

קוטנר היה הוא לבדו נשמע בבית. סבתא לאה שגדלה בביתם של צדיקים בוורקה ובפראגה הסכינה מאז לשמוע לקול צדיקים.

כשהגיעה סבתא לאה לאוסמולין, אל ביתו של שמחה גייגה, חשכו עיניה. שמחה גייגה, אשתו שרה־בינה, הדודים והדודות, לא ידעו כיצד נוהגים בחוטר רבני מעודן. הם לא ידעו לדבר בלחש ובנעימות כפי שנוהגים בחצרות רביים. כל אותם דברי תורה וחסידות אציליים שסבתא לאה היתה רגילה בהם כל ימי חייה — היו זרים לרוחם. הדודים של הכלה דיברו בקול רם כאיכרים ברחבי שדות וצחקו מלוא הפה, צחוק בריא ועסיסי. הכלה, אמי, אף היא לא היתה דומה לנערות המפונקות והחיוורות שהיו ידועות לה לסבתא לאה מחצרות הצדיקים. גם באמי הורגשה־יפה זו הפשטות הטבעית שבסביבה הכפרית. סבא ברוך וסבתא חיה לא ידעו אפילו כיצד "מתרוממים למעלה" לאחר שזוכים בעשירות. עשירות אמנם היתה להם, ולא מעט, אך על ארחות־חיים אחרות שונות מן המקובל באוסמולין — לא שמעו מעולם. כשבאה סבתא לאה להכיר את אמי מצאתה לזו בנעליים מפורזלות, פשוטות, איכריות, כאותן שנועלות בנות הכפר בימי א' בשבת. קבלת־פנים כפרית זו, והכלה בנעליה הגסות האיכריות, עשו על סבתה לאה רושם מזעזע.

כשחזרה לקוטנה תיארה סבתא לאה לפני ר' יהושע'לה את כל הזרות המרה שמעולם לא ראו עיניה כמותה. על יישובניקים פשוטים ומחוספסים קראה בספרי־המעשיות שלה בלבד. אגב, לעולם זכרה אמי לסבתא לאה את התנגדותה לשידוך שלה. ר' יהושע'לה קוטנר, הפסימיסט רואה־השחורות, עמד על שלו. אשה צעירה זו, כלתו זו, סבתא־לאה המטופלת בילדים, כעגונה היתה בעיניו, אשה חלשה הנשואה לבעל חולה. וכי מה תעשה אחרי מותו שלו, של ר' יהושע'לה? חזקה שתגוע מרעב. אותה שעה לא דאג ר' יהושע'לה אלא את דאגתה של סבתא לאה האומללה.

ור' יהושע'לה השתדך עם סבא ברוך גזשיוואטש. אבי ואמי נהיו לחתן־וכלה. אבי אזי בן ארבע־עשרה ואמי בסך־הכל בת חמש־עשרה.

אבי היה נער רזה, חלוש וקטן־קומה.

פרק שביעי

ה'חצר' באוסמולסק. נוסעים לוארשה להכין סבלונות לכלה. שמחה גייגה מצטרף אל הנוסעים כ'מומחה'. שמחה גייגה במסעדה של הֶקסֶלמאן. שמחה גייגה בחנויות־האריגים בוארשה. שמחה גייגה מספר לאיכרים באוסמולסק על הנפלאות שראה בוארשה. מתכוננים לחתונה. סבא ברוך פותח שערי כל אוצרותיו. ברחנים. הבדחן המפורסם נוח נאשלסקר. הדגה במי הבריכות ב'חצר' שבאוסמולסק. המשפחה באוסמולין לרבות שמחה גייגה מזמינים קפוטות־משי. מרכבות נוסעות לקוטנה. הדוד יקל משיא עצות. ירחמיאל השוחט בשדות אצל בית־המטבחיים שבקוטנה. ראצה! "שוטה" המשפחה בקוטנה. הדודים באוסמולסק מודדים את קפוטות־המשי שלהם. איכרים יוצאים ברכיבה לקראת החתן. קבלת פנים מצד הבדחנים, לרבות נוח נאשלסקר. שמחה גייגה בין הרבניות. הדודים הכפריים בין עציי־התפוח. ר' יהושע'לה קוטנר מגיע לאוסמולסק. הדוד יקל במרכבה. הירשל נאמן. הירשל נאמן בשבע הקפוטות שלו ובקבוקי־המים שבכיסו יושב על הדוכן. ה"נפש חיה", הרב הגבירי. נוח נאשלסקר חורז חרוזים. מרכבת הנשים. ירחמיאל רואה דברי חידוש בשדות. ירחמיאל נושא חן בעיני שמחה גייגה. סועדים בבוסתן.

שלוש שנים תמימות עברו עד יום החתונה הגדולה. בינתיים שב סבא משה'ל לאיתנו. הבריות זקפו גם נס זה על חשבון השידוך.

ה'חצר' שצינה סבא ברוך לבנות באחוזתו באוסמולסק נסתיימה בנייתה אף היא. היה זה בית לבן, גדול, רב־אורות ומרובה מרפסות של זגוגית. ה'חצר' עמדה באמצעו של בוסתן רב־ימים ועבות. בסמוך לירכתי ה'חצר' היתה בריכה קטנה מוקפת ערבות וצפצפות. מן הבריכה נשמעה תמיד קרקורת של צפרדעים. במבוא ה'חצר' נמצא „קלומב" (גינה) גדול של ורדים ולילך. בחצר זו נולדתי. סבא ברוך עקר סוף סוף מביתו של שמחה גייגה.

כתום שלוש השנים התחילו מתכוננים לחתונה. סבתא חיה והכלה נסעו לוארשה לקניות שהחתונה צריכה להן. ולפי שסבתי חיה היתה יהודיה כפרית פשוטה ולא היה לה כל מושג בענייני־אופנה עירוניים — הצטרפה סבתא לאה להדריכה בקניות. סבתא לאה נתברכה בטעם רבני מעודן בענייני הלבשה נשיית ולא רצתה לסמוך על טעמה של סבתא חיה. דאוגה היתה, שמא תפתיע אותה סבתא חיה במיני הפתעות, והכלה ביום־חתונתה תיראה לא ככלתם של צדיקים קדושים אלא כשפחה גויית ביום חגָּא.

כן שלח סבא ברוך לוארשה את שמחה גייגה הנאמן שלו, לקניית הסבלונות. תמיהני, מה היה שמחה גייגה מסוגל לפעול בענייניים כגון קרינולינות של

משי, שמלות־חופה צחורות, מיני תחרים, חולצות־בד רקומות, וכיוצא־בזה אריגים גביריים, שלא ראה כדוגמתם מעודו. שמחה גייגה היה חוזר ומספר במשך שנים רבות — אני עוד זוכר זאת — על נסיעתו לוארשה עם הרבנית מקוטנה. ראשית־כל, את עצם הליכתו עם סבתא לאה ימים־תמימים בוארשה מחנות לחנות ומחייט לחייט — ראה שמחה גייגה כעלייה חשובה במעמדו האיכרי. כאילו צורף אף הוא, כך נראו לו הדברים, אל מערכת הייחוס של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. שנית, וזה היה העיקר, לעולם לא שכח שמחה גייגה את גודל הזלילה בוארשה במסעדה של הקסלמאן. כל אותן מנות של דגים־ממולאים, של אווזים, ברווזים ובר־הודים צלויים, כל אותם תבשילים דשנים ומיני לפתנים מתוקים שמילא כרסו בהם, לעולם לא נשכחו מלבו. הרי היתה זאת בסך־הכל כרס איכרית הרגילה בפת־קיבר, כרוב ובולבוסים. כל אותן החוויות העזות עשו רושם כביר על שמחה גייגה. היהודי המסכן, ממש נסתחרר עליו ראשו. לאחר ששב מוארשה התחיל מגיס את לבו בגיסיו של סבא ברוך, כגון בדוד מרדכי־בר, והיה מביט עליהם מגבוה.

כך התחילו הבריות באוסמולסק מכינים את עצמם לחתונה.

על חתונת הורי שמעתי מספרים שנים על שנים. בחתונה הזאת נפגשו שתיים ממשפחות ישראל בפולין, משני קצות החברה היהודית־הפולנית. מצד אחד: רבנים וצדיקים. מצד שני: אנשי־המון פשוטים וגסים, יהודים שהתגוררו דורות על דורות בעומקי יערות פולין החשוכים ובאורם הססגוני של שדות פולין המבורכים, יהודים ששכנו יחד עם עובדי־אדמה פולנים ושידעו מעט־מזער על הדקויות של חכמת התורה ועל הליכות יהודים בעלי־בתים ויושבי כרכים.

סבא ברוך גזשיוואטש התיר את כל אמתחות־הכסף שלו לכבוד חתונה זו. (סבא כבר ישב אותה שעה ב׳חצר׳ שלו באוסמולסק). הוא קרא למפורסמי הבדחנים בפולין, וביניהם ארי־הבדחנים נוח נאשלסקר, כדי לשמח את לב המחותנים החשובים. אף הזמין שתיים ׳קפליות׳ (להקות) של כלי־זמר. טבחים וטבחות שלחה סבתא לאה מקוטנה. הם הטבחים והטבחות שכילכלו את שולחנות החתונה אצל ר׳ יעקב אַנגלמאַן בגלאזנוב. מספר עצום של תרנגולי־הודו, של אווזים ושל תרנגולים פוטמו במיוחד לכבוד החתונה. לבריכה שמאחורי ה׳חצר׳ הכניס סבא קרפיונים גדולים, זאבי־מים ועוד, שהתפטמו שם במים החמים הקיציים והוסיפו להשמין ולגדול להיות ראויים לצלחותיהם של צדיקים בחתונה. מי הבריכה המו משפע הדגים שבקרבם. הצפרדעים קירקרו בדיצה בין צמחי המים המרופשים שעל גדות הבריכה מימין ומשמאל, שהרי אף הן נטלו חלק משקי הפולים והתורמוס הגדולים שהורקו לתוך הבריכה להיות לדגים לאכלה.

מלבד מה שצינה סבא להכין שמלות גבירות לכלה בוארשה, הורה לתפור גם לו וגם לסבתא חיה מלבושים חדשים, גביריים אף הם, לפי כבוד המחר תנים החשובים. גם הדודים והדודות פירכסו את עצמם לקראת החתונה כדרך יושבי־כרכים. שמחה גייגה היה הולך־ומספר באוזני האיכרים של אוסמולסק על ידידותו עם סבתא לאה, על הקטיפה והשיראים שראה בחנויות של וארשה ועל המטעמים שבבית־האכסניה של הקסלמאן. אף הוא, שמחה גייגה, צינה לתפור לו קפוטה חסידית ארוכה של משי, זו הפעם הראשונה בחייו.

הכול הרגישו שהנה מתחילה תקופה חדשה במשפחתו האוסמולינית של סבא, תקופה של ייחוס לכל בני הבית.

משקרב יום החתונה שאל סבא ברוך מכל הפריצים שבסביבה את מרכבו־ תיהם היפות ואת הנאים שבסוסיהם השחורים ושלחם לקוטנה להביא את המחותנים, את ר' יהושע'לה קוטנר ואת החתן. גם את המרכבה שלו, שנקנתה לכבוד התקופה החדשה, שלח סבא לקראת המחותנים לקוטנה. קוטנה נתמלאה מרכבות של "פריצים". יהודי קוטנה מילאו אף הם את הרחוב שלפני בית הרב והשתוממו למראה הרחבות ה'פריצית' הזאת. הסוסים השחורים ה"פריציים' צהלו גאוה אצל חדר־הבית־דין של ר' יהושע'לה קוטנר והעגלונים המפורכסים בחליפות־השרד ובשפמיהם הארוכים עמדו מסביב לבית־המדרש וצלפו בשוטים שבידיהם. הרכבים הפריציים היו שיפורים במקצת מחמת הייי"ש שסבא ברוך הוציא אליהם בקבוקים־בקבוקים לכבוד הנסיעה.

יהודי קוטנה זכרו שנים רבות את מסע המרכבות הזה לכבוד הרב והמחותנים. יותר מכולם נטרד בעסקים הדוד יקל. אף־על־פי שעמד מרחוק על מדרגות בית־המדרש ורעד קצת מפחד הגויים השיכורים־למחצה והשוטים שבידיהם, מכל־מקום לא מנע את עצמו מלחוות דעה על מרכבותיהם של פריצים. אף הוא השיא כמה־וכמה עצות כיצד יש לנסוע מקוטנה. עיקר עצתו היתה כמובן לצאת מקוטנה בשעה שלוש בלילה, לישון במרכבות, איש בבגדיו, ולאכול בחפזון ביערות.

הדוד יקל היה לו חתן משלו ושמו ירחמיאל. ירחמיאל היה יהודי גבוה חיוורייו, וזקן־תיש שלו צהבוני. הכול העידו עליו שהוא שוטה. הוא בעצמו, ירחמיאל, היה מודה ואומר: "אז מה? וכי מה אני יודע, שוטה שכמותי." אשתו רַצָה, בתו של הדוד יקל, היתה גוצה, חיוורייניות וחולנית. סנטר ארוך־ ארוך היה לה, וקול צעקני דַקדָקיק, כשל תרנגול־הודו כעוס. כל פעם שירחמיאל פותח פיו, ראצה אומרת בקולה הדקדקיק: "אתה, ירחמיאל יקירי, שתוק. שוטה איננו מתערב בשיחת בריות־אנשים." היה ירחמיאל מצבט בזקנקן־התיש הצהבוני ומרכין ראשו, כאומר: "אֶת צודקת, ראצה,

שוטה אינגו מתערב בשיחת הבריות". כשירחמיאל רוצה לומר משהו, או לפחות להצטרף אל אחת מ'עצותיו' של הדוד יקל, היה הדוד משסעו מניה־וביה ואומר: „שתוק, אתה שוטה."

על ירחמיאל זה עתיד אני לספר להלן ואיני בא לדבר בו עכשיו אלא משום שהנושא היחידי שבו נפתח לו פתח רשות — והוא אמנם הפך בו כל ימי חייו, כל־אימת שנזדמן לו ובכל מקום שנזדמן לו, ברוב־דברים ופרטי־פרטים — היה נושא המרכבות והרחבות הנגידית שהשפיע סבא ברוך על מחותניו לכבוד החתונה הגדולה.

הרבה עשרות שנים לאחר־מכן, — וירחמיאל כבר יהודי חולה ורצוץ בעל מיחושים הרבה, בעל שני שברים מימינו ומשמאלו, וידוע ומפורסם כשוטה הרשמי של המשפחה, — עדיין היו עיניו החולניות־עששות ניצתות מאותם זכרונות. זקנקן־התיש נרטט אף הוא על לסתותיו. אפילו אשתו ראצה וחותנו הדוד יקל שמעולם לא נתנוהו כי יוציא הגה מפיו ושהזכירו לפניו בכל עת כי שוטה בל־יתערב — אפילו הם, שומרי־תמיד של כסילותו, היו משתתקים, מצטחקים במתיקות, ומרשים לו להשתפך כל־כולו בסיפור, שבו היתה טמונה כל חשיבותו, דהיינו — בזכרונותיו על חתונתם של הורי. ואכן לא נחפז ירחמיאל במלאכה זו, אלא היה עומד ומספר וחוזר ומספר הכל, לכל פרטיו ודקדוקיו.

ובינתיים ב'חצר' שבאוסמולסק התכוננו הבריות לחתונה. כפי שכבר סיפרתי, צינה סבא ברוך לתפור על חשבונו לכל גיסיו, לדוד לייזר־יוסף ולדוד מרדכי־בר, וכן לאחיו הדוד אברהמקה, קפוטות של משי חדשות־חדשות. ייראו־נא היהודים הפשוטים האלה בצורה אנושית יותר לעיני המחותנים הרבי'ים והרבניים. הדוד לייזר־יוסף שחי תמיד בעולם־הדמיון שלו והוא כרוך אחרי המלחמה הרוסית—הטורקית וקורא עתון פולני, חש את עצמו בקפוטה החדשה כאילו הולבש סוף־כל־סוף במלבושים הראויים לו, היאים ביותר למעלת אינטליגנציה שלו. יום־ד' אחד שלפני יום החתונה נתחשק לו אפילו, ככה סתם, למדוד את מלבושיו החדשים המרשרשים, והוא לבש את קפוטת־המשי שלו החדשה. הוא התייצב באמצע החדר ושקע בניגון חזני. וזאת, משום שהדוד לייזר־יוסף אהב תמיד 'לחטוף' את 'העמוד' ולרדת־לפני־התיבה. אף הוא החזיק עצמו כבעל־מנגן לא רע. הדודה טויבה הירוקה והכעסנית נכנסה דוקא ברגע זה לחדר ובידה — קדירה של חלב־חמוץ. פעם ראשונה בחייה ראתה את הדוד לייזר־יוסף לבוש בקפוטה של־משי חסידית, עומד לבדו באמצע החדר ומסלסל בגרונו. הדודה טויבה הוריקה עוד יותר והניחה קדירה שבידיה על הרצפה. מיד התחילה משפיעה עליו מן 'המענה־לשון' שלה. הדוד לייזר־יוסף נתגמד כשיעור שני ראשים,

פשט בבהלה את בגדי המשי ונמלט אל הלוּל. הדודה טויבה המשיכה זמן־מה לצעוק בקולה החד, ואלו הדוד לייזר־יוסף ישב בין התרנגולות ורעד כעלה נידף. גם אחיו של סבא ברוך, הדוד אברהמקה, זכה בקפוטה של משי. הוא הסתכל בה ביראת־הכבוד ופחד לגעוֹת בה — כפחדם של יהודים פשוטים מפני האתרוג. הדודה רויזה, ברדיד הטורקי, הציפור על שביסה, לא פסקה מלהפציר שימדוד את הקפוטה שלו לפני החתונה ולוּ רק פעם אחת, ולוּ רק מפני הסקרנות. רצתה הדודה רויזה פשוט להציץ בו באברהמקה־הזקן שלה ולראות מה צורתו במין מלבוש מיוחס ונעלה שכזה. היא לא הצליחה בכך — הדוד אברהמקה התחיל מתגרד בתקיפות־יתר ולא הסכים בשום פנים ואופן לגעוֹת בקפוטה. הוא פרש אותה על המיטה ונעץ בה עיניים של דרך־ארץ. לעומת־זאת התגנדר הדוד מרדכי־בר במלבושיו היקרים החסידיים — פעם אחת, ביום א'. הוא התייצב על מדרגות בית־המזיגה שלו והתחיל מצעָק על האיפרים. כמעט שלא הכירוהו מפני מלבושיו, שעשוהו כמין צדיק. הדודה גינגדל, בחודשי ההריון האחרונים, עמדה אף היא על המדרגות לצדו של הדוד מרדכי־בר ולעסה פרוסת לחם־בחמאה. הדוד מרדכי־בר פרץ בצחוק אדיר במלוא קולו הגס ומגודל התענוג צבט במשמניה של הדודה גינגדל בכל שש אצבעותיו. אותה שעה צבאו בניו ובנותיו המרובים על שולחנות הפונדק הערוכים וחטפו מכל הבא־לידם.

שעה קצרה לפני בוא המרכבות עם המחותנים יצאה הפקודה מלפני סבא ברוך על כל הדודים, שאף־על־פי שייצאו כולם בקפוטות־משי חסידיות, מכל־מקום ייזהרו־נא, למען השם, לעמוד בריחוק של־כבוד מן המחותנים האצילים ולא להזדקר־לעיניים שלא לצורך.

אותה שעה כבר נשמע קול החצוצרה מעל גבי המרכבות.

איכרי־עבודה של סבא יצאו לקראת הבאים, על סוסים מפורכסים. הסוסים קושטו בענפים ירוקים, בעלים, בסודרים וסרטים צבעונין לויוויטשיים. (החתונה התקיימה בתקופת תמוז). להקות הכלי־זמר היהודיים שאספן סבא מן העיירות הסמוכות התחילו מַנעימות „ברוך הבא". הבדחנים, לרבות הארי שבהם נוח נאשלסקר, והם כולם חובשים כיפות־קטיפה גדולות, נערכו בשורה כדי להקביל פניהם של המחותנים הגדולים בחרוזים ובשירי־חתֻנה מיוחדים שחוברו לכבודם. משק הקרונות על הכביש ותרועת החצוצרות היו קרבים והולכים. להקות כלי־הזמר פצחו במלוא הכלים. הנשים, אפילו סבתא חיה המחותנת, הכלה, הדודה רויזה ברדיד הטורקי, וכל שאר נשי המשפחה הצטנעו בחדרים־פנימה של ה'חצר', שלא להפריע בנוכחותן הנשיית בשעת בואם של הגאון ר' יהושע'לה קוטנר ושל הצדיקים וכל שאר הרבנים המפוֹר־סמים המגיעים לחתונה לכבודו של ר' יהושע'לה. הנשים נחבאו מאחורי

הוילונות הצחורים שעל החלונות ומשם הציצו אל מבוא־הבית, לראות בהגיע המיוחסים עם החתן.

סבא ברוך גזשיוואטש לבש את קפוטת־השבת שלו והתייצב בין הבדחנים. שמחה גייגה כבר הרגיש את עצמו כאילו הוא שייך במקצת ל׳צד השני׳. כלום לא התהלך עם סבתא לאה על פני חנויות־אריגים של וארשה לקנות משי לכלה? כלום לא היה עמה אצל החייטת הוארשאית המפורסמת ההיא, שתפרה לכל נשי הגבירים הוארשאיים? אף הוא השיג לו קפוטה שחורה וארוכה שעשאתו כמין רב־של־פורים כפרי, והעסיק את עצמו בשולחנות העמוסים יי״ש, יין ותרגימא, שהיו ערוכים במדשאה שלפני המבוא ה׳פריצי׳, כדי שהמחותנים יטעמו משהו לאלתר. שמחה גייגה חבש (זו הפעם הראשונה בחייו) כיפה של קטיפה שחורה. הוא נטרד במלאכתו עד מאוד, הבריח את בנות הגויים שנקהלו להזין עיניהן במאורע, בקריאות גסות של ניבול־פה, והיה לועס דובשן להנאתו.

שלושת הדודים, הדוד מרדכי־בר, הדוד לייזר־יוסף והדוד אברהמקה, שסבא ברוך צינם־במַפגיע לא להזדקר לעיני המחותנים החשובים, עמדו בנפרד מן הצד, מאחורי שלושה עציתפוח בשלים, והציצו בגניבה. שלושתם היו לבושים בקפוטות־המשי החדשות. הדוד אברהמקה עמד בגפו, שפוך־קומה ועיניו נעוצות באדמה, והתגרד בכל־עוז. לצדו של הדוד מרדכי־בר עמדה הדודה גינגדל המעוברת. גם הדוד מרדכי־בר חבש כיפת־קטיפה גדולה, וקפוטת־המשי השחורה היתה פתוחה לרווחה על כרסו הבולטת ברחבות יתירה. הדודה גינגדל נאחזה בידו מרוב פחד. עיניו הלוהטות הבריקו מאחורי עץ־התפוח כאישוני זאב במַארבו. הוא דחה בכל שש־אצבעותיו את הדודה גינגדל שהיתה מתרפקת עליו יותר ויותר, כמבקשת להתגונן מפני זרות־מוּעקה של הרבנים שהיו מתרבים ומגיעים. גם הדוד לייזר־יוסף נחבא מאחורי התפוח, יחד עם הדודה טויבה. הוא היחידי מכל הדודים הצטער על כך שסבא ברוך אסר עליו להסתובב כאוות נפשו בין המחותנים הדגולים. הדוד לייזר־יוסף החזיק את עצמו ל׳משהו יותר׳ מכל שאר הדודים, שהרי היה קורא עתון פולני, ידע לספר על המלחמה הטורקית ולרדת־לפני־התיבה. בעיקר הציקתו העובדה שהנה שמחה גייגה שכזה משוטט בחופשיות בין הכליזמרים, הבדחנים והשולחנות הערוכים, ומן־הסתם גם יידחק בין הראשונים אל ר׳ יהושע׳לה, יושיט לו את כפות־ידיו הגסות הכפריות ויברכו ב׳שלום עליכם׳ קולני. מין איכר מגושם! הכל תלוי במזל, והשד־בלבד יודע מה טעם נסע דוקא שמחה גייגה עם סבתא חיה ועם הכלה לוארשה, למה דוקא הוא התיידד שם עם המחותנת, זו כלתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, נעשה מומחה למשי ופיטם את כרסו במטעמי דגים ובשר במסעדה

של הקסלמן. (שמחה גייגה לא פסק מלספר על כך, אפילו בשוק, באוזני האיכרים. הוא היה מספר בקול רם, מתבל דבריו במימראות איכריות גסות וגידופים כפריים). הדוד לייזר־יוסף חש את עצמו דוקא בניחות בקפוטת־המשי החסידית שלו והיה חוזר ומציץ מאחורי עץ־התפוח, כדי למשוך אליו את תשומת הלב. אך הדודה טויבה הכעוסה וכפולת־הירוקת תופסת אותו בשרווליו ומשפיעה עליו שם, בסתר עץ־התפוח, מן ׳המענה לשון׳ שלה עד כי שקע כל־כולו בקפוטת־המשי שלו והשתתק אין־אונים כתינוק.

בינתיים נגשו המרכבות אל קלומבּ המבוא. הרכבים פקמו את הסוסים הלוהטים.

הכליזמרים הגבירו נגן והבדחנים פצחו באמירותיהם. הרעים קול שאגת־האריה של הבדחן המפורסם נוח נאשלסקר. מן המרכבה הראשונה יצא במתינות ר׳ יהושע׳לה קוטנר, באדרת־שיראים ובמיגבע של פרנה. מאחוריו יצא בנו, סבא ר׳ משה׳ל, יחד עם החתן השחרחר החינני.

הדוד יקל דיחק־ונדחק לנסוע אף הוא דוקא במרכבה הזאת, הגם שהנסיעה בכפיפה־אחת עם ר׳ יהושע׳לה קוטנר היתה בשביל הדוד יקל לא תענוג גדול. קודם־כל, במשך כל זמן הנסיעה היה ר׳ יהושע׳לה קוטנר עסוק בתלמודו או שקוע בדברי־תורה חריפים עם החתן. מפי ר׳ יהושע׳לה היו יוצאים החידושים המופלאים ביותר והקושיות והתירוצים הממולחים ביותר ובמהירות מופלגת, ממש כחיצים מן־הקשת, רק אוזן מנוסה ולמדנית יכלה לתפוש כל אותן המחשבות התלמודיות החריפות ולהתרגל לחיתוך־דיבורו המיוחד. אבי, הואיל וישב כל הזמן במחיצת סבו הגאוני ולמד אצלו „שיעור", כבר היה רגיל לדרך דיבורו של ר׳ יהושע׳לה. ועוד, שאבי "עילוי" היה ומי שעתיד־להיות ר׳ יהושע׳לה־קוטנר־השני. ואולם הדוד יקל, לא היה זה לפי כושר־העיכול שלו. הוא היה קרוב יותר ללגימת־יי״ש חריפה חסידית, לקורטוב התהוללות ב׳קלויז׳, לסוד קלפים עם חבר־מריעיו, וכן סתם מימרה יידית פשוטה, וורקאית. כפי שכבר סיפרתי, ר׳ יהושע׳לה קוטנר זילזל בדוד יקל וכמעט שלא דיבר אתו. הנסיעה בכפיפה־אחת עם ר׳ יהושע׳לה קוטנר, בדחק כזה, באוירה של מתיחות תלמודית, היתה בלי־ספק עינוי גדול לדוד יקל. אך הוא השיג את שלו! מפני שהדוד יקל היה מטבעו סקרני עד־מאוד. סקרנותו היתה ערנית ודרוכה, מעשה־ילד. וביותר היה סקרני לראות מה־צורה יש לחתונה ב׳חצר׳ פריצית, שהרי יש לו למחותן — כך היו אומרים — מיליונים־רובל. מיליונים רובל — זה היה משהו מופלא לגבי הדוד יקל. יכול היה לדמות־לעצמו כי צלחות־שמים יירדו לכבוד המחותנים, והדוד יקל נפשו־יצאה להיות הראשון ברואים צורת צלחות שיורדות־משמים וכיצד לוגמים מרק־זהובים. הדוד יקל שמע לא־מעט על להקות הכלי־זמר שנאספו

לכבוד המאורע ועל הבדחנים המפורסמים שעתידים להופיע בחרוזיהם ומיכתמיהם, והדוד יקל היה בעלן מאין־כמוהו להילולות, לנוגנים, לפרק נאה של בדחנות. העובדה שצד הכלה הם יהודים פשוטים, איכרים, ושאין הם מצויים ביותר אצל 'האותיות הקטנות', לא הטרידה כל־כך את דעתו של הדוד יקל. ראשית, הוא בעצמו לא היתה בלבו אהבה עזה ללמדנים שהיו גורמים לו אך ייסורים וצער ושלא היו משגיחים בו כל־עיקר. ושנית, נפשו מלאה פשטות עממית, חסידית, וכל יהודי פשוט ועליז יקר לו מכל האריס־טוקראטיה הרבנית הגאוותנית שלא הבין את עולמה לאשורו. הדוד יקל היה חסיד וורקאי אמיתי, פשוט, עממי, בלי כחל ושרק — ולבו חם ומלא אהבת־ישראל וורקאית פשוטה. וכאמור — היה סקרני כילד.

עם ר' יהושע'לה ועם שאר המחותנים טיפס־וירד מעל דוכן־העגלון הירשל־נאמן המשמש. כל הדרך ישב הירשל־נאמן על הדוכן יחד עם הגוי השפמוני, נאחז־חזק בכיסי מעילו שלו, מה שנראה לו כתריס לשמיטה ונפילה, בעוד שהגוי הרכב מַדהיר את הסוסים. כל הכיסים בשבע הקפוטות שלבש הירשל זו על גב זו, בלא לשים לב לחום המחניק שבחוץ, היו מלאים בקבוקי מים. את בקבוקי המים הסיע הירשל מַמש מקוטנה לנטילת ידיים של ר' יהושע'לה בשעת הצורך.

הירשל־נאמן היה יהודי גבהן ושמנמן, בעל זקן מדובלל וכרס נגידית ראויה־לשמה, שתום עין אחת. שתי פרנסות היו לו: ראשית היה מהומן על האיטליזים של קוטנה, בעל־דברם של הקצבים שהיו ממש־רועדים מפני יהודי זה העיוור־למחצה. שבע הקפוטות היו מרוחות בדם ובחילב וריח־בשר משומר ומגועל נודף מהן למרחוק. בנוסף על כך — משמש ראשי אצל ר' יהושע'לה קוטנר. הוא היה ממונה על פיטום מקטרתו של ר' יהושע'לה, מביא אווזים שחוטים לסבתא פריבה, ונוטל מעות מאת יהודים גבירים שהתדפקו על דלתי הרב. הירשל־נאמן היה יהודי עליז, מחייך תמיד בעינו היחידה שנשתמרה על פניו הדשנים. מבלי שים־לב שריח רע חמוץ של בשר ואיטליזים נודף ממנו, נדחק הירשל־נאמן לכל מקום ואהב לבלות את הזמן עם חסידים וורקאיים. הוא החזיק את עצמו כרקדן חסידי מופלג. בפורים ובשמחת־תורה אף הוא, כדוד יקל, מורח פניו בפיח ורוקד בחוצות בשבע הקפוטות שלו המצחינות. וכן היה שר בקול נהימה צרחנית. יהודי זה חייו בביתו היו מרים ומאוררים. אשתו לקתה בשכלה בלידתה הראשונה. הירשל־נאמן העליז ושתום־העין נאלץ לחיות כל ימיו במחיצתה של מטורפת. זו היתה קורעת בגדיה מעליה, משליכה מעל ראשה המגולח את מגבעתה המלוכלכת, מהלכת עירומה־למחצה, מכה את הירשל במטאטא שבידה ומטיחה בראשו צלחות וקדרות. הירשל־נאמן נאלץ לעתים קרובות לברוח

מביתו כמפני הדליקה והשכנים נטרדו לילות־תמימים מפני צעקותיה הפראיות של המטורפת. אף־על־פי־כן היה הירשל־נאמן תמיד גאה ותקיף, והיה שופך חמתו על השוורים השחוטים ועל הקצבים. כל זה לא מנע את הירשל מלהעמיד עם אשתו הבלתי־שפויה ולדות לא־מעט, בנים גדולים וגברתנים שיצאו לתרבות־רעה והתחברו עם אנשי העולם התחתון בקוטנה, ושורה של בנות בריאות־גוף בעלות עיניים לוהטות חולניות ועור כהה־כהה כשל צועניות ממש. לבנותיו הביא הירשל־נאמן חתנים, בחורי ישיבה, מן העיירות הסמוכות לקוטנה, וחתנים אלה, בני־תורה, היו סמוכים על שולחנם של הירשל והמטורפת. הבנות השחרחרות העמידו בנים ובנות למכביר וביתו של הירשל־נאמן היה ממש כגיהנום. נסיעה במרכבה היתה דומה על הירשל־נאמן כגדול שבתענוגי העולם־הזה. נצטרך ר' יהושע'לה קוטנר לנסוע לעיירה סמוכה להצטרף שם לבית־דין של בוררות, או ליישב מחלוקות שנתגלעו מחמת בחירתו של רב, או שנתבקש ל"שבע ברכות" לחצרו של צדיק או לביתו של תלמיד־חכם — היה הירשל־נאמן, בן־לוויה תמידי שלו, דואג לכך שר' יהושע'לה יסע דוקא במרכבה. הירשל־נאמן, אף הוא חסיד וורקאי, היה בעניינים אלה מתקוטט תדיר עם הדוד יקל; ובעיקר, על עניין המרכבה. שכן הדוד יקל, אף־על־פי שאיש לא שאַל את פיו ואיש לא שם לב לעצותיו, היתה דעתו תמיד מחולקת עם הזולת בעניין כל נסיעה מנסיעותיו של ר' יהושע'לה. מובן שדעתו זו תמהונית היתה ומשובשת. משעה שהגיעה המרכבה הנכספת למבוא חדר־בית־דין של ר' יהושע'לה קוטנר, היה הירשל־נאמן מטפס ועולה על דוכן הרפּב. כיסי שבע הקפוטות שלו מלאים בקבוקי מים. כך היה יושב שעה שלימה על מושב הרפּב, עד שר' יהושע'לה יוצא וכונס־עצמו פנימה. ואפילו בשעה שישב על דוכן המרכבה עדיין המריבה נטושה בינו לבין הדוד יקל. הדוד יקל עומד על מדרגות חדר־הבית־דין ומסתכל על הירשל־נאמן בעיניים של קנאה גדולה. מעולם לא נסע הדוד יקל עם ר' יהושע'לה קוטנר — להוציא, כאמור, את חתונת הורי.

מתוך המרכבה השנייה שהגיעה אל מבוא ה„חצר" ירד רבה של קאליש, ה„נפש חיה" המפורסם.

פירסומו של ה„נפש חיה" בפולין לא נבע בעצם מגאוניותו, אלא בעיקר מנאורותו הנכבדת. גדולי רבני פולין לא הכירו אלא ד'־אמות־של־הלכה לא היו בקיאים בהויות העולם, וחיו חיי פשטות כדרך מלמדים תלמידי־חכמים. לא כן ה„נפש חיה" שהיה נוהג את ביתו מעשה־גבירים. מוצאו ממשפחה גבירית במדינות הקיר"ה והתחתן (בפעם הראשונה) עם בת גבירים, אף היא ממדינות הקיר"ה. אורח־חיים זה של עושר ושל נאורות הזכנס על־

ידי ה"נפש חיה" לאוירתה המרושלת והאביונית של העולם הרבני והרביי בפולין. דבר זה עשה רושם עצום. הוא אף שלח את בנותיו לבתי־ספר: הן ידעו לדבר גרמנית ופולנית והיו קוראות את שילר ואת מיצקיאֶביץ'. בנות מפונקות וגאיוניות אלו היו בבחינת גבירות יותר משהיו בנות רבניות ולא היה שום צד־שוה בינן לבין יהודייה מרושלת כדודה שרה'ל הצדקנית. רבה של קאליש השתדך עם גדולי גבירי פולין החסידיים, כגון ר' ישעיה פריבס, ר' יעקב אֶנגלמאַן ור' איטשה בלאַס. על עשירי יהודים אלה עוד נספר להלן. רבה של קאליש התגורר בטרקלינים ומנהגו כשל גביר, יותר מאשר מנהג רב. הוא נטע בחזית ביתו גן פרחים והיה יוצא בכבודו־ובעצמו בזקר־בוקר לקשור את הוורדים הנאים האציליים שהיה מטפח. זה היה אקזוטי ביותר לגבי רב בפולין. היה בו קורטוב משהו של שר יהודי. הוא התעסק — לפי מושגי התקופה — ביישוב ארץ־ישראל, רצה מאוד לתקן איך־שהוא את עסקי ה'חלוקה' הקבצניים והיה תופש לנגיד־ותומך מנגידי וארשה ומשדלו לבנות בתים בירושלים. הבתים — שתוכניותיו הקונסטרוקטיביות של הרב לא היו ברורות לגביהם די־הצורך — סופם שנפלו לידי ה'חלוקה'. תוכניות יישוב־ארץ־ישראל של הרב דקאליש היו מודרניות יותר מתוכניותיהם של שאר רבני פולין. הוא נטה חסד ליישובים היהודיים שהיו מתייסדים בארץ־ישראל. בפולין עצמה ניהל ה"נפש חיה" מערכה עזה לשכנע את היהודים לברך אך־ורק על אתרוגי א"י. רבני פולין לא היתה חיבתם נתונה משום־מה לאתרוגי ארץ־ישראל. לפי דעתם היו אתרוגי קורפו כשרים יותר ונאים יותר לקיים בהם את המיצוה. בעיקר התייחסו בחוסר אהדה לאתרוגי־ארץ־ישראל הרבי מגור — זה שחיבר לאחר־מכן את ס' שפת אמת — והרבי מראדזין בעל־הפולמוסים המפורסם ר' גרשון הניך. אגב, אותו ר' גרשון הניך גילה את החילזון * והתחיל משדל את היהודים להתעטף בציציות של תכלת. הרבי מראדזין קילקל את עניין החילזון שלו דוקא מחמת סגנונו הפולמוסי התקיף שהצטיין בו כל הימים. הצדיקים בפולין יצאו נגד הרפורמה של ציציות־התכלת ולחילזון לא נזקקו אלא חסידי ראדזין בלבד. חסידי ראדזין עדיין שוזרים בציציות פתיל תכלת, עד היום הזה. אותו ר' גרשון הניך נלחם מלחמה מרה נגד רבה של קאליש בשל אתרוגי־ארץ־ישראל שלו. רבה של קאליש יצא להגנת אתרוגיו ב'תשובה' גדולה. היא מודפסת בראש ס' "נפש חיה". אך כינן שהרבי מראדזין לא ידע להלחם אלא בסגנון פולמוסי פראי ומעליב, נהפכו חילוקי־דעות תיאורטיים אלה חיש־קל לשנאה נוראה. הרבי מראדזין נזקק להתקפות אישיות גסות על רבה של קאליש, קיטרג על

* יתבאר בפרקי הספר להלן.

הטרקלינים שלו, על הוורדים שלו — הוא טען שכל המנהגים הגבירייים האלה יש בהם בהחלט משום "ובחקתיהם לא תלכו" — על העובדה שבנות הרב לומדות שפות זרות, ובעיקר, שבבית הרב מקאליש מצויות משרתות לא־יהודיות. ההתנגדות למשרתות גויות היתה ציפור־נפשו של הרבי מראדזין. אף הוא כתב בעניין זה "תשובה" ארוכה בנוסח פולמוסי חריף והיא כוללת התקפות מרות ואכזריות על רבה של קאליש. גם תשובה זו נדפסה. הגיעו דברים לידי כך ששאשתו השנייה של הרב מקאליש, הדודה שפרה־מירל המיוחסת, באה פעם אחת לפני אביה בבכי גדול וביקשה ממנו שלא יתן עוד לרבי מראדזין דריסת רגל בביתו, כלומר בית ר׳ יהושע׳לה. (כפי שיסופר להלן היה הרבי המקורי הזה, הרבי מראדזין, מזדמן לעתים קרובות לפני ר׳ יהושע׳לה). רבה של קאליש המתון והאריסטוקראטי נאלץ לעזוב את קאליש העיר. וכך היה מעשה: קאליש היתה עיר־ספר, סמוכה לגרמניה, וכך נמצאו בה הרבה יהודים עשירים, מתקדמים, "משכילים". התחילו מנשבות רוחות ברליניות בעיירה וה"משכילים" רצו ל׳תקן׳ את בית־הכנסת — להעמיד את האַלמימר בצד ארון־הקודש. רבה של קאליש התנגד לכך בחריפות. בסופו של דבר נקטו הרפורמיים שבנוסח־ברלין את האמצעי הבדוק להכרעת מחלוקות שכאלו, דהיינו, הלשינו על הרב באוזני־הגובֶרנַטור. ה"נפש חיה" נאלץ לעזוב את קאליש. הוא עקר דירתו לוארשה. הואיל והיה ידוע כאיש בקי בהויות העולם, התחילו גדולי הגבירים בוארשה מביאים לפניו סכסוכי עסקיהם לדין־תורה. גם בוארשה התגורר ה׳נפש חיה׳ בטרקלינים והנהיג את ביתו כמנהג גבירים, לאחר־זמן נבחר לשמש רב בפיוטרקוב.

אך הבה נחזור אל המרכבות.

מתוך שאר המרכבות יצאו בינתיים אורחים חשובים אחרים. ירחמיאל, חתנו של הדוד יקל, ישב לַמעלָה, על דוכן הרכב, יחד עם הגוי. היה ירחמיאל יושב ותמיה הרבה על כל אותם דברי חידוש שנתחדשו אצלו במשך אותה נסיעה אגדתית. כל מה שראה ירחמיאל בעיניו למן הרגע הראשון שנתיישב על מושב הרכב בקוטנה ועד לאחר שבע־ברכות, עשה עליו רושם עצום והעיר את דמיונו עד כדי כך שנעשתה נסיעה זו, לאחר זמן, נקודת האור והגבורה היחידה בחייו שהתנהלו בחשיכה גמורה מפני מורא אשתו ראַצה ומפני ידו הקשה של הדוד יקל. הדוד יקל היה הולך־ומכתיר את ירחמיאל כשוטה־המשפחה וכלא־יוצלח. אף־כי בלא־יוצלחיות לא נפל הדוד יקל בשום פנים ואופן מירחמיאל חתנו. שהרי ירחמיאל סופו שנעשה שוחט בקוטנה ומכאן ואילך טיפח לו צפורן גדולה ואדומה מדם שבה היה מנסה את חלָפיו הגדולים המבריקים. כשהיה ירחמיאל מופיע ברחובותיה של קוטנה — עדיין אני זוכר זאת — עם חלָפיו אלה המבריקים הענקיים,

ובזקן־תיש שלו האדום מדם, יכולת לחשוב שהופיע בן־דודו ממש של מלאך־המוות, הגם שאותו רצחן יהודי צמא־דמים היה מהלך תמיד כפוף־גב, נושא על כתפיו את עול עשרות מיחושיו, והעיקר — היה בורח על־נפשו, על חלָפיו המבריקים, כל פעם שכלבלב מופיע ברחוב. אותה שעה ירחמיאל מחויר כסיד. כיון שאשתו ראצה החולנית־וסכופה היתה כאוטו־ריטה נכבדה בעיני יהודי זה שהיה הולך ושוחט את גדולי השוורים שבעיירה — היה ירחמיאל, למראה כלב העובר לתומו, פולט מפיו קודם־כל קריאה אינסטינקטיבית לאמור: ראַצה! והיתה קריאה זו פונה אל אשתו בביתה אפילו כשהכלב מזדמן לפניו בקצוי העיר סמוך לבית־המטבחיים, מקום שנשמעות כבר געיותיהן של פרות שמנות שנועדו להלָפיו של ירחמיאל. ירחמיאל, בעל זקן־התיש המנָטף־דם, היה קורא: ראצה! — וידיו אוחזות בחלפיו הגדולים המבריקים.

אך הבה נחזור אל המרכבות.

בכן, הגיע תור המרכבות של המחותנות הנכבדות. מתוך המרכבה הראשונה יצאו סבתא פריבה והרבנית־מקאליש. הרבנית־מקאליש הצטיינה בהילוכה הגאה העירוני. היא החזיקה את סבתא פריבה הזקנה והפרובינ־ציאלית בידה וכמעט שלא הסתכלה בשום אדם, לא בלהקות הכלי־זמר שהיו מתנגנות לפניה ולא בבדחנים שהנעימו בפזמונים. אפילו לא בנוח נאשלסקר המפורסם, שהיה שר ומדקלם בעיצומה של האנדרלמוסיה בקול־ארי שלו ומשמיע דברי ליצנות ובדחנות מופלאים ומחוכמים, לא כדבריהם הפשוטים העממיים של הבדחנים הפחותים. בדחנותו של נוח מרוקמת ומשובצת בקומבינאציות מפולפלות של מאמרי חז״ל ומדרשים ומתובלת בנוטריקונים ובגימטריאות שכל אחת מהן עולה כמניין שם החתן והוריו ואבותיו הקדושים. הרבנית־מקאליש, בתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר ואשתו של הרב דקאליש, שכבר היתה גרה עתה בטרקליניה שבוארשה, סועדת את לבה בבוקר אך בעוגיות ובלחמניות ומתרועעת עם נשותיהם של גדולי הגבי־רים היהודיים בוארשה — היא, הרבנית־מקאליש, שהסכינה עם הספירות הראציונאליות של הפלפול הלמדני, הבליטה כאן את זלזולה הגדול בכל אותם דברי־שטות שלא נבראו אלא לצורך נשים ופשוטי־העם. כנגדה המחותנת האמיתית, סבתא לאה, שירדה שלישית, אחרי הרבנית־מקאליש, היתה להוטה ביותר אחר בדחנות וזמרה. בוורקה הורגלה סבתא לאה לחרוזים. ׳הוורקי הצעיר׳ היה חורז בעצמו חרוזים ביידיש. גם אמה, סבתא בלימלה, אהבה לחרוז ביידיש פשוטה.

במרכבת הנשים השנייה ישבה הדודה שרה׳לה הצדקנית, אשתו של הדוד יקל, עם בנותיה. ראצה קפצה ויצאה ראשונה והתחילה מחפשת את ירחמיאל

שירד בינתיים, בכל כובד המיחושים שלו, מעל מושב הרכב. פני ירחמיאל להטו משפע הגילויים שזכה להם וזקן־תיש שלו הצהוב היה רוטט על סנטרו מגודל ההתרגשות. היה הולך ומתמלא פליאה על הכל, על האיכרים שעמדו מרחוק באדרותיהם הלויוויטשיות הצבעוניות, על עצי־הפרי שעמדו מסביב עמוסי פירות המעוררים תאבון, פירות שכדוגמתם לא ראה אלא בסלים, בשוק של קוטנה. הנה כאן הם צומחים מעשה־הפקר אצל הפריץ היהודי. מוסיפים עליהם להקות הכלי־זמרים והבדחנים המתרוננים. והשול־חנות העמוסים מכל־טוב, המאפה, ובקבוקי היי"ש, והיינות. מעודו לא ראה ירחמיאל משהו כיוצא־בזה. בלי עין־הרעה, שפע כזה. ואולם עדיין היה תפוס כל־כולו לרושמו של נס אחר: בדרך, בשדות שעבר בהם במרכבה, ראה ירחמיאל המוני שוורים ופרות, רועים להנאתם עדרים עדרים או חורשים בשדה. ירחמיאל היה רגיל לראות בהמות אלה כלואות בבית־המטבחיים, היה רגיל לברך עליהן ברכה ולשחוט אותן כדין בחלפיו הגדולים המבריקים. באמת, עולם שכולו נסים ותידושים! ירחמיאל נשא חן לאלתר בעיני שמחה גייגה שעמד בקפוטה הארוכה והשחורה וביאר־מולקה הגבוהה כולו טרוד ושטוף־זיעה, מכרכר מסביב לשולחנות הערוכים, בין רבנים ורבניות, זורק־מרה באיכרים ומבריח בנותיהם מסביב. שמחה גייגה היה מוסר־נפשו על מלאכתו, אך גם לא הסיח דעתו מפרוסות העוגה הגדולות המזומנות לפניו. ירחמיאל הזר והלא־יוצלח עמד בתוככי האנדר־למוסיה כשזקן־תיש הצהוב שלו מרטיט־מרטיט ועיניו תרות מתוך יאוש אחרי ראצה אשתו. שמחה גייגה נעץ בו עיניו: "דומה, אחד מן המיוחסים, ואף־על־פי־כן מין אדם שקט שאין פגיעתו רעה. מן־הסתם אפשר להשיח עמו." מיד תחב שמחה גייגה לפיו של ירחמיאל כזית עוגה. ירחמיאל התחיל לועס במורא גדול, ובקושי סינן מפיו: ראצה. שמחה גייגה בריא־הבשר היה לבו טוב עליו. מיד טפח לו לירחמיאל טפיחת־אחוה על השכם כדרכם של איכרים וגרר אותו בכוח אל השולחנות הערוכים. איכר צעיר שעמד על דרכו זיכהו שמחה גייגה בבעיטת מגף מפורזלת באחוריו ובקללה גסה איכרית. ירחמיאל המיסכן מילמל: ראצה! לא הצילוהו זעקותיו. הוא היה בידיו של שמחה גייגה.

בינתיים הקבילו את פני המחותנים. סבא ברוך פילס לו דרך אל ר' יהושע'לה קוטנר ואל החתן וברך את ר' יהושע'לה ב'שלום עליכם' של ירא־כבוד רבה. וכך גם ל'נפש חיה'. סבא ברוך הביאם אל השולחנות הערוכים והושיב בראש את ר' יהושע'לה ואת ה'נפש חיה'. החתן ישב באמצע בין שני גאוני־העולם. לאט־לאט נתיישבו גם שאר האורחים החשובים מסביב לשולחנות. הכול חיכו לר' יהושע'לה שיהא טועם ראשון.

כשהכניס ר' יהושע'לה פירור־עוגה ראשון לפיו התנפלו כולם, רעבים, על המאכלות והמשקאות. הדוד יקל עמד בינתיים והתקוטט עם הירשל־נאמן המשמש. ריחם של איטליזי קוטנה עלה מן הקפוטות של הירשל־נאמן בתוך גן־הפירות של סבא ברוך. ומתוך הכיסים היו המים קולחים ויורדים. אין זאת אלא שנפתחו בקבוקי המים בשבע הקפוטות של הירשל־נאמן מרוב שמחה, והתחילו המים בוקעים כמתוך באֵר. הדוד יקל עמד והשיא עצות, אך מרוב רעש לא היה קולו נשמע. סוף־סוף תפס הדוד יקל את ירחמיאל חתנו ונתיישב אתו אצל השולחן. שאר האורחים התענגו במדשאת־המבוא, אכלו לֶקֵ֫ח וברכו 'לחיים' בקול רם לכבוד הרבנים הגדולים ולכבוד החתן. ורק הדודים הכפריים בקפוטות־המשי נתקעו בסתר עצי־התפוח ולא העזו לגשת אל שולחן המחותנים.

בעת־ובשעה אחת יצאו גם סבתא חיה עם הכלה לקבל פני המחותנות. שמחה גייגה התרוצץ כאן בעסק גדול. בעיקר היה מצוי בקרבתה של סבתא לאה, כמכיר־ומודע מאֵז. שמחה גייגה היה צועק וצוחק בצהלה, במלוא קולו הגס, והיה מושך את הנשים המיוחסות אל סבתא לאה ואל הכלה שהיו ניצבות, נבוכות מעט, על מדרגות המרפסת, ניבטות נכחן. הרבניות והנשים מקוטנה התקרבו. הביאו את המחותנת אל השולחן הערוך שעמד בקצה ה'חצר' השני, מרוחק משולחנם של הגברים. אף שם ניגנה להקה של כלי־זמר. בראש שולחן הנשים הושיבו את סבתא פריבה ואת הרבנית־מקאליש. ביניהן ישבה הכלה הביישנית. פעם ראשונה בחייה ישבה הנערה בין רבניות. גם כאן היו יינות ועוגות־דבש, אך במקום בקבוקי יי"ש העמידו על השולחנות צנצנות ליקרים של־נשים, מתוקים וצבעוניים.

שמחה גייגה, ביארמולקה הגבוהה ובקפוטה השחורה והפתוחה, עסק בשולחן של נשים, החליף ברכות בקולו הכפרי הגס עם כל הרבניות והמריץ את הכלה כי לא תתבייש. הוא הרגיש את עצמו במחיצת הנשים המכובדות כמו ברקיע־השביעי ובכוונה הסיח את עיניו מן הדודים הכפריים שעמדו מרחוק בקפוטות־המשי החדשות כמו זרים לא־קרואים. לאחר שסעדו את לבם קמו המחותנים כולם, הן הרבנים והן הרבניות, מעל השולחנות. הם הובאו אל החדרים שהוכנו להם לנוח מעט מחיבוטי הדרך, ולמען יהיו נכונים למחרת, ליום החתונה הגדולה.

הדוד יקל עוד נטרד עם חתנו עם ירחמיאל וקראו 'שוטה' באוזני־כול. להקות הכלי־זמר חדלו מנגינתן. ב'חצר' באוסמולסק שררה הדממה.

פרק שמיני

קרוניות־כילה של יהודים עניים על פני דרכי פולין. מי ומי בקרוניות. מאחורי הכיריים בבתי־המדרשות ובהקדשים מספרים קבצנים על ר' יהושע'לה קוטנר. הקבצנים בין היהודים הכפריים. הקבצנים במטבחה של סבתא חיה. נשים קבצניות מדליקות נרות־שבת בשדות. בקרוניות־הכילה של הקבצנים מספרים על ההכנות לחתונת הורי. סבא ברוך מצוה לפתוח את האסמים ואת הבוסתן בפני הקבצנים. סעודת העניים.

בזמנים ההם וגם לאחר־מכן בימי נעורי נתחלקו הקבצנים היהודים בפולין לשתי מחלקות: היו ביניהם קבצנים־תושבים יושבי כרכים, קבצנים גברים, וקבצניות־נשים למיניהן, זקנות וצעירות. הם גרו בסמטאות־העוני יחד עם אנשי העולם התחתון היהודי, יחד עם בעלי תיבות־נגינה, להטו־טרים למיניהם, גנבים ובעלי "בתי־שעשועים". בסמטאות שלהם לא היו הקבצנים המקצועיים הללו מסכנים לכאורה. כל יום־ששי היו יוצאים לקבץ נדבות — וכל תפאורת הקבצנות היהודית צצה ועלתה אז על פני השטח. הקבצנים היו מתלבשים במיוחד בבגדים קרועים ובבלויי־סחבות למיניהם, מבליטים מומים גופניים שונים ומשונים כדי לעורר רחמים. בערבי־שבתות הופיעו בעלי־מום מלאכותיים, חבושי צנאר, חבושי פנים וחבושי זרועות, בעלי־מום על קביים־סתם, וקבצנים קטועי־רגליים כביכול שהיו מתגרדים על המדרכות. נשים היו מעמידות פנים של זיקנה, של כיעור ושל חולי. מחנות־מחנות פשטו הקבצנים על בתיהם וחנויותיהם של יהודים. מעולם לא ב י ק ש ו קבצנים אלה ולא־כלום. הם ניצבו על הדלתות בדממה של זעף ו ת ב ע ו את הפרוטות שלהם. ואוי למי שניסה לסרב. כנגדם היו הקבצנים מנהמים־פרא ומטיחים קללות. מפיהם של קבצנים חבושי־ראש ולבושי־סחבות אלה היו הקללות יוצאות משונות ומפחידות כשהן מאיימות במיני פגעים ונגעי־שאול.

אך בפולין היתה קיימת גם כיתה אחרת של קבצנים יהודים. הלא היא כת הקבצנים הנוודים, שהיו משוטטים על פני שדותיה של פולין וייישוביה היהודיים. אלה היו קרויים קבצנים "עוברי מדינה" או "נודדי־מדינה". מנדלי מוכר ספרים מתאר עניים נודדים ווהליניים[=פודוליים] כאלה בספרו "פישקה החיגר". ואולם עניים כאלה היו מצויים גם בפולין. חייהם היו דומים במידת־מה לחיי הצועניים. אך לא טרחו בעשיית כלי־נחושת כמעשה הצועניים, לא היו גונבים סוסים, לא היו טורפים בקלפים, לא היו ממליכים על עצמם מלכים ולא גרו בסוכות ביערות פולין או על פני שלפי

שדות בסמוך ליישובים הכפריים. גם הקבצנים היהודים היו נוסעים מיישוב ליישוב בשברי־עגלות מכוסות בכילות־בד, שהיו נגררות ע"י סוסים חולנים, בעלי מום סומים־למחצה. הקרוניות היו משתרכות בדרכים, עמוסות־לעייפה משפחות־משפחות של עניים נוודים. הם היו נעים ונדים מיישוב ליישוב לאטם, לנים בבתיהם של "שותקים" או של מוזגים יהודים, באמברים ובערי־מות החציר. היהודים העניים היו מסתובבים ברפתות בין הבהמות ומתחננים על טיפת חלב ועל פרוסת לחם כפרי טרי. בשבתות היו חונים בבתיהם של יישובניקים עשירים יותר. אם נמצא 'פריץ' יהודי בקרבת המקום — היו קרוניות־הכילה עמוסות הקבצנים מתכנסות מעל כל הדרכים אל ביתו כבר בלילי־חמישי. וכל־כך בימות־החמה בלבד, ואלו בימות השלגים היו הקבצנים היהודים נעלמים כמעט לחלוטין מעל דרכיה של פולין. את חודשי הקור היו הקבצנים מבלים ב'הקדשי'ם שהיו מצויים בעיירות היהודיות סמוך לבתי־הקברות. אף בחצרותיהם של גבירים היו הקבצנים קונים שביתה באמ־ברים ובגדישים. על פי רוב היו שתקניים מאוד. בגדיהם הקרועים הדיפו ריחות שמש ושדות. נשיהם ובנותיהם נראות־לעין לעתים רחוקות — הן היו עסוקות בבישול ובעסקי 'המשק'. גברים בלבד יוצאים לקבץ נדבות מידי היהודים הכפריים. גם ביניהם ובין נשותיהם נמצאו לא־מעט בעלי מומים מבהילים, גידמים, חיגרים, עיוורים ומצורעים. בעלי־המום שבהם היו מעסיקים את עצמם באמברים־פנימה, מלקטים מבין החולות והאבנים שליד האסמים אגודות חציר וקש רקוב. וכן היו תולשים עשבים באחו — ועושים מהם מספוא לסוסיהם הגיבנים, השלדיים, המוזנחים, בעלי עיני־הדם המזוהמות. סוסיהם של הקבצנים עמדו כפופים וצנועים, אסורים לקרוניות־הכילה, מנענעים בזנבותיהם המדובללים ומגרשים את הזבובים והיתושים שהיו פושטים מחנות־מחנות על עורם המרופש, עוקצים אותם ומוצצים את דמם.

עוד בימי נעורי היה המטבח הגדול ב'חצר' מלא וגדוש עניים לבושי־סחבות ושתקניים. הקבצנים היו באים בתרמיליהם ובקערות־החרס שלהם לבקש חלב ולחם. סבתא חיה היתה מצנה לשים על הכיריים הלוהטות קדרות גדולות ולבשל בהן בורשט של סובין לעניים שהיו נקבצים והולכים. המשרתות והגויות שהיו עובדות אצל סבא במטבח היו מחלקות להם לעניים קערות גדולות של בורשט־סובין ריחני ורווי חלב. כן חילקו להם פרוסות־לחם גדולות, מרוחות בחמאה ומעוטרות בגבינה. הקבצנים היו לוגמים את הבורשט ולועסים את הלחם בשתיקה. מעולם לא הודו, ובכלל לא הפליטו מלה מפיהם. ורק היו באים ומתייצבים או מתיישבים בנהמה פראית, בזקניהם הפרועים, ומברכים בחטיפה לפני האכילה ולאחריה. אחר־

כך שמים את פרוסות־הלחם הנותרות לתרמיליהם, החלב שניתן להם בפקודת סבתא — היו מריקים אותו לכדי־חרס שלהם, ומסתלקים בלי אומר והגה.

בערבי־שבתות ניצנצו אצל הגדישים אשר בשדה ואצל קרוניות־הפילה הצנועות, הנטושות אי־שם כשאין הסוסים רתומים לפניהן — ניצנצו שם אורות של נרות־שבת־בפרוטה שהעלו נשים קבצניות לכבוד היום.

בלילי־שבתות היו הקבצנים באים להתפלל והיו ניצבים, בצפיית־שתיקה, ליד דלתות בתי־הכנסת. בתי־הכנסת הכפריים מתבשמים בריח הקפוטות שלהם. ריח שדות וריח שמש היה נודף מהם. מעולם לא ראיתים מתפללים או מציצים בסידור. הם עמדו על־מקומותיהם מחרישים כאילמים. לאחר־מכן היו כונסים אותם למטבח ומכבדים בפרוסות־חלה גדולות ובציר־דגים. הם היו טובלים את החלה ברוטב. מוצצים במציצה קולנית את עצמות הבשר שנתכבדו בו, ואחר־כך נעלמים בדומיה בחשכת הליל, בבוסתן המרשרש.

היתה מזדמנת חתונה אצל גביר יהודי, מיד השמועה עושה לה כנפיים ברחבי פולין, בין הקבצנים הנוודים: פלוני גביר משיא את בתו. כמעט מכל קצות הארץ היו מתכנסות קרוניות־הפילה אל החתונה.

הידיעה על החתונה באוסמולסק נתפשטה כלהבה עד לאַפסי דרכים וקרוניות־פילה שבהן. לא היה זה סתם גביר חסידי העורך חתונה. היה זה יישובניק מיליונר שהשיא את בתו היחידה לנכדו של ר' יהושע'לה קוטנר. הרי שישתתפו בחתונה זו גדולי הרבנים של פולין. הרי שהיישובניק המיליונר יתיר את מלוא צרורותיו ויפזר זהובים ואדומים בשפע. קבצנים שנזדמנו מלפני־כן באחוזת אוסמולסק סיפרו בכל מקום, באמברים ובערימות החציר של שדות רחבי פולין, בקרוניות־כילה שבהן היו מסיעים עצמם למרחקים, נסים ונפלאות על התרנגולות האווזים הברווזים והבר־הודיים שמפטמים אותם בהמוניהם לכבוד חתונה זו וכן הירבו לספֵּר על הקרפיונים ועל זאבי־המים שקובצו במיוחד בבריכות שבאחוזה ושמתפטמים אף הם בשפע לצרכי החתונה, ועל חביות היין והשיכר והליקרים והיי"ש שקנה היישובניק העשיר לכבוד החתונה. הוסיפו על דבריהם דברי פליאה אודות חבורות הכלי־זמרים שעתידות לנגן ועל הבדחנים המצוינים שיושבים ומכינים חדש־חדש לכבוד המאורע ושותים קערות של ביצים חיות, שיהא קולם צלול ורך ביום החתונה. מאליו מובן שכל אותן הביצים — מאת היישובניק העשיר הן ניתנות, מאשר מטילות להקות התרנגולות בלולים. הקבצנים התערסלו בתוך קרוניות־הכילה, האיצו את סוסיהם הגיבנים בהצלפות של־שמחה ורירם היה נוזל על פי זקנם הפראי המוזנח, כשהם מספרים

על המאכלות הדשנים העריבים בעשרות קדרות ענקיות המיוחדות לסעודה שהיהודי המיליונר מתקין לעניים. כלי־זמרים ינגנו לכבוד הקבצנים והבת־יחידה בעצמה, הכלה, תרקוד עם הקבצניות ותבקש כי תברכנה אותה בכל־טוב. גם שם המחותן מצד החתן, ר' יהושע'לה קוטנר, היה ידוע יפה בקרוניות־הכילה, בקרב העניים השתקניים. בערבי החורף מאחורי התנורים המוסקים של בתי־המדרשות, בלילי־שבתות בפלוש'ים של בתי־כנסת, שם ניצבו הקבצנים כאורחי־שבת עלובים, בהקדשים המצחינים בתחום בתי־הקברות, בכל מקום ומקום סיפרו בשבחי ר' יהושע'לה קוטנר.

כמה־ימים לפני החתונה כבר היו האמברים והאסמים מלאים קבצנים. קרוניותיהם של הקבצנים התערבבו בין עגלות החצר וכלי־המחרשה. סבא ברוך פתח הכל לרווחה וצינה לתת לחם וחלב לעניים כאוות נפשם. כן ציוה לתת מספוא לסוסיהם הסכופים החולניים האסורים אל הקרוניות. הסוסים לעסו לתאבונם מערימות החציר הריחני שהוטלו לפניהם בשפע. תוך כדי כך ניענעו את זנבותיהם בשמחה גלויה, להפטר מטרדת הזבובים. הקבצנים הרגישו יתר־חופשיות, נשיהם ובנותיהם היו משוטטות בבוסתן, קוטפות תפוחים ואגסים כחפצן. איש לא מיחה בידן.

קבצנים וקבצניות באים אל סעודת־העניים. יהודים שתומי־עין ובעלי־מום. בבוסתן של אוסמולסק. הקבצנים נהנים מן המאכלים הדשנים. סבתא חיה והכלה מחלקות לקך. סבא ברוך בא ושק של מטבעות־נחושת בידו. הקבצנים השבעים יוצאים במחולות. כלי־הזמר. סבא ברוך רוקד עם הקבצנים והשק הריק בידו. הכלה רוקדת עם הקבצניות. מזל־טוב.

אך־פנו המחותנים והמחותנות החשובים למנוחתם, התחילו המשרתות וגויות ה'חצר' להוריד את שיירי האוכל מעל השולחנות שבבוסתן. הגויות ידעו שאסור להן, לפי הדין היהודי, לנגוע ביינות שנותרו, והן השאירו את בקבוקי היין לטיפולן של המשרתות היהודיות. השולחנות רוקנו מניה־וביה, ובני־הבית התחילו מתכוננים לסעודת־העניים, סעודת־החתונה שהוכנה לקבצנים שהתכנסו באוסמולסק מכל קצות המדינה.

המפות שנפרשו עכשיו על השולחנות היו כהות וגסות כשקים. המפות הצחורות שעליהן סעדו הרבנים והרבניות סולקו. על השולחן הושמו קערות של חרס עמוקות, כדים של חרס כפריים וכפות ומזלגות של פח ושל עץ. מן השערים שבין ה'חצר' והכביש שמעבר לבריכת־הדגים, ומבין עצי הפרי שמסביב התחילו נוהרים הקבצנים. הם היו לבושים בחלוקי־החול הבלויים שלהם שריח שמש וריח שדה עולה מהם. להקות־להקות של נשים קבצניות ושל בנות קבצניות התחילו צועדות בשבילי הבוסתן שב'חצר'. אחדות מן הנשים נשאו בזרועותיהן תינוקות מזוהמים עטופים בבלויי־סחבות. בעלי מום מוזרים ועיקלים הצטלעו בין הנשים. עיוורים גבהנים ונשים עיוורות מבהילות גיששו במקלותיהם למצוא דרך בין הקבצניות כשהם צועדים נכחם בזהירות וצועקים אל חבריהם לבל יעזבום־לנפשם, באשר גם הם רוצים ליהנות מן הסעודה. הזקנים הפרועים ריטטו על פניהם השתקניים והרציניים של העניים. נשים קבצניות לבשו את שמלות־השבת הקרועות שלהן, שמלות אדומות ופרחוניות, על ראשיהן חבשו מצנפות־לילה לבנות או מטפחות כפריות צבעוניות. הבנות אף הן חבשו ראשיהן במטפחות, להידמות אל הנשים הנשואות. כל הכבודה הקבצנית ניגשה אל השולחנות והשתפלה בשתיקה על ספסלי־העץ. בעלי־המום ישבו אף הם, ורק העיוורים הוסיפו לגשש במקלותיהם את גביהם של המסובים ולצעוק בקול יללה כי רעבים הם ואין זה מדרך־היושר להשאירם לבדם. תחילה תפסו הקבצנים בכפות העץ והפח והתחילו מתופפים חרש על צלחות־החרס הפשוטות. מיד הופיעו הגויות והטבחות היהודיות על המדרגות של מטבח ה'חצר'. הן נשאו בידיהן קדרות גדולות, מהבילות. ריח המאכלות המפולפלים

והמתובלים בישם את האויר. העניים צידדו פניהם לקראת הקדרות. הגברים נתחייכו חרש לתוך זקניהם הפרועים. קבצניות צעירות טיפסו על הספסלים, ניענעו ראשיהן וקרצו־רמזו למשרתות כי תחלקנה את המאכלות להן לראשונה. הן הניפו לקראתן את התינוקות עטופי־הסחבות שבידיהן. העיוורים, משהגיעם ריח המאכלות, התחילו מקישים במקלותיהם על גבי השולחנות וצועקים כי רעבים הם. הם גיששו בידיהם באויר וטפחו באצבעותיהם על כתפי שכניהם מימין ומשמאל.

המשרתות הפכו את קדרותיהן לתוך קערות־החרס. הבל סמיך עלה מן הקערות. הקבצנים התחילו לוגמים בקול רם ובתאבון את המרק ולועסים בלסתותיהם. אחדים שלו מן המרק את העצמות והתחילו מקישים בשיניהם ברעש, כמעשה חיות. הנשים הלעיטו פיותיהם של הפעוטות בכפות מלאות מרק, ומקצתן התערטלו מניה־ובה והתחילו מיניקות את הטף תוך כדי אכילתן. האויר הידהד מניקוש כפות, ממציצת שפתיים ומגריסת שיניים. העיוורים מצו את העצמות בבהלה ומישמשו בקערות באצבעותיהם.

על המדרגות הופיעו סבא ברוך, סבתא חיה, הכלה, הדודה רויזה בשביס־הציפור וברדיד הטורקי שלה. בידיהם היו סלים גדולים מלאים לקך וטורט. וסבא ברוך עוד נשא שק מטבעות של־נחושת.

סבא ברוך, סבתא חיה והכלה עברו בין הקבצנים, חילקו פרוסות־לקך גדולות והטילו מטבעות־נחושת על השולחנות. הקבצנים חטפו, תחבו את העוגות לתוך הפה וקיבצו את המטבעות מעל השולחן. הגברים מילמלו בנהימה מיני ברכות בזקניהם המרושלים והקבצניות הזקנות לא פסקו פיותיהן מנוסחי־איחולים המוניים והן ברכו את הכלה בכל־טוב, במזל־טוב, בחיים־ארוכים, שתשא חן וחסד בעיני בעלה, ושתזכה בעזרת־השם, בעוד שנה, להכניס את בכורה בבריתו של אברהם אבינו.

אחר־כך חילקו מנות בשר וצימֶס והביאו חביונות שיכר. הקבצנים מילאו גרונם מן המשקה הכבד השוצף. האוירה הוחמה ונתעלצה. הפנים הדלים הבהיקו מחומו של תמוז, מצחצחי השומן והלפתן שדבקו בלסתות. מעל שפמות הגברים טיפטף קצף השיכר ועל הזקנים הפרועים דבקו פירורי עוגה, שיריים של צימס ושאר מאכלות. הקבצנים התחילו קמים לאטם מאצל השולחנות, אחדים פיתחו את כפתורי הקפוטות הקרועות וטילטלו את עצמם בצעדי שיכורים אל הדשא. התינוקות שבסחבות ואצל שדיהן של הנשים נרדמו מרוב שובע. גם הנשים והבנות ניסוטו מאחורי השולחנות, הקיפו סביב לכלה ודברי־ברכה קולחים מפיהן כמעיין. ורק העיוורים נשארו יושבים בבדידותם, ממשיכים למַשש באצבעותיהם בצלחות שנתרוקנו.

— לרקוד! לרקוד! — צעקו הקבצנים צרודות, והנשים בכומתות־השיגה

הלבנות ובמטפחות־הראש הכפריות הפרחוניות צעקו אף הן: לרקוד! לרקוד עם הכלה את ריקוד־הכלה!

העיוורים, מבוהלים, הקישו במקלותיהם על השולחנות.

מבין העצים יצאו כלי־זמרים. היו אלה מן הפחותים והעלובים שבכלי־זמרים. הם־הם שנשלחו מאת הלהקות להנעים להם לקבצנים: אחד נכה־רגליים עיוור־למחצה תופס בטנון; אחד גבוה, חיוריין, רדום וצנום, בעל זקן צהוב ומרופט, סחב אתו בעצלתיים חצוצרת־פח גדולה; נער יחף בלבוש־סחבות העמיס על כתפיו את התוף, שנראה כגדול מבעליו. הקבצנים רצו לקראתם, ורבות מן הנשים הקשישות קצרה רוחן לחכות עד שיפצחו בנגינה, והן פתחו במחול בלי ליווי. הבנות צחקו. האמהות עירסלו את התינוקות הישנים על חזיהן החשוף. הכלי־זמר התייצבו, רדומים, מאחורי העצים ובעל הבטנון העיוור־למחצה התחיל ראשונה, בנהימה עמוקה, להחריק על כֻּלָיו. הנער היחף בלבוש־הסחבות הקיש בתוף בקול רעש ובקצב משונה, כאילו לשם אזעקה. ורק לאחר־מכן, כאילו ניעור לפתע משנתו, התחיל המנגן הבלונדיני לתקוע בחצוצרה. פניו הלכו ותפחו אֵי מתחת לזקנו הצהוב, המרופט. הכלים התחילו מתחרים זה בזה בעוצמת קולותיהם. האויר נתמלא קולות פראיים ומקוטעים שלא נתמזגו יחדיו ושהזכירו בקושי נגינה של ריקוד צרודה ופרועה. דבר זה הלהיב דוקא יותר ויותר את עדת הקבצנים השבעים. כאילו בבת־ראש קפצה עליהם השמחה. הם רקדו. הפנים החשוכים נתחייכו כחרושים והזקנים הפרועים נתרטטו מסביב ללסתות. הקבצנים חגו במעגל איש־איש לבדו בדשא, או אחזו איש ביד רעהו מדדים סחור־סחור במחול. הנשים והבנות הסתובבו אף הן, קפצו ומחאו כפיים בקצב התוף והחצוצרה. העיוורים חייכו חיוריינים ומבוהלים, הקישו במקלותיהם על גבי השולחנות וצעקו בקול מפחיד: מזל־טוב!

וסבא ברוך כבר היה מוקף חבורת קבצנים זקנים. הקפוטות הקרועות פתוחות עליהם בהפקריות, התחילו טופפים בדשא במגפיהם המאובקים והמרופטים. הם תפסו את סבא ברוך בידיו ומשכוהו למעגל. מיששוהו בידיהם על קפוטת־המשי החדשה שלו וחיבקו את כתפיו. סבא ברוך עדיין החזיק בידו את השק, שמתוכו חילק את מטבעות־הנחושת, והוא התחיל לחוג במחול־הקבצנים, כמבוהל. גם מסביב לכלה נקבצו להקת קבצניות זקנות בשביסי־לילה. הן חייכו מתוך השובע, מחאו כפיים וצעקו: מזל־טוב, ואם ירצה השם, עוד נרקוד ביום־הברית.

הבטנון הגביר והגביר נהימתו, התוף הרעים, החצוצרה זעקה בקול גדול והקבצנים העיוורים הקישו במקלותיהם הארוכים על פני השולחנות.

פרק עשירי

הסעודה לכבוד האיכרים של סבא. איכרים ואיכרות בתלבושת לויוויטשית ססגונית. תזמורת איכרים מנגנת מאזורקות ושירי־חתונה. דודי הכפריים בין האיכרים. הדוד מרדכי־בר מספר לאיכרים על הרבנים. הדוד מרדכי־בר רוצה לרקוד עם אחת מבנות האיכרים אך ירא הוא מסבא ברוך. האציל הירוד מנהל־המשק גונשארובסקי. על כוס מי־דבש מספר מנהל־המשק גונשארובסקי מעשיות לדוד לייזר־יוסף. הכלה, סבא ברוך וסבתא חיה בין האיכרים. איכרים רוקדים לכבוד הכלה. מנהל־המשק גונשארובסקי רוקד עם הכלה. הדוד מרדכי־בר אינו מושל עוד ברוחו, חוטף שיקסה ויוצא אתה במחולות.

כשנסתיימה סעודתם של העניים — מיד נערכו שולחנות, אצל אסמי התבואה, לאיכרים־מיודעים ולעבודת ה׳חצר׳. גם לכבודם רצה סבא ברוך לערוך סעודה ביום החתונה.

כאן נתמלאו השולחנות מיני מאפה ומגדנות כפריים, ערימות ערימות של תפוחים ואגסים וקנקנים גדולים של יי״ש. תוספת חביונית של יי״ש הוכנו מסביב. השכירים, הצעירים והצעירות שעבדו אצל סבא ברפתות, באסמים ובשדות, התחילו מתכנסים. האיכרים באו באדרות־לויוויטש הכחולות ובמכנסי־הצבעונין. איכרות ובנותיהן התעטפו בסודרים ססגוניים ובשמלות־צמר שדגמיהם וצבעיהם הזכירו את נופי השדות הלויוויטשיים. הן ענדו על צַוָאריהן מחרוזות כפולות־שמונה של פניני זגוגית צבעוניות. מעומקי החצר הגיע ריח של חציר ושל זבל ומעל השולחנות נדף ריח התפוחים והאגסים. תזמורתם של האיכרים כבר הנעימה מאזורקות עליזות וניגוני חתונה פולניים. על התזמורת נימנו כינורות, מפוחיות וחלילים. איכרים ואיכרות רקדו ריקודים לויוויטשיים. קשישי איכרים עמדו מסביב לכלי־זמרים ולרוקדים ושוחחו בינם לבין עצמם. הרכבים שהביאו את האורחים במרכבותיהם סיפרו על הרבנים הגדולים שהסיעום ועל החתן הצעיר. כל־כך צעיר־צעיר וכל־כך ״חיוורין״ — סיפר הגוי שהסיע את ר׳ יהושע׳לה, כשהוא מקנח אגב־זה את שפמו הארוך המשתלשל עד לעברי סנטרו, והוסיף: ״מלומד גדול הוא. הגבירה הצעירה שלנו זכתה לבעל מלומד״. קשישי איכרים ניענעו בראשיהם לאות הסכמה. גם הדודים בקפוטות־המשי עמדו בין האיכרים. כאן הרגישו ביתר נוחות. הדוד מרדכי־בר בקפוטת־המשי וביארמולקה שעל ראשו הסביר לאיכרים ברצינות יתירה, מה עיקר גדולתם של כל אחד מן המחותנים הרבניים, ומה רבה

גדולת הרבנית־מקאליש היושבת בוארשה, עטויה יום־יום בגדי שיראים וקטיפה, סועדת לבה אך ורק בלחמניות־חמאה וקהוה. בין כך לכך צבט הדוד מרדכי־בר במלוא שש־אצבעותיו באחוריה השמנים של הדודה גינגדל המעוברת, שעמדה אצלו והקשיבה בתשומת־לב לדבריו, יחד עם כל האיכרים. עיניו של הדוד מרדכי־בר הבהיקו בעליצות מתחת ליארמולקה הגדולה, כעיני הזאב. הוא העיף עין אחת בבנות האיכרים הצעירות שהיו חגות במעגל בשמלותיהן הפרחוניות והקשיב לנגינה העליזה של התזמורת הכפרית. רגליו של הדוד מרדכי בר התחילו רוטטות. בחשק רב היה תופס לאחת הבנות ויוצא אתה במחול, כדרכו בימות־השוק באוסמולין, אלא שכאן העיקה עליו קפוטת־המשי השחורה שהיתה מתנוצצת עליו וכן ריח הקפוטות והשטריימל'ים הרבניים שאך־זה ישבו חגיגית מסביב לשולחן. הוא הרגיש את עצמו כאילו הוא כבול. נוסף על כך היה ירא את סבא ברוך: הכיצד ייצא דוקא עכשיו במחול עם האיכרות, כאילו אין זה אלא סתם יום של שוק. והרי ערב יום־החופה הוא; שמחה גייגה לא היה מצוי כאן; הלה התרחק מחברותא זו, למען חבורתן של הרבניות שהיה מטופל בענייניהן. לעומת זאת השתתף בשמחה שבחצר־האמברים הדוד לייזר־יוסף. הוא עמד בקפוטת־המשי שלו וביארמולקה — הדודה טויבה לא היתה נוכחת אותה שעה — והשיח עם מנהל־המשק גונשארובסקי.

מנהל־המשק גונשארובסקי היה אציל זקן שירד מנכסיו (אני עוד זוכרו משנות ילדותי). הוא ביזבז את כל רכושו על סוסים ועל נשים. כשגרשוהו מלויי־בריבית יהודיים מאחוזתו האחרונה, הוציא אתו משם את אדרת הזשופאן האצילית הישנה, את כובע־הצבא הפולני שלו, את מקל־הטיולים בעל גולת־הכסף הגדולה, את רובהו, ואת כלבו הנאמן טֶרזור שלא עזבו מעולם להרף־עין אחד. וזה כל מה שנשאר לו מעושרו שמלפנים. גונשארובסקי נכנע לגורלו באדישות פאטאליסטית כיאה לאציל פולני עתיק־יחש. כלל וכלל לא העיקה עליו העובדה שלעת זקנתו נאלץ לקבל משרה מידי יהודי. אדרבה, נוח היה לו לשמש כמנהל־משק אצל יהודי ולא אצל איזה עירון פולני שהעשיר וחמַד לו אחוזות־כפר. הוא שנא מתוך גאות אריסטוקראטית את האיכרים ואת הבורגנים, ואלו על היהודים לא היה בלבו כלום, אף־על־פי שיהודים גרשוהו מאחוזותיו ומכרו כל רכושו במכירות פומביות. הוא הסכים בכל־לב שכך דרכו של עולם: גוי עירון דין הוא שיהא סנדלר; איכר — דין הוא שיספוג מלקות; ויהודי יהא יושב בחנות או שילווה את כספו בריבית. כך עולמו של הבורא נוהג משעת־ימי־בראשית וכך יהא נוהג עד סוף כל הדורות, ואסור לשנות סדרים אלה כהוא־זה. גונשארובסקי היה קאתולי אדוק והאמין באמונה

שלימה שה"השגחה" מיטיבה־לדעת כיצד להנהיג את העולם, ובני־תמותה בל יתערבו בדברים. הוא השתתף במרידה הפולנית בשנת 1863, וכל ההנאות שבעולם לא היו כדאיות בעיניו כנגד ישיבתו עם הדוד לייזר־יוסף על צלוחית של מי־דבש ושיחת סיפורו על הקרבות הפארטיזאניים שהת־חוללו בעבי יערות פולין נגד הקאזאקים. גונשארובסקי היה מספר בפריצים וביהודים שתלאום הקאזקים על האילנות שביערות. הוא הירבה לספֵּר על הימים־הטובים־שמקדם, כשכל בעל־אחוזה אציל היה רשאי להלקות את איכריו כאוות־נפשו. אגב הזכרונות הנעימים היו עיניו מתמלאות דמעות מרוב התרגשות וידיו מסלסלות עצבנית את קצות שפמו הארוך. לא דמעה אחת בלבד ניגרה בהזדמנויות אלו לתוך כוס המ"ד הסמיך והכהה שעל השולחן. הדוד לייזר־יוסף, שהיה אף הוא מלא סיפורים של מלחמת פלבנה, מעולם לא עיפה אוזנו מלשמוע על מערכות הפארטיזאנים הפולניים ביערות. גם עיניו מלאו דמעות מרוב התרגשות ואלו ידיו היו מתלשות בזקנו הקצרצר. בין הדוד לייזר־יוסף לבין מנהל־המשק גונשארובסקי נרקמו לאט־לאט קשרי ידידות אינטימית.

גם עכשיו עמדו טנדו בחצר ונעצו עיניהם באיכרים שרקדו מסביב.

גונשארובסקי נתעסק בקצות שפמו וסיפר לו לדוד לייזר־יוסף, כי בימים־מקדם, כשעדיין היו מלקים את האיכרים, היו הללו בריאים יותר ומאושרים יותר משהם עכשיו, וגם השיקסות היו גמישות וגרעיניות יותר. הדוד לייזר־יוסף הקשיב לדבריו בתמימות.

כשהופיעו סבא ברוך, סבתא חיה והכלה בחצר־האמברים, פרצה התזמורת ב"ויוואט" לכבודם. האיכרים התייצבו לפני הבאים, העגלונים והרועים שהיו ממונים על פרותיו של סבא ועדרי צאנו, צלפו בשוטיהם הארוכים. כלבים שבכפר התחילו נובחים ברוב סקרנות. בנות האיכרים זרקו על הכלה פרחי שדה כחולים, התכופפו וחיבקו את רגליה. הכול קראו בקול רם: לאורך־ימים! והתזמורת הוסיפה עליצות בתוך מנגינותיה. סבא ברוך, סבתא חיה והדודים פתחו את בקבוקי הי"ש והתחילו מחלקים מלוא הכוסות. האיכרים הריקו לגרונותיהם, קינחו את שפמם, טעמו מן המגדנות והתחילו מיטיבים לבם בתפוחים הריחניים ובאגסים לעסיסיים. גם מנהל־המשק גונשארובסקי הריק לאטו כוס יי"ש. הוא ניגש אל הכלה. טרזור הכלב נשתרך אחריו, צעד צעד. עיני גונשארובסקי מלאו דמעות מפני ההתרגשות. הוא אחז בידיה של הכלה והתחיל מעתיר עליה איחולים בנוסחה פולנית עתיקה. גונשארובסקי הכיר את הכלה משנות־הילדות שלה, שהיה ממיודעיו הותיקים של סבא, והיה פונה אל הכלה בגוף־שני.

ומיד נתחדשו הריקודים. השיקסות שרו שירי־חתונה פולניים וחגו

במעגל מסביב לכלה. ומנהל־המשק גונשארובסקי לא יכול עוד לכבוש תשוקתו. רגליו הזקנות נרטטו כאילו קמו לתחייה־של־בחרוּת בקצב המוזיקה. הוא נזכר נשפי־הריקודים שהיה עורך בנעוריו באחוזותיו. וגונ־שארובסקי נודע כרקדן מצוין. עיניו נמלאו דמעות והתנצנצו בגאות קדמונית, אצילית. הוא ניגש אל הכלה. וכן גם טרזור הכלב. גונשארובסקי קד קידה עמוקה לפני הכלה, מעשה־אבירים, חיבק גיזרתה כדרך־רקדנים והזמינה למחול באַלגאַנטיות יתירה.

כאן לא יכול גם הדוד מרדכי־בר למשול ברוחו. עיניו בהקו זאֵבית, הוא קרע מעליו את קפוטת־המשי והשליך את המַלבוש החסידי השחור על כתפיה של הדודה גיננדל המעוברת. הדוד מרדכי־בר נשאר ביארמולקת־הקטיפה הגבוהה ובגופייה־ומכנסיים. הוא שף את ידיו בשמחה, מעשה־איכר, נעץ עיניים בוחנות ברוקדים, חטף נערה מבין הזוגות הרוקדים ונתחולל עמה בשצף המעגל.

התזמורת האיכרית הגבירה קצב.

פרק אחד־עשר

ר׳ גרשון הניך מראדזין. הקוצקי. ר׳ מרדכי יוסף מאיזשביצה, המורד. דרכיו המיאנטרופיים של הקוצקי. עכברים וצפרדעים בחדר הקוצקי. סעודת־הערב של הקוצקי. חסידים מרגישים ברע בקוצק. ר׳ מרדכי יוסף איש השיחות. המקובל המהפכן. שמחת תורה על נהר הוויפוש. המהפכה החסידית בקוצק. הציבור עוזב את הרבי מקוצק. ר׳ מרדכי יוסף. הגוסטיניני אומר תהילים על פרשת־הדרכים. הציבור חוזר. הנכד המַרדני, ר׳ גרשון הניך. הדילטאנט הגאוני. האמביציות המשונות שלו. ר׳ גרשון הניך מקנא ברמב״ם. ר׳ גרשון הניך מגלה את החילזון. מחלוקות שלו. ר׳ גרשון הניך לומד חכמת הרפואה מפי הרופא הראדזיני. ר׳ גרשון הניך ור׳ יהושע׳לה קוטנר. ר׳ גרשון הניך מקלל את כל צדיקי פולין. במה יקדם ר׳ גרשון הניך את פני המשיח. ר׳ גרשון הניך משתתף בחתונת אבי. הוא רוצה להיות בצוותא עם שונאיו.

למחר, ביום החתונה, הגיעו אורחים חדשים. הגיע הרבי מראדזין, ר׳ גרשון הניך, זה שניהל מחלוקת־חרמה עם כל צדיקי פולין ועם כל רבניה בעניין ציציות התכלת ובעניין דג החילזון שגילה במימי הים התיכון.

על טיבו של רבי זה עתידים אנו לעמוד עוד במיוחד, להלן.

רבי גרשון הניך היה נכד ישר לר׳ מרדכי יוסף מאיזשביצה המפורסם.

ר׳ מרדכי יוסף — אחד מן הראשונים והחשובים שבחסידי קוצק — עשה מעשה שהוא בגדר פליאה מופלאה בכל תולדות התנועה החסידית. החסידות מבוססת כידוע על שלטונו של הצדיק ועל האמונה העיוורת במעשיו. ר׳ מרדכי יוסף, לעומת זאת, מרד בגלוי ברבו, הוא הרבי מקוצק, ביום שמחת־תורה אחד (היה זה בשנת ת״ר). ההפיכה התרחשה בקוצק גופא. ר׳ מרדכי יוסף הכתיר את עצמו כרבי בחיי הרבי מקוצק ויצא את בית רבו על דרך־ההפגנה כמעט עם כל הקהל החסידי שהיה שרוי אותה שעה בקוצק לרגל החג. בצאתם לא נטלו ר׳ מרדכי יוסף וצבא החסידים רשות של פרידה מאת הקוצקי, והרי נטילת הרשות מאֵת הרבי שייכת לטקסים החשובים ביותר בחסידות. כך, בכל אופן, עזב ר׳ מרדכי יוסף את קוצק והתחיל נוהג רַבִּיוּת בעיר מושבו היא איזשביצה.

מהפכה מופלאת והרפתקנית זאת עטופה רזין. מעולם לא פסקו מלדבר עליה בחוגי החסידים בפולין. ר׳ מרדכי יוסף היה בעל מזג סוער, הרפתקני. הוסיף על תכונותיו אלו דמיונו המיסטי המופלג. להיטותו אחר חכמת־הנסתר עוד שילהבה את יומרותיו ואת מתיחותו הפנימית. ואולם הסיבה

העיקרית למרידתו של ר׳ מרדכי יוסף היתה זאת: הרבי מקוצק הגיע באינדיבידואליזם שלו המיזאנטרופי למדרגה כזאת שהתחיל בִּדֵּל מן הבריות ונוהג עמם בזעם ובזלזול. הוא הסתגר בחדרו, לעתים רחוקות מאוד הרשה לאחד מחסידיו שייכנס אליו, ושקע בסגפנות חסידית מוזרה. גם אמירותיו התחילו נשמעות כמיני מכתמים חריפים והצטיינו בחכמה עמוקה, ברוטאלית, של זילזול ובוז לאדם.

על שנות ה׳הסתגרות׳ הללו בחיי הקוצקי התהלכו שמועות משונות ביותר. חסידים סיפרו כי מעולם לא היו מטאטאים את רצפת החדר שהקוצקי יושב בו. עכברים גדולים היו מתהלכים שם להנאתם, באין מפריע, משמינים מרוב טובה. גם צפרדעים גדולות, אפורות ומכוערות, היו מקרטעות מסביב לקוצקי המתבודד, כמיני כלבים מאולפים. החסידים היו טוענים כמובן, שעכברים אלה וקרפדות מאוסות אלו אינם אלא נשמות חסידים חוטאים ששבקו־חיים, אשר שבו אל הרבי מקוצק לקונן בפניו על יסוריהם בעולם־האמת ולבקש ממנו תיקון. ועוד סיפרו, כי העכברים והצפרדעים אשר בחדרו של הקוצקי התרגלו אליו כדי כך, שכל־אימת שהקוצקי סעד סעודתו היחידה בשעה שתיים בלילה (אגב, סעודתו של הקוצקי היתה צריכה שתתבשל עשרים וארבע שעות רצופות עד שתצא כל הלחות מן התרנגולת ולא ישתייר בצלחת אלא מין עשב־בר יבש) היו העכברים המפוטמים והצפרדעים האפורות המפוטמות עומדים עליו, מסתכלים בו בעיניים של תאבון ותאוה, מקרקרים ומצייצים, והוא זורק להם פירורים מפת לחמו. לפי השמועה זללו עכברים חצופים אלה חתיכות בד מן הקפוטה של הקוצקי והתחצפו עד כדי כך שנשכוהו בפניו. איש לא הורשה לגרש ברואים מאוסים אלה מן החדר. היה מישהו מתגרה בחבריו־לחדר של הקוצקי — הרבי מתמלא חימה גדולה ומקלל את המתקיף קללה נמרצת. הקוצקי ראה את השרצים המתועבים האלה כברִיות שאֵתן בלבד יכול אדם המכבד־עצמו לקיים איזה מגע. איני יודע כמה יש מן האמת במעשיות מופלגות אלו; על כל פנים — כדרך כל אגדה מאַפיינות הן משהו, והפעם את הקו המיזאנטרופי שנקט הרבי מקוצק ביחסיו עם החסידים ואת השקפתו הכללית בענייני העולם.

בנוסף על כך — והעניין ראוי בלי־ספק לציון: בעיצומו של אותו מַהלָך אַקסטאטי־מיזאנטרופי נתאלמן הרבי מקוצק מאשתו והתחתן עם בתולה וארשאית צעירה שהיתה יפת־תואר עד־מאוד, בת גביר וארשאי, הוא ר׳ משה חלפן. גם ה׳חידושי הרי״ם׳ היה חתנו של ר׳ משה חלפן. בדיוק שנה אחרי חתונתו קיים הקוצקי האַסקטי את שמחת ה״ברית״ הראשונה. בעיני המאמינים ללא־תנאי הפכו כל צדי הצל שבהליכות הרבי לאורות

גדולים ורוויי סוד. הם הרגישו את עצמם, במחיצתו של הקוצקי, כברקיע השביעי — הגם שרקיע זה זועם וסגור על דלתיים־ובריח. תמיהות שבהתנהגות הקוצקי נתפרשו לחסידים אלה כרזין שלמעלה מן ההשגה הפשוטה, עתירי משמעות סמלית. ואולם חלק אחד שבקהל החסידים לא יכול ולא רצה להשלים עם סתירות משוועות אלו. במיוחד היתה למורת־רוחם התבדלות הקוצקי מחסידיו והתגדרותו מכל מגע אתם. הוא היה מחרף ומגדף את החסידים ומבליט על כל צעד־ושעל את זלזולו הרב באדם. חסידים שהורגלו באַחדות רוחנית ובדביקות נפשית, נתפסו להרגשה מרה של ריחוק ועזובה, כעדר שהרועה עזבו.

כפי שכבר סיפרתי לעיל היה האיזשביצי מלכתחילה בעל טבע סוער ומהפכני. נפשו היתה נתונה לחטטנות וחקירה כמין מתמרד וכופר. משעה שנקוט בנפשו מדרך רוחנית מסוימת היה דמיונו הליהט מַרחיב ומעמיק את התהום שהיתה פעורה בין הבולמוסים הרוחניים שלו לבין האובייקט שכאילו נָדר בפניו את הדרכים. ועוד, שהיה ר' מרדכי יוסף דִבּרן גדול, אהב להשיח עם חסידים ולהשמיע באוזניהם דרשות, היה מתחבר אל חסידיו באחוה ונוהג את חייו בהתלהבות חסידית. כל אותן התכונות הוסיפו והרחיקו אותו מדרך הבדידות של הקוצקי. כשהיה מישהו מנסה ללמד סניגוריה על מנהגי־הפרא, טוען למשל שהרבי נתעלה למדרגת מלאך ונוהג מנהג מלאכים, — היה ר' מרדכי יוסף משיב לו באירוניה, כי מלאכים יש לנו די־והותר בשמים, ואלו כאן עלי־אדמות זקוקים אנו לרבי שידריך את חסידיו, — ואיזה מין רבי הוא הקוצקי שבדל הוא מבריות־אדם כדי להתחבר עם הצפרדעים והעכברים? רבי שמהלך בבדידות באַבק ובקורי עכביש, מחרף ומגדף ללא רתת ומוכיח בכל־זאת — למרבה הפליאה! — חולשה יתירה כלפי אשתו הצעירה והנאה! מי יכול להתחבר עמו בדרכו במדבר זה של סתירות עצומות? להדריך את החסידים, להשיח אתם, להתחבר אִתם בכל עֻת בעבותות הרוח — זה היה עיקר התורה החסידית וגם יסוד המזג הנלהב של ר' מרדכי יוסף. הוא חי בשותפות עם הזולת והיה משתף עצמו בבעיות חבריו כמהפכן אמיתי.

מזגו של ר' מרדכי יוסף הוסער ביתר־שאת מכוח הדימויים הקבליים שלא הרפו ממנו. בכל תנועה שהיה קולט מן החוץ, בכל פסוק שהיה לומד, בכל אחת מגמטריאות הקבלה — היה מוצא בחשבון־אחרון את מה שהיה חבוי ותוסס בתת־הידע שלו — הסוֹררוּת. הוא היה שומע כביכול קול קורא אֵליו ממרומים ושם עליו שליחוּת זו — להיות מנהיג לחסידים העזובים ולעזוב את הקוצקי השונא אדם וחובב עכברים. ספרו של ר' מרדכי יוסף

״מי השילוח״ שהוציא נכדו ר׳ גרשון הניך גדוש סמליות מסתורית ואירו־טית. גם מתוך הספר נשקפת דמות מהפכן והוגה מקורי השואף אל הניגודים הקוטביים, ועד לסַף הפרישה. כדומה־למשל: קורח ידוע מן החומש כמורד שאין לו תקנה. בתלמוד ובכל ספרות חז״ל נחשב קורח כסמל לחטא, לרשַע. ואלו ר׳ מרדכי יוסף ב׳מי השילוח׳ שלו רב את ריבו ומלמד עליו זכות. הוא מתאמץ להוכיח שקורח היה אדם גדול, מקובל חשוב, ושמרידתו במשה הושפעה מהזיונות מיסטיים וטעמים נסתרים. הוא מנסה להוכיח, כי מעשה זה של קורח לא היה כפשוטו, והמאבק עם משה־רבנו נתקשר ברזי־עולם. ר׳ מרדכי יוסף היו בו מתכונות הניאו־אפלטוניים שבימי פילון. גם אצלם היתה כל מלה תנכית מתפרשת כסמל לשפע סודות כמוסים. גם הם גרסו את ספר ה מ צ י א ו ת כתורת סמלים כישופיים. אף בלא בקיאות מרובה בפסיכו־אנאליזה ניתן למצוא בהלך־מחשבות זה, באותה סניגוריה סימבו־ליסטית על קורח ועדתו — כמין מַפתח לנפשו של ר׳ מרדכי יוסף הלא־שקטה, השאפנית, וכן גם פתח הנמקה למעשה הפלוגתא־והפרישה שלו־עצמו. כירסמה בו הרגשת אשמה כבדה בד בבד עם יצר השררה.

מעטות ידיעותינו מן הימים ההם מכדי שנדע, באילו דרכים הוכנה המרידה האיזשביצית. דומה שמורת־הרוח מפני התנהגות הרבי מקוצק כבר הספיקה להכשיר אוירה מהפכנית. ומן־הסתם הוסיף בזה ר׳ מרדכי יוסף כמיטב יכולתו. הוא היה אמן השיחה. בודאי היו אלה שיחות נלהבות, בהפלג הדמיון. שיחותיו השפיעו מאוד על חסידי קוצק, שבאו אצל רבם מתוך כיסופי לב ומבוכה.

מחדר־הקוצקי המאובק ומכוסה קורי־עכביש היו מוסיפות לצאת שמועות מוזרות ביותר. שמועות אלו הוסיפו להט לאוירה המלוהטת בלאו־הכי, ופרשו צל של זרות על הנשמות המתוחות. בין השאר סיפרו שהקוצקי זרק את תפיליו לארץ והדליק נר בעיצומו של יום־שבת, ועוד מעשיות מבהילות כיוצא־באלו; מעשי גוזמה בלי ספק, שכן הקוצקי, בכל האינדי־בידואליזם שלו הקיצוני, — בענייני ההלכה המעשית נשאר שמרני גמור. הוא דבק בתורת ׳הנגלה׳ על כל דיניה וחוקיה וחיבב מאוד למדנים ועילויים. ואולם אין לשכוח כי בנות־ההדים הנוגות של מעשי שבתי צבי ובעיקר של יעקב פראנק עדיין לא נמוגו כליל ביהדות פולין, וכי שמועות כאלו על אחד־גדול שנתפס לחיי סתירות וסודיות מוחלטת ודאי נפלו על קרקע תחוחה. הכל היה ניתן להתפרש גם בקו החששות הדמיוניים הכבדים. אף החסידים עצמם עמדו אזי בקו הגבול שבין שמרנות להתחַדשות — ועל אף אדיקותם היו נוטים להקל במקצת את הדינים. הם היו מהפכנים שמרניים, בעלי־חלומות מבקשי גילויים בסוד נפשם. מ ה פ כ נ ו ת ש מ־

ר נ י ת הרי זו חרב־פיפיות. וחרב־פיפיות לא נוחה היא, ואימתנית היא אפילו לבעליה כשמשתמש בה במציאות חיין.

בשמחת־תורה אחרי הסעודה יצא ר׳ מרדכי יוסף עם כל הציבור, שהיה מצוי אותה שעה בקוצק, וירד אל נחל ויפוז שבעיבורי העיירה. על שפת הנחל הזה היה ר׳ מרדכי יוסף מטייל לעתים קרובות עם חבורות של חסידים ומנהל עמם את שיחותיו הנודעות. האוירה הדראמאטית בקוצק הגיעה לשיאה וגם השיחות שניהל ר׳ מרדכי יוסף עם מקורביו באותה שמחת־תורה על שפת הנחל היו בודאי חריפות ומכריעות. מן־הסתם הושמעה כאן התביעה הקיצונית: ניתוק כל הקשרים עם קוצק. פרישה. דומה שר׳ מרדכי יוסף עצמו הגיע אזי לידי מדרגה עליונה בפאנטאזיה שלו, בהתלהבותו ובכושר השכנוע שלו. הוא ניצח ורצונו נתמלא. לפנות הערב, כשחזר ר׳ מרדכי יוסף לקוצק עם חסידיו, כבר ידעו הכול כי מחר יהיה הדבר. הרבי מקוצק ייעזב בבדידותו המיזאנטרופית, בין קורי־העכביש שבחדרו, עם עכבריו וצפרדעיו וקללותיו המרות הנמרצות. האנשים החיים יעזבוהו. באיזשביצה יעלה אור החסידות מחדש.

וכך היה. למחרת היום, באיסרו־חג, יצא ר׳ מרדכי יוסף את קוצק כמעט עם כל הציבור ועבר לאיזשביצה. כפי שסיפרתי כבר — איש לא נטל פרידה מן הרבי. ועובדה זו סימנה את נקודת השיא של המרידה.

קוצק התרוקנה. כפי שמספרים החסידים, נבהל הרבי עד־מאוד ממעשי ר׳ מרדכי יוסף. מן הסתם לא ידע הקוצקי בהתבודדותו על המתרחש מסביב. אומרים שקילל את ר׳ מרדכי יוסף נוראות, ושבאכסניה בדרך בה נתעכב ר׳ מרדכי יוסף עם חסידיו נפלה קורה מן התקרה. משראה כך, אמר ר׳ מרדכי יוסף: ״הקוצקי יורה בקורות, אך אני אֵיני נבהל.״

הידיעה על המרידה נתפשטה על פני כל השטיבלך הקוצקיים שבפולין. כמעט כל החסידים הקוצקיים היו נכונים לעבור לצד המורד באיזשביצה. אפילו הגוסטיניני הקדוש. הרבי מגוסטינין היה חסיד קוצקאי וימים ספורים לאחר המעשה נסע לקוצק. בדרך שמע מה־וכיצד היו דברים. הגוסטיניני הקדוש סיפר לאחר־מכן, כי בנסעו בעגלה הגיע לפרשת דרכים. נתיב־העפר נפלג לשניים: זה לקוצק, וזה לאיזשביצה. הגוסטיניני ירד מעל העגלה, התיישב על פרשת הדרכים והתחיל אומר תהילים ומתפלל שהקב״ה יאיר את עיניו ויראה לו [בגורל] את הדרך הנכונה ללכת בה. הגורל נפל על דרך־קוצק. בקיצק היו הרחובות שוממים, והרבי כולו חמת־זעם. הוא ישב כלוא בחדרו ופיו לא פסק מקללה. רק ר׳ יצחק מאיר בעל ׳חידושי הרי״ם׳ ועוד קצת נאמנים נשארו אצל הרבי.

ראוי לציון, שרוב רובם של העוזבים חזרו אחד־אחד לקוצק. מספרים, כי

אחר המעשה הגדול שביצע האיזשביצי — כאילו נתרוקן מזגו המסוער, קפצה עליו עייפות והוא התחיל דועך. חסידי קוצק שעזבו בגללו את רבם התחילו מתיאשים ממנו ושמא נתגבר כוח השמרנות והמסורת בלבותיהם של המהפכנים. הבורחים נשברו־בתוכם מפני יראת־הכבוד לקוצקי ולא יכלו לעמוד לאורך־זמן בנסיון המרידה. רוב מניינם ורוב בניינם של ה׳בוגדים׳ חזרו בתשובה ונעשו קוצקים נלהבים שבעתיים. הקוצקי התחיל נושא־חן בעיניהם — בכל זרויותיו, בניגודים שבו ושנאת־האדם החריפה, השכלתנית. מכל המרידה נותר דבר אחד בלבד: עוד שושלת רבּיית קטנה בפולין, שושלת איזשביצה. ר׳ מרדכי יוסף כ׳רבי׳ שוב לא היה מַעמדו כקודם בחצר הקוצקי: מעמד הסורר. יש רוחות שעיקר כוח־יצירה שלהן מתקיים בזכות היותן אנטי־תזה למשהו. רושמו של ר׳ מרדכי יוסף היה רב ככוח קוטבי במחיצת אישיותו המיוחדת של הרבי מקוצק. כל עשרים השנים שלאחר־מכן — והיו אלו שנות הגדולה של קוצק — ישב הרבי סגור־ומסוגר בחדרו שלא עבר בו מטאטא, פיטם את עכבריו ואת צפרדעיו בשעה שתיים בלילה בפירורי מזונו הדל, וקילל נאמנה את חסידיו הנאמנים ביותר. ואולם שנותיו המיזאנטרופיות האלו חישלו את חסידי קוצק. זכרו של הקוצקי והשפעתו בחסידות הפולנית גדולים לאין־ערוך מאשר השפעתו של האיזשביצי גדול הרוח ונעים השיחות.

כשנסתלק ר׳ מרדכי יוסף בא אחריו בנו ר׳ יַנקֶלֶה. ר׳ ינקלה לא היה בו כלום מאופי אביו המהפכני. הוא נתברך במזג מתון, לירי, שירי. ספרו ״בית יעקב״ הוא ממיטב ספרי־הלך־הרוח של החסידות.

לעומת זאת נשתמרו הרבה מקווי אופיו של ר׳ מרדכי יוסף בנפש נכדו, ר׳ גרשון הניך.

אין ספק שר׳ גרשון הניך לא הצטיין באותה ההתלהבות המיסטית העמוקה של ר׳ מרדכי יוסף. אדרבה, כל־כולו היה ראציונאליסט, עני בדמיון ובחזון. מסבו ירש רק את יצרי המַרדנות והפלוגתא. ואולם אצלו הם לא יכלו להגיע לידי פורקן בחזיונות מַרקיעים. כן לא ניתן לו כוח־השפעה סוחף ומַמריד כזה של סבו. ר׳ מרדכי יוסף לא נרתע מלהתמודד עם אוטוריטה במַדרגת הקוצקי: דוקא להוריד את הקוצקי מגדולתו ולעלות במקומו. לר׳ גרשון הניך לא זומנו אפשרויות כאלה. השושלת האיזשביצית היתה ממדרגה שנייה וחלקה לא היה גדול בהתפתחות החסידות הפולנית, בה נשתמרה ביותר השפעת בית־קוצק. שושלות־מישרין של בית־קוצק, כגון זו של גור, שיחקו כאן את התפקיד הראשי. ר׳ גרשון הניך היה מהפכן שלא בעתו ומזגו לא מצא אפיק כראוי־לו. שעל־כן — חוק פסיכולוגי הוא! — נהפכו התכונות המהפכניות של ר׳ גרשון הניך לאמביציות מופלגות; ודוקא נאיביות ודיל־

טאנטיות למדי. המרירות החולנית שנבעה מתוך הרגשת־גדלות שלא באה על סיפוקה באה לידי ביטוי במעשיו, בדבריו ובכתביו. אין ספק שר' גרשון הניך היה בעל כשרונות יוצאים מן הכלל. ושמא, בעל כשרונות גאוניים. ואולם השאפתנות גברה על הכל, וכל מעשיו, הדילטאנטיים בעצם, התכוונו לרושם החיצוני, כדי להתעלות משכמו־ומעלה, ובעיקר כדי להידמות לסבו. הוא דיקדק וביקש שכל מעשיו יהיו ניפרים, מקוריים, מהפכניים; ובעיקר שיהיו מכעיסים ומרגיזים, בכדי להוכיח מה גדול ערכו לעומת כל הרבנים והרביים שבפולין, ועיקר־העיקרים להפליא־לבבות. וכשעורר עליו מתנגדים חריפים ביותר — אדרבה; השנאה־מעברים היתה כשמן על מדורת האמ־ביציות שלו. מחלוקות מרות הזכירו את הימים הקלאסיים של מלחמת ר' מרדכי יוסף בקוצק, מיטב החלומות של ר' גרשון הניך. לעולם היה נוטל עליו את המתמיהות שבמלאכות. וכך, למשל, המשנה יש לה כידוע ששה סדרים. פירושים תלמודיים של המשנה — והם נלקטו במשך מאתיים — שלוש־מאות שנה — אין אלא על ארבעה סדרים בלבד. על סדר 'טהרות' לא נכתב, למשל, פירוש תלמודי כלשהו. ובכן נטל עליו ר' גרשון הניך לבצע מלאכה ענקית זו, שהיא בלא ספק עניין לדורות; ואמנם סיים 'מסכת' אחת ופירסמה בדפוס. הביקורת הרבנית שיבחה את תנופת המפעל אך גינתה בחשבון־אחרון את המלאכה עצמה וגילתה בה שגיאות קשות. בסך־הכל היתה זאת מלאכת חובבים גסה. אֵיני קרוי לחוות בזה דעה, אך סבורני שבקבלת־הפנים הזועמת של הביקורת הרבנית השפיעה גם העובדה שר' גרשון הניך היה מסוכסך עם כל העולם, ושהן בדיבור הן בכתב הוא ביטל את גדולי הלמדנים כעפרא דארעא. אני עצמי עוסק בביקורת, וידוע לי מה חשוב חלקו של היחס הסובייקטיבי בהערכה הביקורתית. לאחר זמן שוב נתפס גרשון הניך לעניין שהיה כפצצה בעולם הרבני והחסידי: אגדה בתלמוד מספרת, כי דגיג החילזון הוא אשר בדמו היו מצבעים תכלת לציצית, כדין — פתיל־תכלת אחד לכל אחת מארבע הציציות. וחילזון זה עולה ממצולות הים אחת לשבעים שנה. מי שרוצה להשיגו נצרך לידיעות מופלגות בשביל לכוון את שעת עלייתו מן הים. ידיעות אלו שייכות לסודות שהיו שמורים בידי הכוהנים בזמן שבית המקדש היה קיים. אחרי חורבן ירושלים נשכחו ידיעות אלו מכל־וכל. אנו אין אנו יודעים אימתי עולה החילזון מן הים וכיצד הוא ניצוד. הדורות שלאחר החורבן נאלצים להסתדר בלא דם החילזון כדרך שהם יוצאים בלא מזבח וקרבנות. ככה־זה. ימים קשים באו על העולם, ואנו אין לנו, בנוגע לחילזון, אלא תקוות ביאת־המשיח בלבד. זהו בערך תוכן האגדה שבתלמוד. ואולם תירוץ זה לא היה בו כדי להניח דעתו הממורמרת והעיקשת של אדם כר' גרשון הניך. לא הוא האיש אשר

יסנוורו את עיניו במיני תירוצים של־שוא, ומכל־שכן שלא יישב בחיבוק־ידיים עד ביאת המשיח. ונהפוך הוא. נתעוררה בו האמביציה למצוא את דגיג החילזון ולבצר בזה אוטוריטה שלו — למרות הכול וכולם. התוצאות לא איחרו להופיע כמובן. אל ר' גרשון הניך, שישב אותה שעה בראדזין, הגיעה השמועה המופלאה — אגב, 'ידיעה' זו גלויה לפני כל מי שמצוי אך־מעט אצל ענייני זואולוגיה — כי בים התיכון ובעיקר במפרץ־ניאפולי חיים דגי־דיו. בימינו מצויים מהם בכל אקואריום. לא שהה ר' גרשון הניך והטריח עצמו עד ניאפולי, שם ראה את דג־הדיו. דג זה לא שאלו ר' גרשון הניך, אם יש לו תעודת המלצה כי שָכַן שבעים שנה רצופות במצולות הים, ואם היו או לא היו לו עסקים עם הכוהנים בבית־המקדש. בר־במקום פסק ר' גרשון הניך הלָכה למעשה, שהנה נמצא דג החילזון שהכול מחפשים אותו ושמכאן ואילך אין צריכים לחכות לתשובי כדי לזהותו. ומכאן ואילך חייבים כל ישראל לשאת מחדש פתיל־תכלת בציציותיהם, כמו בזמן שבית המקדש היה קיים. הקץ לתפנוקים!

העולם הרבני נסער כמצולה. ר' גרשון הניך השנוא הפתיע מחדש, ודוקא בדבר הסותר כל אגדות המסורות. הכיצד, וכלום אפשר שיהא זה דג־החילזון, בעוד שהלה עולה מן הים אחת לשבעים שנה ורק הכוהנים בבית־המקדש ידעו לכוון את השעה. הגעו בנפשכם! צאו־וראו עד היכן מגעת יוהרה זו של הראדזיני! דג־החילזון שהביא ר' גרשון הניך ישר מאיטליה ושהראה שלפוחית שלו שהיא מכילה צבע כחול — הוא בסך־הכל מיסטיפיקאציה משונה, מין דג ממזרי. והרי זה פשוט פוסל אף כשרותן של שאר הציציות. הטינה השמורה לר' גרשון הניך מצד כל הגדולים, שאת כולם תקף והעליב בדיבור ובכתב (אגב, גם בפירושיו למַסכתא של 'סדר טהרות' הגניב דברי עקיצה על חשבונם של מפורסמים) — החריפה את פולמוס־החילזון והוסיפה לוויית מרירות וקנטור אישי.

מובן שלא איש כר' גרשון הניך יתבהל מויכוח ומהתקפות. אדרבה, הוא נעשה גאה יותר, עיקש ועוקצני יותר. הוא יצא בדיבור ובכתב להגנת אמצאתו הנועזה ולעריכת־חשבונו עם מבקריו ועם "כל העולם" — בצורה החריפה ביותר. מחלוקת אכזרית התלקחה בעולמם של רבני פולין בין ר' גרשון הניך וחסידיו, מצד אחד, לבין כל העולם החסידי והרבני בפולין, מצד שני. בפקודתו של ר' גרשון הניך התחילו כל חסידי ראדזין קושרים להם ציציות של תכלת. חסידים אחרים התנפלו עליהם והיכום. בעיקר היו אלה חסידי גור, אשר כפי שעתיד אני לספר להלן נטרו לו לר' גרשון הניך שנאה אכזרית. בעיירות פולין שבהן נמצאו חסידים של ר' גרשון הניך חשך העולם. מתנגדיהם התנפלו על השטיבלך שלהם, קיפחו את פרנסתם, הלשינו עליהם

לפני הרשות, נשים התגרשו מעל בעליהן, חותנים גירשו חתניהם מעל שולחנם, והשערוריה הלכה וגדלה. ר' גרשון הניך נשאר תקיף בדעתו, כי החילזון שלו הוא החילזון האמיתי, והוא הגיס את לבו במתנגדיו כולם. חסידי ראדזין מתעטפים עד היום הזה בציציות של תכלת והם נראים משונים ומוזרים בעיני שאר החסידים.

מיד אחרי פולמוס־החילזון התחיל ר' גרשון הניך ללחום — כפי שכבר סיפרתי למעלה — נגד אתרוגי ארץ־ישראל ונגד המשרתות מאומות־העולם. גם את המלחמה הזאת ערך הראדזיני במרירות יתירה ובהתקפות אישיות ללא־סייג. בעיקר שילח את חציו כנגד הרבי מגור. שושלת גור היתה היורשת הישירה של בית־קוצק. מן־הסתם היה בזה גם דחף פסיכולוגי מיוחד — של מלחמה המזכירה את מעשה הסב המהולל. על המחלוקת עם בית־גור עוד יסופר להלן.

שאיפת־הגדלות של ר' גרשון הניך לא נצטמצמה לתחום התורה והחסידות בלבד. אמנם שימש לו הסבא כדוגמה, אך רוח־עיניו לא ידע גבול. מַשאת־נפש נסתרת שלו היתה לא פחות ממַדרגת הרמב"ם. עבודתו בהכנת הפירוש על סדר־טהרות הזכירה לא־במעט את 'משנה תורה' של הרמב"ם. וגם בזה לא אמר די, שהרי היה הרמב"ם לא רק תלמודי מופלא אלא גם רופא בחצר החַליף בקהיר, וגם דבר זה הדריך את מנוחתו של הדילטאנט המרדני והשאפתן הזה.

ר' גרשון הניך קיבץ לו קצת ספרי־רפואה ישנים בעברית ואף זימן אליו את רופא העיירה ראדזין. דון־קיחוט רבני זה, שהיה אמנם בעל כשרונות וכוחות בתחום הרבני והרביי שלו, ביקש שוב להדהים את העולם. והפעם לא רק את עולמם של "חובשי בית־המדרש" אלא את העולם הגדול. הוא ילמד בכוחות עצמו את תורת־הרפואה! ולא זו בלבד אלא שאפילו יצטיין על פני כל המומחים. גם בשטח זה הוא יהיה הבעל־מפורסם המכריע ויזכה לתהילה ולשונאים.

מושגיו של ר' גרשון הניך במדעי־הטבע המודרניים היו פרובינציאליים, בטלניים־דילטאנטיים, וכמובן שוב לא איחרו התוצאות להופיע. הספרים העבריים שעסקו בחכמת־הרפואה ורופא העיירה לא הצטיינו הם־עצמם בידיעות רבות ביותר, ומובן שלא הקשו על החובב הכשרוני לזכות את עצמו — מפיהם — בידיעות רפואיות כלשהן. מיד שיכנע ר' גרשון הניך את חסידיו, כי במשך זמן קצר הצליח להיעשות אחד מן המוסמכים ביותר בשטח הרפואה בפולין. והוא התחיל לרשום רצפטים על ימין ועל שמאל. "הישג" חדש זה לא עורר בעולם היהודי התרגשות כפי שעוררו מעשיו הדון־קיחוטיים האחרים. דומה כי השמועה על הכוכב הרפואי החדש אשר

דרך בבית־המדרש הראדזיני לא הגיעה לאוזני הגויים, ואלו הצדיקים — יתכן שהאמינו בדבר.

הסמכות הרבנית היחידה שר׳ גרשון הניך הכיר בעליונותה וגם בלע לא־מעט גלולות מרות מידיה — היתה זו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. מאת ר׳ יהושע׳לה היה מקבל את הכל, את הטוב ואת הרע. והיה מַרבה לבוא אצל ר׳ יהושע׳לה לקוטנה — בדרך־ארץ וביראת־הכבוד.

אבי ראה אותו בקוטנה, אצל ר׳ יהושע׳לה. אף־על־פי שאבי בחור צעיר היה באותן שנים, הוא נשא חן וחסד מלפני ר׳ גרשון הניך. הרבי היה משיח עמו כעם אדם מבוגר והיה מגלה לפניו מסתרי מחשבותיו. ר׳ יהושע׳לה היה מתייחס אל הראדזיני בקורט של רצון טוב, כהתייחס אל דילטאנט כשרוני. הוא לא החשיב ביותר את ספריו וגם את עסק החילזון ראה כמעשה־קונדס. אבי סיפר לי, כי ר׳ גרשון הניך היה נוסע לבדו, בלא משמש: באותם זמנים היה זה כמַעשה חציפות, והוא היה עושה כן בשביל להקניט גם בזה ולהלעיג את עמיתיו הרבּיים. כששאלו אבי (כל־אימת שהיה ר׳ גרשון הניך לן בקוטנה היה ישן בחדר אחד עם אבי, ומכאן ההזדמנויות לשיחות־ידידות), למה הוא נוסע בלא משמש, והרי זה בניגוד לכל המנהגים המקובלים ולנימוסי הצדיקים מאז — השיב לו ר׳ גרשון הניך בנימת סארקאזם, שאין הוא זקוק ל״נוהג דובּים״. ואולם הוא לא הסתפק בכך, אלא מניה־וביה ערך רשימה של שמות רבּיים מפורסמים, צדיקים מגדולי החסידות הפולנית, שאי־אפשר להם לזוז בלא ״נוהגי דובּים״; וכל כך למה, משום שהם לא־יוצלחים, בעלי־מומים, בטלנים וכהנה־וכהנה. רמיזות הלעג הבוטות ביותר נפלו כמובן בחלקו של הרבי מגור, מתחָרהו החשוב ביותר והיורש הלגיטימי של בית־קוצק. ר׳ גרשון הניך היה מכנה אותו ״לייבוש החרש״ משום שהרבי מגור היה כבד־אוזן במקצת. גם בנסיעותיו לקייטנה בטשכוטשינק היה ר׳ גרשון הניך סר־בדרכו אל בית ר׳ יהושע׳לה קוטנר. בהזדמנויות אלו לא היה לובש את הזשיפיצה הצדיקית כמקובל, אלא אדרת פשוטה, אפורה, ״חילונית״. ואף זה עורר רוגז לא מעט אצל מתנגדיו. רבני פולין וצדיקיה הקפידו הרבה בלבושם, והשינוי הקל ביותר היה בבחינת ״חוקת הגוי״. אבי סיפר לי עובדה מעניינת זו: פעם אחת, כשהיה בקוטנה, פתח ר׳ גרשון הניך את מזוודתו הקטנה, ובמזוודה היה מונח — אקדח. אבי שהיה אז בחור חסידי נבהל מאוד ושאל את ר׳ גרשון הניך לשם מה נחוץ לו כלי־משחית כזה. ״לצאת בזה לקראת המשיח״ — השיב לו בסארקאזם ר׳ גרשון הניך. ״הרי צריכים לצאת לקראת המשיח כדרך שבני־אדם יוצאים. וכי מי ייצא לקראתו? אותם לא־יוצלחים, בטלנים, בעלי־מומים?״ ושוב מנה רשימה של האוטו־ריטות בחסידות פולין. הוסיף על כך ר׳ גרשון הניך: היות ושונאיו המרים,

חסידי גור, התירו את דמו — הרי צריך שיהא לו במה להתגונן. ר' גרשון הניך ביקש מאבי לא לספר לר' יהושע'לה כלום על האקדח — מפני ש'הזקן ייבהל'. סבורני שכל המעשים האלה נבעו אצלו מסיוטי־רדיפה מסוימים שנצטרפו לשאיפות חולניות שלא באו על סיפוקן.

כשנפטר ר' גרשון הניך שתו חסידי גור יי"ש לכבוד מותו, ובכמה־וכמה עיירות הגיעו ל"בגילופין" ויצאו במחולות בשטיבלך שלהם. באוירת שנאה כזאת היה חי הדילטאנט הגאוני הזה. — אך שוב איני רוצה לשבש את שורת האירועים.

אל חתונת אבי בא ר' גרשון הניך משתי סיבות: ראשית, מפני ידידותו עם ר' יהושע'לה קוטנר, ושנית, מן־הסתם, כדי לזכות את עצמו בהנאת הישיבה במחיצת שונאיו, רבנים וצדיקים, שאף הם באו אל החתונה. נתאַוה־תאַנה לחוש את מבטם רווי השנאה הנגעץ בו. דבר זה גרם לו הנאה.

פרק שנים־עשר

יום החופה. הכלה צמה. סבתא חיה בין הרבנים והצדיקים. סבתא חיה לוחשת נגד עין־רעה וסופרת את הפרוטות המקודשות שלה. צריך לבקש רחמים. שמחה גייגה רץ לבוסתן אל הצדיקים ומבקש מהם סגולות. הדודה רויזה מפליאה לעשות. תורה ופלפול בבוסתן באוסמולסק. הירשל נאמן מהלך בין האילנות, בקבוקי מים בכיסו וגמרות בידיו. שמחה גייגה סופג נזיפה מידי הירשל נאמן. במטבח מתבשלים מאכלות החתונה. כלי־נגינה מצייצים בין אילנות הבוסתן.

נוח נאשלסקר מתכונן ל"הצגה".

יום החתונה שחלה להיות בעיצומו של תמוז, בהיר היה ולוהט. השמים הבהירו בתכלתם הכהה. השמש שטה על פני השמים כסירה של זהב. מן השדות עלתה הנשימה החמה של התבואות שהבשילו, של השיפון המצפה לקצירו, של החיטה המַצהיבה, של שיבולת־השועל ושל השעורים. צפורים צייצו באויר הלוהט. אורחים חדשים הגיעו בזה אחר זה. החתן והכלה נאלצו לצום יום קיץ ארוך. סבתא חיה הרגישה את עצמה בטוב בין הצדיקים וירישרוש חלוקי־המשי הרבניים השחורים, ממש כדג במַים. כל אדיקות־ההבל שלה הופיעה בפרהסיה. כביכול, השחֲקים הקדושים שאליהם היתה פונה בראש־השנה בתפילה מתוך המחזור הנושן ורווי הדמעות ולכבודם היתה מדליקה ביום־הכיפורים נרות שעוָה ארוכים ועבים ואומרת תחינות — כל השחקים הקדושים ההם של הימים־הנוראים נפתחו לפתע מעל ביתה. המלא־כים הקדושים שבסידור 'קרבן מנחה' ריחפו רואים־ואינם־נראים בין הרבנים והצדיקים שמסביב. וכן, לא דבר קל הוא כי הנה זכתה לראות במו־עיניה צדיקים וקדושים רבים כל־כך! סבתא חיה לא ראתה את עצמה ראויה לכבוד כזה והיתה יראה מפני העין־הרעה שמא תחול חלילה עליה, על בעלה או על בתה־היחידה שנותרה לה בחיים מכל ילדיה. הבת־יחידה צמה היום לכבוד יום־החופה שלה. סבתא חיה רעדה כל ימיה מפחד העין־הרעה ועל כל דבר של מה־בכך, כגון שהיה מישהו מפקח בנוכחותה, היתה יורקת תשע פעמים ומלחשת לחֲשים בלשון עברי־טייטש עתיקה בלתי מובנת לה לחלוטין, מלקלקת תיכף־ומיד את עיני הבת שבע פעמים, ורוקקת על אצבעות עצמה. וכן היו לסבתא חיה כמה עשרות מטבעות של קמיע, סגולה מפני עין־רעה. את המטבעות האלה שמרה בכמה מטפחות לויוויטשיות ססגוניות, בקדרות־פח מיוחדות. בכל ערב ראש־חודש היתה מונה את המטבעות האלה ומלחשת תוך כך תחינות משונות בעל־פה. מובן מאליו

שביום חופתה של הבת־יחידה ספרה מחדש את המטבעות בקפדנות יתירה, צררה את המטפחות הלוויטשיות, ומילמלה את התחינות ברציונות כפולת־שמונה. כל היום ההוא היו פניה החיוורים של סבתא חיה רטובים מפני הדמעות ועיניה חכלילות מבכיה חרישית. סבתא חיה ידעה אמנם כי ביום זה היא מוגנת מפני עין־רעה בזכותם של הצדיקים אשר בצל־קורתה. אך כלום יש מפלט־בטח מפני העין־הרעה? חייב אדם להיות על־המשמר בכל עת ושעה, לבקש־רחמים, ולעשות כמיטב יכולתו כדי להתגונן. הכלה מחווירה מפני הצום וכפסע בינה לבין העילפון. אף היא מתמוגגת בבכי. שהרי יום חופתה היום, ויום־החופה משול כיום־הכיפורים. בשמים נפתחים עתה ספרי־חיים שלה ומלאכים מדפדפים בהם. קולמוסים גדולים של נוצות־אווז מוכנים בידיהם לכתיבה. כלום קלה היא בעיניכם — יום־החופה? סבתא חיה הריצה שליחים מצדיק אל צדיק להעלות לפניהם את עניין הכלה ביום־חופתה ולבקש מהם סגולות. שלל סגולות הביא שמחה גייגה לסבתא חיה, אך היא לא הסתפקה בהן. שמחה גייגה שכבר חש את עצמו מקורב אל הצדיקים היה הולך אליהם בחפץ־לבו לבקש ולהזכיר ולעורר רחמים, בקולו הכפרי, הגס. ואף־על־פי שנבצרו ממנו הרבה מלים של לשון־הקודש שהצדיקים היו מפליטים מפיותיהם — מכל־מקום הרגיש את עצמו גאה בהיותו בן־בית אצל הקדושים, ועיניו האדמדמות הבהיקו בעליצות. שמחה גייגה היה אפילו מסוגל לזנוח את הרבניות ואת סבתא לאה, ובלבד שיזין עוד ועוד את נחיריו התפוחים בריחם החריף והמפולפל של השטריימלים ושל קפוטות־המשי הכבדות אשר לרביים.

גם הדודה רויזה, הרדיד הטורקי על כתפיה והשביס על ראשה, עשתה את שלה. היא הביאה מביתה שירי נרות־יום־כיפור שנשתמרו אצלה שנים על שנים. היא הדליקה את בדלי הנרות בחדר הכלה. נרות השעוה הבהבו. ריחה המתקתק של השעוה עלה בחדר, וסבתא חיה והדודה רויזה העמידו פני בוכיות, ליחשו תחינות לנוכח הנרות, ניפנפו ידיהן כבשעת הדלקת נרות־השבת והוסיפו למלמל לחישות נגד עין־רעה.

ר׳ יהושע׳לה קוטנר ושאר הרבנים החשובים שבאו לחתונה הילכו בינתיים בבוסתן, בין עצי התפוח, האגס והשזיף, מפני חומו של יום. דברי תורה חריפים הדהדו באויר, ולא היה קל לתפוש את משמעות הויכוחים שנתגלעו. הועלו קושיות ונאמרו תירוצים. העלים רישרשו מעל לתפוחים ולאגסים. רוחות קלים נשבו מעבר שדות הדגן. צפורים צייצו באויר. ההבאות־המפתיעות מן התלמוד והפוסקים ריחפו מסביב ללמדנים כמיני עופות דורסניים, בסתירה ניכרת ליום־התמוז הבשל והריחני ולריחות שהיו נודפים מעצי הפרי ובניגוד לבושמם של התפוחים והאגסים שהגיעו לגמר בישולם.

ר׳ יהושע׳לה קוטנר נתעלה על פני כולם בגאוניותו והרבנים הגדולים בחלוקי־המשי הצבעוניים ובכיפות יַארמולקה הגדולות שעל ראשם נשארו לבסוף תוהים וכנזופים. אחרון נשאר במערכה ה׳נפש חיה׳. משום שכוחו שלו בפלפול היה גדול עד־מאוד. הוא נשאר לבדו לעומת ר׳ יהושע׳לה קוטנר בשדה־הקרב, אך גם הוא נכנע סוף כל סוף. הירשל נאמן הוציא גמרות גדולות מן הבית; הרבנים דיפדפו בהן ובירורו לעצמם נכונותן של ציטאטות. בכיסים של שבע־הקפוטות שלו נשא הירשל נאמן בקבוקי־מים לרוב. מדי פעם בפעם היה יוצק מים על ידיו של רב זה או אחר, ובאגב גם מרטיב את חלוק־המשי שעליו. הירשל נאמן היה מהלך בין גדולי התורה הנאבקים, בארשת־פנים של חוצפה כאילו הוא בן־בית ובר־הכי. אף־על־פי שלא הבין אפילו מלה אחת — היו הצלילים החטופים והמשונים נכנסים לאוזניו השעירות לא־כנכריים; הוא היה רגיל בכאלה. במקום שהיה הירשל נאמן מופיע — מיד הורגש ריחם המאוס של איטליזי קוטנה. אך הוא לא שם לבו לכך.

גם לכאן, למקום חיצי הפלפול השנונים, הגיע שמחה גייגה בשליחותה של סבתא חיה, להזכיר לפני המתנַכחים את הכלה המתענה. ר׳ יהושע׳לה קוטנר היה נלפת עם עמיתיו הרבנים בחידושי־תורה אקזוטיים ויבשים, וכולם־כאחד כאילו בלולים בלשון־סתרים אחת. המַעמד הזה הבהיל את שמחה גייגה הכפרי הגברתן. היהודי החסון ורחב־הגרם עמד נבוך כזאטוט וגימגם משהו באוזני אחד הרבנים שהיה לָבוש בחלוק אדום. הרב האזין אותה שעה לדברי ר׳ יהושע׳לה קוטנר והוא פטר את שמחה גייגה בקוצר־רוח, באיזה מאמר חז״ל שהבליע בחפזון. שמחה גייגה שיעלל, מיצמץ בעיניו ועלע את רוקו. מאמרו המשונה של הרב נתקע בגרונו כקיסם יבש, לא לבלוע ולא להקיא. הירשל נאמן שהיה מטופף בין הלמדנים כששני בקבוקים פתוחים בידיו וגמרא עבה מתחת לבית־שחיו, גירש בכעס את שמחה גייגה. הוא הסתכל בו בקפידה, בעינו האחת. שמחה גייגה נופף בידו כמי שמַשלים עם המצב ושב אל חבורת הרבניות.

מחלונות המטבח הפתוחים עלה ריחם החריף של הבצלים ושל הדגים המפולפלים. זאבי־המַים הממולאים, הקרפיונים המתובלים, השיבוטות ושאר הדגים הפשרים היו מתבשלים בסירי־נחושת גדולים. להקות אוזים היו מפעפעות ומיטגנות בשומן הכהה, ולצדן הרחישו בבישולם תרנגולות ותרנגולי־הודו מפוטמים. המטבח גופא היה כמרקחה. הררים של גזירי־אֲלָה עבים ועסיסיים בערו במטבח כתפתה־ערוך. חום האש הצטרף לאוירו הלוהט של היום הקיצי. קערות נחושת ודוודים של נחושת הרתיחו על הכיריים המלוהטות. טבחיות יהודיות מקוטנה ומלויוויטש עמדו במטבח כשתרודי־עץ

בידיהן, בחשו בקדרות והסירו את השצף מעל פני המרקים. מפעם לפעם היו נוטלות וטועמות בחוד־לשונן מן המאכלות הרותחים. ריבות־גויים כפריות עמדו מסביב לשולחנות הארוכים חבושות במטפחות־לוויויטש מגוונות. הן קלפו את הגזר והפטרוסילון וקיצצו את הבצל. פרצופי ה׳שקצות׳ להבים ועיניהן דומעות מפני הבצל המקוצץ. גם מתוך תנור האפייה המסוידלבן עלה חום רב. כאן נתאפו עריסות החלות, עוגות הדבש והסוכר, תופיני השקדים וכיו״ב.

סאַרוורים, הם מלצרים, לובשי שחורים חובשי כיפות שחורות הסתובבו במטבח בין הטבחיות והעוזרות. הם דיברו קולנית ביידיש ובפולנית. בנות־האיכרים קילפו את הגזר, קיצצו את הבצלים וחייכו אל המלצרים הצעירים. בחדרים כבר התחילו להתקין את שולחנות־החתונה הארוכים.

מאחורי עצי הבוסתן נשמע ניסור־מקוטעים של כלי־נגינה. בדחנים שיננו פרקי פזמונים שלהם ומבינותם עלתה נהמת־הארי העריבה של נוח נאשלסקר. אלה היו החזרות. הבדחנים תירגלו לשבץ את פסקיהם למסכת אחת עם להקות הנוגנים.

פרק שלושה־עשר

שמלת־החופה הגבירית שהובאה מוארשה. שמחה גייגה מכניס את שמלת־החופה לחדר. סבתא לאה והרבנית מקאליש מַראות את כוחן. הלבשת הכלה. התזמורות פוצחות בקבלת־פנים. נערות מרקדות לפני הכלה.

בשעות אחר־הצהריים המאוחרות התחילו מלבישים לכלה את שמלת־החופה שלה וצעיפיה.

באחד החדרים הגדולים שב'חצר' נאספו הנשים המקורבות ושאר הנשים והרבניות שנזדמנו לאוסמולסק לכבוד החתונה. עיניה של סבתא חיה היו דמועות. הדודה רויזה ברדיד הטורקי שלה החזיקה מחבת ועליה מיני סגולות מעלות עשן, עיקרין של קטורת ושמני־רוקח. היא מילמלה לחישות נגד עין־רעה ולא פסקה מלרקוֹק. שמחה גייגה הביא אל החדר את שמלת־החופה הלבנה, שמלת־המשי שנתפרה אצל התופרנית המעולה שבוארשה לפי מיטב האופנה. שמחה גייגה נשא את שמלת־החופה בזהירות, על שתי כפות ידיו שנענה להן כל גופו, והיה מפסיע ברחיפה מגודל הפחד של הפקדון היקר. כשניגשו אליו סבתא לאה והרבנית־מקאליש והסירו מכפותיו את שמלת־החופה התנשם שמחה גייגה לרווחה, קינח את חוטמו בקול וניגב מעל מצחו את אגלי הזיעה הגדולים בשרוול בגדו.

סבתא לאה והרבנית־מקאליש פרשו את שמלת־המשי הלבנה על פני כמה כסאות שנתכסו תחילה במפות־שולחן צחורות. נתבקש כביכול איש וארשאי, בן־בית בחתונות הגדולות והמפוארות של גבירי וארשה, בקי בשמלות־חתונה של הכלות הוארשאיות — שרק הוא בלבד יוכל להתמצא באותו המבנה האווירי, העדין־ומסובך של הבגד הזה. שמלת־החופה היתה מתרשרשת בזעם כל פעם שמישהו נוגע בה, כאילו סירבה למַגעם של פשוטי־בריות. ריח יוהרה עירונית וגאוות־ייחוס עלה מן השמלה. האריג, הקפלים, הסרטים והשובל הבריקו בלובן דהה, חווריניי ואצילי, כעלי חבצלת מיובשים, עטופים בריקמה דקה של סלסלאות ותחרים.

סבתא לאה והרבנית־מקאליש נמנו ונדברו כיצד להסתדר בסבך האריגים, הלולאות והצעיפים. הן פיתחו לאט־לאט את הבגד. באותה שעה הסירו נשים אחרות את שמלת־החולין של הכלה מעליה. הכלה היתה חיוורת מפני הצום, מעולפת־למחצה, ומבוהלת לגמרי. היא נתנה לנשים שיעשו בה כרצונן. סבתא חיה בכתה, ליטפה את צמות הכלה הצהובות הכפריות, ונתנה לה להרחה מצנצנת "נגד חלישות הלב", כפי שנוהגים ביום־הכיפורים. הדודה רויזה עשתה בינתיים מה שיכלה לעשות: הקטירה בשמים וליחשה לחישות

נגד עין־הרע. כשהיתה הכלה עירומה־למחצה והרבנית־מקאליש וסבתא לאה סיימו עבודתן על שמלת־החופה — עטפו את הכלה גלים של לובן, של בוהק ושל רקמה, וכן הנעילו אותה נעליים לבנות וגרבי־לובן שאף אלה הובאו במיוחד מוארשה. ועתה נטלו סבתא לאה והרבנית־מקאליש והתחילו מלבישות את הכלה בשמלת־החופה שלה.

השמלה היתה מתרשרשת גאיונה לכל זיע וניע ועטפה כבערפל לבן שלגי את גופה הבתולי של הכלה הכפרית הצעירה. הצעיפים והלולאות היו מתנפנפים מסביב לזרועותיה, לצוארה, מסביב לגזרתה, כמו עלים פאַנטאַסטיים בנשוב בהם הרוח. מלובשת כבר בשמלת־החופה שלה התחילה הכלה נעה, וסבתא לאה אחזה בזרועה להביאה עד הכורסה הגדולה הנכונה באמצע החדר. שובל ארוך של משי נע אחרי הכלה על הרצפה, ברשרוש רך חרישי. הנשים הכפריות עצרו נשימתן. משמלת־החופה עלה ריח העולם הגדול, הֶבלם של נשפי ריקודים בארמונות גבירים. הכלה לא היתה חופשייה בשמלה המנופחת ששאנה ורישרשה מסביבה ובמנעלי־הכלה הלבנים הדק־דקים שנעלה, ובקושי הגיעה עד הכורסה.

מיד התחילו פורשים על הכלה את צעיפי החופה. הנשים דיללו את קישורי הצמות הכפריות הבלונדיות של הכלה — שיוכלו להתירן בנקל בבוא שעת כיסוי הראש בהינומה. סבתא לאה, בהרבה טעם וחן, עטפה את הכלה בצעיף־החופה הלבן והקליל ועיטרה את ראשה בזר עדין של עלי־תפוז מלאכותיים שאף הוא הובא במיוחד מוארשה. פני הכלה החיוורים כמעט שלא נראו מתחת לצעיף.

המלצרים הכניסו דליי־עץ גדולים עם שיחי הרדוף פורחים והציבום מסביב לכס הכלה. וסביבו העלו נרות־שעוה גדולים בפמוטי כסף ובנברשות.

המחותנות המקושטות התחילו מתכנסות בחדר החתונה. הן ניגשו אל הכלה, התנשקו עמה ואיחלו לה כל־טוב. נשים חשובות רבות, כגון סבתא פריבה, הדודה שרה'ל והדודה ראצה נתיישבו אצל הכלה. אף הכליזמרים התיישבו בקרן זוית, על כסאות וספסלים. הנשים הצעירות והנערות הספיקו אף הן להתלבש בבגדי־חתונה ורודים עמוסי שנצים ופרחים מלאכותיים; אף הן ניגשו ונישקו את הכלה.

התזמורת פתחה בקבלת־פנים. הבנות נערכו ב„פיגורות" והתחילו מרקדות לפני הכלה.

פרק ארבעה־עשר

קבלת־פנים לכבוד החתן. שולחנות מלאים כל־טוב. עשרות נרות דולקים בפמוטי כסף. יין־הגרי נושן בבקבוקים שהעבישו. רבנים וצדיקים שותים "לחיים" עם ר׳ יהושע׳לה קוטנר ועם החתן. החתן משמיע דרשה. שקיעת־חמה תמוזית. עדריו של סבא ברוך חוזרים מן המרעה.

בחדר הגדול שבו ישב החתן כבר היה הכל מוכן לקבלת־הפנים. שולחנות ארוכים מכוסים במפות לבנות עמדו ערוכים בעוגיות של דבש ושל סוכר ובבקבוקים של יין־הגרי ישן, שקנה סבא ברוך בוארשה בחנויות של לייבוש ברלינר, לייבוש לוסקר המפורסם, ושאר סוחרי־היינות הנודעים שברחוב נאלבקה. הבקבוקים הגדולים והכרסתנים היו מכוסים עובש ירוק ורפש יבש ירקרק. מראה הבקבוקים היה מלמד על עתיקותם וגודל ייחוסם של יינות־אונגארן הכבדים. פמוטי הכסף והנברשות, בתוכם דלקו חגיגית עשרות נרות גדולים של סטיארין, הוסיפו הדרת חג וחשיבות לבקבוקי היין הלכלוכיים. היינות הנושנים הבהיקו אפלולית מבעד לזגוגיות הבקבוקים, כאילו הם שייכים לנהורה הזהובה הרוטטת של נרות הסטיארין ושל פמוטי־הכסף.

החדר הגדול היה מלא רבנים וצדיקים. הקפוטות השחורות הארוכות רישרשו, והאויר נתבשם בריח שטריימלים עז עוקצני. זימזום של מלות לשון־הקודש נשמע מעברים; הרבנים שוחחו כך בינם לבין עצמם. החדר ההביל כולו מעשן ציגרים וקני־מקטרת. עשן הטבק יכך על נרות הסטיארין כערפל שחמחם וסמיך. האורות ריטטו. בראש השולחן כבר ישב החתן עוֹל־הימים, פניו חיוורים מפני הצום. הוא חבש שטריימל גדול שחור ולבש קפוטת־משי חדש־חדשה. פשוטי־יהודים מועטים שהיו באותו מעמד הסתובבו נבוכים בין המשי והשיראין הרעשניים של הרבנים. איש לא התיישב עדיין. הכול ציפו לר׳ יהושע׳לה קוטנר. הדוד יקל בשטריימל ישן ומרופט התהלך בקוצר־רוח בין הרבנים וקיטר ציגר.

לאחר זמן־מה הגיע הירשל נאמן בשבע־הקפוטות שלו. על נרות הסטיארין והבל המקטרות נתוסף עתה ריחם של איטליזי קוטנה. הירשל נאמן קרא בקול רם לציבור, כי יואילו ויתיישבו מסביב לשולחנות, שכן הרב (פירוש, ר׳ יהושע׳לה) הולך־ובא.

מיד הגיע ר׳ יהושע׳לה קוטנר, בלוויית רבה של קאליש. מי שכבר הספיק להתיישב — קם על רגליו, והנאספים פינו דרך לנכנסים. ר׳ יהושע׳לה והרב מקאליש התיישבו מימין החתן ומשמאלו.

חילצו פקקיהם של בקבוקי־היין הישנים המרופשים. בושמם הטוב של יינות־

אונגארן ישנים עלה בכבדות על פני השולחנות להתערב עם הריחות של נרות הסטיארין הרוטטים, הציגרים והמקטרות. ניחוח היינות נדמה כריח נופים קדמוניים דמיוניים, כמעשה דורות־מקדם שעברו מן העולם. התחילו מוזגים את היין בכוסות נוצצות. היין הבהיק מבעד לזכוכית המלוטשת באור כבד, כשקיעות חמה כהות ערפלוליות. ראשון שתה ר׳ יהושע׳לה קוטנר שהריק כוסו לחיי החתן. לאחר־זה שתו כל המסובים וידיים אציליות רבניות הורמו לברכה על פני השולחנות.

מיד פתח החתן בדרשתו. הוא דיבר בקול חלוש מחמת הצום. בחדר הגדול פשטה הדומיה, בעוד הרבנים והצדיקים היטו אוזנם כאפרכסת. ר׳ יהושע׳לה קוטנר העצים את עיניו, החזיק בידיו את כוס היין, פיעפע בקנה־המקטרת שלו הארוך, וחייך בקורת־רוח. דרשת הנכד האהוב עלתה יפה. גם ה„נפש חיה״ הקשיב בהתעוררות.

כשסיים החתן הורמו שוב ידיים רבניות מעל השולחנות. ושוב נמלאו הכוסות יין הגרי כהה. מן הכוסות הנוצצות כבר עלה ריח היין כבושם פרחים אקזוטיים לוהטים. נרות הסטיארין הגדולים בפמוטי הכסף הבהיקו בחשכת הערב התמוזי והתחילו נמסים מפני החום. המסובים שתו ׳לחיים׳.

בחלונות הפתוחים עלה ריחם של עצי הבוסתן העמוסים. רוח קרירה התחילה מנשבת מעל שדות הדגן. געיית עדרי הצאן והבקר של סבא ברוך נשמעה ברמה; המקנה שב מן המרעה. השחקים דלקו חגיגית בלהטי הדמ־דומים הארגמניים. ענגים ססגוניים נחו על פני האופקים כספינות זהב מוזרות.

בבריכה הקטנה שבבוסתן קירקרו הצפרדעים.

ציפורים צייצו באילנות.

הגיעה שעת הכנות לחופה.

פרק חמישה־עשר

נוח נאשלסקר המפורסם יזמר לכבוד החתן. כלי־הזמר מַנעימים־בכי. שירת־חתן של יונטל. השתפכויות של יונטל. הרוחות הנושבות בבית־העלמין הישן בלובלין. יונטל הכליזמר נע ונד ברחובות הגבנוניים של לובלין היהודית. צפצפות רועשות לאורך הדרכים. ריח השדות והבוסתנים מסביב ללובלין. איכרים רוקדים בבית־מרזח ויונטל מנגן בכינורו. יום־הכיפורים בבתי־הכנסת בלובלין. השמש שוקעת מעל הגגות בלובלין. שעת נעילה. יונטל יורד לפני־התיבה ובוכה על גורל הבריות. נוח נאשלסקר מטיף מוסר לחתן ומתאר את המתרחש בשמים־מַעל ביום־החתונה. נוח נאשלסקר עולה על כיסא ומזמין את ר׳ יהושע׳לה לברך את החתן לפני כניסתו לחופה.

באו והעמידו מַגש־כסף גדול לפני החתן. על־מגש הכסף הושׂמו קיטל (חלוק גדול) לבן כשלג מעוטר בעטרה של זהב וטלית טורקית כבדה מעוטרת בעטרה של כסף. הזהב והכסף שעל הבד הלבן הבהיקו ביחסנות והוסיפו הדר על היין, הפמוטים, נרות הסטיארין, המפות הצחורות, המאפה, הפירות, האגוזים והממתקים; על קפוטות־המשי השחורות והשטריימלים הכהים השׂעירים. אחרי דרשת החתן נזדמזמו קולות המסובים כנחיל הדבורים.

הגיעה השעה לנגינות־חתן, והכליזמרים התחילו מתכנסים. הם כיוונגו ומיתחו את כליהם בתוך המולת הרבנים והמחותנים. הכנרים צבטו את מיתרי כינורותיהם, החצוצרות והחלילים הפליטו קולות מקוטעים כמשום רוגזה. אפילו היהודי בעל התוף הקיש כמה פעמים בכליו.

עד־מהרה נערכו הכליזמרים כסדרם. הבדחן המפורסם נוח נאשלסקר טיפס ועלה על כיסא. הוא לבש קפוטה שחורה, אלגאנטית, מגוהצת. צווארון כותנתו המבהיק מלובן היה פתוח. לראשו חבש כיפת־צאֶמט גבוהה.

נוח נאשלסקר הפליט שיעול. הוא הסתכל סביב־סביב בשולחנות הארוכים שהיו מיושבים גדולי הרבנים והצדיקים שבפולין. הוא הסתכל בר׳ יהושע׳לה קוטנר — ונוח נאשלסקר ידע בלבו, כי אף בשבילו עצמו, הבדחן הזקן, זהו יום־הרת־עולם. כל אמנותו הבדחנית כולה מוטלת על כף־המאזניים: הבדחן המפורסם שהנעים זמירות לכבודם של מאות חתנים יהודים על פני פולין, ייבחן עתה באמנותו; עליו לשאת חן וחסד מאת שומעים יראי־שמים ומכובדים כל־כך, וחלילה לו להכשל באיזה ממאמרי חז״ל שאסף מן התלמוד ומן המדרשים, לתבל בהם את פרקי משנתו, ושצריכים לצאת לכמה טעמים טובים, הן ברצינותא והן בליצנותא.

חזר נוח נאשלסקר והעיף מבטו ברבנים המסובים, בנרות הדולקים, ביינות המבהיקים בבקבוקים, בגאון הגדול ר׳ יהושע׳לה קוטנר ובחתן. ר׳ יהושע׳לה שתק, כנותן רשות לבדחן. נוח נאשלסקר החזה קלות בידו לכליזמרים שעמדו מוכנים על כליהם, מצפים לאות מאת נוח נאשלסקר.

פתחו הכינורות בלבד. כולם כאחד. כל שאר כלי־הזמר עדיין החרישו. הכינורות פיתחו מנגינה עצובה בכיינית. היתה זאת קומפוזיציה מפורסמת של יונטל פליזמר מלובלין, שיר־חתונה שחיברו במיוחד לכבוד עצמו, ליום חתונתו. שמא תינו הכינורות בקול־תאניה שלהם את אהבתו של יונטל לארוסתו, שמא סיפרו על הרוחות המנשבות בין האילנות בבית־העלמין בלובלין, או על הצללים המסתוריים שבבתי־הכנסת העתיקים של לובלין שם מתכנסים בחצות הליל המתים הקדושים בשביל להתפלל, לקרוא בספרי־תורה שבארון־הקודש, — ושמא סיפרו על מבואי השערים הקודרים של משכנות העוני ברחוב־היהודים בלובלין שם נתחנך יונטל כילד יתום כשהוא נע־ונד ברחובות, קרוע־ובלוי, עד שנעשה לכליזמר בחתונות של יהודים. בצלילי ה׳אדאג׳יו׳ ובזרימתן האיטית של המנגינות הנוגות נראה יונטל פליזמר משוטט על פני הרחובות התלולים־גבנוניים של רובע־היהודים בלובלין, נעצר בשעות לילה למרגלות קיר עתיק ומנגן בחשיכה בין הבתים השפופים, או נודד כבעל־מנגן נידח בדרכי התוהו של העולם־הבא... לפרקים דומה היה שהכינורות מתנערים מעצבותם העמוקה המדכאה. הנה הבקיעה כביכול החמה הזורחת, והשדות והבוסתנים שמסביב ללובלין נותנים את ריחם. הצפצפות מרשרשות על פני הדרכים. בית־מזיגה. איכרים מיטיבים את לבם ביי״ש. יונטל כליזמר עומד בקרן־זוית, שמח בשמחתם של גויים כפריים פשוטים ומנגן בכינורו. ושוב חוזרים הכינורות לבית־עצבותם וצלילי יום־כיפורים נושרים מעל מיתריהם. בתי־כנסת מלאים יהודים חיוורים, מתענים, עטופים בקיטלים ובטליתים צחורות. יונטל עומד לפני ה׳עמוד׳ ומתפלל נעילה. השמש שוקעת מעל גגות בתיה של לובלין. חלונות בית־הכנסת מאדימים. עשרות־עשרות נרות־השעוה הכלויים־כמעט, הדועכים, מתנצנצים בתוך תיבות־החול, ויונטל מנגן על גורל האדם ועל התקוות שעברו ובטלו מן העולם...

נרות־הסטיארין דלקו בהדר בפמוטי־הכסף. בחוץ רישרשו בלאט עצי הבוסתן והצפרדעים קירקרו בבריכה. ליל תמוז ירד על אוסמולסק. על פני שמי הקיץ האפלים התחילו עולים הכוכבים. הרבנים ישבו מחרישים והחתן שלף מכיסו ממחטה לבנה והסתיר בה את עיניו.

ראה נוח נאשלסקר עד היכן הגיע מצב־הרוח ושוב החוה ניע־יד קל לכליזמרים, כאילו לשכך את הכינורות. הכינורות נדמו זה אחר זה, ואך

המנגינות של יונטל כאילו עוד נשמעו בעליל זמן־מה ולא נמוגו.

נוח נאשלסקר פתח בכבוד המחותנים — לתאר את גדלותם, ואת רוב החשיבות של יום־החופה. בבתי־שיר מצוינים שהיו נחרזים מקצתם ביידיש עממית, וליצנית, ומקצתם בלשון חז"ל, בציטאטות מן הגמרא ומן המדרשים — הטעים נוח נאשלסקר, כי עיני כל היהודים בפולין נשואות עכשיו אל הכפר אוסמולסק, שהוא לא־פחות ולא־יותר מאשר ירושלים־שנייה. מקורות התורה והחכמה העמוקים ביותר נובעים הנה־כאן למרגלות עצי הבוסתן ב'חצר' הגביר האוסמולסקי, ממש כמי־השילוח הבוקעים ועולים אֵי מתחת לשער־הרחמים בהר־הבית. הוא השוה את השולחנות הללו, המעוטרים באשפולות גדולי הצדיקים בפולין, — עם מזבח־הקטורת אשר בהיכל, ואת הנרות שבפמוטים — כאור "שבעת־הקנים".

מכאן עבר נוח נאשלסקר והתחיל מתאר, מה גדולה חשיבותו של יום־החופה לחתן, לעילוי הגדול, לנצר זה של רבנים וצדיקים. בבחור־החתן חוזרת התורה לאכסניה שלה, ועתיד הוא שימשיך להאיר באור התורה והיראָה, מורשה מאבותיו הקדושים. וכמו־כן, דומה יום־החופה ליום־הכיפורים. וכאן רמז נוח נאשלסקר בניע ידו לכליזמרים והכינורות התחילו מתנגנים מחדש, עדינית וחרישית, כאילו קרא להם נוח נאשלסקר כי ישאו את הגיגיו ודיבוריו אי־שמה לקצוי עולמות אחרים. קול־הארי של נוח נאשלסקר הוכהה באֵמת והרצין בנגן הכינורות. הוא התחיל מצייר את המתרחש אי־שם בשבעת הרקיעים ממעל, ביום חתונת נכדו של ר' יהושע'לה קוטנר: שם, אומר הוא, ממש יום־כיפור. כל הנרות דלוקים. מלאכי־שרת טובים בקפוטות־שיראים לבנות ובשטריימלים של־זהב מביאים את ספר־הזכרונות של הבחור־החתן, ספר מעשיו הטובים, את ספר תלמוד־תורה שלו, ואת ספר־היוחסין העתיק של אבותיו הקדושים. מלאכי־החבלה השחורים מקפלים זנבותיהם בין כריעיהם פְּהֵנִי פְלָבִים־מופים ונעלמים בחורי־העכברים שברקיעים — שכן מה יאמרו או אפילו מה יפתחו את פיותיהם השחורים, יֵשְׁדִיים, בפניהם של גדולי שרי־התורה בפולין־רבתי. מלאכי־החבלה רובצים באמת כערימה־אחת בשתיקה גדולה ועורם מרטט על עצמותיהם מגודל הפחד. בינתיים פותחים מלאכי־השרת הצחורים את פינקסי־הגויל הגדולים. בחלל התכלת של הבית־דין של־מעלה נוצצים הדפים כשלג המכסיף, ומתוך אותיות־הזהב המאירות כשמשות שהוצאו־מנרתיקן קורא אחד המלאכים את זכויותיו של החתן וזכות תלמוד־תורה שלו. מעשיו הטובים של החתן נותנים ריחם מתוך הספרים כמיני מור וראש־בשמים. האבות הקדושים, ר' יצחק הוורקי ור' ישעיה'לה פראגר, ושאר צדיקי־עולם שמזרעם נולד החתן, מאזינים לקריאת המלאך. הקדושים־וטהורים נקהלו במיוחד ממושבי־זהב

שלהם בגן־העדן כדי לשמוע על מעשיו הטובים של נינם־ונכדם, וקורת־רוח גדולה היא בשבילם, שכן הם מחייכים ובת־צחוקם כזיו שכינה או כשמש. — הכינורות מנגנים והמתיקות והשמחה שבנגינתם מוסיפות־והולכות. ניגוניו של יונטל שוטפים מעל ראשיהם של הצדיקים המסובים וחובקים את מידברותיו של נוח כנחלים כחולים ושקטים שמתרפקים על להקות ברבורים צחורים. ואולם נוח רומז שוב לכליזמרים, והכינורות חוזרים ונסוגים, ושוב נגינתם מנמיכה ועצבותית. ונוח נאשלסקר פונה אל החתן ואומר:

— הגם שיהודי פשוט אני ונמוך מאזוב־הקיר לנוכח הצדיקים המסובים כאן שהם משולים לארזי הלבנון האדירים, ומי־אני ומה־אני שאבוא ואוכיח ואטיף מוסר בפניהם וארים את קולי בעת שאגת האריות — מכל־מקום חייב גם יהודי פשוט לפנות אל החתן ביום־חופתו לעוררו לחשבון־הנפש וליישוב־הדעת. קבל את האמת ממי שאמרה. שדומה יום־החופה בחשיבותו ובמוראו לחשובים שבימי חיי האדם, פירוש ליום־הכיפורים וליום המיתה.

וכשהכריז נוח נאשלסקר בקול פאתיטי, כי הסבא הקדוש ר׳ יהושע־לה קוטנר יקום ויברך את החתן לפני החופה — היה דומה כאילו פרש הבדחן כנפיים שצמחו לו והתחיל מרחף גבוה מעל לכסאו. רעדה אחזה את החדר. הכינורות נדמו. הכול הרגישו בעליל כי שמי פחדים של יום־הכיפורים יורדים אֵי מעל, נכנסים לחדר בעד החלונות הפתוחים וכובשים את ריח יינות־אונגארן האפלים שבכוסות, את עשן הציגרים וקני־המקטרות, את ניחוח הפירות והתופינים שעל גבי השולחנות, השטריימלים שעל ראשי הרבנים, נרות־הסטיאריין (בנברשות־הכסף).

פרק ששה־עשר

הכנות לכיסוי־כלה. רבניות קשישות מתירות צמותיה הילדותיות של הכלה. סבתא חיה בוכה מחמת שמחה ואדיקות. נוח נאשלסקר יוצא לרכך לבותיהן של נשים. המחותנות הסגוניות מסביב לכלה. נוח נאשלסקר בנגינות־כלה. נוח נאשלסקר מדבר על יום־הדין. הדודה רויזה בוכה לפי דרכה. הדודים הכפריים הפשוטים מציצים מן הדלתות. שמחה גייגה ממרר בבכי מפני האמירות של נוח נאשלסקר. הירשל נאמן מגרש את הנשים בממחטה אדומה. ר׳ יהושע׳לה קוטנר, הרבנים והחתן באים לכיסוי־כלה. כישות על ראש הכלה. מזל טוב. הירשל נאמן מנפנף בממחטה האדומה: הרב הולך ובא!

בחדר שהכלה ישבה שם פסקו ריקודי הבנות. הנאספות התחילו מתכוננות לכיסוי־כלה. הבנות פרשו לקרן־זוית. ריקודיהן היו בבחינת פרידה אחרונה לכלה מעל שנות בתוליה. הקץ לשנות הנערות הקונדסיות, קלות־הדעת! עכשיו היא חוצה את קו הגבול, היא מתכוננת להיות אשת־איש כשרה, ועוברת לטיפולן של הנשים. הרבניות הקשישות טרדו ברוגזה את הבנות מעל כס־הכלה. הבנות התחילו מרגישות את־עצמן כמיותרות; גם הכלי־זמרים התחמקו. הם יצאו לנגינות־חתן. הבנות הסתובבו בין הספסלים: איש לא עוד נתן דעתו עליהן. ואדרבה, הן רק הפריעו.

נשים קשישות־יותר ומנוסות התחילו מתעסקות בכלה. בקוצר רוח, ברוגזה וכמעט בשמחה־לאיד פיתחו את צמותיה הכפריות, הבלונדיות. השערות גלשו על כתפיה של הכלה כעופות מבוהלים בבית־השחיטה — כאילו הבהיקו מקרוב לְחָבֵי המספריים הנכונים לגזיזה. הרבניות סחו אל הכלה בלשון זרה מלאת מלים עבריות שלא הבינה אותן, וידיהן אחזו בצמות־הבתולים שלה כאחוז משהו אשר לא־טהור. הרבנית־מקאליש הגאה הגישה לכלה סידור "קרבן מנחה" עבה בכריכת־כסף, מתנה מהורי החתן. הרבנית דיפדפה בסידור העבה והצביעה באצבע קצרה ועבה על תפילה מן התפילות. והיא האיצה ברבניות ובשאר הנשים לבל תשחקנה עם השערות מַעשה־הבל ומוטב שתזדרזנה במעשיהן — עוד־מעט־קט עתידים ר׳ יהושע׳לה קוטנר והחתן לבוא לכיסוי־כלה.

סבתא חיה ניצבה מרחוק וראתה את בתה את יחידתה נתונה בידיהן של רבניות רוגזניות וגאוותניות שסנטרן היה מרטיט מחמת חימה וחפזון. הכלה הכפרית היתה חיווריינית ומבוהלת; היא הפקידה את עצמה בידי הנשים אשר שתו עליה. סבתא חיה הרגישה עכשיו בעליל את שפל־המדרגה של־

עצמה וקוצר יכולתה מלהושיע את בתה מידיהן של נשים זרות וגאוותניות אלו. סבתא חיה בכתה חרש, בכי של פחד ושל אושר, ומילמלה את מעט התחינות בעברי־טייטש שלמדתן בעל־פה. הדודה רויזה הגוצה בשביסה וברדיד הטורקי שלה נזקרה על בהונות רגליה כדי לראות את הנעשה. בהנאה גדולה ובשמחה־לאֵיד של יהודיה זקנה שקועה באמונות־תפלות, הסתכלה בידיהן של הרבניות ומעשיהן בכלה. בעיניה של הדודה רויזה עדיין היה זה מעט מדי. באמצע הטכס התחילה מלחשת לחישותיה נגד עין־רעה ורוקקת על־ימין ועל־שמאל. היא רקקה אפילו לתוך עציצי־העץ הגדולים שבתוכם פרחו שיחי־ההרדוף העוטרים לכס הכלה.

בינתיים הגיעו הכליזמרים והתחילו מתכוננים לנגינות־כלה. הגיע גם נוח נאשלסקר, הבדחן המפורסם. צמותיה של הכלה היו מדובללות, פרועות ומופקרות, והנשים התחילו נסוגות מעליה שבעות־רצון, כאילו ביצעו מלאכה קדושה, רבת חשיבות. נוח נאשלסקר העיף מבטו בחדר שהיה מלא נשים, מחותנות ורבניות. הוא הסתכל בשביסי־התחרים הכבדים, ברדידים, בפאות־הנכריות המסורקות, המקורזלות, בשמלות־המשי השחורות וצבעוניות של המחותנות, בעגילי־הזהב הגדולים שבאוזניהן, בצמידי־הזהב, במחרוזות הפנינים והענבר הזהוב שעל צואריהן. המחותנות נירָאו ציוריות וססגוניות ביתר־שאת בהתגודדן חבורות־חבורות מסביב לכס הכלה, באור הנרות והנברשות המבהיק על פני הקירות. נוח נאשלסקר הסתכל בציבור נשיי רבגוני זה, במבט אֵמן מנוסה המכיר את קסם כליו ויודע שיעור הרוֹח שיש לשוות לקול־הארי שלו ומה האמצעים שיש לנקוט במידברותיו, כדי להשתלט על נפשות הנאספות־בזה ולעורר בהן שמחה, תקוה, פחד ועצבות או אפילו לפתוח את מקורות דמעותיהן ולהפוך את כל חבורת הנשים הזאת, המקושטת וּמתוּכשֶׁטֶת, למקהלה של בכי ויללה. לבותיהן של נשים משולים לשעוה הרכה כשהן מצויים בידיו של בדחן. הוא יכול לנגן על לבבות אלה כנגן האמן בכלי אמנותו.

חזר נוח נאשלסקר והציץ בעין טובה ותבונת־לב בחבורת הנשים המנומרת. הוא הרגיש במבטיהן שכולן מתוחות מרוב סקרנות וצפייה ושעיניהן תלויות בשפתותיו כדבורים מסביב לקערה של דבש. נוח נאשלסקר עוד היו פניו להבים מפני עמידתו לפני הגדולים שבצדיקי פולין והיה רואה את הופעתו כאן כתרועת נצחון וכמעשה מַרגוֹע.

הכליזמרים פתחו בלחן־דמעות. ונוח נאשלסקר התחיל בשירות־כלה.

למן החרוזים הראשונים, משהתחיל נוח נאשלסקר מדמה את יום־החופה ליום־הדין כשהוא משמיע דברי־כיבושין לכלה, נשמע בכי חרישי עולה בחדר הגדול ורב־האורות. מבעד החלונות הפתוחים עלה ריח ליל התמוז

המכוכב. רישרוש עצי הבוסתן בקע מן החשיכה. הכלה ישבה מבוהלת ופניה לבנים כשמלת־החופה וכהינומה שעל צמותיה המדובללות. נוח נאשלסקר הרחיב בחזונות־עצבות שלו על חיי האדם ועל כל יום מימיו שהוא בחזקת אחרון, והוא חש כיצד לבותיהן של הנשים מתמלאים אימה. הבכי גבר. דבריו של נוח נאשלסקר ריח עולם־התוהו עלה מהם. ורק הרבנית־מקאליש הגאוותנית לא זעה, והיתה מסתכלת בו ביהירות של למדנות נשיית. עיניה של סבתא לאה נתמלאו דמעות אציליות. היא נזכרה שנות־היתמות בילדותה ושנות חייה השוממים אחרי חתונתה, כשישבה לבדה בעליית־הקיר הקטנה ליד עזרת־הנשים בקוטנה. הדודה רויזה, בשביסה וברדיד הטורקי, ששתקה עד כה, נמלכה בדעתה ופרצה בקריאת בכי צרודה ושור־קנית כאילו הניפו עליה חלף ושחטוה.

בעד הדלתות הפתוחות הציצו־בגניבה הדודים הכפריים, הפשוטים, בקפר־טות־משי ובכיפות־הקטיפה הגדולות. אוזניהם היו זקופות־משוכות ופיותיהם פתוחים לרווחה. הם בלעו ממש את דברי נוח נאשלסקר. עיניו הלוהטות הזאביות של הדוד מרדכי־בר היו מצועפות ערפל לח ולבו הלם בקרבו כפטיש, מרוב מתיקות. גם שמחה גייגה ניצב ויבב בקול רם. לפתע הבחין באשתו הגוצה, שרה־בינה, המצטנעת בפינה נידחת. מיד זקף בה זוג עיניים אדומות גזלניות והטיח בקול־יפחה קללה גסה כפרית.

נוח נאשלסקר התחיל מתאר את מזלו־המאיר של סבא ברוך ושל סבתא חיה שזכו זכייה נפלאה זו להשתדך עם הגדולים שבצדיקי פולין. המוזיקה הריעה. לפתע פרצה הקריאה: ר׳ יהושע׳לה קוטנר והחתן באים לכיסוי הכלה.

ראשון צעד הירשל נאמן המשמש, בשבע־קפוטות שלו. ריח איטליזי קוטנה נדף ממנו למרחוק. הירשל נאמן נופף ממחטה אדומה מלוכלכת. עינו היחידה ניצנצה בברק חימה. הוא צעק: „הרב בא״ — ובממחטה שבידו הבריח את הנשים שעמדו על־דרכו. חבורות הנשים הצבעוניות נדחקו אל פינות החדר. מסביב לכס הכלה נוצר לפתע חלל ריק. נשארו שם רק הרבניות הזקנות־יותר ועמן הרבנית־מקאליש. מבעד לדלת של חדר־החתן נדחקו לפתע, מעשה פראות, קבוצה של רבנים בשטריימלים ובקפוטות־משי שחורות. בין הרבנים בא הגאון ר׳ יהושע׳לה קוטנר, קטן־קומה, כפוף מעט, וזקנו קצר ואפרורי. מצחו הגדול הלמדני הבהיק מתחת לשטריימל השעיר. ר׳ יהושע׳לה הפסיע לאטו בקרב הרבנים, פניו היו שקטים־חייכניים, ועיניו ניבטו ענוותנית לרצפה, גזירה שמא יסתכל בנשים. במהודק אליו צעד החתן, חיווריין, עול־ימים וצנום. השטריימל היה גדול ממידת ראשו האצילי של רזער. החתן הסתכל על־סביבו מבוהל מבלי להשגיח אפילו בכלה שישבה

על הכורסה כולה־צחורה. משקרבו אל הכלה, הגישה הרבנית־מקאליש מגש של כסף. על המגש היה מונח צעיף־הכלולות.

מטר כישות ירד מעברים, על המגש ועל צעיף־הכלולות, על החתן החיוורייך ועל הכלה. הרבניות הטילו ערימות־ערימות של כישות. החתן, כאילו נבהל, הטיל את הצעיף הלבן על שערותיה המדובללות של הכלה. הכליזמרים התחילו לנגן. הנשים נצטווחו: מזל־טוב! ור׳ יהושע׳לה קוטנר, החתן והרבנים יצאו את החדר בחפזון.

לפניהם צעד הירשל נאמן בשבע־קפוטות שלו. הוא נופף בממחטה האדומה וקרא בקול צרוד: הצדה, הצדה, הרב בא!

הנשים פינו את הדרך.

פרק שבעה־עשר

נרות־הבדלה דולקים. יוצאים אל החופה. התזמורות מנגנות. יהודי אוסמולין ואיכריה בחשכת ליל התמוז הריחני. הכלה באה. הדודה רויזה נושאת נר־הבדלה ארוך. הירשל נאמן שר „מי אדיר". ה„נפש חיה" קורא את הכתובה. הרבנית־מקאליש רוקדת לקראת הזוג ואוחזת חלה בידיה.

עשרות נרות־הבדלה של־צבעונין דלקו בידיהם המורמות של המחותנים. ההבדלות ניצנצו זהובית למעלה מן השטריימלים השחורים. בחדר־החתן התחיל הציבור מתכונן לחופה.

הדחק גדל. החתן היה עטוף קיטל ארוך לבן שעטרתו של זהב, ועל ראשו שטריימל גדול, שחור־מבריק. הסבא ר' משה והסבא ברוך עמדו מימינו של החתן ומשמאלו וחיכו לפתוח בשושבינות.

כלי־הזמר פתחו במאַרש־חופה יהודי, ושדרת־המחותנים זעה ממקומה.

ליל התמוז הרך היה רווי בריחות הבוסתן. נשמע קרקור־צפרדעים מרוחק. רוח חרישית וחמה נשבה בין עצי הפרי. ברוּם ניצנצו הכוכבים. ריח נרות־ההבדלה נתערב עם ניחוחות הרוח והלילה. צלילי המוזיקה נמוגו באפסי העלטה.

השדרה מתקרבת למקום החופה. גם שם האירו את חשכת הלילה נרות־הבדלה ולפידים. מסביב לחופה המו הנאספים. מתוך העלטה נקלפו פנים מוארים־למחצה, כמו בציורי רמבראנדט. יהודים מאוסמולין וכן איכרים ואיכרות נאספו מסביב, לכבוד החופה. הם ניצבו מרוחקים יותר בעבי הלילה ובמַעביתם של עצי הבוסתן הלחים־החשוכים. יריעת־החופה האדומה ומרוקמת־בזהב היתה נוגהת יקרות חג וחום מתוך הלילה. יריעת־החופה נפרשה מעל ד' מוטות, שהחזיקום זקני־שמשים. נרות־ההבדלה האירו את פניהם ואת זקניהם המגודלים. השדרה קרבה־ובאה. השושבינים הוליכו את החתן בקיטל הלבן אל תחת החופה. הוא ניצב וכיסה על עיניו במטפחת שבידו. אור ההבדלות והלפידים גילף את פניו בחשיכה.

מסביב עלו ריחות של רוח ושל פירות בשלים.

והנה בקע מתוך הלילה פצחון־נגינה חדש.

שדרת־הכלה התקרבה מעֵבר עצי הבוסתן. עשרות נשים מנומרות בלבושן נשאו נרות־הבדלה בידיהן. קשישות ריקדו ומחאו כפיהן. בדמי הלילה נשמע קולן משונה וזר. הדודה רויזה ברדיד הטורקי הלכה מן הצד, ובידה הבדלת־שעוה גדולה כמו נר של יום־כיפור. בתווך הפסיעה הכלה לאטה, כולה צחורים. רוח הליל ניפנף בצעיפי הכלה כלטיפת עדנים. סבתא חיה וסבתא

לאה אחזו בידי הכלה. מאחוריהן צעדה סבתא פריבה והרבנית־מקאליש. גם פניהן של הנשים נגלפו בחשכת ליל התמוז הרך, נוגהים ומוארים־למחצה באור נרות־ההבדלה.

משהגיעו אל תחת החופה התחילו סבתא לאה וסבתא חיה מוליכות־מַפסיעות את הכלה הצחורה שבע פעמים מסביב לחתן, שעדיין הוא מכסה על עיניו במטפחתו. כתום הסיבוב השביעי הוצבה הכלה מול פני החתן.

הירשל המשמש, בקולו הגס הצרוד, שר „מי אדיר". מדי הגיעו אל הצלילים הגבוהים היה הירשל נאמן מרים את ראשו הסומא־למחצה כלפי הכוכבים ומאנפף בחוטמו האדום, הסתום. כל שבע־הקפוטות שלו היו מפותחות לרווחה. בדמי ליל התמוז הרך והעמוק, ברישרוש עצי הבוסתן מסביב, בחשיכה המנוגהת באור נרות־ההבדלה, היה קולו הצרוד של הירשל נאמן מנסר כצריחת־בלהות של סאטיר.

עתה התחיל הרב דקאליש קורא את הכתובה.

הוא קרא בקול ברור ומתון. המלים הארמיות הקשות נשמעו מוזרות ואקזוטיות בתוך ההמיה הלילית של האנשים שהצטופפו מסביב לחופה ובאור ההבדלות הדולקות. הרחק בעבי האילנות התחילו גויים מַפטירים יריות־שמחה מקני־הרובים שלהם. הרב דקאליש המשיך בקריאתו הברורה ומתונה. הוא פירט שמות כלי־הלבוש והתכשיטים הבבליים שחייב החתן לזכות בהם את הכלה. אחר־כך הזכיר שמות המטבעות הבבליים שמימי הגאונים שבהם נקבעו דמי הכתובה. ועוד העלה זכר צרות ישראל בימי־הביניים וסבלות דיכּוים, כדוּמה־למשל שנתחייב החתן להשיג לו „טריישן", פירוש הדבר — רשיון כלולות מאֵת ההגמון הנוצרי. משקרא הרב דקאליש תעודה יהודית קדומה זו התחיל סדר הקידושין.

ר' יהושע'לה קוטנר סידר את הקידושין.

התזמורת פרצו. עמוק בבוסתן הלילי ירו האיכרים לתשואות־גיל. החתן והכלה עזבו את החופה בלוויית נרות־ההבדלה והלפידים.

לאור נרות־ההבדלה יצאה הרבנית־מקאליש בריקוד לקראת הזוג הצעיר כשחַלת־סולת בידיה.

הלילה היה מבושם בריחות של רוח ופרי מגדים.

פרק שמונה־עשר

הדוד יקל וירחמיאל יוצאים במרוצה לראות את ר' ישעיה פריבס שבא במרכבתו. מכרות הזהב של ר' ישעיה פריבס בגזשיבּוֹב. ר' ישעיה פריבס והגדלוּת שלו. שבע'לה פריבס הגבירה. עשרת חדריה הנסיכיים בתוככי גזשיבּוֹב היהודית. ר' ישעיה פריבס וזולתו. ר' ישעיה פריבס וששת בניו. ר' ישעיה פריבס חובש כובע עם מצחת־עור ושנצים. ה„פריבסובקות". ר' ישעיה פריבס נלחם בשטריימלים. ר' ישעיה פריבס — גבאי של וארשה; הוא נוסע אל „הקהילה" במרכבה, ויהודים מגלים דרך־ארץ. „פקידיו" של ר' ישעיה פריבס. ר' ישעיה פריבס ומחותנים שלו. שבת בביתו של ר' ישעיה פריבס. עם צאת השבת, אחרי ההבדלה, מתכנסת המשפחה. כיבודים. שבע'לה פריבס משובצת בזהב וביהלומים. שבע'לה פריבס וכלותיה. ר' ישעיה פריבס מבדיל על הכוס. פורים בביתו של ר' ישעיה פריבס. שערים נפתחים לפני יהודים עניים. שחקני פורים. חיילים יהודים בטרקלינים של ר' ישעיה פריבס.

בערב שבת הגיעו מחותנים חדשים, לכבוד 'שבע הברכות' של־שבת.

כל מרכבה נוספת היתה מעוררת המולה, ואנשים נשקפו מחלונות ה'חצר' לראות מי ומי הבאים.

במרכבה של־עור מרווחת הגיע ר' ישעיה פריבס מוארשה, עם אשתו שבע'לה.

בואו של ר' ישעיה פריבס עורר תשומת־לב גדולה מאוד. הכול יצאו לראותו. ר' יֶקל היה כמובן בין ראשוני המסתכלים ובין ראשוני המברכים את ר' ישעיה בברכת 'שלום־עליכם' קולנית, מיד ברדתו מן המרכבה. אחרי הדוד יקל צעד כמובן ירחמיאל חתנו. ירחמיאל היה מאוד מאוכזב בנדון המרכבה של ר' ישעיה. לפי מה ששמע ירחמיאל על עושרו המופלג של ר' ישעיה היה יכול לחשוב שזה יגיע לכל־הפחות במרכבה של־זהב, כדרך מלכים ושרים, ולבסוף, הרי־לך מרכבה של־עור, ככל המרכבות שבעולם.

מרוֹב־אכזבה כמעט שנפלטה מפי ירחמיאל הקריאה: ראֶצֶה!

ר' ישעיה פריבס היה גדול העשירים שבין חסידי פולין. יודעי־דבר אמדו את רכושו בערך עשרה מיליונים רובל. באוירת הדחק והעניות של המוני העם בפולין עוררו תועפות־כסף שכאלה דמיונות מופלגים ביותר. בכל העיירות, ואפילו בוארשה גופה, נפוצו בין החסידים העניים אגדות רבות על ר' ישעיה פריבס, ורכושו המופלג היה כשֵם־דָבָר.

לר' ישעיה פריבס קראו גם ר' ישעיה אייזנמַן. השם אייזנמַן דבק בו משתי סיבות: ראשית, חותנו היה שמו גבריאל אייזנמן וממנו ירש ר'

ישעיה פריבס את חנות־הברזל שגדלה בידיו והיתה לגדולה שבחנויות־הברזל של פולין. זה היה מכרה הזהב של ר׳ ישעיה. ״אייזנמן״ (איש־הברזל) — השם התאים יפה לחנויות הברזל של ר׳ ישעיה. חסידים סיפרו, כי בימי־נעוריו זכה וברכו הרבי מקוצק. מאליו מובן שזה הספיק לגמרי. כל מה שנגעה בו ידו של ר׳ ישעיה — סיפרו הבריות — הפך מניה־וביה לזהב.

ספק אם ר׳ ישעיה גופא היה ראוי ביותר למעמדו בחברה היהודית בפולין. רבות שמעתי עליו. הואיל ואשתי היא מנכדיו — ממילא הכרתי יפה גם את בניו וגם את אנשי־ביתו ושמעתי עליו דיי בשביל ליצור לעצמי תמונה מן הדמות וטיבה. דומה כי עושרו של ר׳ ישעיה פריבס העבירו־מעט על דעתו, כאשר יקרה לאנשים הזוכים למַעמד שהוא גבוה מִמַעלתם הרוחנית. הוא התחיל מתייחס אֶל־עצמו בדרך־ארץ וביראת־הכבוד, ומייחס לעצמו מה שאין בו. הוא התהלך בין הבריות כלָבוש שריון של תסביכים, ומכאן גם הצדדים הקומיים הרבים שבהופעתו.

גם על ביתו של ר׳ ישעיה פריבס בוארשה סיפרו אגדות שונות. אשתו שבע׳לה היתה בת גבירים ובעלת אופי גבירי. אף־על־פי שר׳ ישעיה דר בוארשה בשכונת גזשיבוב, בבית־חומה שדרו בו עוד יהודים זולתו, עשירים ועניים, — היתה דירתו שלו ערוכה ברחבות מלכותית. עשרת החדרים שבדירה היו מלאים ריהוט מסוגנן בטעם טוב, חרסינות יקרות, וכסף וזהב הרבה. אשתו שבע׳לה נסעה אל מרחצאות העשירים בחוץ־לארץ והביאה משם חפצי־יקר, אריגי ברוקאט צרפתיים ורקמת־תחרים בלגית. דירתו של ר׳ ישעיה פריבס ברחוב גזשיבוב לבשה לאט צורת בית פאטריארכאלי.

באוירה זו של רהיטים נאים, חפצי־בדולח וכלי כסף וזהב אמנותיים — מלכות יהודית בתוך עולם של דלות יהודית — צמח ושיגשג ר׳ ישעיה פריבס. גם דעותיו של יהודי חסיד זה אודות עצמו התחילו לובשות צורות משונות. מומחה־לפסיכואנאליזה היה מוצא בלי ספק בר׳ ישעיה פריבס חומר מצוין לחקירתם ולתיאור גידולם של תסביכים שונים — של נחיתות ושל עליונות. ואולם עיון כזה חורג ממסגרת זכרונותי. הסביבה כולה התייחסה אל ר׳ ישעיה פריבס בכבוד גדול מאוד. ״הסביבה״ שלו היתה מורכבת מחסידים קבצניים שעיניהם היו תלויות בו ובחסדיו. שגעון־הגדלות של ר׳ ישעיה פריבס — איש לא מתח עליו ביקורת, ומשמע, איש לא מנע בעד צמיחתו, ואמנם הגיעו השגותיו של אדם בינוני זה על־עצמו לכלל ממדים דמיוניים. בהיותו אך בן־תורה מן־המצויים — החזיק את־עצמו ר׳ ישעיה כלמדן מופלג. הלמדנים האמיתיים, העניים והמרודים, נאלצו להאזין לחידושי־תורה שלו התפלים ואפילו לשבחם. מתוך כך

התפתחה בו תאוַת שלטון עריצית. הוא לא נשא פני שום אדם ולא החמיץ שום הזדמנות להבליט את כוח סמכויותיו החשובות. אפילו ביחס לבניו היה ר' ישעיה שליט יותר מאשר אב. תכונות אלו נטע ר' ישעיה באופיים של ששת בניו, יהודים גמלוניים כדובים, המצטיינים בכל דמיונות־השוא של אביהם. ששת בניו של ר' ישעיה פריבס היו יהודים בעלי כרס ופרקי־זקן נאים מטופחים וילדים וחתנים וכלות לרוב. כולם התייחסו לאביהם ביראת־כבוד שאין למעלה ממנה. במעמדו, היו "מהלכים על בהונות רגליהם", ובסתר נלחמים זה בזה על משיכת חסדו של הזקן, איש על חשבון אחיו. גם את מלחמתם זו של ששת הבנים על חסדיו זקף ר' ישעיה על חשבון מעלותיו התרומיות, להגדיל ולהאדיר את ערכו וכבודו בעיניו.

על בניו של ר' ישעיה פריבס, על בני ביתם ועל דרכם בחיים, עתידים אנו לייחד את הדיבור בכרכים הבאים באריכות יתירה.

דיבוקי־אמביציות שלו התבטאו אף בחידושים המוזרים שהיה נתפס להם לבקרים. אפילו בתלבושתו היהודית־המסורתית — וזו הרי גזורה וקבועה אצל יהודי פולין האדוקים, בכל פרטיה, ללא שינוי — מצא ר' ישעיה מקום ועניין להבליט את גודל ייחודו. כך למשל הוסיף על הכובע היהודי העגול — מיצחה של עור ושנץ. אפילו על כובע־שבת שלו, שהיה עשוי קטיפה, הוסיף מיצחה של עור ושנץ. כובעים שלו לא ניקנו מן־המוכן אלא הוזמנו במיוחד אצל הכובען. כובעים של ר' ישעיה פריבס נתייחדו מכל הכובעים של יהודי פולין. כובעים של ר' ישעיה פריבס! כובעים משונצים זכו בוארשה אפילו לשם מיוחד, "פריבסובקה", ואף כשנמצאו יהודים שחבשו כובעי־שנץ כדי להידמות במשהו לר' ישעיה פריבס, — מכל־מקום, עד כדי מיצחה של עור לא נועזו להגיע! פריבילגיה זו ניתנה בין כל יהודיה האדוקים של פולין לר' ישעיה פריבס המקורי בלבד. נראים הדברים שהישג הכובעים כה השפיע על סבכי־הנבכים של ר' ישעיה פריבס, שהחליט לפתוח במלחמת־חרמה על השטריימלים. לא שביקש חלילה לעקור את השטריימלים. נטיות מהפכניות כאלו לגבי כלל הציבור היהודי היו זרות לרוחו של ר' ישעיה פריבס. בעצם לא רצה ר' ישעיה אלא דבר אחד, להבליט על כל צעד־ושעל את תוקף שלטונו ואת שגעון־גדלות שלו, — גדלות של יהודי בלתי־מצטיין שאך נולד במזל עשירות. כך יצא ר' ישעיה פריבס למערכתו נגד השטריימלים רק בכלי־הנשק של כיסוי־הראש שלו ושל ששת בניו, פירוש — הבנים של ר' ישעיה פריבס. הוא לא חבש שטריימל לא בשבת ולא ביום־טוב, כמנהג כל חסידי פולין, והתהדר אך בכובע־קטיפה שלו בעל מיצחת־העור. הגיעו דברים לידי כך שהעז לשבת אצל שולחן הרבי מגור, שולחן־הקודש של הצדיק, בשבת־קודש,

דוקא באותו כובע־הקטיפה בעל מיצחת־העור. העזתו של ר׳ ישעיה פריבס כנגד הרבי הרגיזה את הזקנים שבחסידי גור, אך כולם מילאו פיהם מים. ר׳ ישעיה פריבס!

מדרך־הטבע היה ר׳ ישעיה פריבס פרנס בקהילה היהודית שבוארשה. ואולם גם כאן התנכר בתסביכי־שלטון פרובינציאליים שלו. מדירתו של ר׳ ישעיה פריבס שברחוב גזשיבוב ועד לבית הקהילה היהודית לא היה אלא מרחק כמה פסיעות. בכל־זאת היה ר׳ ישעיה נוסע לשם במרכבה. תירוץ שלו — לבל יראוהו יהודים כשהוא חובש צילינדר, הואיל והפרנסים נתחייבו בחבישת צילינדר. אך כפי שאנו מכירים את טיבו ואת דרכיו, קיימא־לן שלא בא תירוץ הצילינדר אלא לשם ייחוד אישיותו וגודל חשיבותה.

חוץ מזה היה ר׳ ישעיה פריבס בעל־צדקה גדול. מעולם לא ידע חשבון מדויק של עסקיו. בין ה׳אנשים׳ שלו היו מצויים לא מעט בטלני־חסידים, ופקידים רבים מעושי־דברו מילאו את כיסיהם לאו־דוקא ביושר מן השפע הרב שהיה זורם מחנות־הברזל של ר׳ ישעיה פריבס. דומה שר׳ ישעיה עצמו לא הצטיין בכשרון מסחרי מיוחד, שאם־כן כיצד היה מבזבז את שאיפותיו בדברים של מה־בכך. אך מי נזקק אותו זמן לכשרונות! פולין אך־התחילה לפתח את תעשייתה. מסילות־ברזל נבנו ובתי־חרושת הוקמו ואפילו היה ר׳ ישעיה פריבס לא־יוצלח, ואפילו שילשלו ׳פקידיו׳ לתוך כיסיהם כמה שהספיקו — הלא היה הזהב זורם אל חנותו של ר׳ ישעיה בכל הפתחים והחלונות. אותה שעה לא דיקדקו בחשבונות. אנשי־הבית של ר׳ ישעיה פריבס נתרבו בלי הרף. ר׳ ישעיה השתדך עם גדולי הגבירים בפולין אף־על־פי שבעיניו לא היו ראויים לאותו כבוד. סוף־כל־סוף לא היתה ברירה לפניו. מכל־מקום צריך היה להשיא את בניו. מובן שהיה רואה את מחותניו הגבירים כאילו אין כמותם מאושרים בעולם, משזכו ור׳ ישעיה פריבס השתפל אליהם, לקחת את בנותיהם לו לכלות. ולמה לא השתדך עם הגבירים הגדולים שברוסיה שגם רכושם נאמד במיליונים? ראשית, ר׳ ישעיה דעתו לא היתה נוחה מליטוואקים. שנית, רצה ר׳ ישעיה תמיד להיות משכמו־ומעלה, שיגביהו עיניים אליו, וההתקרבות תיחשב להם כזכייה גדולה. על־ידי שידוכיו הרחיב ר׳ ישעיה את גבולות תסביכי־השלטון שלו. הוא האציל את אור כבודו וחשיבותו על ראשי גבירים פולניים אחרים, שעם כל גבירותם עדיין לא היו ר׳ ישעיה פריבסים. רק חתניו של ר׳ ישעיה פריבס היו.

ימי הפורים והמועדים בבית ר׳ ישעיה פריבס אף הם יצא שמם בכל רחבי פולין כולה. רבות מאוד שמעתי על־אודותם. במידה שנתרבו בני

ביתו של ר׳ ישעיה ונתוספו כלות ונכדים, כן נתבסס יותר ויותר שלטונו הפאטריארכאלי בבית, ושלטונו הגבירי על הסביבה. אשתו שבע׳לה וכלותיה העשירות נסעו אל המרחצאות המפורסמים שבחוץ־לארץ. כלי בדולח וזהב, רקמות יקרות, אריגי תחרים וברוקאט נוספו משנה לשנה והם שימשו תפאורה אובייקטיבית לתסביכי־הגדלות של ר׳ ישעיה פריבס. הוא התחיל שותל בביתו סַממני אֶטיקטה חצרונית ממש. את מַשא האטיקטה הזאת ואת הרגשת האושר הגדול להימנות על בני ביתו של ר׳ ישעיה פריבס הטיל על בניו המסורבלים, הכרסתניים. ששת הבנים נשאו בכובד הרגשה זו, אף הורישו אותה לבני ביתם־הם, לבניהם, לכלותיהם, לחתניהם. ומשפחת הפריבסים אמנם נהפכה בתוך יהדות פולין למין פמליה חצרונית בפני־עצמה, שעיקרה־ומרכזה היה ר׳ ישעיה פריבס במלוא משקלו הפאט־ריארכאלי. ייאמר אגב: דלת־העם החסידית בפולין קיבלה את מרות האצולה הפריבסית הזאת בדרך־ארץ ואפילו ביראת־כבוד.

להגיע אל דירתו של ר׳ ישעיה פריבס — דבר זה לא היה קל אפילו לששת בניו המבוגרים. לנכדיו ושאר בני משפחתו נשמרו מוצאי־שבתות בלבד, שאז היה ר׳ ישעיה פריבס מופיע בפני בני ביתו בכל הדרו הפאט־ריארכאלי. פמוטי־הכסף הגדולים ונברשות הבדולח שהביאה אשתו, הגבירה שבע׳לה, מעצם המרחצאות המרוחקים שבחוץ־לארץ, הבהיקו בעשרות נרות־סטיארין. על השולחנות נערכו הכיבודים הנאים, תפוחי־טירול יקרים ושאר פירות נדירים. כל אחד מן הזוג הפאטריארכאלי הקביל את פני האורחים שלו — באגף המיוחד לו. בחדרים של ר׳ ישעיה נאספו ששת בניו החשובים, חתניהם ושאר בני המשפחה הגברים. החלונות שפנו אל הרחוב היו מכוסים וילאות ברוקאט צרפתיים. הם גדרו בין ר׳ ישעיה לבין רחוב־גזשיבוב היהודי הדל הלכלוכי. ר׳ ישעיה היה לבוש בקפוטת־משי מבהיקה, ועל ראשו — כובע־קטיפה בעל מיצחת־עור. אך־זה הבדיל על הכוס. על השולחן עדיין עמדו הבקבוק המעובש של יין־אונגארן וגביע־הכסף המפואר. ריח יין ההבדלה שנשפך על השולחן בישם את החדר יחד עם ריח הבשמים וריח נר־ההבדלה החרוך. ר׳ ישעיה עישן את ציגאר־האוואנה העבה הריחני, כשהוא יושב בראש השולחן בכורסת־מהגוני שלו. מסביב ישבו בניו עם בני ביתם הזכרים כשהם שותקים ועיניהם תלויות בשפתותיו של ר׳ ישעיה בדרך־ארץ וביראת־הכבוד.

בחדרי הגבירה שבע׳לה, אשתו של ר׳ ישעיה, נאספו במוצאי־שבתות הפלות והנשים שבמשפחה. לקראת זה היו הכלות מתפרכסות כמיטב יכולתן ועונדות מחרוזות של פנינים ואבני־חן כלכבוד חתונה. גם אצל שבע׳לה היו החלונות מוולנים בברוקאט יקר־המציאות. נברשות של בדולח

ופמוטי־כסף ניצנצו בשפע האור של נרות־הסטיארין שהודלקו עם יציאת השבת האהובה וכניסת ימי החול החדשים. שבע׳לה היתה שומעת הבדלה מפי ר׳ ישעיה פריבס ומריחה את הבשמים מקופסת־הבשמים הגדולה של־כסף. היתה זאת קופסה בצורת מגדל גותי, מעוטרת בתגליפים ובפעמונים. אחר־כך היתה שבע׳לה חוזרת אל חדריה, שם ישבו כלותיה ונכדותיה באגודה־אחת. שבע׳לה, שהיתה בת גבירים, הוכיחה טוב־טעם בתלבושתה ובהליכותיה. את שמלותיה תפרו הנודעות שבחייטות וארשה, אותן שתפרו גם לנשי האצולה הפולנית. שבע׳לה נשאה את בגדיה ברוב הדר וגאוה. מאליו מובן שהיתה עשירה בתכשיטים. תכשיטים מיוחדים היו לה לימות החול ותכשיטים מיוחדים לשבתות ולימים־טובים. כן היו לה תכשיטים שנועדו אך לשמחות ולחתונות בלבד. במוצאי־שבתות היתה שבע׳לה מוסיפה על־הקודש ונושאת עדיין תכשיטי־שבת שלה: מרגליות גדולות על צוארה, עגילים באוזניה של איזמרגד, גדולים, ירוקים, במשבצות זהב עתיק, ועל צוארון שמלתה השחורה — אשר שוליו עוטרו בפסי תחרים בריסליים מן העדינים ביותר — התנוסס ענק־יהלומים גדול. השביס היהודי שלה התהדר בחושן תחרים יקרים. שבע׳לה היתה אשה גוצה, וכשהיתה יושבת בכורסתה, בבגדיה הגבירים, ברקמותיה ובתכשיטיה, וכלותיה ונכדותיה הומות מסביבה — היתה דומה כבובה מקושטת. גם בחדרה של שבע׳לה הגבירה שררה במוצאי־שבתות אותה החגיגיות הפאט־ריארכאלית. הנשים לגמו לאטן תה מתוך כוסות בדולח בלגיות, אכלו פירות ומיני מרקחת, השיחו בלחש וציפו בכליון־עיניים שמא תואיל שבע׳לה הזעירה להשמיע דבר־מה מתוך כורסת־המלכות שלה. כולן היו מוכנות להאזין לדבריה.

רק פעם אחת בשנה היו שערי ביתו הנעולים של ר׳ ישעיה פריבס נפתחים לפני ההמון הפשוט. היה זה בימי הפורים. עניי יהודים מכל פרבריה של וארשה מילאו בימי הפורים את חדריו המפוארים של ר׳ ישעיה פריבס. שולחנות עמדו ערוכים בכל־טוב כדת ימי הפורים — בעוגות של סעודה, ובמאכלי בשר ובדגים. ר׳ ישעיה חילק נדבות לכל מי שנכנס. שפן בימי הפורים דלתות ביתו של ר׳ ישעיה פתוחות לכול. יהודים שהיו מופרים כאן ויהודים אלמונים אכלו ושתו והתבסמו ואיחלו זה לזה כל־טוב ואפילו נועזו לגשת ללחוץ את ידיו הרכות הגביריות של ר׳ ישעיה ולשתות אתו ׳לחיים׳. יהודים קבצנים איחלו לו לר׳ ישעיה הצלחה בעסקיו. בין היהודים המסכנים היו נכנסים לביתו של ר׳ ישעיה בימים אלה להקות־להקות של שחקני־פורים. היו אלה אנשי המון־העם, הסבלים ובעלי־־ המלאכה אשר בגושיבוב, שמעולם לא זכו לראות את ר׳ ישעיה פריבס

מקרוב, ויכלו רק לשלוח מבטים אל חלונות ביתו המוגפים והמוּלָנים, לבלוע את החידושים על עשירותו, קופות־הברזל שלו המלאות זהב ואבני־חן, על ההליכות הגבירִיות המפוארות, על בני־ביתו ומחותניו המסולאים, או לראות לעתים את מרכבתו המכוסה יוצאת משער ביתו ונוסעת אל הקהילה בגושיבובסקה. הכול ידעו כי במרכבה הזאת יושב ר' ישעיה פריבס בכל הודו והדרו, וצילינדר שחור על ראשו. הוא נוסע אל הקהילה. ולעומת זאת, בימי הפורים היו כל היהודים הפשוטים המסכנים האלה, — מחופשים, מוסווים, בכתרים של־נייר או באיצטלות של רביים, בעלי זקנים ופאות של־נעורת, — עומדים קרוב־קרוב אצל ר' ישעיה פריבס ובני־ביתו, רואים את דיוקנו הפאטריארכאלי הגבירי ואת אבני־השוהם שבאוזניהן ובצואריהן של כלותיו ושל נכדותיו. הן עמדו בפתחי החדרים והסתכלו במשחקי הפורים העליזים. „המחופשים" שרו פזמוניהם בפני ר' ישעיה ושיחקו לפניו את מחזותיהם כגון "מכירת יוסף" ו"אחשורוש". ר' ישעיה פריבס לא אהב את שחקני הפורים ולא את משחקיהם. הוא לא אהב אנשים פשוטים, ורחוק היה מן השיר ומן המשחק. ואולם בימי הפורים היה נאלץ לקבל כמין רע־הכרחי את כל ה'מחופשים' הגסים הללו שרקדו על רצפות ביתו המשוחות־בדונג והמרובדות, הרגילות בדומיה מוחלטת כל שאר ימות השנה. ר' ישעיה לא הניד עפעף ובארשת פניו לא ניכר שמץ עליצות למשמע משחקי הפורים או שירי הפורים. כל זה היה עליו לטורח. אלא מה, אין ברירה. פורים. יומם שלהם. אף־על־פי־כן הורה ר' ישעיה לקצר במעשה־הפורים של המשחקים ולחלק להם את הכסף ופרוסות־החלה המתוקות. ואלו ידיו שלו החמות, המטופחות, לא באו במגע בלתי־אמצעי עם הידיים המגושמות של שחקני־פורים.

בליל הפורים הופשלו אפילו וילאות־התחרים הצרפתיים מעל חלונות ר' ישעיה פריבס. החלונות האירו גבירית־רחבותית בתוככי גושיבוב היהודית הדלה הלכלוכית.

חוץ מזה נערכו בביתו של ר' ישעיה שולחנות של מַעדנים ומאכלות־ממש לחיילים היהודיים ששרתו בצבא הרוסי בוארשה. ר' ישעיה היה משדל את שלטונות הצבא בוארשה, כי ישחררו במיוחד ליום הפורים כמאה חיילים. יהודים מוזהלין ומעומקי רוסיה, יהודים שריח עיטרן רוסי נודף מהם, שחבשו כובעיהם הצבאיים באַלכסון של גינדור ולא מנעו עצמם מפתבג־הטריפה — ישבו בימי הפורים במחיצתו של ר' ישעיה פריבס, דרסו במגפיהם הגסים על רצפת חדריו המרווחים, אכלו תופיני פורים ושתו יין בסאראבאי חריף שר' ישעיה פריבס קנה במיוחד עבור החיילים והמוני־העם. הכול שתו

"לחיים" לכבודו של ר' ישעיה פריבס בדרך־ארץ גדול ואיחלו לו מזל והצלחה בכל עסקיו.

אחד ממחותניו של ר' ישעיה פריבס היה הרב המפורסם מקאליש, ה"נפש חיה". כפי שכבר סיפרתי, נחשב הרב־מקאליש לא רק גדול בתורה אלא גם יהודי־גביר, לאמור: רב גבירי. על כן הוא התאים יפה למחנה מחותניו של ר' ישעיה. ולפי שהרב־מקאליש היה חתנו של ר' יהושע'לה קוטנר — ראה ר' ישעיה פריבס חובה וכבוד לעצמו לבוא אל החתונה יחד עם אשתו, היא הגבירה שבע'לה. אין ספק בכך שסבא ברוך ומשפחתו שלו לא היו ראויים בעיני ר' ישעיה לכבוד כזה.

פרק תשעה־עשר

סוחר־היערים וגדול ר׳ יעקב אַנגלמאן. ׳חצרו׳ של ר׳ יעקב אנגלמאן בגלאַזנוב. ה״בוסתנים״ של ר׳ יעקב. אורחים ותלמידי־חכמים בגלאזנוב. בית־מדרש ומקווה. הכל הפקר. בניו של ר׳ יעקב והמלמדים שלהם. ר׳ יהושע׳לה קוטנר בא לשאוף „אויר צח״. הירשל נאמן טובל בדבש. הכול רצים להצית מקטרתו של ר׳ יהושע׳לה. הגמרות בגלאזנוב. העופות והגויים בגלאזנוב. בנותיו של ר׳ יעקב. בשדות חיטה ושיפון. מינדל, זוגתו של ר׳ יעקב, ושפע הוולדים שבבית אביה ר׳ לייב קוּשמראַק. נשותיו ובניו של ר׳ לייב. ר׳ לייב מת מַכת ברק. אלמנתו הצעירה והחסיד החלוש מוארשה. ר׳ יעקב אנגלמאן נוסע אל יערותיו. היערות העתיקים מרשרשים ור׳ יעקב מעיין בספר. יערות פולין ור׳ יעקב אנגלמאן. ר׳ יעקב והפריצים. ר׳ יעקב חוזר אל ביתו לשבת. ר׳ יעקב והמקווה. ר׳ יעקב טועם עוגת־ביצים ולומד זוהר. קרונות־פילה באים אל בית ר׳ יעקב לשבת. הסוסים הקבצניים בגלאזנוב. נשים עניות במטבחו של ר׳ יעקב. הכל הפקר.

עוד אחד מגדולי הגבירים היהודים בפולין בא לכבוד שבת־שבע־ברכות. היה זה ר׳ יעקב אַנגלמאן.

ר׳ יעקב היה אמנם אחד ממחותניו של ר׳ ישעיה פריבס אך היה ביניהם הבדל גדול. ר׳ ישעיה פריבס נמנה עם הגבירים העירוניים בפולין, ואלו ר׳ יעקב אַנגלמאן היה אחד מן הגדולים שבסוחרי־היערות. אף־על־פי שמעולם לא בא ר׳ יעקב בקשרים מסחריים עם סבא ברוך, — הנה הרבה מיערותיהם גבלו זה בזה, ודבר־ידוע הוא כי סוחרי־היערות היהודים בפולין היו מַרבים להידיין זע״ז. הואיל וכך — היו לו לר׳ יעקב אנגלמאן לעתים קרובות סיכסוכי־גבול עם סבא, והוא התדיין עמו בערכאות שנים־על־שנים. מכאן גם קרבתם זא״ז — למרות העובדה שסבא ברוך היה יהודי פשוט וייחוסו היה ייחוס כפרי גס, בעוד שר׳ יעקב אנגלמאן היה בנו של רב בישראל, והוא עצמו למדן מופלג ובעל־מוח; הוא שידך את בניו ובנותיו המרובים עם החשובות שבמשפחות היהודיות בפולין, והיה לשם־דבר ברחבי המדינה.

יערותיו של ר׳ יעקב אנגלמאן היו מפוזרים על פני פולין־רבתי ואולם מקום מושבו הקבוע באחוזת גלאזנוב ליד קוטנה. שם נתרווחה מַלכותו של הפריץ היהודי הלמדני. ר׳ יעקב אנגלמאן לא החשיב ביותר גנים וגינות, פרחים ועצי פרי. כנגד זה החזיק אצלו בית מדרש־גדול ומקווה. הוא שכר מחריפי הלמדנים כי ילמדו תורה עם בניו המרובים. באחוזתו של ר׳ יעקב בגלאזנוב היו מצויים תמיד כל מיני בטלנים חסידיים ולמדניים, „נכדי״

רביים, רבנים־לשעבר, בעלי־מַחברים וצדיקים־לנשים. הכול היו סמוכים על שולחנו. הארונות בבית החסידי המרושל היו תמיד פתוחים לרווחה. אווזים, תרנגולות, ברווזים וברהוֹדים גדלו בלא השגחה וכאילו ניתנו להפקר — כל הרוצה נוטל ושוחט ואוכל. 'חצרו' של ר' יעקב אנגלמאן נדמתה תמיד כיריד. בית־מדרשו מלא אורחים שישבו שבועות על שבועות, התפרנסו מידי ר' יעקב, אכלו את לחמו, טבלו במקווה שלו, ולמדו מתוך ספריו. איש לא שאל ולא נשאַל, מהיכן או להיכן. אצל ר' אַנגלמאן באחוזת גלאזנוב היה קול התורה בוקע מפי הלמדנים הזרים כמו מפי המלמדים החריפים ששכר ר' יעקב לבניו. וכיון שהיו לר' יעקב אַנגלמאן גם בנות הרבה — מדרך־הטבע הוא שאכלו על שולחנו תמיד גם כמה חתנים. אף הם נצרכו למלמדים מיוחדים שילמדו אֶתם תורה. מכל חלונות ביתו של ר' יעקב אנגלמאן עלה קול התורה.

לעתות בקיץ, בחודשי החמימא הגדולה, היה ר' יהושע'לה קם ויוצא לגלאזנוב לשבועות אחדים; כדרך הבריות היוצאים לקייטנה. ר' יעקב אנגלמאן היה שולח מרכבה שלו לקחתו מקוטנה. מובן שהימים האלה היו הטובים והמאושרים שבימי הירשל נאמן המשמש. כשהמרכבה עומדת אצל בניין הבית־דין בקוטנה ומחכה לו לר' יהושע'לה, — חזקה עליו על הירשל נאמן שהוא יושב חצי יום על דוכן העגלון, כיסי שבע־הקפוטות שלו המצ־חינות מלאים בקבוקי מים. בגלאזנוב, אצל ר' יעקב אנגלמאן, הירשל נאמן "טובל בחמאה ובדבש", פטור מכל עיסוק שבעולם — פרט לזה שמפעם לפעם הוא מביא קיסם בוער ממטבחו של ר' יעקב להבהב את מקטרתו של הרב. אך גם בזה היתה נחסכת ממנו טירחה רבה, שהרי בקרב המון האורחים והלא־קרואים המשתהים שבועות רבים אצל ר' יעקב לא חסרו אנשי־מעשה שהזדרזו להגיש־אש למקטרתו של ר' יהושע'לה קוטנר. היו שעשו כן מפני כבוד הגאון המפורסם שבעולם, והיו שמצאו בזה תריס מפני הבטלה שמביאה לידי שיעמום. חתניו של ר' יעקב היו בעיקרם בני גבירים מפונקים ובאותם ימי־קיץ ארוכים לא היה גדול חשקם להתעסק עם מלמדיהם המפלפלים בסוגיות שלהם. גם הם, החתנים הגביריים, השתדלו ככל־האפשר לשמש את ר' יהושע'לה קוטנר ולהציע לו את מקטרתו. זה היה תירוץ מצוין בשביל ליפטר מן הגמרות הקרועות והשמנוניות־מזוהמות בידי רבים. שגם הגמרות היו הפקר בבית ר' יעקב אנגלמאן וכל הרוצה לומד מתוכן ומקרען. הגמרות של ר' יעקב, ריחם של כל מיני יהודים עולה מהן. ר' יהושע'לה עצמו לא עזב כמובן את חדרו המקוטר ומעושנן אלא לעתים רחוקות מאוד, מהיותו שקוע תמיד בדברי־תורה, ובאגב־זה מוסיף ומפעפע במקטרתו, אשר המשמ־שים השונים מפרנסים אֵשה בקיסם הלוחש. אף־על־פי־כן היה ר' יהושע'לה

נזכר לפעמים, שבעצם־הדבר הרי בא לגלאזנוב על־מנת לשאוף אויר צח, ושלמען הגוף יפה לו לאדם לטייל־מעט; או־אז הירשל נאמן יוצא מחדרי־חדרים או מן המטבח, שם היתה מינדל, אשתו של ר׳ יעקב, מפטמת אותו בכל־טוב. בשבע־הקפוטות שלו היה יוצא, וכולו התרוצצות ודאגה לטיולו של ר׳ יהושע׳לה, אף־על־פי שהוא עצמו, הירשל נאמן, לא עשה כאן ולא־כלום פרט לעניין בקבוקי־המים הידועים. הירשל נאמן ראה־טובה בגלאזנוב. עינו הבריאה הבריקה־מדשן וכרסו נכבדה מתחת לשבע־הקפוטות שלו. אל ר׳ יהושע׳לה נתלוו בטיולו חתניו של ר׳ יעקב וסתם יהודים זרים מאושפיזי־הקבע בבית־מדרשו של ר׳ יעקב, שהיו מרחרחים אצל המזווים שבחדרים, או במטבח, מסביב לסירים הגדולים המלאים המַרחישים תמיד על גבי האש.

לא קל לומר, היכן היה ר׳ יהושע׳לה עורך את טיוליו — משום שבבוסתן־כביכול המשתרע מסביב ל׳חצרו׳ של ר׳ יעקב לא צמח ולא פרח ולא־כלום. העצים עמדו כמיני בעלי־מום, עזובים ושבורי־עפאים. ענפיהם של אילנות כורתו בדרך־כלל בידי יהודים בעלי־מיחושים שעשאום מַקלות להישען בהם. עלוותם של אילנות ושיחים, יהודים השתמשו בזה כתחליף־נייר לצרכיהם האישיים. בתי־השימוש שבכאן לא הספיקו לכל עדת היהודים הזרים, ועל כן היו הבריות פונים אל מתחת לכל עץ. אף הגויים ששימשו אצל ר׳ יעקב נקטו מנהג זה. גזעי האילנות היו מקועקעים באולרים, בחורים וסתם הולכי־בטל מבין ה׳לומדים׳ קיעקעו בהם אותיות ואותות. בערבי־שבתות יהודים חותכים קיסמים מעצי הבוסתן של אנגלמאן ושורפים כדת ביחד עם צפורי־ניהם שנטלון לכבוד־השבת. בבוסתן של אנגלמאן והרחק מסביב־לו ניתן לשאוף את ניחוח המקווה שהתקין ר׳ יעקב. המקווה היתה מוסקת כסדר ומאוכלסת תמיד כל מיני יהודים הטובלים ומתעדנים בה. כיון שכך, נאלץ ר׳ יעקב לבנות מקווה קטנה מיוחדת לנשים. מאחר שבמקווה הגדולה לא היו בנותיו של ר׳ יעקב וכלותיו מגיעות להפנט אלא בשעות הלילה המאוחרות.

ב׳אויר הצח׳ הזה היה ר׳ יהושע׳לה קוטנר מחזק את בריאות גופו. היה מטייל בלויית למדנים אחרים וכולם מתנצחים בחידושי תורה ובדברי פלפול, ור׳ יהושע׳לה מַדהים את כולם בקושיותיו ובתירוציו. התרנגולות, האווזים, הברווזים והברהודים שנראו כמחכים בכליון־עיניים להישחט ולהבשל בסירים הגדולים שבמטבחו של ר׳ יעקב, היו נמלטים על נפשותיהם בצווחות אימים ומתעופפים בשאון. וכל־כך, למרות שעופות כשרים אלה מורגלים היו ביהודים ובלמדנים. דומה שלא באה המנוסה אלא מפני ריחם של איטליזי קוטנה שהיה בוקע־להבהיל מן הקפוטות של הירשל נאמן. אין זאת כי הריחו העופות ריחו של שוחט, הוא מלאך־המוות הממונה על העופות.

ובתחום עולם זה של תורה, של חסידות ושל רחבות־הפקר יהודית — היא אחוזת גלאזנוב של ר׳ יעקב אנגלמאן — נתקיים גם עולם אחר, של בנותיו הרבות.

הגם שבנוגע ליידישקייט לא היה מקום לטענות כנגד בנותיו של ר׳ יעקב אנגלמאן. צדקניות היו ויראות שמים, הולכות בדרכי אביהן באדיקות — והן נישאו לאנשים שהגדולים בשדכני המדינה הציעו לפני ר׳ יעקב מבני המשפחות המיוחסות והעשירות ביותר בפולין. בנותיו של ר׳ יעקב אנגלמאן לא גילו מעולם ניע התקוממות נגד דרכי ההורים, ולאחר חתונותיהן כמו לפני־זה התנהגו לחלוטין כדין נשי ישראל כשרות. אף את בניהן גידלו ביידישקייט אדוקה. אף־על־פי־כן מצא ר׳ יעקב לנכון — וזאת מן־הסתם בהשפעת חצרות־הפריצים המרובות שסחַר אתן בעסקי יערות בכל רחבי פולין — להנהיג גם ב׳חצרו׳ שלו משהו מהליכות פריצים. בנים, דין הוא שיכופו צואריהם תמיד בעול המלמדים שלהם, שהרי אין העולם חרב אלא מפני ביטול־תורה, וחורבן העולם פירושו בהכרח גם חורבן יערותיו שלו. ואולם בנות פטורות מתלמוד תורה. הבנות בגלאזנוב הולכות־בטל; סוף כל סוף לא יתכן שבנות ר׳ יעקב אנגלמאן תהיינה עוסקות בעסקי המטבח. שעל כן החזיק ר׳ יעקב, מלבד כל המלמדים והלמדנים שבאחוזה, גם שניים־שלושה מורים ומורות לצורך הבנות, ללטשן ולשוות להן צורת־פריציות. בין המורים והמורות שבכאן נמצאו אחדים שנתפרסמו לאחר־מכן בעולמה של ההשכלה בפולין. אמנם שום השפעה מַשכילית לא ניכרה אצל בנותיו של ר׳ יעקב. הם קראו אתן בשילר ובמיצקייביץ׳ ויצאו אתן לטיולים על פני השדות הרחק מן המהומה החסידית והלמדנית שבאחוזת ר׳ יעקב. מחוץ לאחוזה היו בנותיו של ר׳ יעקב אנגלמאן מטיילות בקמה ומדקלמות בקול רם שירי שילר. אך כל זה נמשך עד יום החתונה בלבד. משכונסה בת לחופה, מיד נרתמה באורח־החיים היהודיתי. מעולם לא התרחשו טראגדיות בבית ר׳ יעקב אנגלמאן. שירי שילר גזר־נעלמו יחד עם שנות הנעורים. בחדרי בנותיו של ר׳ יעקב נמצאו פרחים וגם עציצים לרוב, שהיו פורחים ומלבלבים מחוץ לטווח כל־מיני־היהודים שעשו כאוות־נפשם בבוסתנים של ר׳ יעקב.

המַזל־ברכה לבנים ולבנות שגדלו בחיקה של מינדל, היא אשתו של ר׳ יעקב, מסורת היא במשפחתה. שפע הילדים שלה היה מַדהים ממש. אביה של מינדל היה ר׳ לייב קושמאראַק, מוותיקי הגבירים היהודים בפולין. גם הוא סוחר־יערות. ר׳ לייב קושמראק היה יהודי גברתן, שקבר בחייו לא־מעט נשים — הן מתו בשעת לידתן, או פשוט נבלו ונשברו. ר׳ לייב קושמראק נשא תמיד בתולות בלבד, ואפילו הנשים שנשא לעת־זיקנה

בתולות צעירות ובריאות היו; אף־על־פי־כן לא עמדה שום אחת מהן בשפע האונים של ר׳ לייב. בניו שנשאום תמיד בכרסיהן גדולים היו וחזקים. אף הם בעלי מזג סוער כר׳ לייב קושמראק עצמו. נשים שנישאו לו נאלצו, אחרי שנות נישואים מועטות, לפנות את המקום לאחרות, צעירות יותר ובריאות יותר. וכך הציף ר׳ לייב את פולין במבול של ילדים. בכורו היה גדול כששים שנה — אם לא יותר — מבן־זקוניו. פריונו הגברי של ר׳ לייב דומה היה שאינסופי הוא, ויתכן שהיה חי וקיים עד־הנה, הואיל ומלאך־המוות־השכיח מסתמא לא היה מעז ליקרב אל מיטתו של ר׳ לייב קושמראק, ר׳ לייב קושמראק נהרג במַכת ברק נורא באחד מיערותיו הגדולים, וכך נפסק מַעיין זה של פריון על־ידי שואת־הטבע.

מתוך הדוגמה הבאה אפשר לראות, כיצד דבקה אותה גברות־איתנים של ר׳ לייב קושמראק אפילו בנשותיו:

אשתו האחרונה של ר׳ לייב, שנתרחש לה הנס — לה לבדה — לצאת בשלום ממיטתו של ר׳ לייב ולהאריך ימים אחריו, היתה כמובן אלמנה צעירה מאוד. ר׳ לייב היה כבן שמונים כשנשאָה, ואלו היא כמובן בתולה צעירה ופורחת. היא חיה עם ר׳ לייב כשלוש שנים, וכשמת היו לה ממנו שני ילדים חמי מזג, ובן שלישי יונק שדיה, אף הוא גברתני כאביו־מולידו ובעל תיאבון כמוהו. מכל־מקום אין דרכן של בנות־ישראל לשבת גלמודות, ואפילו אלמנתו של ר׳ לייב לא דין הוא כי תשב בלי גואל. שדכנים והורים נתנוה לתלמיד־חכם עשיר מאנשי וארשה, יהודי חלוש בעל מיחושים חסידיים הרבה. אמנם היה תלמיד־חכם גדול, מחסידי־גור המהדרין, אך למרבה הצער — גבר רפה אונים. היהודי המסכן לא יכול להבין מה כוח־גבורה הוא־זה שר׳ לייב קושמראק האחיז בבתולה הזאת, באשתו האחרונה. לאו כל־אדם ראוי למיטתו של ר׳ לייב. רוח הפריון המופלג של ר׳ לייב פעל מעֵבר־לקבר על אלמנתו. הלמדן האצילי החלוש לא החזיק מעמד בבית־מדרשו של ר׳ לייב קושמראק, ושבועות מספר לאחר חתונתו שבק־חיים לכל חי. אני יכול לתאר לעצמי גודל הבוז שהסתכל בו ר׳ לייב קושמראק בעולם־האמת.

בעוד אשר בבירתו של ר׳ יעקב, גלאזנוב, על העופות, על המזווים, על ספריו, על המקווה שלו, על הבוסתן והאילנות, — השתררו האורחים והפורחים לעשות כבתוך־שלהם, בעוד שמכל החלונות בקעו קולות של צדיקים וקדושים למיניהם שראו טובה ונחת על חשבון־הגביר — היה ר׳ יעקב אנגלמאן עצמו נוסע־משוטט שבועות על גבי־שבועות ביערותיו או ב׳חצרות׳ של פריצים פולנים, ועוסק אתם בענייני יערות. לא נגזים אם נאמר שיותר ממחצית היערות שהיו מרשרשים אפלולית על פני אדמת פולין היו

כפופים לקרדומות של ר׳ יעקב אנגלמאן. הגדולים והעתיקים שבעצים נפלו לפני ר׳ יעקב אנגלמאן. ״בזכותו״ התחילה שמש פז חודרת, אחרי הרבה עשרות ואולי מאות בשנים, לתוך יערות פולין האפלים ביותר. כשהיה נוסע לבדו בתוך מרכבתו על פני הדרכים הריקות או ביערות לאין־שביל, היה ר׳ יעקב אנגלמאן מקדיש עתותיו הפנויות ללימוד גמרא או פוסקים, והיה מעיין בספרי פלפול. לעולם לקח אתו למַסעיו ספרים. היערות הרחישו ברוחות הסתיו, הגשמים ירדו או סופות השלגים ניתכו מעל, ואלו ר׳ יעקב אנגלמאן לא שמע מעודו את קול הטבע ההיולי. ר׳ יעקב ישב שקוע־עמוק במרכבתו ולמד, כשרפבו מאיץ בסוסים ומזרזם. ולא היה ר׳ יעקב אנגלמאן מפסיק ממשנתו אלא כדי לנסח תנאי הסכם על קניית יער מידי פריץ פולני. החוזים של ר׳ יעקב היו יצירות־מופת של פלפול משפטי, בבחינת סוגיות קשות במהרש״א, כה נפתלים בסופיסטיקה שלהם עד שחריפי עורכי־הדין לא מצאו בהם את ידיהם ואת רגליהם. היו אלה חוזים בעלי סעיפים וסימנים ששום דבר לא ברור בהם. המוחות הגויים של המוכרים לא יכלו אפילו לתפוש את העניין המתרחש בזה. מן החוזים האלה נבעו כמובן מריבות ומשפטים בערכאות לשנים רבות. אלא שגם בתי־הדין גישוש במַחשכים במיסמכים של ר׳ יעקב. ואלו ר׳ יעקב אנגלמאן, לא ידע תענוג גדול יותר מהתדיינות אינסופית, זכייה והפסד בדין חליפות, והחזקת עילם־ומלואו במתיחות סופיסטית לאורך שנים. כך היו יערות שלו מתקשרים עם דפי הגמרא ודיוניהם.

על פי רוב היה ר׳ יעקב אנגלמאן חוזר לביתו בגלאזנוב בערבי־שבתות. היהודים, שישבו בביתו וסעדו על שולחנו ושר׳ יעקב בעצמו לא הכירם בדרך־כלל, היו עטים על מרכבתו מכל צד ומושיטים אליו ידיים, לברכת ׳שלום עליכם׳. ר׳ יעקב היה מאובק מן המסע הארוך, עייף ויגע מעבודת־המוחין שלו כל הזמן, בקניית יערות או בכריתת יערות או בהתדיינות בערכאות עם פריצים פולנים. נכנס אל ביתו ודיבר כמה מלים עם זוגתו מינדל — שכבר הכינה לו כותונת לבנה לכבוד השבת — ומיד יצא אל המקווה שלו המוסקת. המקווה בערבי־שבתות מלאה יהודים מפה לפה. היה ר׳ יעקב נדחק בקושי אל־בין היהודים הערומים הטובלים ומתעדנים במי המקווה. הוא טבל טבילותיו בדוחק בהמון הפרצופים המזוקנים והמפואתים שטבלו מתחת לפני־המים. אחר הטבילה מוצא ר׳ יעקב בקושי את כותנתו הלבנה הגבירית בין הכותונות הקרועות והמטולאות שמוטלות על ספסלי המקווה הלחים המלוכלכים. ריח של סחי עלה מן המקווה. שב ר׳ יעקב אנגלמאן אל ביתו — באה מינדל זוגתו והציעה לפניו מנה הגונה של דגים מבושלים ומפולפלים וכמה רקיקי־ביצים. לאחר שטעם־כזית מכל הטוב

שהושם לפניו — משום שר׳ יעקב אנגלמאן אָכלָן מועט, שאינו נותן דעתו על טיב המאכלים שמינדל מכינה על־פי מַתכוֹנים מאת טבחו של ר׳ לייב קושמראק — היה ר׳ יעקב אנגלמאן לובש קפוטת־המשי השחורה שלו, חובש את השטריימל ויושב ללמוד זוהר.

אל שפע הבנים והחתנים לא היה שם לבו. הם הסתובבו בגלאזנוב בתוך שאר היהודים, אלה הידועים בשמותיהם, ואלה האלמוניים. את בנותיו ראה לעתים רחוקות מאוד. ר׳ יעקב לא זכר את בנותיו אלא אם כן נזקק לשדכן. את ״חשבון״ ילדיו המרובים ניהל על עמוד־שער חלָק של איזה ״חושן משפט״ ישן־נושן. כאן היו רשומים כולם על נשיהם ובעליהן וילדיהם ועל תאריך־לידתם המדויק.

בימי ה׳ של־קיץ היו קרונות־כילה של קבצנים־נודדים מתגלגלים בכל הדרכים מסביב ומגיעים לאחוזת ר׳ יעקב. ערב־שבת עם־שחר כבר היו כל האסמים וכל גדישי השחת שמסביב ל׳חצר׳ מלאים קבצנים. הקרונות המחופים במיני בדים עמדו בין העגלות והמרכבות של ר׳ יעקב. הנשים הקבצניות שוטטו ברפתותיו של ר׳ יעקב וחלבו לצרכיהן, מבלי ליטול שום רשות, לתוך כדי־חרס שלהן. אפילו הסוסים העיוורים החולים של הקבצנים זקפו־ראש בגלאזנוב. הם צהלו בחוצפה קבצנית, כירכרו על פני המדשאות או הטריחו עצמם עד לאורוות של ר׳ יעקב, נדחקו לבין סוסיו וסעדו מתוך אֲבוסם. איש לא אמר דבר. אפילו הגויים באחוזתו של ר׳ יעקב לא אמרו דבר. הפקר. המטבח בחצרו של ר׳ יעקב היה בערבי־שבתות מלא נשים קבצניות שנטלו כאוות־נפשן מן השפע הגדול, שלא נתקפח כמובן בשל כך. חסידים שנכנסו למטבחו של ר׳ יעקב ליטול כוס של קפה או של תה, או כדי להצית מקטרת ליד הכירה המוסקת — הוצרכו להידחק בין הנשים הקבצניות, בבלואי־בגדים, שמילאו את מטבחו של ר׳ יעקב אנגלמאן בריחות של שדות־בר ושמש.

פרק עשרים

הגאון הסוכאטשובי. נעוריו בקוצק. הקוצקי ור׳ אברהמ׳לה. משק קוצקאי. סוחר הייש היהודי. הגוי הקונה את החמץ. הרב מוכר את הייש שלא על־פי ההלכה. מורא גיהנום. סוחר הייש עומד לצאת־נקי מנכסיו. נוסעים לקרושניביץ. במרכבה, על פני השדות האביביים. הגאון הקרושניביצי רוצה להציל את היהודי. התוספות מעכבות בידו. ר׳ יהושע׳לה מכשיר את הייש שהחמיץ. סוחר הייש מכבד את־עצמו בצלי אווזים, אך הגאונים מקפידים זה על זה.

בין האורחים החשובים־מאוד שהגיעו לכבוד שבת־שבע־ברכות נמצא גם ר׳ אברהמ׳לה, הגאון מסוכאטשוב. אותו זמן ר׳ אברהמ׳לה עדיין רב בקרוש־ניביץ.

ר׳ אברהמ׳לה — שני לר׳ יהושע׳לה קוטנר כסמכות תלמודית עולמית. היה צעיר הרבה מר׳ יהושע׳לה, והוא חתנו של הרבי מקוצק. לאחר־מכן נעשה גם הוא רבי, בעת־ועונה אחת עם ה׳שפת אמת׳.

על שנות נעוריו נפוצו אגדות בפולין, ממש כמו לגבי נעוריו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. נעוריו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר היו עטורים הילה בשל אמו תגרנית־השוק מפלוצק ובשל סביבת גידולו בילדותו. נעוריו של ר׳ אברהמ׳לה עברו עליו דוקא בסביבה רבנית ורבנית טהורה. אביו היה רב בביאלה; למדן מופלג, מחסידי קוצק. אברהמ׳לה הילד הלך שמו לפניו כעילוי גדול, והרבי מקוצק, האינדיבידואליסט הקיצוני, הוא ולא אחר — ואותו זמן כבר היה מתבודד עם עכבריו וצפרדעיו — הציע לרב של ביאלה להשתדך עמו: הוא רצה בעילוי החריף לחתן לבתו. הרבי מקוצק נולדו לו תאומות מאשתו השנייה הצעירה, בתו של ר׳ משה חלפן מוארשה. בשביל אחת מהן לקח את העילוי ר׳ אברהמ׳לה. אחרי החתונה היה ר׳ אברהמ׳לה סמוך על שולחן הקוצקי ממש, ולמענו שינה הרבי הרבה ממנהגיו המיזאנ־טרופיים. בביתו של הקוצקי ישב ר׳ אברהמ׳לה ימים ולילות על התורה ועל העבודה. הקוצקאי הזהיר אותו מפני חבורת החסידים המתבטלים מכל מעשה ושידלו כי לא ישעה אלא אל הלימוד בלבד. כשהיה ר׳ אברהמ׳לה יושב ועוסק בתורה, הרבי מקוצק נכנס לפעמים במנעליו הישנים הגדולים המעו־קמים, ובבגדיו הבלויים, מתיישב אצל התנור ומאזין ללימודו. כדאי להזכיר כאן, כי בין חדרו של הקוצקי — שם לא טיאטאו את הרצפה ולא פתחו את החלונות, שם שוטטו להנאתם העכברים הגדולים והשמנים והצפרדעים המכוערות והמפוטמות, שהיו צובאים על שולחן הרבי כדי לזכות בשיריים

מארוחתו הלילית — ובין שאר חדרי הדירה שבהם שלטה הרבנית הצעירה, היתה פעורה תהום רבה. אורח הבית היה רגיל, ואפילו בעליבתי אמיד. בני הבית היו מקפידים על אכילה ושתייה כראוי, והיו מתלבשים כיאות. מסַפרים, פעם אחת כשנכנס הקוצקי לחדרו של ר׳ אברהמ׳לה ונעמד אצל התנור לשמוע לימודו של חתנו העילוי, נזדמנה לכאן גם הרבנית, זוגתו של הקוצקי. לפתע פנה אליה הרבי ואמר, כי לפי דעתו יש לבנות את התנור מחדש — וזאת, הגם שהתנור היה בלי כל פגם. הרבנית ענתה לו לקוצקי תשובה סארקאסטית זו: ״בשבילך נחוץ ראש קל ואַרנק כבד״. דומה שהרבנית הצעירה והתוססת, בתו של ר׳ משה חלפן מוארשה, לא גילתה הבנה יתירה לדרכי הרבי. הקוצקי לא השיב לה דבר ושב אל חדר העכברים־והצפרדעים המגועל. דומה שהקוצקי אהב את אשתו אהבה רבה. בשעת סדר־הפסח היתה יושבת עמו אצל שולחן אחד. בדורות ההם ולגבי איש־מיזאנטרופ כרבי מקוצק היה בזה משום סימן חיבה יתירה.

פעם אחת חלה ר׳ אברהמ׳לה, בביתו של הקוצקי, במחלה קשה. ר׳ אברהמ׳לה היה כל ימיו חולה־ריאות, ובקוצק קיבל שטף דם חמור. חשבו שהגיע קצו, ונר־התורה המופלא המאיר בעילוי הצעיר הנה הוא דועך. מעניין הדבר שדוקא באותה שעה, כשמלאך־המוות היה מרחף מעל מיטתו של ר׳ אברהמ׳לה, גילה הקוצקי אדישות משונה ביחס לחתנו האהוב. וכשהמחלה נעשתה אנושה נכנס אביו של ר׳ אברהמ׳לה, רבה של ביאלה, אל הקוצקי לבקשו כי יתפלל על העילוי המופלג. הרב מביאלה לא שכח מלהזכיר לפני הקוצקי את זכויותיו הגדולות של ר׳ אברהמ׳לה, שהוא יושב על־התורה יומם ולילה (״אַר לֶרנט״). ״אַר לֶלט״ (״הוא מלהג״) — חיקה הקוצקי את דברי האב בסארקאזם. אף זו היתה אחת הסתירות השייכות לאינדיבידו־אליזם המיזאנטרופי של הרבי מקוצק.

אחר פטירת הקוצקי היה ר׳ אברהמ׳לה ״נוסע״ אל שני צדיקים שייסדו ״חצר״ות — אל ״חידושי הרי״ם״ לגור, ואל ר׳ הניך מאלכסנדר. כשנפטר ר׳ הניך, והתחיל ה״שפת אמת״ לערוך־שולחן — פרשו אחדים מוותיקי קוצק והכתירו את ר׳ אברהמ׳לה.

ואולם לא ברבּיות היתה גדלותו של ר׳ אברהמ׳לה. כצדיק, לא היה חלקו גדול בחסידות הפולנית. לעומת זאת גדולה היתה תהילתו כגאון־עולם, ובהיראַרכיה הזאת היה מקומו מיד אחרי ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

אותם שני גאוני־עולם בפולין — אף־על־פי שהעיירה קרושניביץ שם כיהן ר׳ אברהמ׳לה כרב היתה קרובה לקוטנה — לא ראו זה את זה אלא לעתים רחוקות. גאונים אין דרכם לנסוע ולערוך ביקורים; הם עסקו בספריהם

והחליפו ביניהם שאלות־ותשובות ארוכות שנתפרסמו אח״כ מקצה העולם הרבני ועד קצהו.

ר׳ יהושע׳לה ור׳ אברהמ׳לה כיבדו זא״ז הרבה והיו, אם אפשר לומר, ידידים־מרחוק. כל אחד מהם ישב מבחינה מסוימת בראש השולחן התלמודי והם לא נפגשו אלא בשדה־הקרב הפלפולי בלבד. וזאת — כמובן — באגרות בכתב. פעם אחת בלבד נפלה קטטה בין שני הגאונים. חֲנפנים ומלחכי־פנכה חסידיים התאמצו להעמיק את השבשתא ולעשותה מַחלוקת, ואיזה זמן היו הקשרים בין ר׳ יהושע׳לה ור׳ אברהמ׳לה מנותקים־כמעט, אף־על־פי שגם ברוגזם לא חדלו השניים להתעניין הרבה איש בחידושי התורה של רעהו.

ההשתבשות באה מתוך ההתרחשויות דלקמן, שיש בהן מסַממני המציאות היהודית דאָז, בפולין.

בעיירה אחת קטנה מאוד, לא רחוק מקרושניביץ, התגורר פרופיאַטור יהודי, דהיינו חוֹכר זכיון־היי״ש. היו לו מרתפים־מרתפים של יי״ש, שהיה מוכרו בכל בתי־המזיגה שבכפרי הסביבה. זה היה כל רכושו. והיהודי איש פשוט, יישובניק־למחצה, כדרך הפרופיאַטורים בפולין. לפני ימי הפסח היה רבה של העיירה עושה למענו שטר־מכירה. כל היי״ש שהיה שמור בכל מרתפיו היה נמכר לגוי אחד זקן וחיגר. הגוי היה יושב ושומע שנה־שנה את לשון שטר־המכירה העברי מפי הרב. כל ערב־פסח בהשכמת־הבוקר היה הגוי נכנס אל הרב, והוא כבר בגילופין לכבוד העיסקה עם היהודי. לרגל המאורע החשוב היה הרב לובש את קפוטת־המשי שלו, חובש שטריימל, ומתאַזר באבנט־המשי השבתי. הרב היה קורא באוזני הגוי את הנוסח הלמדני הארוך, בקול רם ומסתלסל כבשעת לימוד הגמרא, והיה מתנענע ומשתופף על הגוי, משל כאילו דיחק תפילתו לתוכו. אף הגוי מנענע בראשו מתוך שכרות, נוטל כמה רובלים ושב לבית־המרזח, נותן עינו בכוס, ואח״כ נופל ונרדם ברפשה הפסחי של העיירה. כך ייעשה הדבר מדי שנה בשנה, והיישובניק סמוך־ובטוח כי הרב דואג לעשות את הצריך להיעשות, על הצד הטוב ביותר.

פעם אחת, היה זה באחרון של פסח, נזכר הרב לפתע כי אותה שנה לא ניסח את שטר־המכירה כהלכה, וכל המכירה הפיקטיבית לגוי החיגר השיכור לא נעשתה על פי דין. נזדעזע רב העיירה מפני המחשבה הזאת וזיעה קרה כיסתה אותו מתחת ליארמולקה שלו. הגע־בנפשך: הפרופיאַטור העשיר ישן שנת־ישרים וחולם על האלפים שעתידים מרתפי־היי״ש להכניס לו, ואליבא־דאמת הלא נהפך בן־לילה לקבצן, והכל בעטיו של רב לא־יוצלח שאלין התייחס הגביר במלוא האַמון. מפני שטר־המכירה הפסול — כל

המרתפים המלאים מאות חביות של יי״ש הם בבחינת חמץ שעבר עליו הפסח ואסורים במכירה ואפילו בהנאה! אין כאן אלא ברירה אחת: לפתוח את הברזים ולהזיל את היי״ש כולו, עד לטיפה האחרונה בביבים של חוצות העיירה, ואפילו גוי אסור לתת לו שיגש אל אגמי היי״ש העתידים להבקע כאן, שכן אם יבוא גוי זה אח״כ להסיר כובעו מעל ראשו ולהשמיע ברכת־תודה לפרופינאטור המסכן — הרי מתוך כך יבוא הגביר לידי הנאה כלשהי — אללי, ברכת־תודה מפי גוי שיכור! — והרי זה בגדר הנאה מחמץ שעבר־עליו־הפסח. ראה הרב החיור המבוהל והנה כל חומרת הדין יורדת לפתע על ראש הפרופינאטור העשיר שאינו חל ואינו מרגיש כלום מן הבשורה האיובית המזומנת לו. לא להגיד ולא כלום, להעלים את הסוד המר? — בימים ההם האדיקות התמימה חזקה מאוד אצל יהודי פולין, ואך עלתה מחשבת־האוון על דעת הרב האומלל, כמראה ברק, מיד ראה את הגיהנום פעור לרגליו ולהבות־עד דולקות לבלעו ולשרפו מיליוני שנים בלא הפוגות. מלאכי־החבלה כבר מתמוגגים מנחת ומתעתדים לתפוס ביעות שלהם את הרב החוטא, ללמדו פרק בהלכות שאול־תחתייה. כסבורני, שאף לא עלה כלל על דעת הרב להעלים את הדבר. חביות היי״ש של חמץ שעבר־עליו־הפסח שהן אסורות בהנאה, טומאה כזאת דביקה בהן, שאפילו החביות־הפושעות נפתחות מאליהן (בדמיונו של הרב) ומבקשות רחמים על עצמן: שפוך אותנו אל הבבים, טמאות אנו, אין אנו רוצות להכשיל חס־ושלום המוני המונים של יהודים כשרים.

חוטא ומחטיא את הרבים. ירבעם בן נבט. היוכל רב בישראל להיות בבחינת ירבעם בן נבט חלילה? נחיריו הסכויים של הרב, נחירי יהודי מרוד וחלוש, הריחו את ריח הסחי של דודי הזפת שבגיהנום.

חיור ורועד מפני הפחד מפני הלילות ללא־שינה ומפני הפרופינאטור גופא שהיה יהודי גברתן, כעסן, ומי־יודע מה יעשה בשעת־כעסו — יצא הרב האומלל את ביתו, למחרת היום, באיסרו־חג של פסח, אחר שחבש בדוחק את הברדס המרופט, לבש את איצטלת־המשי המהוהה, ונטל את מקלו בעל גולת־העצם; הוא נשק את המזוזה בדחילו־ורחימו, ומתוך פיק ברכיים וחלחלת מתניים שם פעמיו אל בית הפרופינאטור.

העיירה תמהה, מה לרב בשוק בשעה מוקדמת כזאת, — ובלא שילך המשמש אחריו? אכן, מסתמא נמצא איזה פסול במקווה. וכי מה יכול לקרות.

הרב הרתיק חרישית על שער בית הגביר.

הגביר בעצמו פתח את השער. זה־עתה טעם לראשונה טעם חמץ. לחייו היו סמוקות מפני ספל בורשט־הכרוב החמצי שלגם ומעריבות הלחם הטרי,

הביתי, שמרח כהוגן בחמאה וגבינה. ערבו לחכו הלחם והחמאה אחר המצה היבשה שנאלץ לכרסם שמונה ימים רצופים. וכן לגם לגימה ראשונה מן היי"ש החמץ הגודש את מרתפיו. הגביר דנן היה עליז בחכותו לכרכרה שלו הרתומה לשני סוסיו השחורים: אל הפריץ השכן רצה לנסוע. משראה לפתע את הרב במבוא ביתו השתומם היישובניק עד־מאוד. אף־על־פי־כן עלתה המחשבה לפניו לברך את הרב בברכה לבבית, אלא שהמלים נתקעו בגרונו: כמעט שאין להכיר את הרב. הוא עמד על סף הבית, שחור־פנים כאדמה, כבר־מינן, והרטיט בכל איבריו.

"אסון, ר' יאנקל".

"איזה אסון?" שאל הגביר; וכבר חש בלבו כאילו הוא נעצר בתוכו, מפני חשד איום.

"אסון. אתה אבוד, ר' יאנקל. אתה עני ודל לחלוטין. אתה קבצן."

הגביר מיצמץ בעיניו והביט ברב העומד ומרעיד בכל גופו. אפילו זקנו של הרב ופאותיו רטטו. הגביר לא תפס את הדברים. מה פירוש עני? הכיצד קבצן? מחשבה ראשונה עלתה בו: שריפה. אך כיצד שריפה? ואם שריפה, למה אין שומעים את קול הפעמונים בעיירה? ודוקא הרב בא להזעיק?

"בַּדלוּת! חמץ שעבר־עליו־הפסח!" נזדעק הרב כאילו לא בקולו, ובר־במקום, על סף הבית, תיאר בפני הגביר את גודל האסון.

ראשית מחשבתו של הפרופינאטור, משהתחיל לתפוס את המתרחש: ליטול את הרב לידיו החזקות, הידיים שהסכינו להיאבק עם איכרים או לסחוב חביות גדולות של יי"ש, ולדוש את הרב באגרופיו לעפר־ואפר. עיניו הוצפו בדם, וכל דמיו קדחו בו כאש הגיהנום. הוא הניף את ידיו הגסות השעירות ונהם בזעקה נואשת כשור המובל לשחיטה. אך הידיים נשארו תלויות באויר ולא ניחתו על הכומתה הרבנית. ראשית, קבס תקף את היהודי הבעלגוף לנוכח הרב המכווץ הברמינגי, שעמד וריטט בעיניים עצומות, זקנו ופאותיו מלוחלחים ודביקים בזיעה הקרה, וריח רע נודף ממנו. שנית, הלא חייב הוא לדעת, שבלי הרב הזה יישאר הוא, הפרופינאטור, אובד־עצות לחלוטין ובשום פנים־ואופן לא יוכל להתמצא בתהומות־הבלָהה של האדיקות היהודית שנפגעה אשר בסבכיה הנה נתפס עתה. הוא כבש את רוחו בגבורה־הפנימית האופיינית לפשוטי־העם והטיח שאלה כלפי הרב:

"מה אפשר לעשות?"

"צריך לנסוע לקרושניביץ. רק הוא, הגאון מקרושניביץ, יתכן שימצא כאן מוצא."

מאחורי חלונו של הגביר נשמע קול הכרכרה המחכה לו. הוא הוצרך לצאת בה אל הפריץ השכן.

הגביר התעטף חיש־קל באדרתו, תפס את הרב בצנארון הרחב של אצטלת־המשי המרופטת, וגררו עמו בקלות.

שני הסוסים הצעירים החטובים עמדו ברתמת הכרכרה בחוסר־סבלנות בולט, טילטלו את ראשיהם המוצקים אדירי הרעמה, והטיחו פרסאותיהם בקרקע.

הגביר עלה לכרכרה וסחב עמו את הרב כלאחר־יד. וכשזינקה הכרכרה לדרכה נזדעק הפרופינאטור כלפי העגלון, כאילו רצה להתפרק מעוצמת הכאב הפנימי:

— "לקרושניביץ! דו ראַבינאַ!"

כל הדרך לא הוציא הגביר הגה אחד מפיו. גם הרב שתק וישב כארוז בקפוטה המרופטת שלו. השדות נתנו ריח של אחר־פסח. השמים האירו ברוך. האדמה היתה מכוסה בדשא מחודש ובפרחי אביב ראשונים צהובים. בני אווזים וברווזים שיחקו על מי הנחלים שהפשירו. אושרו השליו והרגוע של העולם המתעורר העיק שבעתיים על נפש הגביר והיה דומה בעיניו כאילו אין הוא מכיר כלל־וכלל את השדות שעל־פניהם נשאוהו סוסיו תמיד בכרכרתו, כשהוא ישב בה עליז ומדושן.

הגיעו לקרושניביץ — מיד נכנסו אל ר' אברהמ'לה.

ר' אברהמ'לה ישב בין ספריו ולמד בקול רם. הוא לא עישן מקטרת, משום שריאותיו חלשות, עוד משנות נעוריו והוא נצרך להשגחה מיוחדת כל השנים. הגביר והרב התפרצו בבהלה, מבלי לחכות אפילו למשמש שילך וישאל אם יכול ר' אברהמ'לה להפסיק ממשנתו ולקבלם אצלו. ר' אברהמ'לה החלוש נתבהל, הרים ראשו מעל הגמרא, ומשראה את פניהם המכורכמים של שני היהודים שעמדו בדלת קם מעל כסאו הרבני וניגש אליהם.

הרב של הגביר לא שהה עד שר' אברהמ'לה ישאל דבר. מיד התחיל מספר באותו עניין. הוא דיבר אל ר' אברהמ'לה במונחים הלכיים והסביר לפניו את הבעיה הקשה לאורכה ולרוחבה.

הגביר עמד בפתח בכל כובדו המאסיבי. המלים העבריות הזרות והסומרות היו יוצאות מפיו הרוטט של הרב — והוא, היהודי הפשוט, הרגיש כאילו הן חותכות את לבו במוראן החריף והאקזוטי כסכינים מורעלות. צליליהן לא ניבאו לו טובות. הוא הסתבך כאן, באשמת הרב, בתסבוכת דוקרנית של מִלֵי דְשְׁמַיָא שזרים וחריפים ולא־נוחים הם לו לחלוטין.

רבה של קרושניביץ נתחלחל מאוד מפני סיפורו של הרב ומפני החורבן הגדול המאיים על הגביר החף־מפשע. גם מתוך מבטו של הקרושניביצי שננעץ בו הבין הלה, כי עניינו הוא בכי־רע וכי אין כאן מקום לרחמים אלא למידת־הדין בלבד. הקרושניביצי התחיל סוחב ועורם בידיו הצנומות ספרים גדולים

כרסתניים מתוך הארון, סוחב ומוסיף כהנה וכהנה. הוא חיפש, עילעל, קרא, מילמל וחזר וחיפש. לאחר־מכן התחיל מתרוצץ בחדר מרוצה עצבנית כאילו מחפש מוצא בהגיונותיו, ואין. ושוב הוציא ספרים מן האצטבות. השולחן כמעט נשבר ממשא הספרים שנערמו עליו. הקרושניביצי קרא, עילעל וחיפש, ושוב רץ בחדר־בית־דין שלו לאורכו ולרוחבו.

רב העיירה עמד אצל הדלת כשראשו רכון. הוא פחד להביט בגביר. פניו של זה היו מאובנים כמי שמחכה לגזר דין של מיתה. הכול ראו בחוש, כי רבה של קרושניביץ נלחם כאן מלחמת־תנופה עם הדינים. והדברים בכי־רע. הדינים אינם מרפים מן היהודי המסכן, הם רוצים לעשותו תל־עולם.

פתאום סגר הקרושניביצי את כל הספרים הגדולים שהיו מוטלים בערבוביה על השולחן, נאנח מעומק לבו וניגש אל הרב.

"לא טוב, — גנח ר' אברהמ'לה המסכן, — אך שמע בקולי, סע לקוטנה אל ר' יהושע'לה." וכאן הוסיף לפתע בחומרה למדנית חריפה: "אם יגיד לך ר' יהושע'לה שזה פְּשׁר, אמור לו שיעיין בדברי התוספות במקום פלוני."

תפש הגביר, שתוספות אלו הם מלאך־המוות שלו, הגדול והרע שבמלאכי־מוות שלו; שכל אותם ספרים כרסתניים כבר מֻעדו מפני כוחו של הרב מקרושניביץ וכבר ניאותו להניח ליהודי המסכן שייצא חופשי מבין־ידיהם. לבסוף באו התוספות והתעקשו ואינן רוצות לוותר.

הגביר והרב נסעו בחפזון לקוטנה.

רב העיירה חזר וסיפר כל הסוגיה לפני ר' יהושע'לה, ואלו ר' יהושע'לה, עוד בטרם פילה הרב את דבריו, ומבלי להביט בספר מן הספרים — ר' יהושע'לה השיב מיד, בו־במקום: פְּשׁר הוא.

הגביר נתחַשׁק לו לצעוק־בקול מרוב שמחה וליפול לרגלי ר' יהושע'לה; אך הרב שלו התחיל לפתע להרחיש בשפתיו. הגביר ידע שאותן תוספות איומות עולות עתה על דל־שפתיו של הרב, ושהן־הן מלאך־המוות שלו, וחזקה עליהן שלא יוציאו את החלף שבידיהן אפילו כאן, במחיצת ר' יהושע'לה.

הרב החויר עוד יותר, זיעת־אֵימה כיסתה את מצחו. הוא פחד להביט בגביר ושוב עלה בנחיריו ניחוח הזפת של הגיהנום. או־כלום אפשר שמפני מורא הגביר יעלים מר' יהושע'לה מה שציוה עליו הקרושניביצי להגיד? בחיל־וברעדה הזכיר לפניו את עניין התוספות שבמקום פלוני.

ר' יהושע'לה לא גילה שום התפעלות והפליט מגיה־וביה דברים אלה:

"וכי מה הוא סבור, הרב מקרושניביץ, שאני איני יודע אותן תוספות היכן? ודאי שיודע אני עליהן על אותן תוספות, אך אין בכך כלום. הייי"ש כשר־וישר."

לא אַסַפֵּר כאן מה שהיה עתה בבית הגביר המאושר — הסעודות הגדולות, צלי האווזים השמנים, מיני המשקאות שנערכו על גבי השולחנות לכבוד הנס הגדול. ואך נתכוונתי לַסַפֵּר, כי משום־כך נסתכסכו שני גאוני פולין. הולכי־רכיל חסודים, למדניים, סיפרו לר׳ אברהמ׳לה, כי ר׳ יהושע׳לה קוטנר התבטא ביחס־לכבודו בקורט זלזול. תלמידי־חכמים, ככל בני־אדם שמקצועם רוחני, רגישים הם מאוד בשאלות כבוד שלהם. המעשה ביי״ש של הפרופי־נאטור, שר׳ יהושע׳לה קוטנר הכשירו חת־שתיים, בלא פלפולים הרבה ובלא התעמקות יתירה, הכה־גלים בכל רחבי פולין. ואולם בעת־ובעונה אחת החריפו היחסים בין שתי האכסניות של תורה, בין קוטנה לבין קרושניביץ.

יש להוסיף כאן, כי שני הגאונים כיסו על הטינה שבלבם והתנהגו איש באחיו בכבוד רב ובעדינות יתירה. כל השנים ביקשו להתפייס זע״ז והיו מוכנים להסתייע לשם־כך בכל ההזדמנויות. ואולם ׳עסקנים׳ שבקרב הלמדנים הוסיפו מפעם־לפעם שמן על מדורת הרכילויות. אך סוף כל סוף, בסמוך לפני חתונתו של אבי, נכרתה ברית השלום הגדולה ביניהם ורבה של קרושניביץ, הגאון ר׳ אברהמ׳לה, בא לחתונה כדי להטעים את יחסי הידידות שנתחדשו בין שני הגדולים.

פרק עשרים ואחד

שמחה גייגה הולך אל הרבניות. שבע׳לה פריבס בראש השולחן בין המחר־תנות. היהלומים באוזניה של שבע׳לה פריבס. שמחה גייגה ניטל אומץ־רוחו. הפריבסים. שמחה גייגה על־פני השדות הליליים. שבת־שלום, שבע׳לה פריבס! שמחה גייגה איננו יכול לישון. בוקר שבת בחצרו של שמחה גייגה. שמחה גייגה יוצא להשקות בהמותיו. בן־בקר המשתולל. חורבן הקפוטה שלו. בכיו המר של שמחה גייגה.

בשבת, כעלות השחר, מיד לאחר קריאת הגבר, הזדרז שמחה גייגה לקום ולצאת ממיטתו. ידע שמחה גייגה שהיום, בשבת־שבע־ברכות, תגיע החתונה הגדולה אל נקודת־השיא שלה וחויית החשיבות שיזכה לה היום תעלה על כל מה שהגיעו למן היום שלקחוהו למַסע־וארשה לקניית צרכי הכלה, עת גלוֶה שם כל הזמן לסבתא לאה ואכל כל אותם מאכלות במסעדתו של הקסלמאן. שמחה גייגה התרגל הרבה לכל מיני רבניות, עד כדי כך, שכמעט הרגיש את עצמו כשייך למשפחה הרבנית, הגם שמן הרבנים־עצמם היה נזהר להתרחק, ראשית, מפני שטף דיבורם, מפני ריח השטריימלים החריף, ומפני מלות לשון־קודש המשונות שהיו מתבלים בהן שיחתם. מלים אלו היו צורמות את אוזניו כעוקצין. שנית, הוא לא נשא חן בעיני הירשל נאמן. הירשל נאמן היה מגרשו בביטול. אף הוא היה שנוא על שמחה גייגה מפני ריח הקפוטות שלו. שמחה גייגה החליט להימצא רק בקרבתן של הרבניות, שהן נשאו לו פנים. ושמחה גייגה היה מרוצה. אשתו שרה־בינה לא שבעה עונג מכך. לא היה לה מושג על תשוקת־הייחוס המתוקה המכרסמת את לב שמחה שלה הזקן. אך־הופיעה שרה־בינה באופק מיד היה שמחה גייגה מתכעס, נועץ בה עיניו האדומות והבולטות, מצטעק בלא שום סיבה, ומקללה בקללות־איכרים גסות ביותר.

אמש, בליל־השבת, בשעת אמירת שבע־הברכות, שוב חש את עצמו שמחה גייגה עולה ועולה בסולם הנוצץ והבלתי־נראה, וכל־כך בזכות אשתו של ר׳ ישעיה פריבס, היא הגבירה שבע׳לה.

השמועות על הגביר היהודי ר׳ ישעיה פריבס מוארשה הגיעו לאוזני שמחה גייגה באוסמולין עוד בזמן שלא הכיר בעולמו אלא שדות, סוסים ופרות, אך המרחק שמן שמחה גייגה שמאחורי המחרשה או שברפת־הבהמות שלו, ועד לר׳ ישעיה פריבס בוארשה היה גדול כל־כך, שהשמועות הללו לא העמיקו־לחדור אצל שמחה גייגה, וכקולטן כן פולטן. אפילו כשהיה בוארשה במסע הקניות עדיין היה טרוד יתר על המידה עם סבתא לאה, עם כלי־

המילת שבחנויות ועם המסעדה של הקסלמאן. ואפילו שמע מסיחים בר׳ ישעיה פריבס בחנויות האריגים הגדולות שברחוב נאלבקי, או אצל אחת החייטות שהתפארה באוזני סבתא לאה כי תפרה בגד לאחד מבני משפחתו של פריבס, או אפילו כשישב על צלי־אווזים אצל הקסלמאן יחד עם יהודים וארשאיים שאף הם אהבו את המאכלים של הקסלמאן, והללו היו מזכירים, תוך כדי אכילה, את שמו של ר׳ ישעיה פריבס, — עדיין היו חלונות אלה גבוהים מדי בשביל שמחה גייגה, והשמועות זרות במידה יתירה. הן לא נקלטו במוחו הכפרי. חולשה אחת בלבד היתה לו: הייחוס הקוטנאי, סבתא לאה, החנויות הגדולות בנאלבקי ומסעדתו של הקסלמאן. דמיונו של שמחה גייגה היה מועט מדי ולבו צר מדי שיוכל להכיל רשמים רבים כל־כך. ואולם בימי החתונה האחרונים התרגל שמחה גייגה עד כדי כך אל כל מיני רבניות, שאפילו הרבנית־מקאליש היחסנית מכף־רגל ועד־ראש דיברה אתו, נזקקה לעזרתו ואף קראה לו בנדיבות: ר׳ שמחה. דבר זה עשה עליו כמובן רושם עצום.

אחר הקידוש הגדול אצל הגברים, כשהתחילה סעודת ליל־השבת של שבע־ברכות, מיד עקר עצמו שמחה גייגה מחדר הרבנים. על הסף פגע בו הירשל נאמן שכיבדו בכמה נזיפות־סילוקים בלשון־הקודש שאמנם נבצר משמחה גייגה להבינם אך עצם נעימתם אמרה לו בוז וביטול. שמחה גייגה פטר בניע־יד ועבר חיש לחדר הנשים. הוא התייצב בין השולחנות שהרבניות הסבו אצלם. הרבניות היו לבושות בשמלות־שבת שלהן. על השולחנות דלקו נרות־שבת הרבה, לרבות הפמוטים החדשים שניתנו ״מתנת־דרשה״ ושבהם הדליקה הכלה נרות־שבת לראשונה. תחילה ניסה שמחה גייגה לגעור ולזרז בקולו הגס את המלצרים שנשאו על מגשים ארוכים את דגי־השבת הריחניים. כמו־כן ניסה להשמיע בקול כמה מחידודי־נשים שלו, שעד כה היו מעוררים חיוך פה־ושם בקרב המחותנות. אולם שמחה גייגה הפסיק מיד והנמיך את קולו הכפרי. החידודים נשארו תקועים בגרונו. הוא תפס־בחוש, כי לא־זו האוירה השוררת כאן בחדר ואצל השולחנות.

היה זה בשל נוכחות הגבירה הגדולה מרת שבע׳לה פריבס, אשת ר׳ ישעיה פריבס.

הנשים והמחותנות המקושטות שוחחו בהנמכת קול. שמחה גייגה ראה־בעליל שאין שם לב אליו. עיני כולן היו נשואות לצד אחד, אצל ראש השולחן, שם, לא הרחק מן הכלה, בין הרבנית־מקאליש לבין סבתא פריבה — ישבה היא, שבע׳לה פריבס.

גם כאן היא ישבה כמו בובה, שבע׳לה פריבס. היא לבשה שמלת־משי שחורה באמרת־תחרים עדינה. אף הפאה־הנכרית שעל ראשה היתה מכוסה

בצעיף־מלמלה דוגמת גראַנדצה ספרדייה. באוזניה ריטטו שני עגילי־יהלום גדולים כשתי נקודות־אור חזקות. כסף הסכינים והמזלגות, ברק המנורות ולובן המפות שעל השולחנות החוירו לעומת אור היהלומים ההם. גם מחרוזת היהלומים שעל צוארי שבע׳לה הגבירה ניצנצה־יקרות מבין קפלי־השחור של שמלת־המשי.

בשחור הקפלים של שמלתה ובנגוהות יהלומיה ישבה שבע׳לה כסמל אורה מלכותית — רמבראנדטית — בקרב הרבניות המלובשות בשמלות־השבת שלהן ומקושטות בעדיי־זהב צנועים.

שבע׳לה פריבס כמעט ולא דיברה כלום, היא חייכה לעתים רחוקות בחיוך חרישי או נענעה קלילות בראשה. היהלומים שבאוזניה הבריקו על אחת־שבע כל־פעם ששבע׳לה היתה מנענעת בראשה ומחייכת. והנה נתחייכה שבע׳לה ברחבות והישירה פניה אל הרבנית־מקאליש. כל תסביכי־הייחוס התלקחו בלב הרבנית־מקאליש שעה שישבה אצל שבע׳לה פריבס, ומאוד רצתה להראות קבל־עם־ועדה מה רבה ידידותה ומקורבותה עם שבע׳לה פריבס, עוד משם, מוארשה, ושבעצם מדברת היא עם שבע׳לה פריבס כדבר אשה אל רעותה.

שמחה גייגה עמד כהמום. הוא ראה כי אין איש שועה אליו, והרבנית־מקאליש בודאי היתה מתנפרת לו.

אף שמחה גייגה הנה נמשכות עיניו האיכריות החכליליות להסתכל באותה אשה גוצה ונוצצת, שכולה משי ומרגליות, היושבת בראש שולחן הרבניות השבתיות. הוא הבחין באור הנרות שהוא כהה לעומת הנגוהות שבאוזני שבע׳לה ושבצוארון־המשי שלה. והוא ראה את שבע׳לה הטועמת אך בקצה המזלג מדגי־השבת הריחניים שלפניה. שמחה גייגה ראה־בחוש, שכל מאכלות־התהונה הנפלאים אינם לטעמה אלא מאכלי־חול בלבד. באוזניו הכבדות הכפריות נתפש עתה מחדש השם „פריבס", שקלטו במסעדת הקסלמאן, בחנויות האריגים של נאלבקי ואצל החייטות הוארשאיות שתפרו שמלות הכלה. עתה־זה ניצנץ במוחו האיכרי הכבד, שכל אותן רבניות־מסביב ואפילו הרבנית־מקאליש עדיין אינן השלב העליון בסולם־הייחוסין, אליו יכול הוא, פירוש שמחה גייגה, להגיע. עוד יש גבוה מזה ומופלא מזה בלאַבירינט הפלאי המפתה של הייחוס. מעל כל מנורות־השבת הסתכל שמחה גייגה בדיוקן זה של האשה השתקנית הדיסקרטית במשי וביהלומים, והנה עלתה מחשבה — כאילו טפחו על ראשו הכפרי ועוררוהו מתרדמה: הפריבסים!

בתחילה אמר שמחה גייגה לגשת אל שבע׳לה פריבס ולומר לה פשוט: שבת שלום. שבת שלום, שבע׳לה פריבס! — אך הוא לא זז ממקומו, אומץ

לבו נעלם, רגליו היו כבדות כאילו עמד על פי תהום. הוא ידע כי בעטיה של אשה גוצה זו אין איש שם לב אֵליו ובעטיה הנה הוא חוזר לאותם ימי עלטה שמלפני מסע־וארשה, ימי המחרשה, הרפתות, ימי עגלות־הזבל. שמחה גייגה הסתכל בשתי ידיו המגושמות העיקלות, בצפורניו שמתחתן נשקפה אדמת שדותיו השחורה. שמחה גייגה חש לפתע את כל פיגורו האיכרי, את כל המרחק שבינו לבין שבע׳לה פריבס והוא ידע כי הרבנית־מקאליש שעוד־אתמול קראה לו בנדיבות כזאת ר׳ שמחה, שוב לא תכירו כביכול.

שמחה גייגה שוטט כזר ומיותר בין השולחנות של מחותנות מרוחקות משבע׳לה פריבס. הוא עקף במורא את המקום בו ישבה היא, שבע׳לה. איש לא השגיח בו. הוא היה חרישי ומדוכדך. אפילו המגישים הסיחו דעתם ממנו.

כשיצא עם־לילה לאוסמולין מצא את עצמו מהלך לבדו בחשיכה. העשב הלח נתלחש מתחת למגפיו. האילנות רישרשו בעלטה. מעל השדות עלה ריח קציר השעורים. כלבים נבחו פה ושם במרחקים השקטים. שמחה גייגה צעד לבדו בליל התמוז. צעדיו היו כבדים וראשו מורכן. הוא ראה כל הזמן, במחשבותיו הנוגות, את שבע׳לה פריבס יושבת בראש השולחן בין כל הרבניות וכלי־הכסף, והנה כל המפות הצחורות וכל מנורות־השבת מתעממות לעומת שלהבות היהלומים שלה. ושמחה גייגה נעצר לפתע, כבעירפּוּל החושים, ושפתיו התחילו לוחשות באוזני ליל התמוז המנושב:

— שבת שלום, שבע׳לה פריבס...

הכוכבים ניצנצו במרום.

בבית, בחדרו השומם, הדליחה עששית־נפט. במיטה הכפרית הרחבה המוצעת בשפע כרים, מתחת לשמיכה גסה, שכבה שרה־בינה. היא חבשה שביס־לילה מרושל וישנה שנת־ישרים. פיה הרך וחסר־הצורה היה פתוח. היא נחרה בקול. שמחה גייגה נעמד אצל המיטה ונעץ באשה הנוחרת את עיני־האיכר החכליליות הכעסניות שלו. הוא הצריד כנגדה כמה קללות גסות. אחר חלץ את מגפיו, פשט את קפוטת־המשי והסיר את מכנסיו. אגב מטח קללות נוסף השתרע במיטה, אצל שרה־בינה.

בלילה ההוא לא עצם שמחה גייגה את עיניו. עם שחר השכים ויצא לחצר ביתו. השמש הפציעה והאדמה הפריחה לאֵטה באדמומית שחרית הרעננה. צפורים על אילנות התחילו נותנות קולן בשיר. האדמה היתה כולה בשמים וניחוחה עלה מעברים, פחול ורענן. מתוך לול העופות נשמעה קריאת תרנגולות, אווזים, ברווזים וברהודים. שמחה גייגה פתח לעופות והוציאם לחצר. התרנגולות התחילו משתוללות, מקרקרות בקול, ומחטטות באדמה. להקה של ברהודים לבנים ונקודים פשטה על פני החצר בטפיפה מלכותית. הם התנפחו, בידרו נוצותיהם, ניענעו במחרוזת פימתם האדומה ונהמו. גם

האווזים פשטו בצווחה על פני החצר. כשראו את שמחה גייגה עומד בקפוטת־משי שבתית — משום בלבול־הדעת לבש עם שחר את קפוטת־המשי — פשטו כמה אווזים גרגרות כנגדו וגיעגעו בשטף.

בתנועה מכאנית תפס שמחה גייגה שני דליי־עץ ומילא אותם מים מן הבאר. הלך להשקות את הבהמות.

פתח לרווחה את דלתות רפתו.

ריח חם של שחת ושל זבל עלה מן הרפת. הפרות שעמדו על אבוסן והעלו־גירה היטו צואריהן לעומתו והסתכלו בו בעיניהן הגדולות. שמחה נכנס לרפת ושני הדליים בידו. כשניגש אל הראשונה־בשורה והרים לעומתה את דלי המים הצוננים נשפה הפרה לתוך פרצופו את הבלה החמים, בנחיריה הגדולים, וליקקה ברוך את ידו המושטת. שמחה גייגה יצא, מילא את דלייו מים ושב והשקה את השנייה. הוא לא הרגיש כלל שהנה מהלך הוא בין הבהמות שלו בקפוטת־המשי השחורה החסידית.

את דלי המים האחרון הביא מן הבאר בשביל בן־הבקר שהיה קשור לאבוס מיוחד שהותקן מן־הצד. זה היה עדיין עול־בהמה פראי, שֶקֶצי לחלוטין; היה מנגח את הכל בקרניו, אפילו את הפרות היה מנגח כנגד עטינן המלא. על־כן לא יכלו להוציאו למרעה עם כל העדר, ושמחה גייגה נאלץ לשמרו כל הזמן ברפת, קשור לאבוס. רק מפני שמחה גייגה עצמו נכנע הפר, וכשהיה מלטפו על־עורפו הרי זה נושף עליו מנחיריו ואפילו מלקק את ידיו. עכשיו, עם שחרית שבתית זו, ניגש שמחה גייגה אל אבוסו ודלי מים בידו.

בן־הבקר פנה לעברו. הוא ראה את שמחה גייגה בקפוטת־המשי, והצטייר בעיניו זר ומשונה, כאילו לא זה מתמול־שלשום. לא הספיק שמחה גייגה להגיש את דלי המים אל פי הפר, וזה תקע את קרניו בקפוטת־המשי וקרע את חלקה הקדמי, כל־כולו, בתנופת חיה צעירה.

שמחה גייגה הסתכל בחורבן מתוך אֵימת־מוות. חֵלֶק קפוטה של־משי. הוא הניף את הדלי המלא, להטיחו בראש הבהמה, אך הדלי נשמט מידיו הרפויות והמים נשפכו על פני זבל הרפת. שמחה גייגה השיט מבטו סביב. הבהמות העלו־גירה מתוך שלוָה. משחזר והציץ בקפוטת־המשי הקלופה חשכו רואותיו. הוא הרגיש־בחוש כי במין־מלבוש כזה שוב לא יוכל לומר לה לשבע־לה פריבס: שבת שלום. שמחה גייגה פרץ בבכי גדול, ברפת, בקרב בהמותיו.

פרק עשרים ושניים

שני אחים משני אבות. גבורתו של הדוד שמעון־יוסף. הדוד שמעון־יוסף הוא בעל מזג טוב אלא שהוא מחלק סטירות־לחי. הדוד בונמל. אהבתו של הדוד שמעון־יוסף לדוד בונמל. רגשי האחריות הכבדים של הדוד בונמל כלפי היהודים. האדוק הגברתני ר׳ משה־טוביה סטאַניסלאַבר. מלחמתו של משה־טוביה ביצר־הרע. משה־טוביה המסכן איננו יכול להפטר מגבורתו. הנשים בבית משה־טוביה. הפחד מפני חילול־שבת. ריחו של גיהנום. שעטנז. מלבושים מאריג של יארמולקות. משה־טוביה מבשל עורות של נבלות. אשמדי ולילית. בחורבת לילית הטמאה. הדוד בונמל והיהודיה הפתיה. זכור בונמל, אתה מטיל־בקלף את כל העולמות! בפצוח הכינורות. הדוד בונמל רוקד בתחפושת של ׳דייטש׳. ״דייטשים כאלה עתידים להקביל פני המשיח בריקודם״.

שני אחים היו לסבתא לאה, הדוד שמעון־יוסף והדוד בונמל.

הם היו אחים מאֵם אחת, פירוש — שלושתם היו ילדיה של סבתא בִּלימָלה, משום שסבתא בלימלה נישאה לשלושה בעלים בזה אחר זה ושלושתם היו חסידים מובהקים ורבנים חשובים. סבתא לאה נולדה מן הבעל הראשון, הדוד שמעון־יוסף מן השני, והדוד בונמל מבעלה השלישי של בלימלה.

שני האחים האלה היו דומים לחלוטין איש לאביו, פירוש — ביניהם־הם לא היה שום צד של דמיון. הם אהבו זא״ז אהבה עזה והחשיבו זא״ז עד־מאוד, אך הן בדיוקן והן באופי היו השניים כאנשים זרים איש לרעהו, איש כאביו־שלו.

הדוד שמעון־יוסף היה יהודי בעל שיעור־קומה, כתפיים רחבות־רחבות וכרס ׳גבירית׳ נכבדה. ידיו גדולות ושעירות מאוד והן לא ידעו מנוחה. תמיד נטרדו במשהו, או שהדוד שמעון־יוסף היה מנפנף ומחייג בהן באויר כמַעשה־כנפיים. פניו היו גדולים ואדומים, חוטמו ארוך ומנוזל תמיד, ועיניו בהירות־מאירות וחייכניות. חוץ מזה גידל הדוד שמעון יוסף זקן־עבות אדום וסומר, שהיה כמעטר את פניו בשלהבות. זקנו של הדוד שמעון־יוסף עלה בשפע למלוא פניו ובשאר המקומות־כולם, — לחייו, צווארו, אוזניו, נחירי אפו המנוזלים, כַּספחת קוץ ודרדר. הדוד שמעון־יוסף היה מדבר בקול גס צרחני וחלול, כמתוך חבית ריקה, והיה הקול בוקע כאילו מכרסו. הוא דיבר וצחק בקול רם, במזג גועש, כששתי ידיו חגות מסביבו בלי הפוגות.

אף־על־פי שהדוד שמעון־יוסף היה חסיד נלהב, נכד לר׳ יצחק הוורקי, והוא עצמו יהודי תלמיד־חכם, בכל־זאת גם היה בו הרבה ממידת הטבעיות הבראשיתית, מַעשה אדם היער.

הכול חשבו את הדוד שמעון־יוסף כאיש זריז־וממולח. אף הוא־עצמו היה בעיניו זריז־וממולח עד־מאוד. הדוד שמעון־יוסף היה בטוח ביכולתו לתקן כל דבר, ואפילו מנגנוני שעונים. ואף־על־פי שהשעונים יצאו תמיד מתחת־ידיו בריסוק איברים, עד כי שום שען שבעולם שוב לא יכול למצוא להם תקנה, — הרי אין בכך כלום; הדוד שמעון־יוסף עדיין מקובל כזריז־וממולח עד־לאין־שיעור. נשבר כלי בביתו — מעולם לא מסרו לידי בעל מלאכה. בעצמו היה מתעסק בכך עד שמקלקלו לחלוטין. ובכל־זאת נשאר זריז־וממולח. כמו־כן לעולם היה קונה מציאות וכל עסקיו לא היו אלא קניית־מציאות ומעשי־נסים וכיו״ב. היה מתפאר, שהנה עוד מעט־והוא מסיע את עצמו עד פרוסיה, להביא משם מציאות ופליאות עין לא ראתה בפולין. כאן ימכרן חיש־קל בטבין־ותקילין. — ואף־על־פי־כן היה הדוד שמעון־יוסף כל־ימיו יהודי עני למדי על אף עליצותו, וזריז־וממולח בעיני כל המשפחה. הכול תמהו, מהיכן זריזות כזאת אצל אותה בריה יערית שעירה ומגוזלת. בעצם היה הדוד שמעון־יוסף, בכל טבעו הסוער והמשולהב, בעל מזג טוב באמת, אלא שידיו השעירות, הדרוכות־תמיד, נתקלו לעתים קרובות בפרצופות זולתו והן חילקו תכופות, וביד־רחבה, סטירות־לחי מהדהדות. וכל־כך, משני טעמים. ראשית, הדוד שמעון־יוסף לא היה מסוגל לשאת עוולה ומעולם היה מתעבר על ריב לא־לו. למראה כל עוולה היו ידיו המשמשניות קופצות מזדרזות, שבכל־אופן מוטב קודם־כל לחלק קצת מכות. כמו־כן היו זוכים לסטירות־לחי חסידים עזי־פנים ממחנות רבּיים זרים. אך שיער הדוד שמעון־יוסף בסברתו, שאותם חסידים עזפנים מדברים־סרה בוורקה, או אפילו רק מהרהרים בדברי־סרה שכאלה — מיד ידיו זעות ופותחות במלאכה, וסטירות־לחי מצלצלות לרוב. אפילו בשבתות, בדמדומי הסעודה־השלישית, היו ידיו נתקלות באותם חצופי־חסידים. לא־אחת היה עזפנים שכזה ממחנה היריבים יוצא מלפני הדוד שמעון־יוסף כשלחייו תפוחות כהלכה. האם בכדי נודע הדוד שמעון־יוסף כזריז־וממולח?

וכנגד־זה, חולשה אחת גדולה היתה לדוד שמעון־יוסף, היא אהבתו לאחיו, לדוד בונֶמל.

הדוד בונמל היה ממש היפוכו של הדוד שמעון־יוסף, שהרי נולד לאב אחר. הדוד בונמל לא היה גבה־קומה, להיפך, אפשר לומר קטן וגוץ, זקנו שחור ומקורזל, פניו חיוורים ביישניים, ועיניו שקטות, כשל צועני. הדוד בונמל היה ירא־שמים מוזר, שתקן, עניו ושפל־רוח. בכל עת ושעה היה בונמל לוחש תפילות או לומד תורה או משחיז את חלפיו ובודקם על פני צפורני אצבעותיו. מזמן שנבחר להיות שוחט אֵי בעיירה קטנה לא קיננה בלבו אלא דאגה אחת: שיהיו חלפיו מושחזים כהלכה, שלא תיעלם מעיניו

שום פגימה זעירה, ושלא יכשיל חס־ושלום עיירה של יהודים בשחיטה שאינה כשרה. כל־ימיו חרד לצפורנו זו שעליה היה בודק את חלפיו המושׂחזים, שתהיה גדולה למדי. הדוד בונמל נטרד כל־ימיו בהנויות יידישקייט, לעתים רחוקות שמעו אותו מוציא הגה מפיו, היה מהלך בעניוות בשולי דרכים ומעולם לא התגרה אפילו בזבוב. מעולם לא סרה מעליו עצבות של מרה־שחורה, בגודל הפחד שמא אין הוא יוצא ידי חובת־אדיקות. בעיקר מזמן שנתמַנה לשוחט שח הדוד בונמל כל־כולו בעול האחריות הפנימית שמעיקה עליו כביכול. הוא הסתכל בחשדנות הן בו־בעצמו, הן בצפורנו הגדולה ושטופת־הדם והן בחלפיו הנוצצים שהניחם בנרתיקי־עץ מיוחדים. הוא לא רחַש אֵמון לעצמו. שוחט וכוהן־גדול היינו־הך בעיניו, ודומה היה שתפקיד כזה, להיות אחראי לנפשותיהם של יהודים, הוא גדול מנשוא בשביל נשמה קטנה כזו של הדוד בונמל.

המרה־שחורה הדתית המופלגת של הדוד בונמל וחרדתו תמיד שמא ייכשל חו"ש בענייני יידישקייט, באו לו מאת חותנו, הוא משה־טוביה סטאַניסלובר.

משה־טוביה סטאַניסלובר היה יהודי פשוט, לאו־דוקא בן־תורה, אך גברתן אדיר, ממש עוקר הרים. משה־טוביה הסתדר על־נקלה עם עשרה גוים; ומצד שני היה אדוק־שבאדוקים, חרד מחשש עבירה קלה־שבקלות, ורואה את כוח־הגבורה שלו כמין פגע־רע מאת היצר־הרע. הרבה הצטער והתייסר מפני עצמו. יהודי — למה לו גבורה כזאת בלא עין־הרעה? התקנא קנאה יתירה בחסידים חולניים, בתלמידי־חכמים שרגליהם חלשות מלשאתם, המשתעלים ורוקקים ואינם מסוגלים להרים אפילו קנה־קש מעל האדמה. היה נותן כל הון־שבעולם ובלבד שיהא גם הוא יהודי־שבור בעל־מיחושים. הואיל וכך, היה משה־טוביה ממעֵט באכילה, טובל במקוואות קרות כדי להצטנן, וצם "תעניות" בזו אחר זו. אך כל אלה ללא הועיל. גבורתו היתה גדלה והולכת כנגד ה"תעניות" שלו, המקוואות הקרות ריענגו את עורו, וכל־כולו היה מוסיף בעוצמה ובבריאות. משה־טוביה הירבה לעיין בספרים כגון "קב הישר", "שבט מוסר", וכיו"ב, והיה יודע איזה מין משחָק מסוכן משחק 'הבעל־דבר' הערמומי עם יהודים יראי־שמים. הגויים בעיירה התייראו מפני גבורתו של משה־טוביה, ואלו הוא נעצב אל־לבו יותר ויותר והוסיף אדיקות על אדיקותו. פשוט לא הספיקו לו מצוות ב'שולחן ערוך'. משה־טוביה רדף ממש אחרי מצוות חדשות ואיסורים חדשים. וכנגד זה רדפו אחריו העבירות כמו זבובים רעים וטורדניים. הכל היה בבחינת עבירה אצל משה־טוביה, חוץ מן התפילה, הצום ונשיקת־מזוזה. ובעיקר היתה גבורתו הגויית מעיקה עליו בפנימיותו כמעשה דיבוק רחמנא־ליצלן. יהודי זה נלחם כל ימיו מלחמה מרה עם 'הבעל־דבר'.

קודם־כל היה משה־טוביה נזהר מלהסתכל בנשים, והיה מסלק מלפני־עיניו אפילו את זוגתו ואת בנותיו שלו, משום הסתכלות־באשה. הוא הפך את ביתו לגיהנום ממש, באדיקותו המופרזת, תלה מזוזות ענקיות על הדלתות והעמיד עביטים ונטלות בכל פינה, שיוכל ליטול־את־ידיו כל שעה ובכל מקום. מובן שהימים השחורים־ואיומים ביותר בביתו היו ימי־השבת. בשבתות היה משה־טוביה מפיץ במלוא הבית את כל המרה־השחורה ואת כל הפחדים שב׳קב הישר׳ ושאר ספרי־מוסר שקרא. מילתא זוטרתא, — חילול־שבת?! ומה אינו בגדר חילול־שבת אצל משה־טוביה? היה נובר בסיר ס, מחטט בזויות, היה זועק ומורט שערות ראשו: בכל פינה בביתו היו שדי חילול־השבת אורבים במזימות זדון. וכל־כמה שנזהר משה־טוביה מחילול השבת, כל־כמה שנאבק ונלחם — העלה חרס בידו. בשבת, בביתו של משה־טוביה, אסור היה להניע איבר, להתהלך, לקשור קשר, להתיר קשר, לרכוס בגד או לפתוח בגד, להשתעל או להתעטש, ובכלל אסור לנגוע בשום דבר. הכל ה״ה בבחינת טאבו מטיל אימה. בכל עוז גבורתו ולמרות אדיקותו דנעקשת — הנה בעניינים אלה הרגיש את־עצמו משה־טוביה חלוש עד־מאוד וחסר־אונים כתינוק. באמת־הדברים, נוח היה לו שיתענה־בצום חודש־ימים ויטבול במקוואות קרות כקרח — משיעמוד בעניין קשה ומייגע כשבת־פשרה. מובן מאליו כי שלושה־כוכבים במוצאי־שבת לא הספיקו למשה טוביה לשם הדלקת אור בביתו. במה שנוגע לענייני דת לא היה רוחש אמון אפילו לשמים. בכל מקום תמיד היה חושד שמא טומן לו ׳הבעל־דבר׳ פח ללכדו, לכבוש אותו, את משה־טוביה, ולהצמיתו באש־נצחים של הגיהנום. השמים היו צריכים להתכסות יפה־יפה בכוכבים כדי שמשה־טוביה ייאנח מעומק לבו ויצוה להדליק אור. ועדיין לא היה בטוח כל־צרכו אם לא הדליק נר בעיצומה של שבת.

לימים העלה משה־טוביה בסברתו ומצא ש׳הבעל־דבר׳ רוקח תבשיליו הטריפניים גם בענייני לבוש, כלומר שהוא מכשיל בחוטים של שעטנז, — ומכאן ואילך היה לבו של משה־טוביה מפרכס ודואג גם אודות התלבושת. סתם יהודי תופרים לו קפוטה אצל חייט, ומי־יודע אם לא גונב לתוכה חס־ושלום חוט של שעטנז. חייטים, קלי־עולם הם בדרך־כלל ואין הם נזהרים ביותר שלא להכשיל איש יהודי בעבירה חמורה. מה לעשות, איפוא? הרי אין משה־טוביה סטאניסלובר יכול להלך עירום ברחובות. הגיון המרה־שחורה הדאגני מצא רפואה גם למכה זו, פירוש: ידוע הדבר כי הבד של כיפות־היארמולקה אין כמוהו לפשרות, לאדיקות ולתום, וראיה לדבר: אין משתמשים בו אלא למלבושים שבקדושה, כגון יארמולקה, שטריימל ושקיקי טלית־ותפילין. גדולי־צדיקים חובשים יארמולקות לראשיהם. ומשה־טוביה

לא האריך בדיבורי־סרק והתחיל לובש רק בגדים עשויים מבד כשר של־יארמולקות. הוא ציוה כי יתפרו לו מכנסיים וקפוטות מבד של־יארמולקה. וזאת כמובן מחוץ ליארמולקה עצמה שמשה־טוביה ציוה לעשותה גדולה, שתהא עוטפת את ראשו כמו שק שחור ומבהיק ומוסיפה ומשתלשלת על מצחו הגברי. בעניין זה של שעטנז "סידר" משה־טוביה את השטן. אך היה זה נצחונו היחידי על 'הבעל־דבר'.

משה־טוביה היה אמיד למדי. אפשר לומר, נגיד. כך — ורק משום כך — היה יכול לגלות התנגדות־מה לעבירות האפלות והטמאות שאורבות ליהודי על כל צעד ושעל. בסטאניסלוב היה משה־טוביה בורסקי. היה פושט עוריותיהן של נבלות ומַרתיחָן בדודים גדולים על קליפות של אלונים. דודים מצחינים אלה שימשו לו מן־הסתם כמשל ודוגמה למתרחש בגיהנום לגבי יהודים שנכשלים בעבירות. בי־בורסקי יש בו באמת מַראה גיהנום. בי־בורסקי של משה־טוביה כיסה בריחותיו האיומים את מחצית העיר סטאניסלוב, ומשה־טוביה היה לזרא לשכניו לא רק בשל אדיקותו המופלגת אלא גם בשל מקצועו, ספק־תליין סָפק־שַמש־בגיהנום. כשהיה משה־טוביה עומד ביארמולקה הגדולה במכנסיו ובקפוטה העשויים בד כשר של־יארמולקה, עומד ומרתיח בדודים המצחינים את העורות הטמאים של פגרי־הבהמות — בלי שום ספק היה יוצא מכאן פחד גדול לא על היהודים שבחוץ בלבד, כי־אם אפילו על משה־טוביה עצמו. אֵימה זו הגבירה את צידקותו של משה־טוביה ואת מורא־גיהנום שלו. מובן מאליו שאף־כי לבש תמיד משה־טוביה בגדי קטיפה בלבד — הדבר לא היה ניכר כמעט, מפני זוהמת בורסקי שלו. כל מלבושיו היו מלאים כתמים אדומים של קליפות אלון ושל עורות הנבלות שהיה פושט ומרתיח. ולא עוד אלא שמלבושיו הכשרים שהיו עשויים צַמֶט־בלבד ספגו את ריחות־הפיגול של בורסקי ומשה־טוביה שתל את הריח הגיהנומי הזה בכל מקום לכתו ובואו, יחד עם העצבות והמרה־שחורה שלו, ומורא 'הבעל־דבר' הנצחי.

אל בית זה של אדיקות מופלגת שהכל בו מדוכא ומבוהל, אשר בנות־חנה מהלכות בו כמיני טומאות נוראות שמשה־טוביה מסלקן מלפניו, — נקלע הדוד בונמל הפריך כחתן, והוא עוֹל־ימים. הדוד בונמל היה בחור־ל חסידי חלוש, שחרחר וחינני, ומשה־טוביה הגברתן, האדוק והסגפני לקחו תיכף־ומיד לידיו החזקות והתחיל מאַיים עליו יומם ולילה בכל מוראות האדיקות היהודית. הוא השניא עליו את אשתו הצעירה וקרא באוזניו חזור־וקרוא את המעשיות הנוראות שב'קב הישר' ושאר ספרי־מוסר, וצייר לפניו את יצוע הכלולות כאילו הוא קן טומאה של אשמדי ולילית. ואם אמנם נגזר על יהודי שיכניס עצמו לאותו מקום, הרי דין הוא שיידע כי הוא נכנס לחורבה של־

אש כדי לקיים שם מצוה נוראה. ודין הוא שייזהר מכל תנועה מיותרת, שהרי חייו וקיום כל־העולמות מוטלים עתה על כף־המאזניים. הדוד בונמל, שערות ראשו סמרו מגודל האֵימה כשנגזר עליו בלילי־שבתות לבוא לשם, אל האשה זוגתו, השכובה בשביס־לילה שלה, באותו קן של מַזיקין, של אשמדי ולילית, בשביל לקיים מצוה דוקא עם האשה־החטא. כמה קשות ומסוכנות המצוות שהטילה התורה על אברך חלוש. איני יודע אם הסתכל פעם הדוד בונמל בפניה של אשתו. הוא רעד במחיצתה. מרות־שחורות של משה־טוביה נתלבשו בעוז בלבו הצעיר של הדוד בונמל. הדוד בונמל היה סמוך על שולחן חותנו כמה שנים והעמיד, מתוך אֵימה־ופחד, מניין הגון של ולָדות. לבסוף הכיר משה־טוביה לשמחת־לבו, כי בונמל לקה בבריאותו מחמת המקוואות הקרות, עד כדי כך ששוב לא יצלח ברוך־השם לשום מלאכה, חוץ מן השחיטה.

ואולם כאן התחיל משה־טוביה להפיח פחדים חדשים בדוד בונמל החלוש המבוהל. היהודי הגברתן בעל היארמולקה הגדולה וקפוטת־הצאֶמט המצחינה היה עומד על־גבי הדוד בונמל כשזה בודק חלָפיו על צפורנו הגדולה. משה־טוביה סטאניסלובר היה מתנענע גבוה מעל ראשו של בונמל, שומט את היארמולקה שלו בבכיה, ומתחנן לפני חתנו האומלל:

"זכור, בונמל, קיום כל־העולמות תלוי בך..."

ואף־על־פי־כן היו הדוד שמעון־יוסף, אחיו של הדוד בונמל, וסבתא בלימלה אמו של בונמל, טוענים כסדר, כי בכל תפוצות ישראל לא יימצא בעל־שמחה כבונמל־שיחיה.

והרי זה מַתמיה, לכאורה: בונמל — בעל שמחה? הכיצד יאמר כך על האברך החיווריני החלוש הרועד בלילי־שבתות כשהוא צריך לקיים מצוה באותה יהודיה פתיה, המפחד מפני חלָפיו ומפני התרנגולות והעגלים שהוא שוחטם ויהודים אוכלים על אחריותו־שלו, כיצד ייאמר כך על זה שתחת רגליו רועדת תמיד האדמה ובוער הגיהנום?

אך צריך היה לראות את הדוד בונמל בעת חתונה. פניו החיוורים המבוהלים היו נדלקים באש שמחה פנימית משהיו אוזניו קולטות פתיחתא של כינורות. כל הפחדים והייסורים שהועמסו עליו בבית משה־טוביה כאילו נשאַם הרוח. בונמל היה מרגיש כאילו הוקל־לו מעל נשמתו האדוקה, הנעצבת, וכאילו גם רגליו קלות יותר. הדוד בונמל היה ידוע כרקדן, ואמנם רקדן מופלא היה. בחתונות דומה כאילו צמחו לו כנפיים. היה שוכח את החלָפים שלו, שוכח את התרנגולות המתחבטות ומהמות בידיו כשניגש לשוחטן, ושוכח גם את אֵשו של גיהנום. עיני־צועני שלו נדלקות, והדוד בונמל יוצא במחול ה'קוזאק', עד שעולם־כולו כאילו מרחף מתחת לרגליו.

אך הדוד בונמל לא היה רוקד פכה־סתם, אלא תמיד ב'תחפושת', פירוש — היה מתחפש ל'דייטש' הוא יהודי־מאשכנז. את זקנו החסידי השחור היה מכסה במטפחת אדומה ואת מצחת כובע־הצאמט שלו מסובב לאחור. והיה נוטל שמיכה צבעונית, משחילה באבנט ומטילה על כתפיו כשכמייה של אשכנזי. בתלבושת שכזאת היה הדוד בונמל מרקד שעות על שעות מבלי להתייגע. המוזיקה צריכה היתה ללוותו כל הזמן. אחיו, הדוד שמעון־יוסף, ואמו, סבתא בלימלה, היו אומרים כי 'דייטש'ים — פירוש הדבר, שאשכנזים כאלה עתידים לרקד לקראת המשיח ולשמח לבם של צדיקים לעתיד־לבוא.

פרק עשרים ושלושה

מוצאי־שבת. שבת־המלכה נפרדת מעל היהודים. צדיקים ורבנים אוכלים מרקחת, שותים תה, מעשנים ציגרים ומקטרות. הדוד יקל מקבל ציגר מידי ר׳ ישעיה פריבס. ירחמיאל בולע את העשן. ר׳ יעקב אנגלמאן. הכליזמר מנגנים „שבוע טוב". נוח נאשלסקר מתאר בשיר את ימות המשיח. צדיקים רוקדים במעגל לכבוד החתן והכלה. ה„קוזאק" של הדוד בונמל. הנשים, הדודים הפשוטים ומנהל־המשק גונשארובסקי. רגליו של הדוד מרדכי־בר נמשכות למחול. „רקוד, המחותן!" הדוד מרדכי־בר רוקד עם הדוד בונמל. נגנו, כליזמרים! הצדיקים מסתכלים במרדכי־בר היהודי הפשוט ובריקודו עם נכדו של ר׳ יצחק הוורקי.

אחר ההבדלה, כשחזרו והדליקו כל האורות, הביאו המשמשים לקהל המחותנים תה חם וטרי, מרקחת ריחנית ופירות שונים. הרבנים והגבירים החשובים עדיין היו מסובים לשולחנות שעליהם נותרו שיירי הסעודה־השלישית, כשהמפות מלוכלכות בכתמי יין שנשפך בעלטת־הקודש של בין־השמשות. שלוה רגועה של מוצאי־שבת שררה בחדר, לאחר שהשבת המַחמירה נפרדה מעל היהודים לאור אבוקות ההבדלה ולריח קופסאות הבשמים המזרחיים. מכאן ואילך רשאים יהודים לעסוק שוב במלאכות של חול ולבם טוב עליהם יותר. ר׳ יהושע׳לה קוטנר שישב בראש השולחן בשטריימל השבתי, לימינו של החתן, הצית את מקטרו בהרחבת הדעת. לידו ישב הגאון מקרושניביץ, שמעולם לא קיטר, מפני ליקוי ריאותיו. עכשיו ישב ולגם בנעימות מכוס התה החם והחריף. ליד הקרושניביצי ישב רבה של קאליש ועישן — מעשה גבירים — ציגר כהוי של האַוַאנה, שנתכבד בו מאת ר׳ ישעיה פריבס. ליד הרב של קאליש ישב ר׳ ישעיה פריבס בקפוטה גבירית של־שיראים, במגבעת־צאַמט שלו בעלת מצחת־העיר, אף הוא עישן ציגר־האוואנה והסתכל על הציבור בהרחבת הדעת. משמאלו של החתן ישב ר׳ גרשון הניך הראדזיני וקיטר בליולקה רבּיית ארוכה. לידו — ר׳ יעקב אַנגלמאן, שאף־על־פי שגביר היה חבש שטריימל רבני מרופט ומצץ מקטרת המונית, כשל מלמדים. גם שאר הרבנים והמחותנים עישנו ציגרים ומקטרות, לגמוּ מכוסות הרותחין וטעמו מן המרקחת. הדוד יקל חבש שטריימל בלוי וקפוטת־משי קרועה. הוא ביקש וקיבל ציגר מאת ר׳ ישעיה פריבס. הדוד יקל עישן ברוב יישוב־הדעת את הציגר שנטל מידי ר׳ ישעיה פריבס, עצם את עיניו, כיוון־כוונות, ניענע בראשו ומגודל ההתפעלות והתענוג דומה כאילו התאפק מלפלוט את העשן. ציגר משל ר׳ ישעיה פריבס! מאחורי גבו

של הדוד יקל עמד חתנו ירחמיאל, שהיה משרבב את חוטמו כלפי פיו של הדוד יקל להתבסם מריח העשן שהדוד היסס לפלוט. ירחמיאל כמעט חייך מרוב פליאה והיה חוזר ואומר כל הזמן: אַ־אַ־אַ.

הכליזמרים נכנסו, לשם נגינת "שבוע טוב". אף נוח נאשלסקר נכנס עמם. הוא הציץ אל היושבים בראש השולחן, ומגודל יראת־הכבוד הוא חש, ארי־הבדחנים שכמותו, סמרמורת־קור בבשרו. אף־על־פי־כן — מי יכלא שירת בדחן? — לאחר שהכליזמרים סיימו "שבוע־טוב" שלהם השמיע נוח נאשלסקר שיר מופלא על מה שעתיד להתרחש בבתיהם של ישראל בימות־המשיח. שירו של נוח נאשלסקר הצליח סוף־סוף למשוך בת־צחוק נדיבה על שפתי המחותנים הגדולים. אחר־זה נתרחבה דעתו של נוח נאשלסקר והוא החל קורא בשמות הצדיקים הקדושים וגבירי פולין האדירים לקום מן השולחנות ולרקוד לכבוד שבת־מַלְכָּה היוצאת ולכבוד חתן־וכלה. השולחנות הוזזו והמחותנים הגדולים התחילו מופיעים אחד־אחד. היושבים התחילו מפנים מקום בחדר הגדול, המואר, הרחיקו את הכסאות והסיטו עצמם הצדה. אפילו הכליזמרים, שלא פסקו מנגינה, ואפילו נוח נאשלסקר הבדחן התכנסו בפינות. את מרחב האולם פינו למחותנים הגדולים שאחזו איש ביד רעהו והתכנסו במעגל. התזמורת ניגנה "אַ פרייליכס" והמחותנים נעו סחור־סחור מתונות וכבדות. גם ר' יהושע'לה קוטנר הניע את עצמו יחד עם שאר הצדיקים והגבירים ויד־ימינו אוחזת בחתן. היד השנייה של החתן היתה שרויה בידו של הרב מקאליש ה"נפש חיה". ידו של הרב מקאליש היתה שומה ביד הגאון הקרושניביצי, ואלו ידו של זה — ביד הגביר הגדול ר' ישעיה פריבס. יד־שמאלו של ר' יהושע'לה קוטנר אחזה ביד ר' גרשון הניך מראדזין, ואלו ליד ר' גרשון הניך כירכר ר' יעקב אַנגלמאן בשטריימל המרופט ובמקטרת ההמונית־המלמדית. כל הרבנים והמחותנים הצטרפו אל המעגל הנע, והמעגל הלך הלוך וגדל באולם המואר. התזמורת ניגנה. באמצע המעגל כירכר ודילג בשמחה הירשל נאמן בשבע־הקפוטות שלו. אפילו עינו השתומה חייכה, בעודו מצרף את קולו הרם הצרוד למנגינת הכליזמר. גם הדוד יקל היה מקפץ בהרחבת־דעת של שמחה באמצע מעגל המחותנים, בקפוטה הקרועה ובשטריימל הבלוי. הוא הפשיל ראשו, טילטלו אילך ואילך, בעוד הציגר שמאת ר' ישעיה פריבס נעוץ בין שיניו. גם הדוד שמעון־יוסף, במלוא רחבותו, רקד בתוך המעגל. הוא עמד סמוך מאוד לקפוטות של הירשל נאמן, רקע ברגליו וטילטל באויר את שתי ידיו הגדולות המגושמות.

לאחר שנתפזר מעגל המחותנים החשובים פתח הדוד בונמל בריקודו. הוא רקד כדרכו, מחופש ל"דייטש" — וריקודו ריקוד ה'קוזאק', את זקנו השחור החסידי הצניע בממחטה אדומה, את מצחת כובע־הצאמט הפשיל לאחוריו

ושמיכה צבעונית שהושחלה באבנט נהפכה אצלו לשכמייה. הדוד בונמל ריחף על פני הרצפה ודומה היה כאילו הנרות בנברשות־הכסף מרטטים בלהבותיהם, רוח הליל מנשבת חרישית מבעד לחלונות הפתוחים, האדמה נעשית קלה לכפות רגליו של הדוד בונמל ואף היא מתחילה מרחפת באויר. עיני הדוד שמעון־יוסף זהרו מרוב אהבה לאחיו. היה מוחא בכפותיו הגדולות השעירות ומזרז את הכליזמרים שלא יפסיקו מלנגן, ושאדרבה, יוסיפו עוז ועליצות. כל הרבנים הגדולים השעונים אל השולחנות מסביב, אפילו ר' יהושע'לה קוטנר והגאון הקרושניביצי ואפילו ר' ישעיה פריבס הגבירי־מרוחק, הסתכלו בחיוך־נדיבות ב'דייטש' הזה המשונה, הוא הדוד בונמל, נכדו של ר' יצחק הוורקי, שריקד "קוזאק" לכבוד חתן־וכלה ושעליו אמרה סבתא בלימלה, כי 'דייטש'ים כמוהו עתידים להקביל בריקודים את פני המשיח.

כל הדלתות שהובילו לאולם הגדול נתמלאו סקרנים. הכול רצו לראות את הדוד בונמל בריקודו. אפילו נשים נדחקו לראות. ואולם זריזי המסתכלים היו הדודים הכפריים הפשוטים, גיסיו של סבא ברוך. אף־על־פי שעכשיו היו כולם לבושים קפוטות משי חדשות וחובשים יארמולקות, עדיין הצטדדו מן המסובים ולא נדחקו למחיצתם של כל המחותנים הגדולים. הדודים הכפריים צבאו בפתחי האולם יחד עם הנשים והסתכלו. עמד שם הדוד אברהמקה עם הדודה רויזה, הדוד לייזר־יוסף עם הדודה טויבה, וראשון־לכולם עמד הדוד מרדכי־בר עם הדודה גינגדל המעוברת. גם מנהל־המשק גונשארובסקי עמד שם, יחד עם הדוד לייזר־יוסף. גונשארובסקי התהדר בזשופאן הפריצי שלו הישן כשבידו מקל־הטיולים היקר בעל גולת־הכסף, שנשארו לו לפליטה מעושרו שמלפנים. ביד הפנויה סילסל גונשארובסקי את קצות שפמו הארוך האצילי. אף הוא חייך בנדיבות והקיש במקלו על הרצפה לפי קצב המוזיקה וריקודו של הדוד בונמל.

המתוח שבכולם היה הדוד מרדכי־בר. הוא נדחק ויצא יותר ויותר מבין ציבור הנשים, עיניו נוצצו כעיני זאב, ורגליו אמרו לפרוץ אף הן בריקוד מסוער, כדרכו אי־אז בימות־השוק הססגוניים באוסמולין, כשהיה משתקע במחולות עם האיכרים ובנותיהם. הוא ראה את הדוד בונמל בריקודו, שמע את המוזיקה המוסיפה עוז ועליצות כשהדוד שמעון־יוסף רחב־הגרמים והשעיר מוחא כפיים גדולות ומגושמות בקצב פראי יותר ויותר. בקושי עמד הדוד מרדכי־בר על־מקומו. אך הוא לא העז לגשת, מפני מוראם של המחותנים החשובים ומפני סבא ברוך. גם קפוטת־המשי היתה מעיקה כנטל זר על איבריו, שנעשו קלים ורחפניים יותר ויותר.

לפתע הרגיש בו הדוד שמעון־יוסף. הדוד מרדכי־בר אינו יכול עוד לעמוד

במקום אחד, המחול סוחף אותו. הדוד שמעון־יוסף ניפנף כנגדו בידו השעירה ולפתע נצטעק בקולו העמוק, הכרסי, כשהמוזיקה מנגנת והולכת:

"מחותן — הרעים קולו של הדוד שמעון־יוסף במלוא חלל האולם — מה לך עומד שם, מחותן? בוא לרקוד, הֵנָה, בוא לרקוד!"

סבא ברוך גזשיוואטש החויר ורמז בלאט לדוד מרדכי־בר כי לא יזוז ממקומו. ואולם המלה "מחותן" ששמע הדוד מרדכי־בר יוצאת מפי אחד השייך למשפחת החתן החשובה, אחד מדודיו של החתן, כאילו שילחה אש בדמו, ורגליו התחילו נעות מאליהן. הוא שכח את פחיתות מעמדו ואף את מוראו של סבא ברוך הסיח מלבו. הכליזמרים החישו את קצב המנגינות העליזות והדוד מרדכי־בר חיכך כפות־ידיו בשמחה, כמעשה הירידים הסס־גוניים באוסמולין. הוא התחיל מרקד לאטו בקפוטת־המשי שלו. אך איבריו לא יכלו לשאת את משא הקפוטה השחורה והזרה. לפתע נתקלף הדוד מרדכי־בר מן המלבוש החסידי הארוך והטילו במחי על הדודה גינגדל המעוברת. הוא נשאר בכותונת ובמכנסיים, והיארמולקה של־צאמט היא לבדה מבהיקה על ראשו. עיניו הרשיפו ופניו האדימו מפני יצר השמחה שהיה מתגבר בו והולך. העולם נעלם מלפני עיניו. המוזיקה הריעה באוזניו ועיניו לא תפסו אלא את הדוד בונמל בלבד המרחף בחדר בריקודו. מרדכי־בר התחיל מוחא כפיו ברמה ורגליו נתפשקו, הוא ריקד כנגד הדוד בונמל כדרכם של איכרים בירידים של אוסמולין. גם הדוד שמעון־יוסף מחא כפיים ביתר־שאת וביתר־גאות וקולו הולך: רקוד, מחותן, רקוד, מחותן. — הדוד מרדכי־בר רקד בכותונת ובמכנסיים. הדוד בונמל הכיר בו והתחיל רוקד כנגדו. מיד פשטו ידיהם זה כנגד זה, כקוראים זה לזה. הם נאחזו איש בכתף רעהו והתחילו מרקדים טנדו. המוזיקה ניגנה. המחותנים החשובים קיטרו ליולקות שלהם, כמעשה ר' יהושע'לה קוטנר, חייכו נדיבות, והסתכלו ביהודי הפשוט ההוא, בדוד מרדכי־בר, הרוקד בכותונת ובמכנסיים לעומת נכדו של ר' יצחק הוורקי.

לאחר שנה ומחצית השנה נולדתי אני הקטן באוסמולסק, בחצר הפריצית של סבא ברוך גזשיואטש. מל אותי ר' משה־פנחס, מי שנתמנה אחר־כך להיות רב בקוטנה, והסנדק שלי היה ר' יהושע'לה קוטנר, הגאון הגדול.

ספר שני

שנות הילדות

פרק ראשון

אני בכיין מלידה. סבתא חיה כובשת פניה בכר ובוכה אף היא. שמחה גייגה מביא רועה חירש. פדיון־הבן הגדול. אני ממשיך לבכות. הדודה רויזה ותהלוכת הנשים הזקנות.

למן ימי חיי הראשונים הייתי ילד עצבני מאוד. שכבתי מכורבל בחיתולי ופי איננו פוסק מזעקות ובכי. הורי היו מבוהלים וחדלי־אונים. לא הועילו לה למינקת שלי הפרגיות הרכות ומיני המרק השמנים ומסופרים שסבתא חיה פיטמה אותה בהם, לפי תאבונה ויותר מתאבונה, כדי שתתברך בשפע חלב טוב ומתוק להיניקני. ה"שקצה" גדלה, פניה פרחו באדמומית של בריאות ושל שובע, וגופה השמין. אלא שכל שכרה זה יצא בהפסדה. משום שלילות שלמים נאלצה לשאת אותי על זרועותיה, לנענע את עריסתי ולשיר לי שירים. היו אלה שירים של אדמת לויוויטש. אפילו סבלנותה הטמומה הכפרית של אותה מינקת צעירה כמעט שפקעה. בלילות הארוכים ההם היתה הנערה נאנחת לעתים תוך כדי שירה, ומצטלבת. גם זה לא עזר. לא פסקתי לצעוק מתוך חיתולי ולבכות מרה.

סבתא חיה היתה פוכרת ידיה, מתוך יאוש ודכאון. היא טענה בלחישה, כשפניה מחוירים והולכים, שאני פולט ריאותי מרוב צעוק. בלילות, היתה אימה גדולה שורה עליה כל־אימת שהיתה שומעת קול בכיי גובר על צלילי שירתה של הנערה המנומנמת. סבתא חיה צירפה עצמה לבכיי כשהיא כובשת פניה בכר שלה, כדי שסבא ברוך לא ישמע אותה בוכה ויעור חלילה משנתו הבריאה הדשנה. וזכור־זכרה כל אותן שעות את ילדיה שמתו עליה בנעוריה.

סבתא חיה שלחה את שמחה גייגה אל צדיקים לבקש מהם סגולות, ומילאה את ידיו פדיונות הגונים. הסגולות לא הועילו הרבה. בא גם הרופא קנצקי מסאניק. האציל הזקן משש את בטני ורשם תרופות, אך פי לא פסק מן הבכיה. שמחה גייגה נעשה בינתיים איש־סודה של סבתא חיה בענייני סגולות ואמונות־טפלות; היא התחילה שולחת אותו למקומות־ממקומות שונים בשליחויות מעין אלו. לאחרונה נמלך שמחה גייגה בדעתו והביא אי־משם, מכפר נידח שמאחורי אוסמולסק, רועה־צאן זקן.

הרועה הזקן, גוי גבוה וצנום, בא אל הבית יחף ולבוש מעיל קרוע וטלוא. ריח כבשים עלה ממנו וריח שדות־מרעה וזבל. דבלולי זקן ארוכים ואפורים צמחו על סנטר־האיכרים הנפול שלו, וראשו — שעורו נקלף מחמת השמש — היה קרח ומלא חבורות. הרועה היה חירש במקצת מפני בדידותו התמידית בשדות. הוא בא בלויית כלב צהוב־זיפים ומרופט וידו אוחזת

בשוט ארוך שקצהו כרוך על גלימתו הטלואה. שמחה גייגה דיבר אליו בצעקה, בלשון איכרים, וצירף אֶל דבריו קללות איכריות גסות. הרועה ניענע ראשו כדרך החירשים והשיב תשובותיו בקול צעקה עמומה, כקול קריאותיו אל צאנו בדמי שדות־המרעה. תוך כדי שיחה היה הרועה מגלה את פיו החשוך, חסר השיניים. אחר־כך הוציא מעומקי כיס מעילו מספריים גדולים, שגוזזים בהם את הצאן, חתך מַטלית מן החיתולים שלי ושרפה בין עצי הבוסתן.

אולם, לנקודת־שיא בבכיי הגעתי ביום פדיון־הבן שלי. אביב היה. הפרדס כולו תפרחת לבנה, חמה וריחנית. שוב באו המרכבות מקוטנה. כל המשפחה המיוחסת מקוטנה באה. כל הדודות, כל בני־הדוד, כל הרבניות. סבתא לאה וסבתא פריבה. הדוד יקל וחתנו ירחמיאל. גם ר' יהושע'לה קוטנר בא לכבוד פדיון־הבן. סבא ברוך הריץ מרכבה פריצית לקוטנה לקחתו, והירשל נאמן המשמש ישב על דוכן הרכב כשכיסי הקפוטות שלו מלאים בקבוקי מים.

במרכבה של ר' יהושע'לה נסע גם כוהן מחשובי הכוהנים שבקוטנה, שמידיו עמדו לפדות אותי. היה זה חסיד זקן, מוותיקי קוצק; למדן גדול ויהודי עליז. גמגמן מופלג; ומלבד זה גם משתעל תמיד. היהודי היה עני ואביון, אף־על־פי שנתברך בפרנסות הרבה. הוא היה שדכן, בורר, סוחר בציציות ובאתרוגי ארץ־ישראל, וכוהן לצורך תינוקות שחייבים בפדיונם. כיצד יכול גמגמן שמשתעל להיות שדכן ובורר — זו שאלה לחוד, מכל־מקום כך היה הדבר. נוסף על כך — חוטם היה לו והוא גם כחול וגם אדום, והיה להוט מאוד לתת עינו בכוס ועל כל המשקאות ביפר את הטיפה־המרה.

סבא ברוך ציוה לערוך סעודה גדולה לכבוד פדיון־הבן. היתה זאת סעודה של דגים, של מנות בשר, של מיני־תבשילים ושל יין־אונגארן. נרות סטי־אַרין דלקו מסביב. הסבתות הכניסוני אל חדר הסעודה שרוּע על מגש של כסף. את מיטתי הציעו בצאמט, בשיראים ובמפות של־שבת, ואותי הידרו בתכשיטים של זהב ושל כסף. אני הוספתי לבכות מעל טס הכסף.

הכול חשבו כי לאחר שהכוהן הזקן, העליז והגמגמן, יפטור אותי מרשותו ויקח תמורתי חמישה קרבונים גדולים, — או־אז אירגע ואפסיק לבכות. אך גם זה לא הועיל. אחרי פדיון־הבן הוספתי לבכות לילות שלמים. סבתא חיה היתה בוכה אתי גם־יחד באֵימה ובדומיה כשהיא כובשת ראשה בכר. בניה שהלכו־לעולמם היו שבים אליה לילה־לילה בחלומותיה. השיקסה שרה שירי לויווטש ונשאה אותי על זרועותיה לאורך החדר ולרוחבו.

לעת גמר הפריחה של עצי הבוסתן לקחה הדודה רויזה את העניינים לידיה.

היא קלעה נר־שעוה ארוך וצהוב משיירי נרות־יום־הכיפורים שהתגלגלו במאחורי כיריים שלה. באחד הבקרים נזדמנה לאוסמולסק פמליה של כמה נשים זקנות. שמחה גייגה התקין מיני סגולות ושמנים שלחשו עליהם צדיקים ועירבבם בעשבים יבשים שקיבל מידי הגוי הזקן, רועה־הצאן. את הסממנים כולם שמו על מחבת. אחר־כך נתנו עליהם גחלים לוחשות. כשהתחילה המחבת קוטרת עשן, עם ריחות זרים ומשונים, הדליקה הדודה רויזה את נר יום־הכיפורים הארוך והצהוב. היא יצאה החוצה עם כל הנשים הזקנות ועם סבתא חיה. הרדיד הטורקי הבלוי היה תלוי לה על כתפה והציפור שעל שביסה רעדה. הדודה רויזה נשאה את נר יום־הכיפורים בידה ופסעה ראשונה. אחריה פסעה סבתא חיה ובידה המחבת העשנה. אחרי סבתא חיה פסעו הנשים הזקנות שבאו מכפר אוסמולין. תהלוכת הקשישות הקיפה את ה'חצר' הפריצית שבע פעמים. בשעת מעשה ציפצפה הדודה רויזה בקול של תרנגול כעוס:

"היכן דר הבכיין? היכן דר הבכיין?"

הנשים הזקנות, לרבות סבתא חיה, חזרו על דבריה בתמימות, בקול מונוטוני.

עצי הפרי בבוסתן עמדו בגמר פריחתם.

פרק שני

זכרונות מן העריסה. פרל מיניקתי. אותה שחרית קרה ומושלגת. תרנגולי־הודו מתנפחים על פני השלג.

כשאני רוצה לזכור מאורעות מאותם ימים קדומים — מימי הפריהיס־טוריה של האוטוביוגראפיה שלי כביכול — אֵיני נזכר אלא שלושה מומנטים בלבד. ואני מודה, שלושה מומנטים לגמרי לא חשובים. אֵיני יודע לא את השייכות שבין שלושת המאורעות לבין עצמם ולא את משמעותם לגבי דרך־חיי, גורלי ואופיי שלאחר־מכן. אניח זאת לפסיכואנאליטיקן, שיבוא ויגלה כאן את הפסיעות הראשונות בעיצוב אופיי, ואת המפתח לדברי ימַי ולצורת־דמותי. ראשית־כל זוכר אני מאותם ימים את הגלימה האדומה במשבצות־שחור שלבשתי בעת שהייתי עדיין זוחל על הרצפה כגור חיות. שנית זוכר אני את מיניקתי היהודית — את גופה הדשן ואת חזה הלבן הגדול, שהיה נגלה עלי מתוך קפלי שמלתה האדומה כמו שתי באֵרות־פלאים המרַוות אותי עדנים ורוגע. שמה היה פֶּרל. בהיותי ילד מגודל ביקרתי תכופות עם הורי בקוטנה. פרל כבר היתה נשואה לקצב קוטנאי ועמדה כל היום באיטליז. אך כל פעם שנודע לה כי אני בקוטנה היתה פורצת בקריאת שמחה פראית למטבחה של סבתא. היתה מתנפלת עלי לנשקני. בשרי סמַר מפחד מפני יהודיה פראית, עליזה וצעקנית זו, שהיתה קופצת עלי בשמחה היסטרית בזרועות פתוחות ומכריזה: הלא מינקתך אני! אני הינקתיך! — הייתי נמלט מפניה בבהלה.

הפחד המאוחר מפני מינקתי ההיסטרית עדיין עצור בעצמותי יחד עם שלוות־אושר של זכרון שדיה הלבנים.

מומנט שלישי זכור לי משחַר חיי: תמונת נוף. היא עומדת לנגד עיני בצלילות יתר; נדירים הם מראות־נוף שנשתמרו בלבי כמו זה: בוקר חורפי בכפר אוסמולסק.

אך־זה התחלתי אז ללכת ברגלי ואיני יודע מי הוציאני החוצה, וכיצד. אני זוכר את הדלת שנפתחה. השמש זרחה, צוננת. צמרמורות־קור ראשונות בחַיי חרשו את בשרי. היתה זו ההרגשה הנוראה של זרות וחספוס לעומת פינוקי החמימות שסובבוני עד אז, חמימות קירבתם של גופים אנושיים חיים; חמימות בית וחמימות כלי־המיטה. כאן, ב׳חוץ׳ החורפי הלא־רחים חשתי לראשונה בקיומה של ישות שהיא אדישה ביחסה אלי ואל טובתי. עוקציו של אותו בוקר־חורף קרחי נשכו את עורי, את עיני, וחיתכו כסכינים בנחירי. ובעֵת אחת עם אותו יחס עוין וחסר־התחשבות כלפי

הבחנתי אז לראשונה — כמדומני — ביפיפיותו של עולם. משום שאותו נוף של שחרית חורפית בבוסתן האוסמולסקי זכור לי יפה־יפה. זוכר אני את השלג הלבן הקפוא, שכיסה־הֵדֵק את פני הארץ במין חמימות קרחית וניצנץ בנגוהות של אור וקרח. לבנותו הצוננת מבושמת היתה. היה זה ריח של רעננות מופלאת; הוא שמור היטב בזכרוני. היה ריח השלגים כריח הקור וכריח השלוה הקורנת. עצי הבוסתן היו מכוסים בשלג ובאור, ואף ריחם עלה כריח הקור הרענן וכריח הכפור. דממה רבצה באויר, שמשית, צוננת וקפואה. זוכר אני קולות להקה של תרנגולי־הודו שהילכ על פני השלג הריחני המתולם, מתנפחים במיצעדם. היה זה הקול היחידי שנשמע על פני הדממה השלגית הלבנה והריחנית.

אני חייב להוסיף: עד היום, כשאני רואה שחרית קרחית ומושלגת של כפר, מיד עולים בזכרוני מבלי־משים אותם שלגים ראשונים שראיתים בשחר ילדותי. ונחירי אפי מתמלאים מרי־חות הציניה המופלאים של החורף האוסמולסקי.

סימני־חיבה ראשונים שגילו לי הורי — אֵיני זוכרם. אפשר שאצל הורים מאוד־צעירים אין הצורה שבה הם מַמחישים חיבתם לילדיהם מפותחת כל־צרכה. הילד איננו זוכה ליהנות ממנה במלוא השפע. על כן, כנראה, חלש גם הרושם שהיא מַטבעת בתינוק. פינוקם של בני־זקונים, אפשר שהוא נובע גם מן העובדה שאצל הורים באֵי־בימים מגיעה יכולת האהבה־לבנים למלוא בגרותה. היא נמסרת לילד בשפעת רגישותה וגיוונה. אצל הורים צעירים הרגשות הללו עדיין בוסר, לא־עסיסיים. עדיין לא נזדככו בנבכי הנפש, עדיין לא סיגלו להם לא צורה נכונה ולא ביטוי נכון. כוח־האהבה כמוהו כיין מובחר. ככל שהוא בשל יותר, מזוכך וישן יותר, כן יהא עשיר ורבגוני במבחר טעמו וניחוחו.

חוץ מזה עוד השפיעה בודאי העובדה שהיה קיים ניגוד חריף בין מזגֵי הורי. כפי שייאֶמר עוד להלן, השפיעה הניגודיות הרוחנית הזאת השפעה חשובה על התפתחות אופיי. היה זה הניגוד שבין שכלתנות חסרת־יצרים לבין יצריות חסרת רסן התבונה. הורי היו בעלי אופי ניגודי לחלוטין. אבי — עילוי אצילי מקוטנה, בעל כשרונות בלתי רגילים, התחנך באוירה של תורה וספרים. אדם שקט וענוותן. משהו היה בו מצער היתמות המצוי באופיים של אסופים, אף־על־פי שגם אֶבי לא־מעט פינקוהו בשנות ילדותו, הן סבתא לאה והן ר׳ יהושע׳לה קוטנר. ומהיכן אותו חוסר־ישע אורגאֲני שלו? משֶער אני: אותם לילות הבדידות שבילתה סבתא לאה העזובה בעליית־הגג שליד עזרת־הנשים בקוטנה ואותו ליל־הסתר־הדעת שסבא ר׳ משה׳ל היה שרוי בו שנים־על־שנים לא עברו על הילד שבעריסה בלא רשמים. דומה כי הם־הם שטבעו בו איזה עקבות כשל הרגשת יתמות מעיקה. עם חלב־האם ינק אבי מסבתא לאה גם את אצילותה הוורקאֵית, גם את כמיהתה הכוססת ליופי שלא הושג, גם את מחשבותיה הקודרות וגם את פחדיה. ילדיהם של הורים חולים יש בהם הרבה רגשי נחיתות. תמיד הם יראים מפני הגורל. הם משלימים מלכתחילה עם מין אזלת־יד אילמת. אבי השקט והאצילי שהיה למדן גדול ואדם בעל מחשבות נאורות וביקורתיות לא־מעט, היה שרוי כל־ימיו באותו דכאון דיסקרטי שאינ־טלקטואלים רפי־רצון וחדלי־מַעש מוציאים בו שנותיהם. היה דומה, תמיד, כאילו הוא מפחד מפני רפיון עצמו. בעודו רך־בשנים נקלע לכפר, לבין יהודים פשוטים, בריאים וחסוני־אופי. יהודים אלה היו להם אַך־מעט מַחזקות לגבי ספרים ובתי־מדרשות, והרבה עיסוקים בענייני פרות, סוסים, איכרים וקרקעות. יהודים אשר ידיהם החזקות למודות־היגע עזרו להם להשיג את חפצם כפי

שגאָה בקרבם. יהודים שעבדו עבודה קשה, עבודה פיזית. יהודים שנאבקו־עם־התנאַים, כמה־שאומרים, ורק בזכות עמלם הקשה השיגו את לחמם. יהודים פשוטים יצריים. גלויים כמו בוקר־אור. יהודים אשר בחדוותם היו מגלגלים רעמי צחוק כאשדות־נהר על טחנות־המים ובמצוקתם היו מיללים ומתייפחים כנשים. בעולם זה של מעשיות בלא חכמה־יתירה נעשה אבי חרישי ורפה־ידיים יותר ויותר. הוא הרגיש את עצמו כעלה נידף ברוח בלתי־מצויה. חדלון־אונים נעשה כמין סיסמת חיים אצל אבי. אלא שהוא חיבב את היהודים האלה, ובפנימיות לבו גם התקנא בהם בשל חוסן תמי־מותם. ואלו הוא־עצמו עמד אין־אונים לנוכח משחקם חסר־הרחמים של ניגודים פסיכיים. ומן־הנמנע שתהיה־לו־תקומה כנגדם, מאחר שמעולם לא ניסה להתייצב־בשער, להטיל אַף את משקל דעתו ורצונו שלו על כפות מאזני החיים.

בודאי היו אלו נטיות פסיכיות פנימיות שעיצבו בטראגיות כה עמוקה את הענוותנות האצילית וחדלת־המעש של אופיו. נדיר הוא — כפי שקרה אצל אבי — שתנאי החיים האובייקטיביים יצטרפו לתכונות פסיכיות שמלידה ולמידות שעוצבו בילדות הקדומה. בטראגיות הנפשית של חייו, היה אבי קרבן הן לנטיות נפש שלו והן לתנאי חייו האובייקטיביים.

נפלא הדבר! — ועלַי להדגיש זאת שוב ושוב: כל אותם דודים ודודות אוסמולסקיים פשוטים ורבי־פעלים הלא שימשו כאות־אַזהרה תמיד, memento mori, לחדלון־המַעש הנואַש שלו. שלא־מדעתם, אך בעצם היותם, מבחינה מעשית וגם מבחינה פסיכית, דומה כי פירנסו במידה רבה את הרגשת הבדידות שלו. מזגם המנוגד למזגו הוא שגרם לכך, ואף־על־פי־כן התייחס אבי אל היהודים האלה באהבת־צנועים בלתי־רגילה. הוא, הבעל־שכל האינטלקטואלי, ה'עילוי' מבית ר' יהושע'לה קוטנר, האיש שדיבורו נשמע בלחש, בענווה המיוחדת לתלמידי־חכמים, התייחס ברוב אהבה אינטימית ואפילו במידת הערצה פנימית אל הדודים הפשוטים שבאוסמולסק, היהודים גלויי־הלב־לתאבון העוברים בקלות מרגשות למעשים. כן, הוא אהב אותם. ממש כשם שאהב את הדר הטבע. לעתים רחוקות נזדמן לי לראות תלמיד־חכם שידע, כמו אַבי, לאהוב את חמדות הטבע בפשטות כל־כך, באהבה בלתי אמצעית ודיסקרטית כל־כך. גם בטבע חיפש בעצם את בדידותו הנפשית. זכורני — מאוחר יותר, בכפר דלוטוב, היה אבי יוצא לבדו ליערות. על פני דלוטוב (כפי שעוד יסופר להלן) השתרעו יערות פולניים גדולים, קדומים וחשוכים. ליערות אלה היה אבי יוצא ומבלה בחיקם שעות על־שעות. הוא, אדם טראגי בבדידותו, מן־הסתם הרגיש את עצמו בטוב באפלוליתם של יערות דלוטוב המרשרשים. לבו יצא לכל מיני בדידות.

אמי היתה היפוכו הקיצוני ביותר של אבי. באמת, לא קל לאדם לכתוב אודות הוריו. בעיקר עכשיו, בימים שאני כותב שורותי אלו, בנובמבר, שנת 1942, בניו־יורק. שמועות איומות מגיעות מפולין ומוארשה. בשעה שאני כותב את השורות האלו — מי־יודע אם לא נשחטו הורי האומללים על־ידי רוצחיו של היטלר ואם לא מתו על קידוש־השם, יחד עם יהודים זולתם? כיצד יוכל הקולמוס לנתח ברגעים כאלה, ניתוח פסיכולוגי, את הקרובים ביותר, את טבע ההורים שעשו שנות חייהם האחרונות בגיטו וארשה. שמא פשטו צוארם לסכינים של התליינים השטניים וקידשו את השם במותם! ואני אכלתי וישנתי להנאתי באמריקה. בעת שהבכי חונק בגרון והשערות מַלבינות מצער — האפשר לכתוב פורטרטים פסיכולוגיים של הורים שאולי כבר קדושים הם, יהודים מקדשי־השם?

קורא יקר, אתה שעתידים לבוא לפניך, אֵי פעם, לקריאה, עלים אלה שאני כותבם לזכר יהודי פולין המופלאים, הקדושים, — סלח־נא לי. —

אמי היתה היפוכו הגמור של אבי. בפנימיותה היתה גם היא יצר־צרוף, ככל בני המשפחה האוסמולסקית. היא ידעה אך־מעט על הפיקפוקים והספקנות של השכל ולא ידעה ולא־כלום על חולשותיו. גישה אחת בלבד היתה לה אֶל העולם: עמדת רצונה האינסטינקטיבי. קשה לי באמת לקבוע אם היתה אמי טובה או רעה, פיקחת או פתיה. כל התכונות האלו כמעט לא היו שייכות לחשבון־האופי שלה. היא היתה בת־יחידה מפונקת, שנותרה לבדה בחיים משורה שלימה של ילדים שהלכו־לעולמם. הוריה לא פסקו מלדאוג לה בחיל־ורעדה. בשנות נעוריה ניתנו לה כל משאלותיה בן־רגע. מזג־אופי כזה שבו היצר שולט על התבונה, — על נקלה יכול להיתפס למין דעה כזאת: לא רק להורי החרדים־לי אני משמש נקודת־מרכז, אלא לכל העולם כולו. העולם — עומד ומצפה לקאפריזות שלי. הוא לא יעז, העולם, להתנגד לרצוני. בכל אני צריך להצליח והכל צריך להסתדר בהתאם לרצוני. — דעה כזאת מהווה ניגוד קוטבי ביותר להשקפות אבי. אבי היה מקבל כל הצלחה של מה־בכך כמין מתנה. פשוט לא רצה להאמין כי העולם הקשה הזועם נהג עמו לפתע לפנים משורת־הדין. אין זאת אלא שעוד יתחרט 'העולם' ויחזור־בו? נוסף על כך — אמי גדלה בכפר נידח. הכול פינקוה. בת־יחידה היתה ל'פריץ'.

בין שני עולמות מנוגדים כל־כך הן בנוגע למזגם הרוחני והן בנוגע לרמתם האינטלקטואלית לא יכלה לשרור, בעצם, הארמוניה של־ממש. היו אלו שתי אטמוספירות־חיים שונות, שלא יכלו לאצול זו לזו לא האֶרה ולא חמימות. ממילא לא היה כאן מקום גם לאותה אהבה הארמונית רגועה שתינוק צריך לקולטה בנשמתו הצעירה כאחד האלמנטים לאוצר הזכירה.

פרק רביעי

סבא ברוך. אהבתו אותי. סבא ברוך יוצא אתי לטייל בין הצפצפות. סיפורי־קבצנים שלו. בין הצאן. מנהל־המשק גונשארובסקי. זהב שקיעות. "ברוגז" עם סבא ברוך ואימי שלי. אני נרעב, תוך כדי טיול בשדות. פת קבצנים. רפאל השמש. חויותיו. "אחר־כך הרגשתי רעב מציק". הדודה רחל. הדוד דויד הטומטום. הדוד דויד שותק ומזכה אותי בתפוח אדום.

אהבה גדולה אלי — זו הזכורה לי והשמורה בלבי כרגש של עדנה ושל חום — היתה אהבתו של סבא ברוך.

מי שהכיר את סבא ברוך מרחוק ובאופן שטחי, היה מתקשה לשער שקיננו בו רגשות שכאלה כלפי תינוק. סבא ברוך היה יהודי נמוך־קומה ומוצק, מסורבל קצת, בעל זקן אדום ופנים משולהבים תמיד. הוא עישן תמיד סיגריות זולות שעטפוהו־סביב באויר חריף־ריח ומריר. דומה היה כאילו רוגז תמיד, משום שדיבורו בקול רם. וכמו־כן, תכונה היתה בו שעל כל דבר של מה־בכך היה מזדעק בזעם. וכי במי לא גער? ראשית־כל היה כמובן נווף בסבתא חיה ובדוד לייזר־יוסף, ומלבדם — באיכרים, בשכירים שבאחוזת אוסמולסק, ובמי לא? סבא ברוך יהודי כפרי היה ובילה כל ימיו בשדות וביערים; הוא דיבר בקול רם כדרך כל האיכרים. כשהיה זועק, קולו נשמע על פני מחצית האחוזה באוסמולסק. ואולם איש לא התפעל מצעקותיו של סבא ברוך. להיפך: בין יהודים ובין לא־יהודים תמימי־דעים היו בכך כי סבא ברוך, לאחר שהוא שופך זעמו בזעקות, נעשה רך־כחמאה ואפשר להשיג ממנו כל דבר. אנשים שנצטרכו לסבא ברוך חיכו שיכלה חמתו בצעקות עד־תומה, וידעו שלאחר־מכן עתידה השמש שתצא מבין העננים ולבו הנדיבי העממי של סבא ברוך ייפתח לרווחה.

יהודי נפלא ובלתי־אמצעי זה שרגיל היה לכלכל רגשותיו בצעקה גדולה על פני מרחקי יערות, גילה כלַפי אהבה עדינה ואינטימית שקשה לתארה. זו עדיין שמורה בלבי כאחד מזכרונותי היקרים ביותר. באהבתו־אותי היה יהודי אדמוני ומסורבל זה נהפך פשוט לילד. היה בו כשרון מופלא לסלול לעצמו דרך אל נשמתו של תינוק ולפתוח שעריה. תמיהני גם־אני — מהיכן תכונות שכאלו אצלו, שהיה חי חיים קשים ואכזריים, שזכה לנכסיו בעמל וביגיעה רבה, שבילה את ימיו בנסיעה על פני יערות פולין ובצעקות שהיה מטיח על האיכרים שכיריו. איש לא סיפר לי מעשיות בימי־ילדותי חוץ מסבא ברוך. אבי היה איש־השכל. חיבתו היתה נתונה לתורת האלגברה ול"מורה נבוכים" או אפילו לרומאנים בעלי אידיאה מסוימת ובעלי מוסר־

השפל. סיפורי־עם פשוטים, תמימים, לא ידע את טעמם. אמי לא היה כוח־הביטוי שלה מפותח ביותר. שניהם, כלומר הורי, חָסרו בניגודיות הפסיכית שביניהם את הגישה הבלתי־אמצעית אל ילדם. לעומת־זאת היה סבא ברוך גדוש במעשיות; ודוקא מעשיות שהיה בהן כדי לכבוש נשמתו של ילד ולהקסימה. סבא ברוך עצמו היה כל־ימיו קורא סיפורי־מעשיות וידע למסור את תוכנם בכל החן והתמימות והאמונה העממית. כמו־כן היה סבא ברוך "יוצר" ומאלתר סיפורים חדשים למעני, כשסיפורי־המעשיות שקרא שוב לא הספיקו כדי לחזור־ולחזור עליהם. ימים שלמים — כל־אֵימת שהיתה שעתו של סבא ברוך פנויה — לא הייתי שֹבע־ונלאה מלהאזין לסיפוריו. סבא ברוך ידע־יפה להכנס בעדינות לתוך מלכות הפאנטסיה הילדותית ולעורר את כוחותיה ואת מקורותיה. הוא היה לוקחני אל מיטתו עם שחר. הכרים כבר היו רוויים ריח עשן מר וחריף של סיגריות זולות שהספיק לעשן למשעת הזריחה. הייתי שוכב בעשן הזה וסבא ברוך מתחיל לספר מעשיותיו. הוא היה מחבר אותם לאלתר, לפי נוסח סיפורי־האגדה העממיים. מעשה בשני אחים, אחד מהם עשיר ושני עני, או אחד מהם חכם ושני טיפש, או מעשיות במלכים ובקבצנים או בבנות־מלכים ומכשפות.

אחר־הצהריים, כשהיתה שעתו של סבא ברוך פנויה, היה מוציאני לטיול. באוסמולסק עברה דרך פולנית ישנה. היא הובילה, צרה ומכוסת חולות, אל הכפר סטאַרופוליה. סמוך מאוד לדרך צמחו צפצפות גבוהות, קשישות. אחדות מהן כבר נידלדלו מרוב זיקנה. אחרות עמדו מבוקעות מפני הרעמים שפגעו בהן. הצפצפות דומות היו כמיני נכים ישישים ומשונים מימות־עולם. עפאי־זיקנה שלהן הוריקו לעת קיץ עלוָה דלילה. העלים שעל ענפיהם המסוקסים דומים היו כשיניים בודדות מיותמות בפיו הנפול של ישיש. באמצע הדרך, משהרחיקו לצעוד בה, עמד צלב. גם הצלב דומה היה כאחת הצפצפות הזקנות. הוא היה שבור־למחצה, כפוף קומה ומכוסה אזוב שהשחיר מרוב ימים. על חוּרבת עֵץ זה היה תלוי האֵל העירום הצלוב, אֵל של פח מוחלד שעדיין נשתמרו עליו סימנים של צבע שנשטף בגשמים, שנישא ברוח, ושנצרב בלהט החמה. פניה המחוקים־למחצה של דמות איקונין פרימיטיבית ומוחלדת זו היו ניבטים־מַטה בארשת של זרות ושל בדידות, כאילו מעבר לזמנים רחוקים, שעברו ובטלו מן העולם.

אל דרך רומאנטית ועזובה זו היה סבא ברוך מוציאני לטייל. בשעת הטיול, בדממת השדות האוסמולסקיים, היה סבא מספר לי סיפורים על אחים טובים ורעים, על קבצנים נעים־ונדים הניבטים אל עולמנו בעיניים של עמקות ושל מַחשך, האוהבים ילדים טובים וחוטפים ילדים רעים לתוך תרמיליהם וסוחבים אותם הרחק אל מקום שגשמים ורוחות יוצאים משם.

בדרך־סטאַרופוליה, מאחורי הצפצפות הזקנות, היו בורות, בורות חשוכים שאיש לא כיסה עליהם ושעשבים ושיחים צמחו עליהם מסביב. עומק הבורות ביצבץ במלוא חשפתו מתוך הירקוּת שצימחה במקום. סבא ברוך סיפר שבאותם בורות אפלים דרים הקבצנים הזקנים בעלי התרמילים העמוקים. ילדים אסור להם ללכת שמה, פן יעירו חלילה את הקבצנים שאפשר ישנים הם בחשיכה, מתחת לעשבים. הקבצנים עלולים להתרגז ולחטוף אותם לתוך תרמיליהם. פחדתי, אך דמיוני השתלהב עזות וסקרנות, כתפרחַת הגן. המעשיות של סבא אוירו־להפליא על־ידי אוירת הדרך הזאת והנוף שהוליכני בו.

ופעמים היה סבא ברוך מספר לי מעשיות על רועי־צאן השרויים בבדידות תמיד באַפסי שדות ויודעים לדבר עם הכבשים. הוא סיפר על הרועים אשר בחומש וב"צאינה וראינה" ותוך כדי סיפור היה מהלך אתי בשדות, במקומות שעדרי צאנו רעו שם. סבא ברוך היו לו באוסמולסק אלפי ראשי צאן. בדרכנו אל המרעה היינו שומעים מרחוק פעייתם של כבשים לאין־ספור. דומים היו בתנועתם על פני השדות כגלי ים אפורים. משנכנסנו לבין הצאן תקפה אותנו חמימות נפלאה. ריח צאן וריח אדמה עלה מסביב. הרועה וינצנטי, איכר גבה־קומה ובעל שפם שחור שירד לעברי סנטרו, יצא לקראתנו. גם כלבו הצהוב יצא במרוצה מבין הכבשים, התקרב אלי בידידות והתחיל מריח את רגלי. סבא ברוך והרועה וינצנטי נכנסו לתוך החמימות הריחנית של הצאן. כבשים פוֹעים על פני השדות נדמו בעיני כאילו שדות פוֹעים באפרוריתם, כשעדרי הצאן מחַיים אותם מסביב.

הרועה הוציא אלי טלה מעדרו. חיבקתי אותו בידי הקטנות והצמדתי פני אל צמרו החם, המתוק והריחני. והנה גם בימים אלה — ואפשר, שוב זכרון מימי הילדוּת כאן — כל פעם שאני רואה שדה תבואה לאחר קציר אני חש בי בעליל את ריחו החם והמגרה של הטלה הקטן שסבא הניחו בזרועותי, כאילו לבטא בזה רגש של עדנה אמהית שופעת, עדנת אדמה, שופעת חמימות.

לעתים הוציאני סבא ברוך לטיול שלפנות־ערב. השמש שקעה. מן השדות בקעה ועלתה חמימותו הבשלה של הערב הקיצי. עדרי הצאן שבו מן המרעה. דרך־סטארופוליה שבין עצי הצפצפה היתה כולה אבק ריחני ופעיות של כבשים מפני עדרי הצאן השבים מן המרעה. על פני שמי המַערב דלקו עננים זעירים. השמש שפכה את זהבה הכהה על פני דרך־סטארופוליה החוֹלית, על עצי הצפצפה הבקועים ועל האבק אשר תימר הצאן. פעמון הכנסייה של אוסמולסק צילצל הרחק והצאן הלבינו ופעו אֵי־מלב ענן־האבק האפלולי המוזהב. כל אלו תמונות מפליאות של עצבות, של מתיקות

ושל זהב, של עדרי צאן השבים אל ביתם עם שקיעת־החמה על פני דרך־סטארופוליה עדיין שמורות בלבי.

עם ערב היה סבא ברוך חוזר אתי הביתה כשידי הילדותית אחוזה בכפו הגדולה המחוספסת־מעמל. תמיד מצא סבא ברוך את האופן הנכון בשביל לדבר אלי ולספר לי משהו. אותה שעה שבו גם האיכרים לבתיהם מעבודתם בשדות. סוסים וצמדי שוורים הלכו לפניהם, והם עצמם — מחרשתם וכלי־מלאכתם בידיהם. לפעמים היינו נפגשים במנהל־המשק גונשארובסקי. היה שב לביתו ברכיבה על סוס פריצי אפור. כלבו הזקן טרזור היה רץ אחריו. גונשארובסקי היה מברך את סבא בידידות מעל גבי סוסו. השליאכטשיץ הזקן מסלסל קצות שפמו ומשיח עם סבא. לעתים היה גונשארובסקי מושכני לאוכף סוסו ורוכב אתי מתונות, תוך כדי שיחה עם סבא ברוך שהיה מפסיע לצד הרוכבים.

כך נקשרו שנות ילדותי, באהבה לבבית, אל סבא ברוך ואל מעשיותיו שנזרעו עמוק בנשמתי. עבודותי הספרותיות הראשונות — משעה שלמדתי להחזיק עט ביד — לא עסקו אלא בכיתבוב אותם סיפורי־מעשיות שסבא ברוך 'המציאם' למעני. עד יום הבר־מצווה שלי לא ידעתי הנאה גדולה יותר מאשר שכיבה שחרית במיטתו של סבא ברוך, בתוך הענן החריף והמר של הסיגריות הזולות שלו, והאזנה לסיפוריו. הוא היה חברי הראשון. וברצוני להוסיף, כי לעתים קרובות מאוד קרה ש"התקוטטנו" — כלומר, אני עם סבא ברוך. בשעת רוגזה הייתי מאיים עליו לעקור במו־ידי את כל האילנות שביערותיו. לא יהיו לו יותר יערות — וכדאי לו שיווכח־לדעת שאין לזלזל בשכמותי. סבא ברוך היה משים עצמו כנבהל מאוד מפני איומי להחריב את יערותיו. היה מתמקח אתי ומתחנן כי אשכך את כעסי ולא אבצע חלילה את זממי. כשהיה רוצה מאוד לפייסני היה חוזר לחדרי וטלה קטנטן או גוזל־יונה בידיו. אחרי מַחלוקות שכאלו היינו חוזרים להיות ידידים טובים שבעתיים, ומקור המעשיות של סבא ברוך היה שופע ביותר.

זכורני — אף־על־פי שאיני זוכר בדיוק באלו נסיבות אירעו הדברים, ואפשר היה זה אחרי מחלה, שכן בשנות ילדותי פקדו אותי כל מיני מחלות, — פעם אחת ציוה סבא ברוך לרתום את הכרכרה הפריצית שלו, לצאת אתי לטיול. הרבה נשים נסעו אתנו בצוותא. דומני, גם הדודה רויזה נסעה, ברדיד הטורקי שלה ובשביס־הציפור. בעיקר זוכר אני את סבתא חיה. כל־הזמן ליקקה את עיני, מחשש עין־הרעה, ואלו על מושבי בכרכרה העמיסה כרים כדי שיֵרַך לי ושלא "ייקָרעו בני־מֵעַיי" חלילה בטלטולי הכרכרה. זוכרני, הרחקנו לנסוע אי־שם בדרכים של אוסמולסק. היה חם.

השדות עמדו מסביב כשתבואתם מבשילה־והולכת. צפורים צייצו באויר. נסענו שעה ארוכה. במשך הנסיעה אכלנו את כל הצידה שהביאה סבתא חיה בסליה המרובים. לפתע נרעבתי. פרצתי בבכי וביקשתי אוכל. בין הנשים שבכרכרה היתה מהומה גדולה. התחילו בוחשים בסלים. לא מצאו דבר. נשים הביטו זו בזו אחוזות פחד. סבתא חיה מיררה בבכי חרישי של־יאוש. שדות התבואה שהשתוחחו מסביב ברוח הרכה וציוצן של צפורים על פני השמים הכחולים־המזהבים אך־הגדילו בי את המורא מפני הרעבון שבתוכי. רגש זה היה חדש בשבילי, ומעיק היה עד־מאוד. כל זה הוסיף על עוצמת בכיי. התחלתי מצעק בכל כוחותי ומבקש אוכל.

הכרכרה ריחפה בחופזה על פני השדות. אותה שעה קינאתי הרבה בסוסים השחומים הדוהרים שבעים בדרך־העפר, בין שדות התבואה החמים, הגליים.

בכיתי מפני הרעב.

תוך כדי נסיעה עבר על פנינו קבצן זקן. הוא הפסיע בכבדות ברגליו היחפות ואחז מקל בידו. היה זה גוי לבוש סחבות, ערום־למחצה. ראשו היה אפור וגלוי. זקן אפרורי ודל ריטט על סנטרו המאורך. הקבצן נשא תרמיל ארוך על כתפיו והיה דומה כולו לקבצנים שבמעשיות סבא ברוך, אלה הישנים בבורות האפלים אצל דרך־סטאַרופוליה.

סבתא חיה ציוותה שהכרכרה תיעצר ושאלה את הקבצן, שמא יש בתרמילו פת לחם, שכן פה בכרכרה בוכה ילד מפני הרעב...

הקבצן הוציא מתרמילו פרוסת־לחם יבשה ונתן לי. פרוסת־לחם קבצנית זו היתה מתוקה בפי מכל המעדנים הטובים שנתנה לי סבתא חיה בשובנו הביתה. סצינה זו נחרתה עמוק בזכרוני והיא עומדת לפני, בחיותה הדשנה, עד היום הזה.

שוב זוכר אני את הסתיו באוסמולסק. רוחות קרים וגשמים ירדו לעולם. האילנות התחילו מתקפחים מעלוותם. מעל עליית־הגג שב'חצר' האוסמולסקית עלה ריח תפוחי־החורף שאוחסנו שם ערימות־ערימות מכוסות בקש. מן השדות התחילו אוספים תפוחי־אדמה וסלק־סוכר. השדות הסתויים היו מלאים גויות ושיקסות שפופות, עסוקות בעבודתן. בימות הסתיו הבהירים היו האדמה יחד עם הגויות שעל פני השדות מופזות באור של זהב. סבתא חיה הלבישה אותי בגדים חמים וסבא ברוך יצא אתי אל השדות. בינות לאיכרים שחפרו באדמה לאסוף את הסלק עמדו עגלות גדולות. האיכרות הביאו סלקים גדולים ואדומים בסלים שלהן והשליכו לעגלות. סבא ברוך הושיבני באחת העגלות. אחר־כך, כשבא גונשארובסקי, והוא רכוב על סוסו — לקחני אליו, על אוכפו.

באותם ימים היו שני יהודים מן העיירה הסמוכה קרניזשה באים מזמן לזמן ל׳חצר׳ האוסמולסקית. היו אלה שני יהודים משונים ואקזוטיים. מן הקאפוטות שלהם נדף ריח מעשיות עתיקות ומופלאות. בעיני היו אלה כשתי דמויות חיות מסיפוריו של סבא ברוך, דמויות־אגדה חיות שעוררו בי גם סקרנות וגם הרגשת מועקה. אחד מהם היה רפאל, השמש מקרניזשה. רפאל השמש היה בא, דומני, לעתים מאוד־רחוקות לאוסמולסק, אך כל פעם שבא לא ראיתיו אלא רגלי ויחף, אף־על־פי שזקן היה, כבן תשעים. נמוך־קומה וכפוף, ראשו גדול ומקריח והוא חובש כובע ישן־נושן. זקנו ארוך ואפרורי, אלא שאפרורית זו התחילה מוריקה מפני הזיקנה. עיניו אדומות וטרוטות ובשעת שיחתו הביטו נכחן, קפואות וזרות. פניו הבלויים שוב לא ידעו לחייך. פיו האפל וחסר־השיניים היה נע תמיד כאילו עומד להתמוטט. חוץ־מזה היה רפאל הזקן אכלן גדול. קערות־האוכל שסבתא חיה מעמידה לפניו נעלמות בפיו הנפוּל כמו בתהום רבה. בגמר סעודה גדולה־ביותר עדיין לא ידע איש אם לא נשאר רפאל הזקן רעב. בר־גופא, בפניו הצמוקים, בעיניו הטרוטות, לא היה ניכר סימן של שובע. פיו המרטיט היה מוכן תמיד לבלוע קערות אוכל נוספות.

על רפאל זה הילכו בעיירה אגדות שונות ומשונות. הוא לא ידע להיזכר את נשותיו שהלכו־לעולמן במשך שנות חייו הארוכים. כן לא יכול לזכור שמות בניו ובנותיו שמתו עליו. דומה היה כי רפאל הגיע סוף־סוף אל מעבר לזרם הזמן, והחיים אינם עוד בשבילו אלא כמין עולם־תוהו של טשטוש זכרונות. המעשיות שהיו מהלכות עליו — ודומני, משונות והר־פתקניות למדי — כאילו לא היתה להן שייכות כלשהי אל גופו הקטן והצמוק. גוף זה היה מצוי אי־שם הרחק מן השטח שבו מתרקמות ההת־רחשויות ועוברות השנים. בקרניזשה לא היה לו מודע וגואל. מיודעיו־מאז כבר נחו־עדן מתחת למצבות מטות־לנפול בבית־העלמין של קרניזשה, ואילנות היו מרשרשים למראשותיהם. רפאל עצמו, שהמוות הסיח דעתו ממנו כביכול, היה עכשיו שמש בבית־הכנסת של קרניזשה. הוא ישב שם, בבית־הכנסת, בין הצלָלים, התמַזג עם האביזרים הנושנים ועם ריחותיהם. בימי הושענא־רבה היה רפאל מביא ענפי־ערבה מן השדה ויהודים גומלים לו בפרוטות ובקערות של ״קרְפלך״ שהיה בולע ולא נודע כי באו אל־קרבו.

כפי שכבר סיפרתי, היו מהלכות על רפאל זה אגדות שונות בקרניזשה. גם מהן עלה ריח של עתיקות, של פליאה ושל דורות־מקדם — כפי שהיה אופייני לדמות־דיוקנו בכלל. ראשית־כל אמרו, כי רפאל השתתף במרידה הפולנית הראשונה בשנת 1831. הוא השתייך אז אל פלוגות ״נושאי־המגלים״ וקצר — כך סיפרו — במגל שלו, כמנהג איכרים, ראשיהם של

פרשים קאזאקים פראשי־כרוב. שנית, סיפרו שרפאל נכנס פעם אחת בחצות הליל לבית־הכנסת. אותה שעה דוקא — כנהוג — התפללו בבית־הכנסת של קרניזשה המתים הקבורים בבית־העלמין. הם קראו בתורה. רפאל, שהיה יהודי פשוט ובלתי־אמצעי, לא תפס להיכן הוליכוהו רגליו. הוא ניגש אל הגבאי הברמינן שעמד על האלמימר אצל ספר־התורה הפתוח, ורצה לומר לו משהו, לגבאי. אנשי עולם־האֱמת של קרניזשה, שהיו גם בחייהם יהודים פשוטים וכעסניים שלא סבלו כי זרים יתערבו בענייניהם, התרגזו מאוד על מידת החוצפה של זה האיש החי. הם התנפלו עליו והיכוהו מכות נאמנות, ואך בקושי נחלץ מידיהם השלדיות הצוננות. היה רתוק למיטת־דוי שבועות רבים. ועוד מעשיות־ממעשיות שונות נפוצו בקרניזשה על חשבון זקן כפוף זה שהאריך ימים ושנים למעלה מכל בריה, ושלא עלתה אפילו על דעתו להפטר־מן־העולם. כשהיו שואלים את רפאל, האם יש אמת במה שמספרים אודותיו, היה משיב בפשטות יתירה תשובה של חיוב, כאילו מובן הדבר מאליו, וכאילו נשאלה השאלה בעניין צלחת של אטריות שהריק קודם חצי שעה.

כשהיה רפאל בא ברגליו היחפות מקרניזשה ל"חצר" באוסמולסק — היה פונה מישרין אל המטבח. מיד היתה סבתא חיה מַצבת לפניו קערה גדולה של תבשיל. הזקן לא היה שוהה הרבה אלא ניגש ישר אל המלאכה. לפי שרפאל לא היה מספר על עצמו ולא־כלום ולפי שמטבעו שתקן היה ומאופק, היו הבריות נאלצים להקיפו בשאלות. משנחקר — היה רפאל מודה מניה־ובֹיה, בפשטות טבעית, באמיתות הסיפורים המוזרים הנפוצים עליו. פעם אחת הכניסני סבא אֵליו, למטבח: שנינו התיישבנו ליד רפאל שהיה שקוע כל־כולו בקערה הגדולה שלפניו. התפתח דו־שיח כדלקמן:

סבא ברוך: מה קרה אז, ר' רפאל, כשנתנו לו מגל ביד וציוּוהו להתיז ראשיהם של קאזאקים?

רפאל מישיר אלינו את מבט עיניו האדומות והטרוטות. פיו הנפוּל והרוטט נוטף את נזל התבשיל השמן והחם: — לא־כלום. הפריצים באו אל בית־הכנסת, נתנו לי מגל גדול ביד וציוו עלי ללכת. הלכתי אולי שלושה ימים ושלושה לילות. הגעתי אל מין שדה שכזה. מהומה גדולה היתה שם, חיילים, קאזאקים, סוסים. יורים ומותתים זה את זה. אני התייראתי מאוד, עצמתי את עיני והתחלתי מנופף את המגל. הכיתי כך, בעיניים עצומות, כמה שעות. לאט־לאט השתתק השדה. אני פותח את עיני, מסביב השדה מלא ראשים ערופים כמו תפוחי־אדמה. אני לא עשיתי כלום רק הוספתי לנופף את המגל באויר.

סבא ברוך: ומה היה אחר־כך, ר' רפאל?

רפאל: אחר־כך חשתי רעב.

סבא ברוך: ומה היה אז, ר' רפאל, בליל הושענא־רבה, כשנבקעו השמים?

רפאל: לא־כלום. אני יושב פשוט על סף בית־הכנסת אומר 'תיקון' ומנסה להרדם. לפתע אני שומע דפיקה. אני מציץ. הנה השמים נבקעים. מלאכים, ומטאטאים זוהרים בידיהם, מתחילים לטאטא את השמים. נפל עלי אבק הרבה כל־כך עד שבקושי נמלטתי כל־עודי־חי אל בית־הכנסת פנימה וסגרתי אחרי היטב את השער הגדול.

סבא ברוך: ומה היה, ר' רפאל, כשראשו של יהושע בן נון התלוי בשמים, כלומר הלבנה, פיתה ומשך אותך לתוך המים?

רפאל: לא־כלום. אני יושב לי בלילה על סף בית־הכנסת. גולגולת־ערופה של יהושע בן נון מופיעה לי מאחורי עץ גבוה ומתחילה קורצת לי. אני שומע אותה אומרת בפירוש: רפאל. נו, אם קוראים לי צריך אני ללכת. קם אני מעל הסף ומתחיל ללכת אחרי הלבנה. אני הולך והולך והלבנה שם למעלה קורצת לי וקוראת. נקלעתי לאיזה נחל ובקושי מילטתי את נפשי. —

עד כאן על רפאל השמש.

היהודי השני שהיה מטריד את מנוחתי באותן שנים היה הדוד דויד.

הדוד דויד היה בעלה של הדודה רחל, היחידה שעוד נשארה אז בחיים מבין האחיות של סבתא חיה. הזוג גר בקרניזשה. הדודה רחל היתה באה אלינו לעתים רחוקות מאוד. וכשהיתה באה — כמעט לא הורגשה נוכחותה. אשה שקטה, אפילו שקטה מסבתא חיה, תמיד שותקת שתיקה של דכאון נעקש, כאילו הרגישה את עצמה אשמה בכך שהיא נושמת או אשמה מחמת מעט־המקום שהיא תופסת בעולם. הדודה רחל גוצה וצנומה, פאה נכרית צהובה ומרופטת מונחת על ראשה וגבות צהובות ועבותות מכסות על עיניה המימיות; עיניים שמעולם לא נישאו להסתכל בשום בריה, אפילו לא בסבתא חיה, עיניים נכלמות תמיד על משהו, נעוצות ברצפה. הדודה רחל לא היתה נכנסת לחדרים, אלא מתיישבת בפינה נידחת במטבח, משפילה אל הרצפה את עיניה המימיות והמבוהלות ופותחת בשתיקתה העקשנית ועמוקה. סבא ברוך שנא את הדודה רחל כמו שמתעבים עכבר... ובאמת היה בדודה רחל משהו־דוחה שבעכבר מבוהל. תמיד היתה לי ההרגשה שדודה רחל נכנסה לביתנו לא בדלת אלא באיזה סדק אפל ברצפת המטבח או מתחת לארון. ממש כמו עכבר.

בעלה, הדוד דויד, אף הוא בא לעתים רחוקות בלבד. אך כשהיה בא, היה זה תמיד מעשה פגע־רע. אף־על־פי שהיה שתקן מופלג ולא התגרה אפילו בזבוב־שעל־הקיר; ורק פניו עוררו את הרושם, שאין הוא אלא

שליחם המיוחד של כוחות נסתרים איומים. גבוה וצנום, בעל זקן דליל וחסר־צבע המתחיל למעלה ברום לחייו ומסתיים אי־שם למטה בשתי קצוות מרוחקות זו מזו. הדוד דויד היה כמעט חסַר גבות, ואלו עיניו פזלניות וכעסניות. הוא דיבר לעתים רחוקות, ותמיד בקול חלול ויבש כאילו יצא מעומקי בטנו. לשם מה בא הדוד דויד אלינו — אֵיני יודע. סבא ברוך שנא אותו, ומרוב שנאה אפילו לא צעק עליו. אפילו סבא ברוך הצעקן היה משתתק נוכח פרצופו של הדוד דויד האַרפני ושתקני. הדוד דויד היה בו מכוח־המעיק של אנשי־חושך, ומריח "הקליפות" רחמנא־ליצלן. הכול היו בדעה, שהוא טומטום עלוב, ושבעצם אין לו צורך באשה כל־עיקר. בשנות נעוריהם שלו ושל אשתו תבעה משפחתה של הדודה רחל, כי הטומטום יתן לה גט וַיתֵּרה. מה לבת־ישראל שתפסיד את חייה אצל סריס כזה רחמנא־ליצלן? ואולם הדוד דויד שבה את לב הדודה רחל מעשה־כישוף. היא לא רצתה לשמוע על שום גט ובחרה לחיות כל־ימיה עם הטומטום ההוא, הגם שהיה "לא־יוצלח" גדול בענייני פרנסה וכל רווחיו הספיקו אך כדי "מים־לדייסה". במרוצת הזמן דבקה השתיקה העיקשת של הדוד דויד הטומטום גם בדודה רחל. קפצו עליה זיקנה וקמילה. הגבות העבותות מעל עיניה המימיות, המבוהלות, הצהיבו משנה לשנה.

לפי זכרוני היה הדוד דויד בא אלינו בין בימות־החמה ובין בימות־הגשמים לבוש חלוק ארוך ובלוי. תמיד הפיץ מסביבו חרדת מועקה. המלה „טומטום" שנתכנה בה, ושהיתה לה, בעיני, שייכות כלשהי, בלתי־מובנת, אל הדודה רחל הצהובה והשתקנית — עוד הגבירה בי את הרגשת הפחד מפניו. איש לא ידע לשם מה ובשביל מי הוא בא אלינו. הוא עצמו היה שותק כל הזמן ואך מביט בכול, בעיניים עוינות ופוזלניות. אף שאַר הבריות כולם היו משתתקים בנוכחותו. לעתים היה קרב אלי, מוציא מכיס החלוק הבלוי שלו תפוח אדום ונותן לי. תוך כך היה נותן בי עיניו במבט כעוס ופוזלני. תמיד, כל פעם שהיה נותן לי תפוח, היה זה אדום דוקא, ולי נדמה היה כי חלוקו של הטומטום מדיף ריחות תפוחים, כבוסתנים של אוסמולסק.

הייתי לוקח את התפוח האדום מידי הדוד דויד כשאני קרוב לפרוץ בבכי, מפני הפחד. אלא שהתייראתי אפילו לבכות בתוך השתיקות הכבדה שהיתה שוררת בביתנו בשעות ביקורו של הדוד דויד. מובן מאליו שמעולם לא אכלתי אותם תפוחים אדומים.

סבתא לאה אינה מוצאת מנוח לנפשה. שמחה גייגה נעצב אל־רוחו. סבא ברוך מכין עצמו למלחמה. סבא ברוך היהודי הפשוט, והגאון ר׳ יהושע׳לה קוטנר. סבא ברוך מפסיד.

בביתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר היתה סבתא לאה נטרדת־ממנוחתה בשל בנה האהוב, העילוי, המבלה את שנות נעוריו בקרב אותם יהודים כפריים של אוסמולין. היא מלכתחילה לא שׂשה להשתדך עם סבא ברוך, ולא אהבה מעולם את כלתה, היא אמי שלי. אך מה־לעשות. הגאון הגדול ר׳ יהושע׳לה הסכים לזיווג. סבתא לאה מורגלת היתה לשמוע בקולם של צדיקים. ואולם עכשיו מוציא העילוי האהוב את מיטב שנותיו לא בין למדנים וצדיקים אלא בין יהודים עַמְאַרְצים, בין גויים ופרות. סבתא לאה חדלה לבלוע זאת בשתיקה. רגשות־המרי שלה הנושנים נגד עצם השידוך־הזה התחילו נשמעים בטרוניה מוצדקת. היא תפסה — אולי לא בדרך השכל דוקא (הרי זה מתקשר איך־שהוא עם שאיפת־ההתנקמות של אמביציה נשיית ואמהית שנפגעה) — כי המערכה שהיא פותחת נגד כל משפחת־ אוסמולין כולה עשויה לפגוע בלב־לבם של אותם יהודים פשוטים, כפריים. היא תפגע באורח־החיים שלהם. בהרגשת יציבותם שם בשדות אוסמולסק. סבתא לאה אָזרה את מלוא כוחותיה. היא פתחה במלחמה ושיטחה טענותיה המתקבלות על הדעת.

היא עשתה זאת בתכסיסי עורמה, מתוך שסיבּרה את אוזנו של סבא ברוך, כי הוא בעצמו, פירוש: סבא ברוך בעצמו, הרי צריך להודות בכך שאין זאת 'תכלית' בשביל חתנו הלמדן שיהא יושב בקרב איכרים ופרות, באותם שדות נידחים־מאֹדם. מה יצמח ממנו שם באותו יישוב־איכרים נידח? אין זאת אלא שיסתאב שם במרוצת הזמן, הוא, העילוי, נכדם של ר׳ יצחק הוורקי ושל ר׳ יהושע׳לה קוטנר, זה הצעיר שלא יסולא בפז בעל כושר־ הזכרון המעלה על־דעתך את כוח־הזכרון הגאוני של ר׳ יהושע׳לה ממש. תורה זקוקה לתורה, כמַעיין למַעיינות. ״מה אתם יודעים על דבריס כגון אלה, מחותני, ר׳ ברוך!״ — היתה סבתא לאה מוסיפה על דבריה עקיצה חסידית. סבא ברוך נדהם כששמע כיצד סבתא לאה מתארת את אוסמולסק בצבעים שחורים כל־כך. אוסמולסק שלו, על שדותיה עמוסי התבואה והסלק, על עדרי צאן שלה היוצאים למרעה יום־יום, על פרותיה שהחלב הדשן נוטף מעטיניהן בשפע, ממש כבעדרי השכנים, הפריצים הפולניים הגדולים! שנית: הכיצד נפרדים מעל בת־יחידה שנשארה אך־היא בחיים מבין כך־וכך ילדים

שהלכו־לעולמם, זו שנפדתה מן־המוות בבכי ובתפילה בעזרת הקדושים שבצדיקי פולין? מיותר להוסיף שסבתא חיה התחילה בוכה יומם ולילה משמעה מה מתקינים על־חשבונה במטבח הייחוס הקוטנאי. האשה הצעירה, אמי, שנולדה וגדלה בשלוות הכפר בין עצי הבוסתן הריחניים, נבהלה אף היא כשראתה ידיים רבניות אציליות מושטות אליה, להוציאה מביתה כהוציא את הצפור מקנה החם. ולאן? אל אותם יהודים ירֵאי־שמים שיושבים תמיד לפני ארונות דחוסים, מלאי ספרים. יהודים שדיבורם חפוז, בלשון סתומה לאוזן. מה תעשה שם? ועם מי תימצא שם בצוותא? עם סבתא לאה שמבטה הוא של ביטול, בוז ושנאה כמוסה, מבט של אֵם שנתקפחה מזכויו־תיה? גם על הדודים באוסמולין נפל הפחד. שמחה גייגה נתקפח בגאוותו. באותם הימים היה הטומטום, הדוד דויד, בא לעתים קרובות מאוד ומסתכל בכול, בעיניים פוזלות של כעס. היה מוציא תפוח אדום מכיס החלוק שלו הבלוי ומושיטו לי. ביקוריו התכופים של הדוד דויד, שאיש לא ידע מה טעמם, הגבירו את העצבות באוירת ה"חצר" של אוסמולסק.

סבא ברוך ניסה להשיב מלחמה־שערה, אך חשקו לספֵּר מעשיות נעלם וכן חדל מלצאת אתי לטיולים בדרך־סטארופוליה או אל עדרי הצאן בשדות. כן חדל מלצאת אל יערותיו המרוחקים. סבתא לאה נעשתה נקודת מרכז בבית. סבא ברוך לא היה רגיל לוותר. כל שנות חייו נאבק קשות על פרנסתו. שדותיו באוסמולסק ויערותיו על פני פולין־רבה כולם היו פירות מלחמתו הקשה והעיקשת בחיים. והנה הופיעה כנגדו על הבמה יהודיה גוצה ושברי־רית. והוא ידע, סבא ברוך, כי הפסיד את המערכה. מאחרי אותה יהודיה גוצה נמצא צלו הגדול של ר' יהושע'לה קוטנר. אף־על־פי שכלי־נשק זה עדיין לא השתמשה בו סבתא לאה. היא נהגה בתכסיסי עורמה ולא דחקה את השעה. היה קורה אפילו שסבא ברוך התחיל לצעוק כנגד סבתא לאה. היו אלה צעקות שוא, משום שהיהודיה שיצאה להלחם בסבא ברוך האדמוני ובריא־הגוף, בו ובכל אורח־חייו, ישבה לה אי־שם בקוטנה. אף־על־פי־כן דומה היה כי צלה ניבט אלינו באוסמולסק מכל פינה וזוית. סבא ברוך היה נזעק בקולי־קולות משאך שמע כי מזכירים את שמה. הוא צעק באותה להיטות מזג שהרתיחה אותו בשיחו־ושיגו עם השכירים בשדות. לאו, סבא ברוך לא היה נוח להפסיד. כאדם שאינו יודע 'חוכמות' התחיל סבא ברוך לשנוא את סבתא לאה שנאה מרה ועיקשת. אותה שנאה בערה בחובו כל ימי חייו.

יום אחד אחרי הצהריים — שוב היה הדוד דויד הטומטום אצלנו באוס־מולסק. נוכחותו הוסיפה על מרירות הדכדוך ששׂררה בבית בלאו־הכי, — מאחר שסבא ברוך לא היה יכול להתפרק בצעקה, כדרכו, מפני שתיקתו

של הלז. לפתע הופיע הירשל נאמן בפתח. הוא בא בעגלה מיוחדת, מקוטנה, מכורבל בשבע־הקפוטות שלו וריח איטליזי־קוטנה נודף ממנו למרחקים. הירשל נאמן לא חיכה כי ישאלוהו שאלות. עוד בטרם קידמו סבא ברוך ב"שלום עליכם" — והוא עומד על סף הדלת — הודיע הירשל נאמן לסבא ברוך בקולו הגס והצרוד, כי הוא, כלומר הירשל, בא בשליחות מיוחדת מאת ר' יהושע'לה קוטנר וכי 'הרב' מבקש מן המחותן ר' בריך, שיואיל להטריח את עצמו ולבוא אִתו לקוטנה.

היה זה בדיוק בשעה שהדוד דויד הטומטום רצה לגשת אלי ולהוציא, כמנהגו, תפוח אדום מכיס הלוקו הבלוי.

שליחותו של הירשל נאמן עשתה רושם קאטאסטרופאלי, כאילו התמוטטה תקרת החדר מעל כולנו. גורל הקרב נחרץ. סבתא היה התחילה פוכרת ידיה. רק סבא ברוך נהיה לפתע שקט מאוד. הוא ניגש אל המשרתת ואמר לה לצאת במרוצה ולצוות לרתום מיד את הכרכרה. נוסעים לקוטנה.

בינתיים הוגשה להירשל נאמן ארוחה כפרית ריחנית. הוא נטל ידיו והתחיל לועס בנעימוּת ממאכלי־החלב הטובים.

הכרכרה נכנסה ל'חצר'. סבא ברוך זירז את הירשל נאמן, שיקַצֵר, כי השעה דוחקת.

לקוטנה הגיע סבא ברוך דוקא בשעת 'שיעורו' של ר' יהושע'לה. הגדולים שבלמדני קוטנה והעילויים שבבחורים ישבו מסביב לשולחנו של ר' יהושע'לה. השולחן היה מלא ספרים גדולים, פתוחים. אויר החדר היה דחוס מפני ריח הנייר הנושן וכריכות הספרים. בראש השולחן, בכורסת־עור שלו העמוקה, ישב הגאון ר' יהושע'לה קוטנר ועישן מקנה־הלויולקה הארוך. הוא דיבר בחופזה כשמובאות וסברות הלָכיות מתגלגלות מפיו בשטף. הלמדנים הגדולים אצל השולחן היו דרוכים ואוזניהם כאפרכסות.

היהודי הפשוט, סבא ברוך מאוסמולסק, עמד מרחוק כעני־בפתח. נחיריו קלטו תוך כדי נשימה את אוירם הדחוס של הספרים הפתוחים שעל השולחן ושל אלה הסדורים בארונות הבלתי־מדוּלָתים שהקיפו את מלוא קירות חדר־הבית־דין של ר' יהושע'לה קוטנר. הוא שמע את קול התורה קל־הכנפיים יוצא מפי הגאון הגדול היושב בכורסת־עור שלו העמוקה. סבא ברוך נרעד מפני אזלת־יד של־עצמו והרגיש־בחוש את קומתו המוצקת־המסורבלת שחה כמתחת למַשא כבד. כמו־כן חש בטעמן המר של הסיגריות הזולות שלו, מרירות הנשמרת תמיד על לשונו ובין שיניו ועתה לפתע נעשתה חריפה שבעתיים. סבא ברוך עמד וחיכה עד שסוף־סוף הרגיש בו ר' יהושע'לה קוטנר.

"שלום עליכם, המחותן ר' ברוך", הפסיק ר' יהושע'לה כאילו במקרה את משנתו והושיט ידו לסבא ברוך.

סבא ברוך התקרב בענוה אל שולחן ה'שיעור' של ר' יהושע'לה.

"נו, המחותן ר' ברוך", אמר ר' יהושע'לה כאילו שעתו דוחקתו, והוא מסתכל בסבא ברוך שעמד אצל כורסתו — "נכדי שלי, חתנכם, הוא עילוי גדול. אין זה 'תכלית' בשבילו שיישב כל ימיו בכפר. הוא צריך שיישב במקום של תורה."

"מתי ולהיכן, רבנו־קדוש, יעקרו ממקומנו בני הזוג?" — שאל סבא ברוך בהחלטיות ענוותנית.

"נו, באשר לזה — עוד חזון למועד, המחותן ר' ברוך," השיב ר' יהושע'לה. "בינתיים לכו־נא אל הרבנית והיכבדו בייי"ש ובלקוח." כך אמר ר' יהושע'לה בחפיזתו, הפנה עצמו אל השולחן המוקף לומדים ופתח מחדש ב'שיעור' שהופסק.

משנכנס סבא ברוך אל החדרים הפנימיים, אצל הנשים, חיכתה לו סבתא לאה בפתח, התיישבה אתו ליד השולחן והתחילה מסבירה לו תוכניותיה לסידור בני הזוג בקוטנה.

סבא ברוך הקשיב. הוא הסכים לכל התוכניות.

פרק ששי

הדודה שפרה־מירל וסבתא לאה. הדודה שפרה־מירל נעשית אלמנה חשובה. רבנים עושים בלהטיהם בהספדים שלהם. הירידה מעל כס־הזהב. רוזנים ודוכסים. משחק הגורל. שידוכים ליוכבד.

בין הרבנית־מקאליש היהירה, היא הדודה שפרה־מירל הגאה בייחוסה הרבני, ובין סבתא לאה, נתקיימה מאז ומתמיד מחלוקת חרישית, מחלוקת שלא באה לידי ביטוי רק משום ששתי הנשים נפגשו לעתים רחוקות בלבד. ועוד, שסבתא לאה העצורה והפקחית טישטשה תמיד כל גילוי של חוסר טאקט ושצף רוגזה. אולם המריבה לא פסקה בתוך־תוכי לבותיהן של הנשים והיא העמיקה משנה לשנה. הצד המתקיף היה תמיד הרבנית־מקאליש היהירה והיומרנית. מעולם לא הסיחה דעתה מן העובדה, שסוף־כל־סוף היא בתו של הגאון האדיר ר' יהושע'לה קוטנר, אשתו של ה'נפש חיה', ונוסף־על־כך קשורה־ודבוקה עם הגבירות הגדולות שבפולין, ודיינו אם נזכיר למשל אך את שבע'לה פריבס. הרבנית־מקאליש היתה אשה ראציו־נאליסטית, המַחשיבה דברים של ממש. אם לכסף — שיהא זה לא פחות מן המיליונים של ר' ישעיה פריבס, ואם לתורה — שתערוך לתורתו של ר' יהושע'לה קוטנר ושל ה'נפש חיה'. שלשלות־יוחסין אבסטראקטיות של צדיקים, מעשי־ייחוס שאין למַשש בידיים, ייחוסים מעשי־נפשיות בלבד שאין עמם מן היגיעה הקשה של תורה וספרים — ייחוסים כאלה היו למורת רוחה של הדודה שפרה־מירל. אופן דיבורו של ר' יהושע'לה קוטנר — שנבצר מהשגתה כל־עיקר — נחשב לה כמדרגה רוחנית עליונה. הנבצר בעמקותו הוא שעשה רושם על המיוחסת הגדולה, על הדודה שפרה־מירל. צדיקים חסידיים גלויים־מובנים הם כל־כך, אפילו להשגתם של יהודים פשוטים ביותר. דיה היתה עובדה זו בלבד כדי שישפל כבודם בעיניה עד־עפר. אם הכול משיגים את הרוחניות ואם הרוחניות יכולה להתרועע עם כל אדם, ואם יהודים שאין בהם תורה אך יש בהם פוחחות והוללות עשויים להיחשב בעיני צדיקים כראויים לכבוד — אם כן, אין עוד גבולות בעולם! גדרות וסייגים של מעמד ומדרגות של ייחוס וחשיבות חברתית — זאת היתה השקפת־עולמה האורגאנית של הרבנית־מקאליש. ייחוס. לא להתערב עם המוני העם — עקרון זה מובן־מאליו מאין־כמוהו. ואלו סבתא לאה מוצאָה דוקא מאותה הספירה הרבּיית שהיא כהפֶך הגמור לגבי השקפת־עולמה של הרבנית־מקאליש. פלתו־היחידה של ר' יהושע'לה קוטנר! הרבנית־מקאליש לא אהבה ניגודים ולא יכלה להשלים עם כך שאותה נכדה רבּיית, וורקית

(הדודה שפרה־מירל הכירה יפה את הוללי וורקה מסוגו של הדוד יקל ובשום פנים־ואופן לא יכלה למנותם־בדעתה עם תלמידי־חכמים), שסבתא לאה הוורקית הזאת תידמה לה ותיכתב גם היא בפנקס־החשבונות של הייחוס הגדול, שהיא, הדודה שפרה־מירל, מנהלת כל־ימיה, כלומר, אותה שלשלת־זהב הנמשכת — לפי חשבונה של הדודה שפרה־מירל, — מגאון לגאון עד דויד המלך בירושלים. לאו. הרבנית־מקאליש לא סבלה מַהפכות בעולם־הדעות שלה. היא היתה שמרנית וגאוותנית ועיקשת. תמיד ידעה לעמוד על שלה.

מרירות־הנפש של הרבנית־מקאליש ביחס לסבתא לאה עוד העמיקה משעה שנתאלמנה. ה"נפש חיה" נאסף־אל־אבותיו והדודה שפרה־מירל נשארה אלמנה לא־זקנה, אם לשתי בנות שילדה לרב־דקאליש. כשנפטר הרב־דקאליש קמה מהומה בין היהודים בפולין. אל הלניה שלו באו הגדולים שברבּיי פולין, הגדולים שברבניה, האדירים שבגבּיריה. ה'נפש חיה' היה מיודד אישית עם כל אחד מחשובי היהודים בפולין. הוא היה מכובד על־הכול, לפי שמלבד למדנותו החריפה היתה בו תכונת חשיבות של מין "שר", ומוצאו מארצות הקיר"ה. את גופת ה"נפש חיה" הטבילו במקווה. הגדולים שברבני פולין הספידוהו בבית־הכנסת של קאליש שם הפליאו בלהטי הדרוש ההלכתי. רבים מבין הרבנים הדפיסו את הספדיהם בקונטרסים מיוחדים, בין כדי להעמיד־ציון לנפש ה'נפש חיה' בין לציון מַעלת כוחם שלהם. הרבה קושיות חמורות ברמב"ם נתיישבו לרגל האֵבל הזה. בית־הכנסת של קאליש היה הומה מבכיים של ישראל. בנוסף על כך הספידו את הרב־דקאליש גם בחורבת רבי יהודה החסיד בירושלים וגם ליד הכותל המערבי. הרב־דקאליש היה נשיא ה"חלוקה", — שלגבי היהודים האדוקים הן בפולין והן בירושלים היה זה כמעמד „נשיא ארץ־ישראל". במהומה הגדולה שקמה מסביב לקבורה ולהספדים נתחזקו עוד יותר תסביכי־הייחוסין של הרבנית־מקאליש. שוב ראתה בעליל, מה־זאת־אומרת להיות בת של ר' יהושע'לה קוטנו ואשתו של „נפש חיה". כשישבה 'שבעה' יחד עם בנותיו של הרב־דקאליש, ובתוכן — הגעו־בנפשכם! — אֵיטלה, כלתו של ר' ישעיה פריבס, נכנסו גדולי הרבנים והרבּיים והגבּירים אל חדר ה'שבעה' להביע להן תנחומים. הדודה שפרה־מירל ישבה על שרפרף האֵבל בכל כובד גופה ובגרבּיים־בלבד, יחד עם בנותיו האבלות של ה"נפש חיה", והחשובות שבנשי קאליש ופולין ישבו עליה סביב. הדלת לא נחה על־ציריה מפני מספרם הרב של המנחמים והמנחמות החשובים. באֵבלה הכבד עוד גדלה חשיבותה בעיני עצמה. ואולם ימי האֵבל החגיגיים נסתיימו, הכול נסעו לבתיהם, ומסביב לדודה שפרה־מירל נשארה שממה אפרורית. היא

לקחה את שתי בנותיה ושבה אתם, בלב קרוע, אל בית אביה, אל בית ר' יהושע'לה קוטנר.

שם נאלצה סוף־כל־סוף לגור בצוותא עם סבתא לאה. היא ראתה, כל יום ויום, שאותה אישיות בלתי נעימה בשבילה היא בכל זאת אשת בנו־יחידו של ר' יהושע'לה קוטנר, שילדיה הומים לה סביב, שהיא עליזה־ושמחה בטבעה, שהיא מעורבת עם הבריות ושהיא עקרת־הבית השנייה בביתו של ר' יהושע'לה, אחרי סבתא פריבה, — בעוד שהיא, הדודה שפרה־מירל הגאוותנית, שבה אל בית אביה מונמכת־קומה, גרושה מעל כס־הזהב שלה, אורחת, אלמנה. איבתה לסבתא לאה כירסמה כתולעת בנשמתה הדוויה.

כך עברו השנים על הדודה שפרה־מירל, בתוך זכרונות עברה המפוארים; בחיי אלמנות בביתו הרבני הקמצני של ר' יהושע'לה קוטנר. הכל היה פה אפרורי ומוזנח. ביתו של ר' יהושע'לה דומה היה לבית מלמד קמצן, פרו־בינציאלי. הרבנית־מקאליש נקלעה בין מציאות וחלום. היתה מדמה בנפשה כאילו היא מהלכת בטרקלינים הנהורים הגבירים של ה"נפש חיה" ומת־רועעת עם הגדולות והחשובות שבגבירות פולין. בקוטנה גרה הרבנית־מקאליש יחד עם שתי בנותיה בחדר נידח ואפל, ישנה במיטה זולה וקשה ואכלה דייסת־גריסין מלמדית שסבתא פריבה הכינה מעשה יום ביומו. ה"נפש חיה", שכבר ניהג רבנותו "ברוח־הזמן" והיו לו עסקים עם גבירים וארשאיים למיניהם ועצם מוצאו ממדינות הקיר"ה היה — הירבה לשוחח אתה. ר' יהושע'לה קוטנר מעולם לא היתה שעתו מספקת לדבר אליה. הוא לא ידע בכלל כיצד מדברים עם נשים וכל־ימיו היה עסוק בתלמוד־תורה. את ה'נגידות' הפרובינציאליות בקוטנה, נשים שמזדמנות אצלה לעתים, היתה הרבנית־מקאליש משווה לפריבסים, והדמיון היה עלוב עד־מאוד. הדודה שפרה־מירל נעשתה עצובה יותר ויותר. עצבותה הוסיפה מרירות על מרירותה. ושנאתה לסבתא לאה גדלה והלכה.

הדודה שפרה־מירל הרגישה עצמה כיורדת־מנכסיה. אף־על־פי־כן הש־תדלה, בכל־מאודה, לחיות בצל עברה המלכותי. היא דיברה כל הזמן אודות הרב־דקאליש וגדולתו. ולפי שכך היתה חיה, בצל עברה, התחילו צללים משונים, אנשים בדמות צלמי־עבר, כאילו מעולם התוהו — מתגנבים בלאט לתוך הזיות־יומרה שלה. ממשחק הייחוסין הגאיוני התפתח סוף־סוף משחק שְׁדִים, והרבנית־מקאליש התחילה משתבשת במעשיה. אנשים משונים התחילו מופיעים על פני המשך דרכה של הדודה שפרה־מירל.

אך הבה נספר לפי סדר הדברים.

כפי שכבר נאמר לעיל, הביאה אתה הרבנית־מקאליש לבית אביה — כשחזרה אל בית ר' יהושע'לה קוטנר כאלמנה מרודה — שתי בנות יתומות.

הן הכניסו לתוך ביתו המלמדי של ר׳ יהושע׳לה קוטנר ייחוס, רחבות של יושבי־כרכים, ובעיקר — נוסח־חיים וארשאי של משפחות גבירויות גדולות. הן הרגישו את עצמן כבנות־מלכים שבויות בין הנשים הקרתניות שנזדמנו אצל סבתא פריבה וסבתא לאה. בנותיה של הרבנית־מקאליש לא התיידדו עם שום איש בקוטנה. איש לא הגיע למעלת הייחוס שלהן. אפילו על בנות־דוד שלהן שבקוטנה, בנותיה של הדודה שרה׳ל כגון ראצה, אשתו של ירחמיאל, הסתכלו בבוז ממרומי ייחוסן הכרכי. על כן ישבו הבנות שעות־על־שעות לבדן עם אמן, עם הדודה שפרה־מירל. שלוש הנשים ישבו בחדרן העלוב, על המיטות הקשות, המלמדיות, וסיפרו וחזרו־וסיפרו שלושתן ביחד ושלושתן בקול רם על האופנה הוארשאית, על הבגדים והשמלות הואר־שאיות, על טרקליני וארשה, רכילויות על חשבון בני־ביתו של ר׳ ישעיה פריבס ועל חשבון גבירי וארשה האחרים כגון מאַנלי רוזענשטורך והירשל גרוימאן. הנגידים בקוטנה לא היו ראוים בעיניהן אפילו בכדי הליכת־רכיל. אל קוטנה ויושביה התייחסו שלוש הנשים אך במרירות של בוז.

צריך להודות: בנותיה של הרבנית־מקאליש היו נערות נאות וזכו שתיהן לחינוך אריסטוקראטי. שתיהן ידעו פולנית וגרמנית, קראו מיצירות שילר והיו מצויות אצל ספרי רומאנים גדולים. בביתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר — מקום שם בקע ריח הספרים מתוך הארונות המאובקים על פני כל החדרים סביב והתמזג עם ריחות הגריסין המלמדיים שהיתה סבתא פריבה מכינה לארוחות — היו הבנות האצילויות מתיישבות לעתים ליד החלונות וקוראות רומאנים פולניים וגרמניים עבים, כשעיניהן זולגות דמעות והן נאנחות משום האהבות היוקדות המתוארות בהם. מן החצר היה עולה קול הגמרא המסתלסל של הבחורים שלמדו בבית־המדרש או צלילי־רננה של ילדי העניים שלמדו בבית ה״תלמוד תורה״ העירוני. נשים דוכניות־שוק צעקו. עגלונים יהודים הריצו עגלות־כילה וצלפו בשוטים שבידיהם. ר׳ יהושע׳לה התגורר בלב השכונה היהודית בקוטנה. אכן, בנותיה של הרבנית־מקאליש הרגישו את־עצמן כזרות בקוטנה. הן חלמו כל הזמן על וארשה ועל הפריבסים.

הגדולה בבנות, יוכבד, היתה נערה תמירה, בעלת חוטם נשרי גבנוני מעט, פה קטן, ועיניים חומות תאוותניות. כשלא היתה עצובה או שקועה בגעגועים יכולה היתה לפרוץ בצחוק חם ורוה. קול־הצחוק הזה רמז על בגרות נשית ויקיצת חשקיה. זו היתה יהירה יותר מאחותה הצעירה, שרה׳טשי. משום שיוכבד ישבה חודשים־על־חודשים בבית אחותה (מצד האב) בוארשה, אצל איטלה פריבס, כלתו של ר׳ ישעיה פריבס — ולמדה שפות זרות יחד עם בנותיה של איטלה. אפילו צרפתית למדה מפי צרפתייה

זקנה מפאריס ששימשה בבית ר' ישעיה פריבס והוצרכה להכניס מיפיפות העולם הגדול האריסטוקראטי לתוך הבית היהודי הנגידי. יוכבד טיילה במרכבה של ר' ישעיה פריבס על פני וארשה־רבתי, ראתה את־עצמה כאילו היא שייכת במידת־מה לבית הפריבסים בוארשה, ואימצה לה הליכות גביריות. מי־יודע כמה דוכסים ורוזנים עלו בחלומותיה על יצועה הקשה בקוטנה!

אחותה הצעירה, שרה'טשי, היתה נערה פריכה בלונדינית, בעלת צמות ארוכות וקלועות ועיניים גדולות, כחולות ופקוחות, של נערה פולנית גבירית. שרה'טשי דומה היתה מכל הבחינות לבת־פריצים פולנית — עם נקודת־חן שחורה על הלחיים האדמדמים הרעננים. שרה'טשי היתה חולמנית עוד יותר מאחותה יוכבד. היתה צוחקת מתוך עיניה הכחולות־פולניות בלבד. אף היא הסתייגה מנשי קוטנה האדוקות והמרושלות שמילאו תמיד את מטבחה של סבתא פריבה כשהן מזמזמות כדבורים בכוורת. גם שרה'טשי ישבה וישנה במיטה קשה, יחד עם הרבנית־מקאליש ועם אחותה הבכירה יוכבד. באותו חדר עלוב שבבית ר' יהושע'לה קוטנר היו נאנחות כאֵחת ומספרות, כאחת בקול רם, שוב ושוב על הימים שעברו, על המנהגים, על האופנה, ועל הנימוסים של בתי הגבירים היהודיים בוארשה.

פרק שביעי

אלמנה עלובה ושתי יתומות. שדכנים. השדכן השד"ר מארץ־ישראל. הנשיא לארץ־ישראל. איגרת של תלמיד־חכם. חגיגת ה'תנאים' של יוכבד. החתן. המחותנת מפיוטרקוב. חתונתה של יוכבד. הישיש שמתחת־לחופה.

אלמנה עלובה אחת ושתי יתומות שהגיעו לפרקן הסתובבו בחדרי ביתו של ר' יהושע'לה קוטנר כעין קריאָה־חיה למצפון העולם, היתכן? שידוכים! שידוכים, לשלושתן כאחת! הרבנית־מקאליש אי־אפשר שתישאר אלמנה כל־ימיה. גיל "שמונה־עשרה לחופה" התחיל קרב אל שתי הבנות. הנשים שבמשפחה וכן סבתא פריבה התחילו חוששות. שנים עוברות, ועוד־מעט — שומו שמים! — והנה היתומות־מקאליש מגדלות צמות־שיבה! בשעות שניתן לדבר אל הגאון הגדול שפכה סבתא פריבה את מרי לבה לפני ר' יהושע'לה קוטנר. ההשתפכות לא נתמשכה יתר על המידה, משום שסבתא פריבה חששה מביטול־תורה של ר' יהושע'לה. אך מצנת הכנסת־כלה גם היא שם דָבָר. ר' יהושע'לה הרגיע את סבתא פריבה וגילה לפניה שהעניין מעסיק אותו עד־מאוד ושהנה השדכנים כבר מתדפקים על שערי ביתו.

ובאמת התחילו שדכנים נאספים מארבע כנפות פולין, איש־איש וטוב המדינה בידיו. הגעו־בעצמכם! שלוש כלות חשובות כאלו במחי־אחד — הרי זה נדיר אפילו אצל הגדולים והמנוסים בשדכנים. ואילו כלות! תורה וגדולה במקום אחד. ייחוס, כסף, ונוסח־כרכים! יום־יום הופיעו בקוטנה יהודים זרים שעלה מהם ריח תפוצות ישראל ואפסי־מרחקים. באו יהודים קוֹמְמִיים ויהירים, מהם בקפוטות גבירות מצוחצחות, בעלי קולות דשנים מעובים, עיניים לוהטות וזקנים מטופחים, אוחזי מטריות שחורות גדולות, יהודים רחבי־גרמים שכל הדלתות כאילו נפתחות לקראתם מאליהן, משום שהם בעלי תביעות כביכול מכל איש ואיש, והעולם חב להם לא־מעט. באו כמובן גם אחרים, שדכנים עלובים, בקפוטות נאלחות מרופטות. יהודים שפופים, מדוכדכים, בעלי מרה־שחורה וזקנים מדובללים. יהודים ששיחתם אטית, בהכנעה, אַך בעיקשות, יהודים שנכנסים לבית כמיני צללים, שמצפצפים בקולות חלושים וצרודים ומציעים שידוכים שלהם כלחישת סודות מפה לאוזן... קוטנה ראתה כל אותם שדכנים נוהרים־ובאים בכל יום תמיד. הם שאלו לביתו של ר' יהושע'לה קוטנר ונעלמו בחדריו. לעתים שאלו השדכנים מאת יהודי המקום טלית־ותפילין והתפללו בבתי־המדרשות בהעויות ובתנועות משונות, כמנהגי מקומותיהם.

ואולם, אף־על־פי שאותם השדכנים הציעו את השאור־שבעיסה מכל

תפוצות ישראל — עדיין לא נמצא המבוקש המתאים. תביעותיה של הרבנית־מקאליש בשביל עצמה ובשביל בנותיה היו גדולות מאוד. במיטב השידוכים הנאים, שלא יסולאו בזהב, מצאה הרבנית־מקאליש איזה פסול. כמין איום היתה משננת להם־לשדכנים, כי בעצם מדובר כאן ממש ביתומות של ה׳נפש חיה׳. ובכך הורתעו השדכנים לחלוטין. לא רק שדכנים עלובים ומסכנים שדיבורם רהוי ומלוחש היו מנערים ידיהם ביאוש, נאלמים כאבן ומסתלקים בחשאי מקוטנה. אפילו שדכנים בעלי צורה והעזה שקולותיהם רמים ודשנים, שמסלסלים בזקנם כמנהג נגידים ומקישים במטריותיהם תוך כדי דיבור — אף הם נילאו סוף־סוף ונצטרדו, הרכינו ראש ועזבו את קוטנה בידיים ריקות.

איש לא הצליח להציע את השידוכים הנכונים.

לפתע־פתאום הופיע בקוטנה יהודי כהה־פנים וקפדני, גבוה ורחב־גרמים. גבוה היה מכל יהודי קוטנה משכמו־ומעלה ויותר־מכך. כל איבריו גדולים היו ומאסיביים; בהדר קומתו היה דומה לאֵל אשורי אשר־מקדם. ראשו מאסיבי ועגול יתר על המידה. זוג עיניים גדולות, פקוחות ולוהטות היו לו, וזן הסתכלו נכחן במבט חמור וקפדני כאילו מוכנות הן לטרוף טרף. חוטמו היה גדול, ונחיריו הרוטטים — כאילו עמדו לבלוע בנשימה־אחת את כל ריחות העולם. נוסף על כך היה זקנו ארוך ויציב, זקן שלא נע ולא זע אלא ירד על־פי מידותיו בהדרה נוקשה וקפדנית כזקן אשורי מאסיבי. גם לבושו של אותו יהודי זר ובעל־קומה היה קפדני וארוך יתר על המידה ומבהיק בשחורו. רגלי האיש גדולות ורחבות. הן הפסיעו על אבניה של קוטנה כאילו אמרו לדוש אותן בכובד משאן.

נוסף על כך חבש היהודי מיגבע שחור ורחב. מתחתיו ביצבצו וירדו שתי פיאות נגידיות מטופחות.

יהודי קוטנה הסתכלו בתמיהה באותו יהודי זר וגאה שצעד בטוחות על פני הרחובות, לא דיבר עם איש, לא התעניין בשום דבר וניגש ישר אל הרב.

כשפתח היהודי את דלת חדר־הבית־דין של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, ישב ר׳ יהושע׳לה ולימד את ה׳שיעור׳ שלו. היהודי השחור והמאסיבי נעצר בתקיפות דוממת על סף הדלת. חיכה שעה קלה. לא היה עליו לחכות הרבה. קשיות זקנו המאיסטאטית, עיניו הגדולות הלוהטות, נחיריו שתפחו כמו לבליעת רוחות עזות, גופו המופלג, הקאשקט הגדול והרחב שעל ראשו, המטרייה השחורה שבידו — כמעט שמילאו את חלל חדר־הבית־דין של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. היהודי משך מיד את תשומת־הלב. אפילו הגאון הפסיק ממעוף חידושיו הזריז, קרא ליהודי הזר ברמיזה והושיט לו ידו לברכו.

היהודי לא נתפעל כל־עיקר. כל הופעתו היתה של בטחון־עצמי מופלג. הוא ניגש לאט אל ר׳ יהושע׳לה. כל הבחורים וכל תלמידי־החכמים שישבו ב״שיעורו״ של ר׳ יהושע׳לה הרימו את ראשיהם ונעצו בו עיניים. היהודי לא שם לב אליהם. מכיס הקפוטה השחורה והגדולה שלו הוציא איגרת. המעטפה היתה כתובה באותיות אציליות, מסולסלות וקטנטנות, וחתומה היתה בחותמת לאקה אדומה. הוא מסר את האיגרת, בלא לומר מלה, לידיו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

האיגרת נכתבה על־ידי הנגיד המפורסם ר׳ מוטל הורביץ מפיוטרקוב. ר׳ מוטל הורביץ נחשב בין גדולי תלמידי־החכמים שבפולין וראוי בלא ספק להיות רב בקהילות הגדולות ביותר. אך כיצד יוכל ר׳ מוטל הורביץ לקבל עליו עול של רבנות, והרי הוא גביר גדול ועוסק בממונות עם פריצי פולין? אמת שאת עסקיו ניהל ר׳ מוטל הורביץ בשעות שאינן לא של יום ולא של לילה — בין־מנחה־למעריב. באותן שעות היה מלוה כסף לפריצים שבאים אליו במרכבות השואנות. ר׳ מוטל היה מקבל פני כל הפריצים כשהיארמולקה על ראשו ופאותיו משתלשלות לו על לחייו מזה ומזה. שיחתו אתם היתה בפולנית משובחת, קלאסית. הגדולים שבפריצי פולין היו מתייחסים אליו בדרך־ארץ, משום שחשבוהו לרב גדול ולידען מפורסם. את חשבונותיו עם הגויים ניהל ר׳ מוטל בפנקס קטן שהיה כולו ראשי־תיבות למדניים מסובכים. איש לא מצא את ידיו ואת רגליו באותו פנקס חוץ מר׳ מוטל עצמו, ומשמשו, שהיה מנתיקי חסידי קוצק ונוסף על כן — למדן בלתי־רגיל. איש זה היה כביכול מנהל־החשבונות של ר׳ מוטל. כל אותם דברי־חול — דהיינו: שיחת־המליצה עם הפריצים, מתן ההלוואה, ונטילת הריבית מידם — לא היו אלא בבחינת מעשים שבהכרח ושבאקראי בסדר־היום של ר׳ מוטל הורביץ. כנגד אותן שעות קצרות של ביטול־תורה היו מצויים במגירות ה׳עמוד׳ של ר׳ מוטל תלי־תלים של ״טעמים״ למדניים. על נושא זה התכתב בשאלות־ותשובות ארוכות עם גאוני ישראל שבפולין, לרבות ר׳ יהושע׳לה קוטנר. ואף־על־פי־כן היו עסקים אלה עם הפריצים מעין פגע־רע ממאיר בעיני ר׳ מוטל. היה נאנח אנחות כל־אימת שהוצרך לרשום בפנקס שלו את הראשי־תיבות הזעירים וסבוכים וכל־אימת שהיה מורה למשמש שלו לסכם את החשבונות. ביתו הגדול והמוזנח עמד גולמנית באמצע השוק של פיוטרקוב בין בתי־העץ הקטנים של שאר היהודים. שם ישב ר׳ מוטל הורביץ כל היום על־התורה ועל־העבודה, החזיק ״ישיבה״ על חשבונו ולימד ״שיעור״ את בחוריו ואת הלמדנים שבעיר. שמו הלך לפניו על פני פולין־רבתי, ונודע אפילו במדינות הקיר׳ה ובין תלמידי־החכמים של ליטא. שפן, מלבד היות ר׳ מוטל הורביץ תלמיד־חכם גדול וגביר אדיר, היה גם מיחס

מאוד. הוא התייחס על משפחת ההורביצים האמיתיים, כלומר — היה נכדו של השל"ה הקדוש, אשר שלשלת־יוחסין שלו הגיעה כידוע עד דויד המלך.

אחרי מות ה'נפש חיה', משנתרוקן כס ה"נשיא לארץ־ישראל", ידעו הכול שאין בכל רחבי פולין ראוי לכהונת ה'נשיא' יותר מר' מוטל הורביץ. הן בפולין גופא והן בירושלים הכריזו בכבוד גדול את ר' מוטל הורביץ לנשיא החדש לא"י. בחורבת ר' יהודה החסיד בירושלים ברכו בשעת קריאת־התורה בשבת "מי שברך" חגיגי לכבוד הנשיא הגאון ר' מרדכי מוטל הלוי איש הורביץ. יהודים בלתי־שגורים התחילו מופיעים בפיוטרקוב. משולחים מארץ־ישראל. היו אלה יהודים תמירים ושתקנים בעלי זקנים שחורים וארוכים. הם באו אל ר' מוטל לתת לפניו דין־וחשבון על כספי א"י שניגבו וכן על כספי קופסאות ר' מאיר בעל הנס. ר' מוטל הורביץ עמד וקנה פנקס חדש והתחיל רושם בו בר"ת למדניים גם את חשבונות כספי ארץ־ישראל.

מאת ר' מוטל הורביץ זה החשוב והמפורסם, מפיוטרקוב, הביא היהודי הכהה איגרת ארוכה לר' יהושע'לה קוטנר. באמצע 'השיעור' פתח ר' יהושע'לה את האיגרת והתחיל קורא בה. היא נכתבה על גליון גדול, רחב ובלתי־משורטט, כגליונות שהיו מקובלים בכתיבת שו"ת רבניות. האיגרת פתחה בציון פרשת־השבוע בצורה מסובכת ביותר. לאחר־מכן באו כמה שורות של תארי כבוד ויקר לר' יהושע'לה — תהילות־ותשבחות כתובות בחרוזים עבריים מעשי־תשבץ. לאחר־מכן פתח ר' מוטל בקושיה חריפה שעלתה על דעתו בשעת ה'שיעור' האחרון שלו. אל הקושיה התייחס ר' יהושע'לה ברצינות רבה — כי על־כן נתפס להרהור ממושך, תוך כדי קריאה. ורק לאחר־מכן התחיל ר' מוטל הורביץ כותב אל ר' יהושע'לה, בעברית מליצית, תנ"כית, על עצם הדבר שבגינו שיגר אליו את היהודי הזר הכהה שאיננו שדכן לפי־מקצועו אלא, להיפך, אחד ממשולחי ארץ־ישראל לענייני כספים. וזה תוכן דבריו של ר' מוטל: יודע הוא, ר' מוטל, כי ידידו המנוח הגאון בעל ה'נפש חיה' השאיר במותו שתי בנות יתומות פנויות שכבר הגיעו לפרקן. הואיל וכך, הנה מצא בפיוטרקוב נער, תכשיט, שהוא מתאים מכל הבחינות לעושרה ולייחוסה של היתומה־מקאליש. ראשית־כל — בן הוא החתן למשפחת ר' יונתן אייבישיץ, בעל ה"אורים ותומים" ובעל ה"כרתי ופלתי". שנית, הוא תלמיד־חכם ויודע־ספר ומצפה לירושה גדולה; הבחור אף־הוא יתום הוא, נמצא אצל אמו שהיא אף־היא אלמנה ואשה חשובה, אשה זריזה, אשת־חיל, שעושה בעסקים ביד־רמה והיא מצליחה מאוד ברוך־השם. והואיל וכך, הרי אין עצה טובה מזו, לבצע את דבר השידוך הזה, שעתידה שתצא ממנו טובה גדולה הן לבני הזוג והן לכלל ישראל. על כך הוסיף הכותב הוספה מליצית ארוכה וציין שאך־למותר הוא

לשלוח "בוחן" לבדוק את החתן, משום שהוא, ר' מוטל הורביץ, כבר "בחנו" למען בתו היתומה של ה"נפש חיה" ומצאו מבורך בכל המעלות הן בתורה והן במידות והן בעושר ובנכסים.

החתימה היתה מסולסלת, מסובכת ואמנותית, רבת עיגולים וקוקוים, וזו היתה לשונה: "נאום הקטן מרדכי מוטל הלוי איש הורביץ".

ר' יהושע'לה קוטנר קרא עד הסוף והרים את עיניו אל היהודי הזר, שעמד וחיפה כל אותה שעה בעמידה של רחבות גאה. הרגיש היהודי במבט עיניו של ר' יהושע'לה, מיד ניפנף שתי ידיו הארוכות והגדולות כמיני כנפיים שחורות ואמר:

"הלא רואה הוא, רבה של קוטנה, מה שכתב נשיא ארץ־ישראל. היה מן הדין שנעשה מיד 'תנאים'." כך אמר היהודי הכהה וקולו כקול הארי במַעדנות.

"ייכנס־נא אצל הרבנית־מקאליש ויציע לפניה את השידוך," אמר ר' יהושע'לה קוטנר. הירהר רגע קט ומיד ניפנה אל ה'שיעור' שלו.

היהודי הזר והכהה נכנס אצל הרבנית־מקאליש. הוא לא האריך אתה במַחזקות, אלא ניפנף כנגדה באיגרתו של ר' מוטל הורביץ, מתוך בטחון גדול. הרבנית־מקאליש לא הספיקה לראות אלא את סלסולי חתימתו של ר' מוטל. היהודי מסר לה את תוכן האיגרת בקיצור ובחומרה יתירה. הוא דיבר בקול רם ובעזות בטחון כשאצבע אחת שלו אוחזת בזקנו האשורי ועיניו הגדולות והשחורות נעוצות ברבנית, נוצצות כמו לטורפה־חיים. הוא לא הניח כלל לרבנית־מקאליש שתפצה את פיה ודיבר אליה בלשון של ציווי. כשרצתה הרבנית בכל־זאת להעיר הערה כלשהי או לשאול לפרטים, בהזכירה שאין זה דבר של מה־בכך, שהרי מדובר כאן ממש ביתומה של ה'נפש חיה', — פרץ היהודי הזר בצחוק רם בקול־הארי שלו, והסתגר מיד בארשת־פנים קפדנית ומאובנת. הוא חזר והראה לה לרבנית־מקאליש, מרחוק, את האיגרת של נשיא ארץ־ישראל.

איש לא ידע כיצד קרה הדבר. בקוטנה התחילו מתכוננים לאירושין של יוכבד. לחגיגות האירושין בא ר' מוטל הורביץ בכבודו־ובעצמו, עם השדכן, עם המשמש מנהל־החשבונות שלו, התלמיד־חכם המופלג, ועם עוד כמה יהודים גבהנים, כהי־פנים ודוממים, משולחים מא"י. מלבדם באה אשה אחת, אחת בלבד. היתה זאת המחותנת, אם החתן. האשה החשובה, אשת־החיל. יהודיה גוצה, כהת־גון אף היא. חטטים הרבה צימחו על פניה המצומקים. היא חבשה פאה־נכרית שחורה שירדה עד שיפולי מצחה, ומעל הפאה־הנכרית שביס משונה. האשה לא התחברה עם שאר הנשים מסביב, הסתכלה בהן בגאוה גברית, והסתובבה בין הלמדנים והשד'רים של פיוט־

רקוב כאחד מבני־מינם. היא דיברה אתם בר״ת למדניים ובכלל בנוסח דיבור רבני. החתן היה בחור נמוך, קצרצר, דומה לחלוטין לאמו — פרט לעניין הזקן. זקנו היה שחור וארוך, עד לאבנט. גבות גדולות וסבוכות צימחו מעל עיניו השחורות והקטנות. ידיו ורגליו היו אף הן זעירות וכל־כולו כנגס. הוא שתק. לא חייך. ושרוי היה כל הזמן בכפיפת אמו.

כשהסתכלה יוכבד בבן־זוגה המיועד חשכו עיניה. היא רחצה את כר יצועה בדמעות, ותוך כדי בכיה, בסבכי הגיגים של לב נערה שנפגע, עלו לפניה רוזני הרומאנים שקראה, וכן גם הבחורים הנגידיים האלגנטיים שבבית הפריבסים בוארשה.

לאחר שנה התקיימה חתונתה של יוכבד. ושוב באו מפיוטרקוב ר׳ מוטל הורביץ והמשמש שלו, השד׳רים, ואֶם החתן, היהודיה הגוצה אשת־החיל. לכבוד ר׳ יהושע׳לה קוטנר באו לחתונה עוד כמה־וכמה רבנים וגבירים מפולין.

כשהביאו את יוכבד אל תחת החופה ראתה לידה בריה זעירה בעלת זקן אפור היורד עד לטבור וגבות אפורות וסבוכות מכסות על העיניים הקטנות. הישיש הזעיר לבש קיטל לבן וחבש שטריימל שחור וגדול על ראשו. כאשר פשט את ידיו הקטנות לקדש את יוכבד כדת, התחילה זיעה קרה של־אֵימה ניגרת מתחת לשמלת־כלולותיה הצחורה.

פרק שמיני

הרבנית־מקאליש מתכוננת להתיישב שוב על כס־זהב. הגביר מלדווש. ארץ־ישראל בסוכתו של ר׳ שמעון. היהודים שוכנים שוב על אדמתם. הרבנית־מקאליש תחת החופה. המת החי.

שידוכה וחתונתה של יוכבד — שהרבנית־מקאליש לא יכלה לשער כלל כיצד זה קרה ומה היה סוד כוחו של אותו יהודי זר וכהה שהצליח להשיג את הסכמתה — עירערו עד־היסוד את הבטחון־העצמי של הדודה שפרה־מירל. היא נבהלה לפתע מפני הגורל שעלה לנגדה מַמעמקי עתיד לא־ידוע ומפחיד. והוא עלה בצורת דמויות־מַסיכות מבהילות וקומיות כאחת. היא פחדה להסתכל בבתה יוכבד ובחתנה הננסי בעל־השיבה שהסתובב בפינות הבית ואיש לא השגיח בו. אמנם היתה הרבנית־מקאליש בעלת־גאוה כמלפנים ועוד הרבתה לדבר ב׳נפש חיה׳ ובטרקליניה שבביתה, ובכל־זאת כאילו נתקפח־מעט בטחונה־שמאַ. פחדים מופלאים עינוּה והתישוה. ורק הקנאה והטינה לסבתא לאה כירסמו יותר ויותר ברוחה המזועזע.

לפתע הופיע שוב שדכן בקוטנה. הפעם — אֵליה־עצמה. אל ״אלמנתו השוממה״ של ה׳נפש חיה׳.

היה זה יהודי זקן וגוץ, בעל זקנקן קלוש. איש־דברים מופלג היה, בעל קול ערב ושירי. מחסידי קוזשיניץ וירא־שמים עד־מאוד. על כל דבר מאכל שהגישו לו — היה נוטל ידיו מחדש, מרים ידיו ככוהנים בשעת עלייתם־לדוכן ומברך בקול רם ובמתינות. הוא ברך במתיקות לבבית וחרישית כל־כך, שדומה היה כאילו ציפור קדושה ועריבה היא שמרננת. קולו של השדכן היה ממש מהלך־קסמים.

הוא דיבר על גביר מופלג מגבירי לודוש ושמו ר׳ שמעון צילין. ר׳ שמעון זה, לא זו בלבד שהוא גביר אלא שהוא גם מיוחס גדול. כאן נקב השדכן בקול־זמרה באוזני הרבנית־מקאליש בשמות כמה־וכמה גדולי־תורה ששבקו־חיים ושל מחברי ספרים תורניים מפורסמים. אחר־כך התחיל השדכן למנות את עשירותו של ר׳ שמעון, בתיו ובתי־חרושת שלו בלודוש, אחוזותיו ויערותיו בסביבות לודוש, ואחרון־אחרון — שותפותו־בפועל בבעלות האחוזה הגדולה בראטשביץ שמעבר לגלובנה השייכת לקבוצה של סוחרי־יערות גבירים ששמותיהם עוררו הדים של מתיקות באוזני הרבנית־מקאליש. ר׳ שמעון צילין היה שותף־ממש לכל אותם גבירים, ומשמע שהשתייך לסולתם־ושמנם של הנגידים הגדולים שבפולין שהתרועעו בשעתו עם הרב־דקאליש. וחוץ מזה, בראטשביץ גובלת עם כפר אֶשין, שם נבנתה חרושת

הנחושת של ר׳ ישעיה פריבס. כל השמות האלה היו ערבים לאוזני הרבנית־מקאליש. נוסף על כך — הוסיף השדכן לספר בקולו הנעים — יש לו לר׳ שמעון ציליך כסף רב בבתי־הבנק של לודוש השייכים לגרמנים העשירים היושבים בלודוש, והוא גופא שוכן בלודוש בטרקלינים משופעים ברהיטים מלכותיים, כלי בדולח וכלי כסף וזהב, כמעט כמו בטרקלינים של ר׳ ישעיה פריבס שבוארשה. ואילו ילדים יש לו לר׳ שמעון ציליך? מאי־משמע ילדים! בסך־הכל יש לו ילד אחד, בן־יחיד. ואף הוא, בן־יחיד זה, נשוי הוא כבר, וחותנו — שערו בנפשכם! — הוא ראש־הרבנים בוארשה, ר׳ זיינוולה קלֶפפיש. הגביר ר׳ שמעון ציליך הבטיח לבנו־יחידו שיהא סמוך על שולחנו כל ימיו, והלה עם זוגתו, היא בתו של ר׳ זיינוולה קלפפיש, ועם בניהם בלא עין־הרע, תופסים דירה גדולה שר׳ שמעון ציליך צינה לבנותה במיוחד בסמוך לדירת עצמו. גם שם, באותה דירה של בנו־יחידו של הגביר, יש טרקלינים וכלי־מילת. חוץ מזה — וכאן הוסיף השדכן והרעיף מתיקות־יתר לתוך קולו — יש לו לר׳ שמעון ציליך סוכה, שכל יהודי לודוש וכל המזדמנים לעיר באים לראותה כדבר של חידוש גדול. הסוכה היא בכלל בבחינת דירה נפרדת שאין מפרקים אותה לעולם כדרך שמפרקים שאר סוכות; היא עומדת אצל גזוזטרת ביתו של ר׳ שמעון ציליך על ארבעה עמודים של ברזל, ודומה כל ימות השנה כאילו היא תלויה באויר ומחכה ליום־טוב של סוכות שר׳ שמעון ציליך ובני ביתו ומקורביו ייכנסו לתוכה, יזמינו את האושפיזין, ויקדשו על היין. סוכה שנייה כיוצאת־בכך יש בכל מדינת פולין רק לר׳ ישעיה פריבס האמיתי בוארשה. וכל זאת — כאין־וכאפס כנגד מה שמצוי בפנימיותה של אותה סוכה. בסוכה זו אדם מרגיש את עצמו בפירוש כאילו הוא בארץ־ישראל. הקירות מצוירים בעצי לולב, באתרוגים, בהדסים ובהושענות, במנורות, באריות, בנמרים, בעיזים ובצבאים וכן בתמונת העיר ירושלים, בתמונת קבר־רחל ובתמונת הכותל המערבי שיהודים עומדים שם ומתפללים לאביהם שבשמים. אימה־ופחד נופלים על מי שנכנס לסוכתו של ר׳ שמעון ציליך, משום שלהרף־עין עשוי הוא לחשוב כי המשיח כבר בא ויהודים שרויים שוב על אדמתם.

הרבנית־מקאליש האזינה בדומיה לדברי השדכן. דומה היה בעיניה כאילו חורבות עברה המלכותי מתפכות ירקות־עדנה וקוראות לה לשוב אליהן.

ושוב באו שלוחי הגורל המפגיעים, שיתקו את המעצורים הפנימיים שלה ועיממו את הלך־המחשבה הראציונאלי הזהיר של הרבנית־מקאליש. היא נכנעה לאיטה בפני האפקטים והזיות־העבר שלה, שעטפו את הרבנית־מקאליש הגאיונה כבתרדמת־קסמים. לפעמים היתה פוקחת עיניים ומסתכלת על החדרים העלובים אשר לבית־המלמדים של אביה שבהם חיה אותה שעה

עם בנותיה, על חדרה האפל ועל מיטתה הזולה הקשה שהזכירה לה את עומק ירידתה־מנכסיה. או־אז היתה חשה את ריחם החריף של הגריסין הזולים הבוקע מן המטבח ומציף את כל החדרים, היתה רואה את הנשים הנגידיות, המרושלות הפרובינציאליות, שהתרועעו עם סבתא פריבה, ואחרון־אחרון, את סבתא לאה בייחוסה הוורקי המפוקפק שהיתה עושה בבית כבתוך־שלה בחזקת כלתו־היחידה של ר' יהושע'לה וילדיה לה סביב. הרבנית־מקאליש הרגישה שכל זה נוגד לחלוטין את טוב טעמה ומזכיר לה בלי־הרף את שפל־ירידתה. ולא ביקשה הרבנית־מקאליש אלא דבר אחד: שתזכה אי־פעם לצאת מן המצב הבלתי־נסבל הזה. שתשתחרר ותיטול שוב את הרסן בידיה. להיחשב מחדש כחשובה בין נשים חשובות. מפי השדכן־המזמר שישב לפניה עלו ממש תמונות־הקסמים שיצרו־לה הזיותיה הפנימיות. היא שמעה מחדש את עריבות השמות הידועים, משל חשובי הגבירים בפולין שהיו מבקרים בטרקליניה בבית ה'נפש חיה'. מחדש התחילו רוחות־ארץ־הקודש הצחות־ורכות מנשבות מסביבה, ושוב התחילו נותנים את בושמם הלולבים והאתרוגים שהנוף־שם מלא אותם, ושבהם דיברו יומם ולילה בביתו של ה'נפש חיה' יהודי־ארץ־ישראל שבאו לביתו מכל קצווי פולין ומארץ־ישראל גופה.

הרבנית מקאליש לא ידעה כיצד התחילה, היא, הדעתנית, להכנע קמעה־קמעה. מזג־רוחה נמס בלהט ההזיות החדשות. ועוד בטרם האריכה בשאלות ותשובות — התחילה להסכים לשידוך.

אביה, ר' יהושע'לה קוטנר, אף הוא לא האריך בדין־ודברים. שמו של הגביר ר' שמעון ציליך לא היה זר באוזניו. בכלל היתה דעתו חיובית מאוד על אבותיו של ר' שמעון ועל ספריהם שלהם. מיד עמדו וכתבו ראשי־פרקים. כתשובה לראשי־הפרקים שלח ר' שמעון ציליך אך שליח ובידיו זוג עגילים, מתנה לרבנית־מקאליש. אמרו: דוקא עכשיו עסוק ר' שמעון ציליך מאוד בעסקיו ועומד לקנות יערות חדשים בשותפות עם סוחרי־יערות גדולים וחשובים, והוא מצוי אי־שם ביערות, ב'חצרות' הפריצים הפולניים. אין הוא יכול איפוא לבוא בעצמו לפני כלתו החשובה, היא אלמנתו של ה'נפש חיה'.

רק בשעת החתונה, שנקבעה להתקיים בקוטנה, ראתה הרבנית־מקאליש להיכן הוליכוה מַדוחי השיחות העריבות של אותו שדכן; שיחות שנתמזגו־להפליא עם הזיותיה וכיסופי נפשה. אך כבר היה זה מאוחר־מדי. כל הדלתות היו נעולות על־מסגר ושוב לא היתה דרך־חזרה. ראשי־הפרקים שבכתב ניצבו לפניה כמין חומה אפלה.

המיוחסת הגאה, הרבנית־מקאליש — חשכו עיניה למראה בעלה המיועד. ר' שמעון ציליך הגביר מלודוש היה יהודי גוץ ופריך, כמעט ולא ניכר

לעיניים. ר' שמעון ציליך היה לו זקן לבן, — ממש בגוון ברמינני, שירד עד טבורו כאצל חתנו, בעלה של יוכבד, וכן זוג גבות, לבנות ברמינניות, שצמחו כמיני זקנים פרועים למעלה מעיניו הקטנות והכבויות. אף הוא היו ידיו ורגליו ננסיות ודומות כמיני תוספות לזקן הברמינני הלבן והארוך.

ר' שמעון ציליך בא לחתונה עם קבוצת מקורבים, חסידי קוזשיניץ נלהבים, ששתקו כולם בצוותא שתיקה רליגיוזית משונה. רק בשעת תפילה היו מפליטים מפיותיהם קולות משונים ופראיים וניענעו בידיהם בהעויות משונות. מקורביו של ר' שמעון ציליך היו אף הם יהודים ננסיים, בעלי זקנים פרועים שהשתרעו על כל פרצופותיהם למן לחייהם ואוזניהם ושורש־חוטמם ועד נחיריהם. בשעת החופה שרו המקורבים הקוזשניציים ניגונים עצובים משמימים, ניענעו בזקניהם, ונופפו ידיהם בהעויות זרות ומוזרות. ר' שמעון ציליך עמד מתחת־לחופה בקיטל לבן ודומה היה כמת שבא אל מישהו בחלום־ביעותים. זיעת־אֵימים שטפה את הרבנית־מקאליש כשר' שמעון ציליך, הגביר מלודזש, הושיט אֵי מתחת־לזקנו את ידיו הננסיות לקדשה כדת משה וישראל.

פרק תשיעי

הרבנית־מקאליש נוסעת ללודזש. גורל. עכבר קופץ לקראתה מתוך אחד הארונות. יהודי־הכותל־המערבי. ר׳ שמעון ציליך ובעלה של יוכבד. ריבטשה. היכן פושט־הרגל? ר׳ שמעון ציליך מתפלל מעריב.

מיד לאחר החתונה התחילו הרבנית־מקאליש ובנותיה עוסקות בהעתקת דירתן ללודזש. בחדריו העלובים של ר׳ יהושע׳לה קוטנר הוצבו שורות־שורות של קלתות וסלים פתוחים בהם סודרו כל השמלות, השביסים, המטפחות ואריגי־הקרינולין הוארשאיים שהיו ברשות הרבנית־מקאליש ובנותיה מאז שנות־המלכות שלהן. הקלתות היו רחבות ועמוקות, מזונתות נחושת ובעלות גלגלים. כתום החתונה חזר מיד ר׳ שמעון ציליך ללודזש, יחד עם מקורביו הקוזשיניצאים. אמרו: מחמת עסקים גדולים בענייני יערות, שהוא עומד להשתתף בהם. הרבנית־מקאליש נשמה לרווחה בצאתו, כמו לאחר חלום־בלהות. היא היתה עסוקה באריזת חפציה.

ביום שנקבעה בו הנסיעה ללודזש עמד קרון־כילה עגלוניי גדול לפני חדר הבית־דין של ר׳ יהושע׳לה קוטנר מאז עלות השחר. סוסים לא־רתומים עמדו ליד היצוּל, כישכשו בזנבותיהם ולעסו מספוא מן השקים הקשורים לזרבוביהם. בעלי־העגלה התחילו מוציאים את הקלתות ואת הסלים ומכניסים למַעבה הקרון פנימה. אחר־כך ניסוט הקרון מלפני חדר הבית־דין ויצא בדרכו ללודזש. לאחר שעות אחדות הגיעה מרכבה של־עור ועמדה לפני חדר הבית־דין. הרבנית־מקאליש ובנותיה נתיישבו במרכבה הכבדה. על מדרגות בית־המדרש עמדו כל נשי המשפחה וכל הנגידיות של קוטנה. כולן נפרדו פרידה לבבית מעל הרבנית־מקאליש ובנותיה ופיותיהן לא פסקו מברכות חסודות, יהודיות. סימטת בית־הכנסת היתה מלאה מיהודי קוטנה שעמדו והסתכלו בצאת הרבנית־מקאליש אֶל בית־מלכותה החדש בלודזש. גם בעלה של יוכבד, החתן הנגסי בעל־השׂיבה, לבוש אדרת חדשה וכובע־קאשקט נגידי רחב — הסתובב דומם בין נשי המשפחה שעמדו על המדרגות והשמיעו דברי איחולים. איש לא נתן דעתו עליו, כאילו נשפח־מלב. רק לאחר שהרבנית־מקאליש ובנותיה כבר ישבו במרכבה הן נזכרו בחתן והתחילו קוראות לו. החתן התיישב מתוך דומיה עמוקה, כפוף גב, על המושב שממול הנשים.

המרכבה יצאה בדרכה ללודזש.

אחרי יום נסיעה דרך לינטשיץ ואוזרקוב הגיעה המרכבה עם הרבנית־מקאליש ועם בנותיה לפני ביתו של שמעון ציליך בעיר העתיקה בלודזש.

במבוא החצר עמדו וחיכו כמה נשים זקנות חובשות מצנפות גבוהות. היו אלה נשיהם של מקורבי ר' שמעון ציליך, נשיהם של חסידי קוזשיניץ החשובים. עמדו והכניסו את הבאות אל דירתו הנגידית של ר' שמעון ציליך. עברו במדרגות מעוקמות עד שהגיעו למסדרון חשוך. ריח של טחב דחוס ומחניק עלה מעברים. הנשים הזקנות בעלות המצנפות הגבוהות החזיקו בידי הרבנית־מקאליש ובנותיה להנחותן במדרגות המשובשות. נשים שתקניות ומוזרות אלו היו נשיהם של מקורבי ר' שמעון.

ה"טרקלינים" שלתוכם נכנסו האורחים היו חדרים מרווחים ומיושנים, ובהם — רהיטים גדולים, מאסיביים, מגושמים. דומה היה כאילו בניינים שלמים עומדים בחדריו של ר' שמעון ציליך. מן התקרה השתלשלה מנורה מפויחת שזגוגיתה סדוקה. הרצפות היו מלוכלכות ומוזנחות. החלונות שנשקפו אל הרחוב היו גבוהים ובלתי מווּלָנים. החומה שמנגד כאילו הסתכלה לפנימיות חדריו של ר' שמעון ציליך בעד החלונות הגדולים העירומים. הרבנית־מקאליש ובנותיה עמדו בצוותא והסתכלו סביב. הנשים הזרות שתקו. מיד הבחינה הרבנית־מקאליש בכך, שעל הקיר, עטופה בצל אפל, תלויה תמונה של הכותל־המערבי, במסגרת מוזהבת כבדה. התמונה השקיפה מתוך הצללים בחיוניות מדכדכת. ניראו שם האבנים העתיקות של כותל־הבכיה שהשחירו מפני דמעותיהם של ישראל, על פני האבנים הקדושות התנוססו כתובות לחֵשים והזפרות־נשמות. מבין סדקי האבנים עלה אזוב כהה המושך יניקתו מדמעותיהם של ישראל. ליד הכותל שעל התמונה עמדו יהודים בעלי זקנים מופלגים ופאות מקורזלות, בשטריימלים קטנים ומרופטים ובחלוקים משונים. ראשיהם היו רכונים כלפי החומה ודומה כאילו הם לוחשים משהו באוזני האבנים. וכן היו שם יהודים שידיהם מורמות אל־על והם מכים באצבע־צרידה כחסידים בשעת תפילתם. אף הם היו ידיהם מונפות בהעויות משונות. היהודים בתמונת הכותל דומים היו לחסידי קוזשיניץ ממקורבי ר' שמעון ציליך שנתלוו אליו ביום חתונתו. פלוני גוץ ולבן־זקן מבין העומדים ליד הכותל — פרצוף פניו התחיל להידמות לשל ר' שמעון ציליך עצמו.

בינתיים — מבלי שיידע מישהו, כיצד ומהיכן — הופיע ר' שמעון ציליך אי מבינות הארונות. פניו החיוורים שבתוך זקנו הגדול והאפור חייכו במבוכה כנגד הרבנית־מקאליש. הוא דיבר אליה מלים מספר. הרבנית־מקאליש הפליטה אנחה עמוקה והסתכלה בבנותיה. הן עמדו לבושות במעילי־הדרך השחורים שלהן. משראה ר' שמעון ציליך את החתן הגוץ בעל־השיבה שעמד כנכרי בין נשי מקורביו של ר' שמעון מחסידי קוזשיניץ, התחייך בעליצות והושיט לו ידו הקטנה לברכת שלום־עליכם. גם החתן התחייך בידידות.

בעת שלחצו ידיים זה לזה היו השניים דומים זל"ז עד־מאוד, בקומתם ובפרצופיהם. היה קשה לקבוע מי כאן הצעיר ומי הזקן.

מיד התחילו ר' שמעון ציליך ובעלה של יוכבד משיחים בקולות־לחש דק־דקים כאילו הם מיודעים משכבר הימים. בינתיים ניגשה הרבנית־מקאליש אל אחד הארונות הגדולים, המאסיביים. היא רצתה לראות, מה המשק שנפל כאן בחלקה. דלת הארון נפתחה בחריקת צרימה ועכבר קטן קפץ מתוכו כנגד הרבנית־מקאליש. מבפנים עלה ריח עובש. על המדפים המאובקים מצאה הרבנית־מקאליש בקבוקים של יין־קידוש ריקים, אתרוג יבש של־אשתקד, נרות־הבדלה חרוכים ואבנט־חסידים ישן ומרופט.

הרבנית־מקאליש הפליטה אנחה עמוקה.

איך־שהוא פשטו הבאות את המעילים. שלושתן שתקו והביטו סביב. הרבנית־מקאליש נכנסה אל המטבח, סתם־ככה, מפני הסקרנות. קור ואפלה שררו במטבח. הכיריים — כבויות. סיר־ברזל עמד על הכיריים הצוננות. ר' שמעון ציליך שעמד בשיחת לחש עם בעלה של יוכבד הודיע לפתע שעליו לצאת לרגל עסק חשוב.

דלת המסדרון נפתחה לפתע בשאון ולתוך הבית נתגלגלה יהודיה מסורבלת כהת־מַראה. פאה נכרית גבוהה חבושה לראשה. מסביב ליהודיה שרצו התגודדו להקת ילדים מלוכלכים. הילדים היו כולם כהים, כצוענים. כמה מהם פזלו, אחרים אינפפו בבכיה ומשכו בסינר אמם. היהודיה הבריחה מעליה את הילדים בשתי ידיה וכיבדתם בסטירות־לחי על ימין ועל שמאל. עם שהילדים הומים מסביבה במהומה — לא פסקה האשה מלדבר ולצעוק. היא נכרכה על הרבנית־מקאליש בצחוק היסטרי. בידידות, כאילו היו שתי ריעות נתיקות, התחילה מספרת לה על כל הייסורים שהיא מתייסרת מפני הטף הפרוצים, ומיד קראה לה לרבנית־מקאליש "חותנת". "שתראה החותנת כמה ייסורים חייב אדם להתייסר בשל ילדיו שלו. אצל אבא ר' זיינוולה בוארשה לא ידענו כלום על מיני שדים כאלה." "ילדיו שלו" היו כמובן ילדי בעלה, מאיר'ל, בנו־יחידו של ר' שמעון ציליך. לאחר־מכן נכרכה היהודיה בידידות מופלגת על בנות הרבנית־מקאליש, נשקה על שפתותיהן וקראה להן "גיסות יקרות" כשהיא מכה וצובטת בשתי ידיים את ילדיה המרושלים הצעקניים. לפתע פתאום, ותוך כדי צעקות, עזבה היהודיה את החדר יחד עם ילדיה, ושוב היתה דממה סביב, כדממה שלאחר פוגרום.

כשנתיישבו סוף־כל־סוף הרבנית־מקאליש ובנותיה, עיפות ומאוכזבות־מרה, כדי לנוח מעט, שמעו לפתע שוב קולות מעבר לדלת. הפעם היו אלה קולות של גברים ושל נשים כאחד. בעיקר ניכר מביניהם קולה הצעקני של אשה.

התחילו מתדפקים בדלת, בכל עוז.

כמה יהודים ויהודיות מבוהלים ומרושלים עמדו בפתח. בראשם עמדה לפרוץ פנימה יהודיה בעלת־קומה וחיוורייניות בעלת פאה־נכרית צהובה. בידה הוליכה אחריה נערה.

"היכן הוא, הגזלן, הפושט־רגל?" — צעקה היהודיה בעלת־הקומה — "בואו, יהודים, ננפץ כאן את הכל! שיחזיר לי את הנדוניה שלי!" והיהודיה פרצה בבכי היסטרי.

הרבנית־מקאליש אחזה ביד היהודיה ורצתה להכניסה לחדר. עכשיו נודע לרבנית־מקאליש, כי ר' שמעון ציליך פשט־רגל בלודזש. הוא חייב כסף ליהודים מסכנים, לפלות ולאלמנות עניות. ובסך־הכל — נחבא הוא מפני בעלי־החובות שלו.

הרבנית־מקאליש היתה גאה מכדי לבכות. היא רק הציצה בבנותיה במבט שבא לבטא בצורה ברורה ביותר — שכל הגשרים נשרפו מאחור, ושאיש מבני המשפחה בקוטנה איננו צריך לדעת ולא־כלום על הכשלון הנורא. יחוס, צריך שיידע להחזיק מעמד בכל הנסיבות.

שלושתן הרגישו את עצמן עיפות מאוד מפני החוויות הרבות והעזות. עמדו וחיפשו מיטות וספות בטרקליניו של ר' שמעון ציליך ושכבו לישון בבגדיהן.

כשהקיצו משנתן כבר היה לילה. מן התקרה האירה מנורת־הנפט המפויחת. מירפתי הארונות נשמע קול נוגה ומשמים. ר' שמעון ציליך עמד שם כמין צל. הוא התנועע בהעויות זרות ומשונות והתפלל מעריב. זקנו הלבן והארוך ניצנץ באור מבהיל.

פרק עשירי

הרבנית־מקאליש מקבלת עליה את הדין בגבורה. הייחוס מחייב. שעות הסעודה־השלישית בבית ר׳ שמעון צילִיך. חסידי קוזשיניץ וניגונים קוזשיניציים. ר׳ שמעון צילִיך והמקורבים שלו. הבדלה. הרחת הבשמים. ״שרים ויתן לך״.

הרבנית־מקאליש קיבלה עליה את גזר הגורל בגבורה של־אמת. גאוות הייחוס שהיתה מקוי אופיה היסודיים, עמדה לה גם בנסיון הזה. שלוש הנשים התחילו מסתדרות במצבן הטראגי. לקוטנה כתבו את מיטב המכתבים ושלחו פריסות־שלום לבביות לכול. את לודזש העיר לא ראו עוד בעיניהן, מפני הבושה. הן ישבו ליד החלונות והסתכלו בעריית החומה שמנגד. קמעה־קמעה התחילו שלושתן מסיחות שוב, במתיקות, באותם ימים טובים שמקדם, בגבירים שבוארשה ובהליכותיהם. בר׳ שמעון צילִיך כמעט ולא השגיחו כלל. הגביר הלודזשי שוטט בינות הארונות כצל קטן וחרישי. בשעות היום נמצא אך־מעט בביתו. לעת ערב היה קול ניגונו הנוגה מנסר בשעת תפילתו. לעתים היה מתיישב לאור נר של פרוטה לקרוא ב׳של״ה׳ או ב׳שבט מוסר׳, כשהוא מעלֵע לתוכו יִפחות בכי, נהימות מצוקות חסודות שלא־מעלמא־הדין.

ורק אחת לשבוע, מדי שבת בשבתו, בהגיע שעת הסעודה־השלישית — גוברת הקדרות ב״טרקלינים״ של ר׳ שמעון צילִיך. אותה שעה הרבנית־מקאליש מרגישה את עצמה כאילו נמצאת במאורת שדים ומזיקים. אמנם רגילה היתה הרבנית־מקאליש לאותן שעות אפלולות של מורא־שמים כשנערכת, בשבתות, הסעודה־השלישית. ואולם מה שהיה מתרחש כאן, בביתו של ר׳ שמעון צילִיך, באותן שעות, דיו להפיל אֵימה ופחד גם על הרבנית־מקאליש החסודה. היא היתה מתיישבת בקרן־זוית, עם בנותיה. היו מצטנפות ביחד ועוקבות במורא־אדיקות פנימי אחר המתרחש שם, בחשיכה, אצל שולחן הסעודה־השלישית של ר׳ שמעון צילִיך. תיכף עם רדת החשיכה התחילו נאספים אל ביתו של ר׳ שמעון צילִיך מקורביו, חסידי קוזשיניץ החשובים. באותן שעות־שבת חשוכות היו באים אחד־אחד, בקפוטות של אטלס קרועות ומשונות, ובשטריימלים קטנים ובלויים. מעבר לדלת כבר היתה נשמעת נהימתם העצובה של החסידים הקרבים. משנכנסו — הוסיף כל אחד מהם דשן עצבות על נהימתו והתחיל מכה באצבע־צרדה. כך היו החסידים מגיעים אחד־אחד ומתיישבים בעלטת השולחן המיועד לסעודה־השלישית. בראש השולחן, בכורסת־עור עמוקה, ישב ר׳ שמעון

ציליך בכבודו־ובעצמו והוא חבוש שטריימל גבירי גדול שנשתפל כמעט עד לעיניו. במידה שהחשיכה גוברת מסביב כן גוברת גם העצבות וגם החדגוניות שבניגונים החסודים הבכייניים, שחסידי קוזשיניץ היו מנעימים בהם זמירותיהם בשעות־הדביקות של הסעודה־השלישית. דומה היה: היהודים שליד הכותל־המערבי, המצוירים על קיר חדרו של ר' שמעון ציליך והדומים־להבהיל לר' שמעון ומקורביו בפרצופיהם, בהליכותיהם, בהעויו־תיהם — אף הם, יהודי ירושלים הקדושים, ירדו עכשיו, באותן שעות־עלטה שבתיות, מעל הקיר, והנה הם יושבים כאן בין חסידי קוזשיניץ ומזמרים אתם את הזמירות הנוגות של סעודה־שלישית. הרבנית־מקאליש ובנותיה ישבו בקרן־הזוית שלהן רוטטות מפחד. בחלל־הבית הורגשו ריחופים שלא מעלמא־הדין.

ורק מאוחר בלילה, בשעה שהשמים התכסו יפה־יפה בכוכבים, ובחלונות היהודיים שבעיר העתיקה בלודוש כבר דלקו הנרות מזמן — נטל מישהו ממקורבי ר' שמעון והעלה אור. מתוך העלטה השבתית בלטו לפתע בטשטוש־קוים פניהם השעירים, פעורי העיניים, של חסידי קוזשיניץ האדוקים. הם הוסיפו להנעים זמירות שלהם, וכמעט שלא השגיחו בנר הדולק. רק לאחר שאחד מהם טיפס ועלה על השולחן והדליק את מנורת־הנפט המפויחת שבתקרה, התחילו ניגוני הסעודה־השלישית דועכים לאט ומשתתקים.

ר' שמעון ציליך ומקורביו התפללו מעריב והתנענעו כל־צרכם ביעות הארונות, ואחר־כך התחילה ההבדלה על־הכוס.

הבדלתו של ר' שמעון ציליך היתה בבחינת טקס עכומי ממש. חסידי קוזשיניץ התייצבו מסביב לר' שמעון בכל מיני הבדלות דולקות. היו אלה נרות־הבדלה צבעוניים וקלועים. נרות־ההבדלה בערו ואפפו בעשן את הפרצוף הברמינגי האפור של ר' שמעון ציליך. מבטו של ר' שמעון היה נעוץ בחלל, לבלי ניע. זקנו הלבן והארוך ריטט מסביב ללסתותיו. אחד מחסידי קוזשיניץ הציב על כפות ידיו הזעירות־המושטות את גביע־ההבדלה הנושן שהיה עשוי כסף עתיק, והוא מלא יין. היין זלג בין אצבעותיו. נרות־ההבדלה דלקו. ר' שמעון הבדיל על הכוס בקול רם ובניגון עצוב. משהגיע ל"בורא מיני בשמים", היו חסידי קוזשיניץ יחד עם ר' שמעון ציליך מתחילים למעך בכפותיהם, מעך והריח, עיקרין של בשמים, עלים ריחניים יבשים, עלי לולב שדופים, ואתרוגים צמוקים שעוקצי בשמים תקועים בהם. ר' שמעון עצמו פותח אותה שעה את המגופה של קופסת־בשמים גדולה, — אף היא עשויה מכסף — ותוחב לתוכה את חוטמו. בזאת התחילה בין חסידי קוזשיניץ פרשת הרחה אדוקית משמימה. ב"בורא מאורי האש" נדחקו הידיים כולן אל להבותיהם של נרות־ההבדלה. כשסיים ר' שמעון ציליך את ההבדלה

על הכוס שוב היתה פורצת הזימרה הקוושיניצית הנוגית. ר׳ שמעון שפך את שיירי היין — תוך כדי זמירות — מתוך כוס־ההבדלה על השולחן, וחסידי קוושיניץ מכבים נרותיהם בשלולית היין השפוך. בחלל מוצאי־השבת עלה ריח השעוה המתוק של הנרות שנכבו. ר׳ שמעון ציליך ומקורביו התחילו מַרטיבים ראשי אצבעותיהם ביין שנשפך על פני השולחן ומשפשפים באצבעות הלחות את עיניהם, את כיסי מכנסיהם ואת כיסי קפוטות האטלס שלהם.

אחרי העבודה הזאת היה ר׳ שמעון ציליך מתיישב, כלאחר יגיעת עמל, בכורסת־העור שלו העמוקה. סביבו התייצבו החסידים הקוושיניציים והתחילו מנעימים „המבדיל״ בניגון קוושיניצי ישן.

לאחר שסוף־סוף הדליק לו ר׳ שמעון את ציגאר מוצאי־שבת שלו היתה הדלת נפתחת ובנו־יחידו, הוא מאיר׳ל, נכנס לחדר. אֲברך גבה־קומה ושחרחר, בעל כרס נגידית בולטת וזקן עגלגל ושחור שעורר חשד של מגוזז־מעט. מאיר׳ל היה חובש כובע־קטיפה קטן ומקטר ציגאר בהרחבת־הדעת. היה מברך את ר׳ שמעון ב״שבוע טוב״ ומצטרף לזמירת ׳המבדיל׳ של חסידי קוושיניץ.

מיד מגיעה מהומת בולמוס מאחורי הדלת ביחד עם הקול הרם וההיסטרי של ריבטשה, כלתו־היחידה של ר׳ שמעון ציליך. היא פורצת לתוך החדר השרוי באוירת מוצאי־שבת יחד עם להקת ילדיה המוזנחים, כשהיא מחלקת סטירות־לחי ונגיחות־אגרוף על ימין ועל שמאל. בצחוק פרוע היא נכרכת על הרבנית־מקאליש ואומרת: „שבוע טוב, החותנת״.

אותה שעה היו ר׳ שמעון ציליך ומקורביו מתחילים למַלמל „ויתן לך״.

אגרות מבשורות אושר מלודזש. דורשים בשלום כל הקרובים. מטר של זהב יורד בלודזש ויהודים אוספים בכנף־בגדם. למען־השם, למה הוא שותק, ברוך גזשיוואטש? קול הגרזן נשמע מן היערות בסביבות לודזש והאילנות נופלים כזבובים. אושרה של לודזש מצפה לאבי.

בקוטנה האמינו הכול שהרבנית־מקאליש הגיעה מחדש למלכות. נשים אמרו שהנה רואים־בעליל את מזלה של הרבנית־מקאליש שהוא מבהיק בשמים־ממעל, ושהיא גולדה, כנראה, במינעלים של־זהב. תשומת לבה של המשפחה עברה — אחרי שהשיאו במזל־טוב את הרבנית־מקאליש — אל המאורע המשפחתי האחר, דהיינו: אל פרשת הפריץ האוסמולסקי העיקש ברוך גזשיוואטש, שנתבקש לבוא לפני ר' יהושע'לה, הגאון מקוטנה, משום שהגאון מקוטנה החליט שחיים אברהם (הוא אבי) יעזוב סוף־סוף את שדות אוסמולסק השוממים ויעתיק מושבו לעיר שיהודיה מרובים. יהודים בקוטנה אמרו, שהגביר האסומולסקי עתיד להוציא בקוטנה את כל כספו, עד לפרוטה האחרונה, בסידור חתנו העילוי. יהודי קוטנה באו אל סבתא לאה עם כל מיני תוכניות ועברו בעיר לאורכה ולרוחבה לחפש דירה מתאימה לבני הזוג הגבירי. גם אל הרבנית־מקאליש בלודזש הגיעה השמועה, שהגביר ברוך גזשיוואטש מחפש דירה לבתו־היחידה ולבעלה בקוטנה, ושהוא מוכן להזיל מכספו כדי נדוניה שנייה ובלבד שהאברך, חוץ מעיסוקו בתורה, יתחיל לעסוק גם בעסק כלשהו. בין־השאר עלתה במחשבה לפניו לקנות אחת מטחנות־הקיטור הגדולות של קוטנה ולמסור אותה לחתנו לנהל שם עסק של קמח, יחד עם שותף מהימן, בעל־מקצוע כמובן. חתנו של גביר כזה עתיד לרשת, לאחר־מאה־ועשרים, את המיליונים של חותנו ואת כל אחוזותיו. אסור שיישאר בטלן.

במידה שגברו העצבות והיאוש בלבה של הרבנית־מקאליש ביחס למצבה בלודזש, כן העמיקו והכאיבו געגועיה על המשפחה בקוטנה. בתוך שממת "טרקליניו" המבהילים של ר' שמעון צילין נזפרה הרבנית־מקאליש את האוירה הביתית, הפרובינציאלית והעליזה שבחדרים המלמדיים של ר' יהושע'לה קוטנר וישרותם הפשוטה של הבריות שם. היא נכספה לראות על ידה נפש מנפשות ביתה, מן המשפחה הקוטנאית, שתימצא בקרבתה ביאוש הטראגי שהשתלט עליה, יאוש שדומה היה כחסר מוצא לעולמים. אפשר עתידה היא להזקין ולהוציא כל ימיה ב"טרקלינים" שוממים אלה בקרב בריות שכאילו יצאו עתה מקברותיהם. צינה היתה תוקפת אותה כל

אימת שהרהור מעין זה עולה על דעתה. דמעות שכול ויתמות חנקו את גרונה.

לאט־לאט הבשילה בה המחשבה להציע — ולאזור לצורך־זה את כל כוחותיה־שמלפנים — כי בני־הזוג הצעירים יועברו ללודוש, ולא לקוטנה. סוף־סוף יהיה לה מישהו־קרוב בעיר מעיקה וזרה זו ויופנח לה מעט מבדידותה.

הרבנית־מקאליש התחילה משגרת מכתבים לקוטנה לעתים קרובות יותר, ומתארת בהם בדברי התפעלות את העיר לודוש ואת יהודיה. היהודים מנהלים בלודוש עסקים עצומים עם כל העולם כולו. בלודוש מתגוללים עסקים של־זהב ממש בחוצות. יהודים יש להם כאן לא רק חנויות והם עוסקים לא רק במסחר של גבירים, אלא יש להם גם בתי־חרושת לרוב והם מתעשרים בלי הרף. בתי־חרושת — ממש מכרות של זהב הם לא רק כשהם עומדים על־תלם ומייצרים סחורות, אלא אפילו כשהם נשרפים עד־היסוד באים יהודים, עושים פרקמטיה בבתי־החרושת שנשרפו, ומצליחים במסחרם. כאן מתעשרים יהודים גם מן השריפות. יום־יום רואים את מכבי־האש אצים למקומות של שריפה ושומעים את פעמוני הטומאות מצטלצלים לאזעקה. אלא שכאן אין נבהלים כמעשה יהודי קוטנה, למשל — כשתפרוץ אי־שם דליקה. להיפך, הנשרפים שמחים־מאוד, משום שהם מבוטחים על הרבה־אלפים. כזאת היא לודוש. כהנה־וכהנה כתבה הרבנית־מקאליש לקוטנה על לודוש, על הברכה המצויה בה ועל יהודי לודוש המאושרים. הוסיפה פריסת־שלום חמה לכל בני המשפחה בקוטנה. פעם אחרת כתבה על האוירה היהודית שלודוש נתברכה בה, ועל התורה הרבה השוכנת בקרבה. לא רק שבתי־החרושת מעלים עשן והיהודים אין להם זמן לסעוד את לבם מפני דחיפותם של עסקים גדולים — אלא שגם בתי־מדרשות מלאים ושטיבלך חסידיים מצויים ברוך־השם בכל מקום ופינה בלודוש. מכל מקום עולה קול של תורה. לודוש מלאה תלמידי־חכמים גדולים, בעלי מוחות חריפים, היושבים יומם ולילה על התורה ועל העבודה, מחזיקים "ישיבות" ולומדים „שיעור"ים. גם תלמידי־חכמים אלה פרנסתם מצויה בשפע, למעלה־ראש, משום שיהודי לודוש לעולם יש ביניהם קטטות וסכסוכים והם באים להידיין לפני בתי־דין של בוררים. כאן מגלים תלמידי־החכמים שבלודוש את כוחם הגדול, הם מיישרים את ההדורים בין היהודים ומרויחים מתוך כך בשפע. כללו של דבר — לודוש זו, הלואי על כל בית־ישראל עיר שכזאת, ועצתה הנאמנה היא שאם באמת רוצים לגדל את חיים־אברהם לתורה ולמסחר, הרי שקוטנה אינה המקום הנכון לכך. קוטנה בהשוואה ללודוש אינה אלא פינה חשוכה של

בטלנות. יהודים בקוטנה אין יודעים ולא־כלום חוץ מלהחזיק חנויות ולעסוק בתבואה או בקמח. מסחרים שכבר אבד עליהם כלח. הגביר ברוך גזשיוואטש — מיליונים יש לו. מה אפשר לעשות בקוטנה באותם מיליונים? רק לודזש היא בבחינת עיר שיש לה עסקים עם מיליונים ושיודעת מיל־יונים מה פירושם. בלודזש יכול הנער להפוך לתלמיד־חכם גדול ולסוחר גדול או לבעל בית־חרושת גדול ולהיות לתפארת־למשפחה — פירוש, תפארת לכל בית־ישראל אשר בפולין. היא — כך הוסיפה הרבנית־מקאליש בכל אותם מכתבים — היא בעצמה, הרבנית־מקאליש, תשגיח על בני־הזוג הצעירים בעין פקוחה ואמהית. גם ידידו הגדול של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, הרבי מאלכסנדר, ר׳ יחיאל, גר כמהלך שעה אחת בסך־הכל, ואף הוא תהיה עינו פקוחה על הצעיר לטובה. נוסף על כך מצויים יערות גדולים בסביבות לודזש. סוחרי יערות מפולין כולה כורתים שם את האילנות ומרויחים הון־עתק. לא יהיה אסון אם גם ר׳ ברוך גזשיוואטש יטריח עצמו לראות אותם יערות שמסביב ללודזש ואולי ישתף־עצמו באותם עסקים.

הרבנית־מקאליש דאגה לכך שעצותיה יגיעו גם לאוזניו של סבא ברוך באוסמולסק. לאוסמולסק הגיע יהודי מלודזש, מתווך לפי מקצועו; יהודי שחרחר, לבוש קפוטה של צמר אלגאנטית ומחזיק ציגאר עבה בפיו. אותו ציגאר היה מַבהיק בייחוס אריסטוקראטי לעומת הציגארים הזולים החריפים של סבא ברוך. היהודי השכיל להחזיק את האפר בקצה הציגאר האצילי שלו שעה ארוכה ותוך כדי כך לספר לסבא ברוך בחיתוך־דיבור חריף ולגמרי לא בחפזון על היערות העבותים והאפלולים שבסביבות לודזש. ארזי הלבנון! המַנסרות הבנויות שם בתוך יערות לודזש מנסרות קרשים כל הימים ועדיין אין בהן כדי לכסות את כל ההצטרכיא של לודזש־רבתי לקרשי־עץ. משום שלודזש הולכת־וגדלה כאילו שמרים תוססים בקרבה. יום־יום מתוספים בתים ובתי־חרושת שיהודים עוסקים בבניינם. ועוד, לודזש נשרפת מדי יום. משום שיהודים — סופם שהם נשרפים. כל לודזש שקועה במהומה של שפע, וגשמי זהב יורדים־מעל. יהודים רעבים ממש לקרשים, כדי פיקוח־נפש, והיערות העבותים שבסביבות לודזש קורסים ונופלים כאילו פגעה בהם מגיפה. כורתים אילנות ומנסרים קרשים־קרשים. סבא ברוך לא החזיק מנסרות אפילו ביערותיו־שלו, הוא לא החשיב המצאות מודרניות כאלו. הוא התקין את קרשיו לפי השיטה ששלטה בפולין מאות־בשנים. אך לשונו החריפה של המתווך הלודזשאי השכילה לצייר באוזני סבא ברוך את עושרם המפתה של היערות בסביבות לודזש. סבא ברוך היטה אוזניו כאפרכסת כל־אימת שהיה שומע על עסקי יערות, ושערי רוחו ודמיונו היו נפתחים עד־

מהרה. בנוסף על כך ידע סבא ברוך, כי בתו־יחידתו צריכה לעזוב את אוסמולסק וכי המערכה שלו עם סבתא לאה אבודה לאורך־כל־החזית. מוטב שתסע איפוא ללודש ואַל תסע לקוטנה — שם יהיה הוא, סבא ברוך, תמיד חסר־אונים לעומת סבתא לאה ור׳ יהושע׳לה קוטנר. וכבר היה שומע באוזני־רוחו את יערותיו שלו שואגים ומרשרשים בסביבות לודזש. ועוד, הוא ביקש לכבוש לעצמו — לקראת מערכות חדשות — איזה ״צד״ בעולם־הייחוס הגדול שמסביב לר׳ יהושע׳לה קוטנר. צד חזק מבטיח יותר מאשר הרבנית־מקאליש ודאי שלא היה עשוי למצוא.

לא יצאו ימים מועטים וסבא ברוך קנה בשותפות עם סוחרי־יערות מוארשה, את יערות לאַגבניקי שבקרבת לודזש. קוטנה תקעה בשופר הגדול: ברוך גזשיוואטש עתיד שיתעשר מחדש, חתנו יהיה שותף־מלא באותם יערות, וניתנת לו דריסת־רגל בעולם סוחרי־היערות הגדולים של פולין.

סיכויים אלה היה בהם כדי לחַמם אפילו את לבה של סבתא לאה. הורי הצעירים עקרו ביתם לאמריקה של־פולין, לעיר לודזש המופלאת.

פרק שנים־עשר

אנו מגיעים ללודזש, במרכבה פריצית ישנה. זוהי לודזש! יהודים בחוצות לודזש. חומות וארובות. שמים של עשן. פירות אוסמולסק מבשמים את חלל דירתנו האפלולית בלודזש. עופות הומים. געגועים על הנוף הכפרי.

כשהגיעה אותה מרכבה פריצית נושנה שהסיעה אותנו, ושארבעה סוסים שחומים משכו ברתמתה, לעיר לודזש, הייתי אני כבן שש. הייתי עייף מן הנסיעה הארוכה ומן הישיבה הדחוקה בין חבילות גדולות וקטנות. נימנמתי. התעוררתי לפתע כשעלתה המרכבה על אבני־רחובותיה המרוצפים של לודזש ברעש גדול וצורמני. מן הרחובות עלתה המולה בלתי פוסקת: החוצות היו מלאים מרכבות ועגלות טעונות סחורה והכול ניטלטלו־סאנו על גבי האבנים. הורי הסתכלו סקרניים מבעד חלונות המרכבה. אבי אמר לאמי:

"זוהי לודזש."

נדחקתי גם אני אל החלון. סוף־כל־סוף על לודזש שמעתי רבות כל־כך. מעודי לא ראיתי עיר גדולה. באוסמולסק הייתי סבור שלודזש שייכת איך־שהוא לסיפוריו של סבא ברוך. הבנים המבוגרים של הדוד אברהמקה שעבדו כחייטים בלודזש היו שבים לימים־טובים מלודזש לאוסמולסק. הם היו באים מפורכסים כמנהג יושבי כרכים, בצוארוני־נייר וכובעי־ארג קטנים חבושים־טרזנית. היו נכנסים, ביישניים, אל סבתא חיה לברכה. היא כיבדה אותם בפירות ולקח של יום־טוב. אני הייתי מסתכל בהם, באותם שוליות־חייטים מלודזש, כאילו שבו מקצוי־עולם מופלאים. פעמים היו בניו של הדוד אברהמקה יושבים אתי בצל אחד האילנות בבוסתן שלנו, היו מספרים על לודזש ושרים באוזני פזמונים על מאורעות לודזשיים משונים. והנה אני רואה אותה עכשיו, את הלודזש הזאת.

נסענו ברחובות ארוכים. לראשונה ראיתי עכשיו, מעודי, עולם בלא שמים ובלא אילן. עולם של חומות־אבן עירומות, ערטילאיות. שורות של בתים עירומים מלאי הלונות ואשנבים. ארובות גבוהות ושחורות־שחורות הצטמחו מתוך עולם האבנים מסביב, ותימרות עשן עולות מפיהן. אותם פסי שמים זרים שנפתחו מעל לודזש כשהם תלויים — כאילו תעו בדרכם — מעל לגגות, היו כל־כולם לוטים בעשן. העשן המאובק של לודזש היה מורגש יפה בכל מקום. אוירה של לודזש היה חלק מלודזש; אויר קשה ומחוספס כאבנים שבחומות לודזש. בביבים שנמשכו לאורך הרחובות זרמו איטית מים מזוהמים וצבעוניים שהבל סמיך וריח רע בקע מהם, כאילו אך־זה יצאו מדודי הגיהנום. לפרקים עברה מרכבתנו אצל חומה אדומה גבוהה

שחלונות קטנים נשקפו מתוכה. החומה כאילו היתה מרטטת כולה מפני קול הנקישות שבפנימיותה, ומבעד החלונות נראו גלגלים מסתובבים ורצועות־עור נמתחות. אבי העיר לנו, שזה בית־חרושת. גם על בתי־החרושת שבלודזש סיפרו לי בניו של הדוד אברהמקה. בינתיים גברה הצפיפות ברחובות יותר ויותר, מפני העגלות והכרכרות. כלי־הרכב נסתבכו אלו באלו מעשה תוהו־ובוהו. הסוסים צהלו בלב המהומה הגדולה בצהלת פחדים. העגלונים שעל הכרכרות ועגלות המשא העמוסות הצליפו בשוטים על גב הסוסים, הטיחו זה בזה צעקות וקללות בתוך המהומה הלודזשית. על פני המדרכות שנמשכו, מוזנחות ומלוכלכות, עם שורות הבתים, המו יהודים: יהודים מכל־המינים. מהם שהתהלכו בנעימות, בקורת־רוח, מקלות־טיול בידיהם וסיגריות בפיהם. מהם שנעו מתונות, טנדו, תוך כדי שיחה. ומהם שהתרוצצו דחופים ומבוהלים ושקועים־בשלהם — יהודים ששעתם דוחקתם, יהודים שהם אָצים תמיד. גם מבואות־הבתים, שבעדם נשקפו חצרות עמוקות ואפלות, היו מלאים יהודים העוסקים בשיחת־דברים, ויהודים מטורדים. ורק באמצע הרחוב, השמור לכלי הרכב, היו נראים אנשים גויים. על המדרכות הלכו יהודים בלבד. כך נחלקה לודזש לשתיים.

סוף כל סוף נכנסה המרכבה הכפרית שלנו לאחת החצרות הארוכות והאפלות של לודזש. כל אחת מאותן חצרות־בתים דומה כאילו היא לודזש בזעיר־אנפין. בתוך כל אחת מהן היו הולכים־ונשנים המראות שרחובות לודזש נתברכו בהם. מרצפת מוזנחת, ביבים מוליכי מים צבעוניים וסרוחים, מרכבות ועגלות־משא טעונות לעייפה, חנויות, ומהומה של יהודים אצים ורצים.

משנכנסנו לדירתנו החדשה, אי־שם במרכזה של אותה חצר לודזשאית ארוכה, התחילה אגדת לודזש נמוגה בלבי. נזכרתי החדרים המרווחים, השופעים שמש, שבחצרנו האוסמולסקית, החלונות שנשקפו אל שמי המרחב הכחולים, כנגד השדות המרוחקים והאילנות שבבוסתן. לעולם היו נשמעים שם צפצופי צפורים בין טרפי האילנות, ובערבים — קירקור הצפרדעים שבאגם הסמוך. נזכרתי את המעשיות של סבא ברוך וטיוליו אתי בין הצפצפות הנושנות שבדרך־סטאראפוליה. נזכרתי את עדרי הצאן שפעייתם נשמעת על פני השדות כשריח צמרם הדשן עולה מעברים. נזכרתי את הסוסים והפרות שלנו, האיכרים והאיכרות בבגדי־לויוויטש הצבעוניים שלהם. הכל נראה בעיני, אותה שעה, רחוק עד אין סוף. לב־ילד שלי התחיל מיצר והגעגועים התחילו מעיקים. נמצאנו לפתע סגורים־ומסוגרים בכמה חדרים. הרצפה המדונגת־צהוב עדיין היתה דביקה מפני הצבע הטרי. גם הקירות כאילו חנקונו בצבעיהם החריפים־העזים הטריים מאוד. מעבר לחלון

עלה קול המהומה התמידית של חצרות לודוש. אנחנו, שבאנו מן הכפר, הסתובבנו בחדרים כחפויי־ראש. רצפת החדרים התחילה מתגדשת בצרורות שהעגלון האוסמולסקי העלה מן המרכבה. נעצתי עיניים של קנאה באותו גוי כפרי ורציתי להכיר בו את אוסמולסק. רק משהעלה הגוי את חבית הפירות שנתנה לנו סבתא חיה צידה־לדרך, וריח תפוחי אוסמולסק פשט בחדרינו הלודוזשיים, חשתי דמעות שעולות בעיני. דומה היה כי ריח אוס־מולסק עולה מחדש בחלונינו. אחר־כך העלה הגוי לול של תרנגולות ושל תרנגולי־הודו וכלוב קטן של יונים, אף זה מתנה מידי סבתא חיה. העופות האוסמולסקיים גיעגעו בדירתנו הלודוזשית החדשה.

מיד הגיעו גם הרבנית־מקאליש ובנותיה. הרבנית־מקאליש לבשה אדרת שחורה רבנית, והבנות — בגדי עיר אלגאנטיים. האורחות התנשקו בידידות עם אמי ואיחלו כל־טוב לכולנו. לי הביאה הרבנית־מקאליש סוכריות־לודוש ולהורי הביאה מתנה חשובה מיוחדת — נרתיקי־עשת גדולים למזוזות, לקבוע אותם על דלתות דירתנו הלודוזשית.

פרק שלושה־עשר

"חדר" בלודוש. בארות ועיזים. ר' אהרון והשוט שבידו. הרבנית ובתו הקטנה. נוף החומש ב'חדר' של ר' אהרן. על קרון־סחורות, לעת ערב, בלודוש.

באוסמולסק לא ידעתי מה זה 'חדר'. אלף־בית למדתי לראשונה מפי סבא ברוך. חינוכי שלאחר־מכן היה בידי אבי. כשהגענו ללודוש כבר ידעתי לקרוא לא מעט. בלודוש הכניסוני לראשונה ל'חדר'.

ה'חדר' היה רחוק למדי מביתנו, אי־שם במַעלה רחוב־פֶּטֶרְקוֹב (פיוטרקוב) הארוך, באותה שכונה שישבו בה גרמנים אמידים. ה'חדר' נמצא בחצר ארוכה שהיתה תפוסה מחציתה בית־קומתיים; — מתוך הבית ההוא בקעה תמיד מהומה כמתוך כוורת שהוחרדה. דומה היה כאילו מתגוררים כאן אנשים רבים לאין־ספור. מחצית־החצר השנייה היתה שוממת וחבויה מעבר לגדר־קרשים מבוקעת. קרשי הגדר נמרחו בזפת שחורה ונוצצת שיבשה והתחילה מתקלפת. בחרכי הקרשים ניתן להציץ לחצר הסמוכה. החצר הסמוכה דומה היתה לחצרנו־שלנו כשתי טיפות־מים; דומה היתה חצר זו כאספקלריה שמתוכה נשקפת החצר שלנו. קרקעה של חצרנו לעולם היתה מכוסה שכבה של אבק פחם שחור — אף־על־פי שפחם ממש לא הגיע לכאן מעולם. ולפי שלודוש משונה ועשויה להפתיע — הנה עמדה כאן בחצר השחורה המאובקת הזאת, בלב לודוש־רבתי, באֶר עתיקת־ימים ומכוסת אֶזוב, כמו בכפר פולני נידח. עז אחת ויחידה, לבנה, הסתובבה בחצר. תמיד היתה מרוחה בפיח, תמיד מחרישה ולוחכת את האזוב שעל הבאֶר או דוחקת את זרבובה המזוקנן לסדק שבגדר ומציצה לחצר הסמוכה. שם לא נמצאה באֶר אלא משאֶבה ירוקה־חדשה. אף שם הסתובבה עז. אלא שהיתה שחורה.

ה'חדר' שלמדתי בו נמצא בבניין־עץ קטן, שהיו לו חלונות קטנים ועכורים, גג־רעפים רקוב והרוס־למחצה שעליו היתה נעצרת לעתים יונה תועה, וארובה קטנה ושבורה פולטת עשן כלשהו. דומה היה לבית עניים בעיירה יהודית נידחת בפולין. ואולם בניין זה עמד דוקא בלב־לבּה של לודוש, תחת שמי לודוש המפויחים. מסביב תימרו ארובות בתי־החרושת המרובים של לודוש כמין יער ערטילאי ורחב ידיים התלוי בשחקים ומַעלה־עשן. אי־משם, לא רחוק מן ה'חדר' שלנו, בקע תמיד רעש זעפני של בית־חרושת.

הרבי היה שמו אהרן. יהודי גבוה וצנום, קצת כפוף־קומה, פרצוף חיווריני וחולני, עיניים כחולות ומימיות וזקן ארוך ומדובלל שגילה טפח מסנטרו.

שפם כמעט שלא היה לו. כשהיה פותח את פיו הציצו מתוכו שיניים גדולות, צהובות, חרוקות ומטילות אֵימה. מתוך שיניו פיעפע ריח רע, חמוץ וזר, כאילו מתרחש שם דבר־מה, בפיו של ר׳ אהרן. היה זה יהודי עצוב. עיניו המימיות מזרות עוגמה ותדיר החזיק בידו מַגלב (״קאַנטשיק״) אף־על־פי שמעולם לא השתמש בו, שהרי יהודי שקט ומדוכדך היה האיש מטבעו ולא התגרה אפילו בזבוב שעל הקיר וניחא לו כשלא התגרו בו. למרות העובדה שהיה יהודי גבה־קומה ובעל זקן ארוך וצהוב, היה ר׳ אהרן רועד־ממש מפני אשתו הרבנית, מפני בתו־היחידה ומפני שני רישי־דוכנא (״באהעל־פערים״) שלו. הרבנית, הבת ושני הרישי־דוכנא דומה שהיו מעין יד־אחת, צַד עוין ותוקפני שהיה חותר ויורד לחייו של ר׳ אהרן. הם עשאוהו כאסקופה־הנדרסת בתוך־ביתו והטילו עליו פחד אין־אונים. לכאורה היה שקט שורר בבית, בין מצד המשפחה ובין מצד הבאהלפֶרים. הנשים היו שתקניות עיקשות. הרבנית ישבה כמעט תמיד על שרפרף במטבח, קלפה תפוחי־אדמה או הציצה עצבותית בר׳ אהרן שהיה יושב, גבוה וחיוורייך, ביארמולקה גבוהה ומזוהמת בראש שולחן־עץ ארוך, כשתלמידיו יושבים סביבו איש לפני חומשו הקרוע הפתוח לפניו, אוחז, כרגיל, בקאַנטשיק שלו ומלמד חומש. בתו־יחידתו של ר׳ אהרן היתה דומה אליו ביותר. גבוהה ובלונדינית, בעלת שיניים חרוקות וצמה צהובה המלאה תמיד פלומת נוצות. שתקנית היתה ושפתיה קמוצות וכעסניות. כל היום היתה מסתובבת בדירה כמי שעושה דבר־מה, ובעצם התבטלה מכל־וכל. הבאהלפֶרים, אחד מהם בחור קיפח וצנום בעל עין פוזלת, והשני נמוך ושמנמן שזקנו כבר צימח כהלכה — ישבו שניהם אצל אחד השולחנות לא רחוק משולחן החומש של ר׳ אהרון, ולימדו ״עברי״ ואלף־בית לקטינים, כשהם מורים ב״אצבע״ של־עץ (״טייטל״) בסידורים שלפני תלמידיהם. הכול ידעו שארבעה אלה עושים איש מלאכתו בפני־עצמו ואין ביניהם לכאורה שום קשר, אך ארבעתם מצטרפים כאחד למרר את חייו של ר׳ אהרן ולהפוך את עולמו לגיהנום.

אני עדיין לא למדתי אזי חומש אצל ר׳ אהרן. אף־על־פי שכבר ידעתי ״עברי״, ישבתי בין הקטינים לפני אחד הבאהלפֶרים וקראתי לפניו בסידור. ואולם קריאתי שלי היתה מכאנית — שכן מחשבותי היו מטורדות במה שהתרחש אצל השולחן האחר, שם ישב ר׳ אהרן ולימד חומש כשידו אוחזת בקאנטשיק.

הוא היה מלמד חומש בניגון מופלא. כשאני נזכר היום את הניגון הזה נראה לי, שמתוך שירת החומש של ר׳ אהרן נשמעה הליכתן של שיירות הגמלים על פני הדרכים של ארץ כנען, על פני נתיבות המדבר העגומים. שירת החומש של ר׳ אהרן סיפרה גם על אהבתם של האָבות לאמהות, על

יופיין הצנוע של נשי החומש, ועל ניחוח האילנות הפלאיים שבגן־העדן ושעל שפת החידקל. החומשים הקרועים שעל שולחנו של ר׳ אהרן נעשו לנופים של מתיקות וחסד: הם קראו לי קריאה של פיתוי. בבית־העץ שבו נמצא ה׳חדר׳ שלנו פשטה חמימותם של ימי־הקדם האגדתיים. הרבנית ישבה במטבח וקלפה תפוחי־אדמה. בחוץ, בעד החלון, נראתה העז הלבנה שבחצר כשהיא מלחכת את האזוב מעל שפת הבאֵר הכפרית הישנה.

חורף היה ממשמש־ובא. הימים הלכו הלוך וחסור והלילות נתארכו. מול ה׳חדר׳ שלנו נעצר קרון עמוס סחורות. הוא בא להחזיר לביתו אחד מילדי ה׳חדר׳ שלנו, את שמחה ווישליצקי. שמחה ווישליצקי היה בן־זקונים לבעל בית־חרושת גדול בלודוש. הוריו היו אנשים זקנים. כיון שדירתנו־אנו היתה קרובה לבית שמחה ווישליצקי, שלחני ר׳ אהרן אף אותי באותו קרון בלוויית אחד הבאהלפרים.

לראשונה ישבתי בכפיפת סחורות מתוצרת לודוש. הסחורה היתה רכה וחמה ומדיפה ריחות נופים אקזוטיים עזים שלא מעולם־הזה. נזכרתי עגלות החציר, השיפון והחיטה שבאוסמולסק שלנו. עגלת הסחורות הגדולה היתה קשורה לשני סוסים מאסיביים, ענקיים, שדומים היו מאחור, בחשיכה, כמיני פילים. הקרון נתגלגל ברעש על פני רחובות לודוש. לודוש היתה קודרת בשעות הערב. רחוב־פטרקוב הארוך השתרע כגיא עמוק ואינסופי שכולו צללים דחוקים ומצופפים. אי־שם הבהב פנס. בעלטת המדרכות המו יהודים. באמצע הרחוב נסעו כרכרות בעלות אישוני פנסים קטנים. מעל קרונות־המשא הגדולים תימרו לפידי־אש. גם בקדמת הקרון שנסענו בו דלקה אבוקה שהגיהה אדמימות על אחוריהם הפיליים של הסוסים.

בדירתנו בלודוש כבר בערה אש בתנור והיה חם. בחדר אבי ישבו כמה חסידים מחסידי אלכסנדר — יהודים שעליהם עוד נצטרך לספר להלן. לארוחת־ערב כיבדוני במאכלות שמעולם לא אכלתי כמותם אצל סבתא חיה, — לחם עירוני חם, מרוח בשומן־אווזים, וכוס תה עם הרבה סוכר.

פרק ארבעה־עשר

שמחה ווישליצקי ואנשי־ביתו הגבירים. בית גבירים בלודוש. נחפזים, עופות־הפלא הבאים מקצוי־העולם ללודוש. ר׳ חיים יענקל ווישליצקי מסדר שטרות. הגבירה ווישליצקי בין הקבצניות של לודוש. נחמן שְמֶן המרתף. אנו הולכים לקרוא קריאת־שמע.

לאט־לאט התחלתי מתרגל אל לודוש וה׳חדר׳ שלמדתי בו. בייחוד שנותי הכפרית ביחסים עם תלמידי ה׳חדר׳ העירוניים נסתלקה לאט והתחלתי רוכש ידידים בין ילדי ה׳חדר׳, חברַי. ראשון רוצה אני להזכיר את שמחה ווישׂ־ליצקי שאתו נסעתי בערב ההוא בקרון־הסחורות. הוא היה בן־זקונים גבירי מפונק. כיסיו היו תמיד מלאים סוכריות שהיה מקבל מאת אמו ומידי אחיותיו הנשואות. הכול היו מצטעצעים אתו. בנוסף על כך היו בכיסו של שמחה ווישליצקי תמיד מטבעות של נחושת ואפילו של כסף. גם את כספו היה מקבל מבני משפחתו הגדולה. אני לא ידעתי שילד קטן אפשר שיהא כסף בכיסו, משום שכסף הרי זה עניין — כך ידעתי — ליהודים מבוגרים בלבד. על כן הייתי מסתכל בחברי שמחה בדרך־ארץ ועל כן נחשב לי כבוד גדול שנשאתי חן בעיניו עד כדי כך שהסכים להתיידד אתי ושכיבדני במעדנים לודזשיים משונים שהיה מוציא לפרקים מכיסיו. כיסיו של שמחה ווישליצקי היו ממש אוצרות־בלומים של דברים־טובים ואפשר היה לשאוב מהם ולחזור־ולשאוב כמו מתוך באֵר עמוקה. לאחר זמן, משהיינו לחברים־טובים הביאני שמחה גם אל ביתו. היה זה בית גבירי טיפוסי של בעל־בית־חרושת בלודוש, בית מרובֵּה־חדרים שבו שׂררה תמיד מהומת חפזון. מעולם לא נעשה שם דבר שלא בחופזה. ואף־על־פי שהחדרים היו מרווחים, נגידיים — ובשעות הערב כבר דלקו בהם מנורות־גאז — היית מרגיש שם כמו באחד הרחובות ההומים של לודוש. הדלתות נטרקות רגע־רגע מפני הנכנסים והיוצאים. השולחנות תמיד ערוכים, הן לטעימה חטופה והן לסעודת צהריים רחבה, מפני שמעולם לא הספיקה שעתם של כל בני הבית לאכול בצוותא. הכול היו טרודים, הכול אצו לדרכם. היתה זאת משפחה גדולה של אחים ואחיות הרבה, וכולם בהולים, ממש כביום־השוק. בעוד שאחדים מבני המשפחה התהלכו בבית לבושים באדרותיהם וחוטפים אפילו סעודה של צהריים תוך כדי הליכה, מרוב בהלה וחפזון — נמצאו באותה שעה עצמה כמה מבני הבית שפושטים בגדיהם־מעליהם ופורשים לישון בחדרי־המיטות שבהם היו המיטות מוצעות כל היום. גם הבנות — הן היו גדולות ובלונדיניות כאחיהן — נחפזו תמיד ואכלו סעודותיהן ביחידות.

מעשה פינוק יחידי שראיתי בבית ההוא, והיחידי שזכה לתשומת־לב ואהדה מצד כולם, היה שמחה, בן־הזקונים; האחים הטרודים־מפוזרים לא שכחו לצבוט את לחייו ולתת לו מטבעות כסף, ואלו האחיות הבלונדיניות היו נכרכות עליו לפתע, מנשקות אותו בכל־פה וממלאות את כיסיו סוכריות. הקפוטה של שמחה הדיפה באמת את ריחו של בית גבירי מסוער זה וריחם של אחיו ואחיותיו. ניחוח זה היה מתלוה עמו גם בלכתו אל ה'חדר' של ר' אהרן וגם בנסיעתו בקרון־הסחורות הגדול שהיה מביאנו לבתינו ערב־ערב.

בעליו האמיתיים של הבית הנגידי ההוא כמעט שלא ניגלו־לעין. הם היו אנשים קשישים. הם, משמע, צברו את כל העושר הזה. עתה עבדו הבנים בבתי־החרושת והתמקחו עם הסוחרים שבאו מעומקי רוסיה ומירכתיה לקנות סודרי צמר חמים מן הפירמה ווישליצקי. הזקנים אך ישבו בבית־החרושת, השיאו עצות והעסיקו עצמם בעבודות קלות יותר. בעל־הבית גופא, ר' חיים יענקל ווישליצקי, היה יהודי שפרקו נאה, לבן ומטופח. ר' חיים יענקל היה איש שקט ושתקני. בעצם המהומה התמידית של בני־ביתו היה מחייך־לו חרישית כאילו כל־זה אינו מענייני. הוא ישב ליד הקופה, מנה את הכסף וסידר את השטרות שלפניו ערימות־ערימות.

שטרות — זה היה מחזור־הדם של לודוש, עוף־הפלאים המתעופף מסביב ליהודים הבהולים של לודוש, מלהיב את דמיונם ומביא להם אושר בחיים. יהודי לודוש היו בעלי חשק לשטרות יותר מאשר לכסף. לעומת הערכים הסמליים של כסף־הנייר — הלא סמליים־שבעתיים הם ניירות־השטרות, סמליים ומופשטים רב־יתר. ניתן לראות־בחוש את מרחקי העולם הבלתי־ידועים כשהם הופכים כאן, ממש, לערימות של ניירות מכותבים, המתעופפים מקצוי רוסיה הגדולה והרחבה ישר לתוך כיסיהם של יהודי לודוש. הניירות גדלו בדרכי נדודיהם. שיעור אורכם צמח במרחקים. על־גביהם נשאו הניירות חתימות משונות ומסולסלות שיהודי לודוש לא ידעו וגם לא רצו לפענחן. היו כאן אפילו חתימות סיניות ופרסיות. ניתן לראות בעליל, שכל העולם אינגו נטרד אלא מסביב ללודוש הבהולה ומתמרת־עשן ומסביב ליהודים שלה הבהולים, אלה שעל המדרכות ושבאותן חצרות ארוכות ואפלוליות שלודוש־רבתי נתברכה בהן. העולם, על מרחקיו הבלתי־ידועים, בולע את סחורתם של יהודי לודוש, ושולח תמורתן שטרות, שטרות, שטרות. הו, עולם מופלא הוא זה שלתוכו פולטת לודוש את עשן ארובותיה!

ר' חיים יענקל ווישליצקי, כמעשה כל יהודי לודוש, היה יושב ומסדר בחיבה יתירה ערימות של שטרות. דבר זה היה אצלו בבחינת עבודה־

גדולה. כל אותה שעה היה הזקן מחייך מרוב תענוג. זקנו הלבן המטופח של ר׳ חיים יענקל דומה כאילו מאיר בעלטת לשכתו.

ר׳ חיים יענקל ווישליצקי אהב את לודזש, את עשנה, את סודרי־הצמר של בית־החרושת שלו. אך בעיקר אהב את השטרות. כאן הפכה לודזש כולה — ניירות. לודזש — צמחו לה כנפיים בדמות שטרות והיא מתעופפת בהן על פני חלל העולם האינסופי.

אמו של שמחה, הווישליצקית הזקנה, אשתו של ר׳ חיים יענקל, אף היא עסקה במסחר. היא לא היתה מתערבת במשק הבית. בעצם לא היה שם במה להתערב, משום כל אותו תוהר־ובוהו וכל אותה מהומה ששררו בבית למן הבוקר עד עומק הלילה, שעה שבני־הבית קצתם דוקא אוכלים סעודת־צהריים שלהם, קצתם משחקים בקלפים, ואחרים קמים ממיטתם, נינוחים ומתחילים להתלבש. מי ניהל שם את משק הבית — זאת לא יידע איש. אם לא עובדות־הבית בעצמן, שבאו ללודזש מכל עיירותיה של פולין, שימשו במטבחו של ר׳ חיים יענקל שנים על שנים, וחזרו לאחר־מכן לעיירותיהן להתחתן שם. בנות שבהן היו חוזרות לבתיהן כשידיהן מלאות כסף לנדוניה, וסבלונות לרוב, ממה שהספיקו לאסוף במטבחו של ר׳ יענקל במשך השנים הארוכות. במטבחו של ר׳ חיים יענקל שלטו גם נשים ״אַיינגֶיוֶרקֶס״ — כמין רוכלות־הבית, שהיו מביאות סלים מלאים עופות, תוצרת־חלב, מיני מטעמים ובכלל מכל־טוב. מעולם לא שאלו, אם יש צורך בסחורות שלהן או אין צורך. הן הביאו, פרקו והעמידו במטבח ונטלו כסף בלא חשבון. לעולם תבעו נשים אלו — וגם קיבלו — מפרעות, ולאחר־מכן שילמו בעופות ובצרכי־מאכל אחרים. היה זה סבך שנמשך שנים על שנים. חשבון של־אמת לא ידע איש, לא הרוכלת ולא אשתו של ר׳ חיים יענקל. היא לא ידעה דבר מן המתרחש במטבח, ואך נתנה כסף ופרעה חשבונות. מעולם לא שאלה כיצד וכמה, משום שלא הספיקה שעתה לעשות חשבונות עם היהודיות שהביאו לביתה כל בוקר וכל־היום סלים גדושים. וזאת — משום ששאתו של ר׳ חיים יענקל משרה מיוחדת היתה לה באותו בית־חרושת הומה של מוצרי־צמר:

הנשים הקבצניות מבאַלוט היו יוצאות בימים מסוימים בשבוע, קבוצות קבוצות, ופושטות על בתיה של לודזש ועל חנויותיה. בעיצומה של קדחת המסחר הגדולה, באמצע המקח־וממכר הסוער, נשים קבצניות אלו ניצבות ותובעות פרוטות שלהן. כל אותן הקבצניות קנו אצל הגבירה ווישליצקי מטפחות־שכם, בהן עטפו את עצמן ואת טפן בצאתן לקבץ נדבות. את המטפחות קנו הקבצניות ב״תשלומים״ אצל אשתו של ר׳ חיים יענקל. יהודיה זו ניהלה פנקס ובו נרשמו כל פושטות־היד של לודזש, שמותיהן,

כתובותיהן והסכומים שהן חבות ל"פירמה". את החשבון עם הקבצניות ניהלה הגבירה הזקנה על הצד המדויק ביותר. מדי יום ששי, לאחר ש'גמרו' הקבצניות את לודזש, היו נכנסות מַחנות־מַחנות לחנותו של ר' חיים יענקל, נעמדות בשורה משונה לפני אשתו של ר' חיים יענקל, מוציאות את הגרו־שים (פרוטות) הצרורים במטפחות מזוהמות ומתחילות לסלק את המגיע לבית־החרושת על חשבון מטפחות־השכם. הגבירה הזקנה הכירה כל אחת מן הקבצניות בשמה ובכינוייה וידעה על משקי־הבית הקבצניים של באלוט יותר מאשר על ביתה־שלה. היא ידעה כמה "עושה" כל קבצנית לשבוע, ומעולם לא הצליחו להונות אותה, הווישליצקית הזקנה. היא היתה קוראת לכל אחת מן הקבצניות בשמה, היתה נוזפת בהן בגערה, תולשת את המטפחות המזוהמות מתוך ידיהן הצנומות הקבצניות, ומונה בעצמה את הגרושים שריח רע נודף מהם. על שולחנה של הזקנה היו מוטלות ערימות־ערימות גרושים של לודזש, ממש כפי שהיו השטרות מונחים על שולחנו של ר' חיים יענקל. בגרושים אלה שילמה עקרת־הבית הזקנה את חשבונו־תיהן של רוכלות־ביתה, ואת חשבונותיהם של החייטים, הסנדלרים ושאר בעלי־המלאכה שעבדו למען בני־ביתה. ביתו הנגידי של ר' חיים יענקל ווישליצקי חי מן הפרוטות שקבצניות לודזש אספו בבתי היהודים שבעיר.

עד כאן על שמחה ווישליצקי ועל הוריו.

עוד חבר היה לי בין הילדים שב'חדר' של ר' אהרן. הוא לא היה בן נגידים. שמחה ווישליצקי לא רצה להתיידד אתו ולא נתן לו מן הסוכריות שבכיסו. נחמן — כך היה שם הילד — היה בנו של פחח. הוריו גרו במרתף חשוך. הקפוטה של נחמן היה בה תמיד ריח עובש. כיצד הגיע אותו בן פחחים עני ל'חדר' של נגידים, אין אני יודע. אפשר היה אותו פחח קרוב־משפחה של ר' אהרן. על־כל־פנים, בעיני נשא נחמן חן עד־מאוד ולאט־לאט נעשה חברי הטוב ביותר. הוא ידע לספר המון מעשיות ששמע מפי אביו הפחח או מפי השוליות שעבדו אצלו. וכן גם המון שירים נחמדים. בבתי נגידים בלודזש לא היה פנאי ועניין לשירים וסיפורי־מעשיות. מעשיות ושירים — זה היה אוצרם המועט של העניים בלודזש ושל בעלי־המלאכה היהודים בבַּאלוט ובמרתפי־העוני מסביב. עניי היהודים בלודזש נשארו שקועים בחשיכה. הם לא נסעו בסַחַרחרת־עולם הגדולה האורית שחלק מיהודי לודזש סיחררו ברחבי־עולם. מתוך המרתפים האלה, מן הבּאלוט — מִקֶרֶב דַּלַת־היהודים המדוכדכת, שחייָה בטחב ובמאפלה — קמו עם־הזמן לוחמי הסוציאליזם המופלאים, ההירואיים. על כך עוד נייחד את הדיבור להלן.

לפעמים, לעת ערב, בטרם בוא קרון־הסחורות הגדול לקחת את שמחה

וויטליצקי — היה קורה שאחד מרישי־דוכנא של ר׳ אהרן מוציא את כל הילדים בצוותא מן ה׳חדר׳; או־אז יצאנו ל״קריאת־שמע״ אל בית יולדת אמידה. אל העניים לא הלכנו מעולם לקרוא ״קריאת־שמע״. אותה שעה היה ר׳ אהרן מניח את הקאַנטשיק מידו ומתייצב, גבוה וכפוף־גב, להתפלל מנחה. גם תפילתו היתה של שירה נעימה ומתוקה. על הכיריים נשמרה קדירה ובה סעודת־ערבית לר׳ אהרן. הסידורים והחומשים הקרועים מוטלים על פני השולחנות האפלים רוויי־הצל, כחסרי־חיים. הבאהלפֶּרים ערכו אותנו בשורה והוציאונו לחצר. בחצר כבר שררה חשיכה. בקושי ניפרה הבאֶר, ולידה איזו בריה שהיתה נעה ונדה, מַלבינה ואילמת, בעלטה: היתה זאת העז. רישי־הדוכנא הדריכו אותנו אל אחת מחצרות לודוש הארוכות והעלונו במדרגות. שם היתה מהבהבת מנורת־נפט. הבאהלפֶּר פתח אחת הדלתות באותו לאבירינט של בתים והכניסנו לאחת הדירות. יהודים, ונשים מעורבות ביניהם, שוטטו בדירה. ריח של תרופות עלה מסביב. מאַי־שם הגיע בכי עלוב ורפה של תינוק בן יומו. ניגשנו לאחת הפינות שסדין לבן פרוש שם כמין מחיצה. אל הסדין הודבקו פתקאות עבריות מבהילות מלאות אותיות גדולות וקטנות וציורים מוזרים. נבלטו מלים זרות כמו ״קרע שטן״ ועוד כיוצא־בזה שמעולם לא נזדמנו לי כדוגמתם בסידור. רק הבחנתי שבכי התינוק בוקע מאחורי אותו סדין לבן בעל־הכתובות. עוד קולות אדם חרישיים, קולות לחישה, עלו מאחורי הסדין. האוירה היתה מעיקה. ריח התרופות עיבּה את הרגשת המועקה. הבאהלפֶּרים העמידונו מסביב לסדין והתחילו קוראים אתנו, במקהלה, בקול של בכי, קריאת־שמע.

מאחורי הסדין בכה הרך־הנולד, וקולות אדם ליחששו כמסתרים.

אי־משם יצאה יהודיה זקנה וחילקה שקיק של נייר לכל ילד. בשקיק היו כמה שקדים מתוקים ותאנה יבשה. רישי־הדוכנא נתכבדו בכוסיות יי״ש. הם אמרו אתנו ביחד, במקהלה, לילה־טוב, ויצאו.

ברחובותיה של לודוש הבהבו זעיר־שם פנסים עלובים. היתה עלטה.

פרק חמישה־עשר

המשפחה האוסמולסקית עולה לאטה ללודזש. שמחה גייגה נעשה פקיד יערות, מתרועע עם הרבנית־מקאליש ומזין עיניו בנוף הארצישראלי שבסוכת ר׳ שמעון צילין. יואל־בגילופין — מיטיב לדעת מאחרים בפכחונם. טויבה־לאה מגרשת את יואל במטאטא. משה עץ. משה עץ שר ״כבקרת״ בלב היערות של לאגבניקי. אביגדור גרוימאן וציציות התכלת. בן־זקונים וארשאי מפונק. הירשל גרוימאן מערים על השוטר ומציץ לגן הסאכסי. ״הירשל שלי״ זוכה לעת זקנתו לאח קטן. ״הירשל שלי״ עולה על הפריבסים משום פתיל התכלת שבציציות. זהו־זה! הירשל גרוימאן. אביגדור גרוימאן נתכבד בסטירות־לחי. דאכילה שופעת־ברכה כשק הנקוב. ראצה דומה לעקרה, וירחמיאל — כמו בטלן. אביגדור גרוימאן נעשה ״פקיד״ אצל סבא ברוך.

סבא ברוך קנה את היערות הגדולים שבלאגבניקי הסמוכה ללודזש. בדירתנו בלודזש הופיעו פרצופי־פנים של אוסמולסק. סבא ברוך וסבתא חיה התחילו באים לכאן לעתים קרובות יותר. לא יצא אלא זמן מועט עד שחלק מן המשפחה שבאוסמולסק העביר מיטלטלין שלו ללודזש. הבנים הקומתנים החסונים של הדוד אברהמקה שעבדו בבתי־החרושת בלודזש לא ביקרו אצלנו מעולם. לעומת־זאת נמלך בדעתו אחד מן המובהקים שבתושבי אוסמולסק — הלא הוא שמחה גייגה מיודענו — ושינה את אורח־חייו לחלוטין. מאז חתונתו של אבי — הוא הריח אז ריחה של וארשה ובושמו של ייחוס — התחיל זורק־מרה בצורת חייו האיכרית, בשדותיו, ובמיטלטלין האוסמולסקיים הכפריים. נפשו נכספה למשפחה הקוטנאית, ליהודים־חשובים ולרבניות. משעה שגם הורי יצאו מאוסמולסק ידע שמחה גייגה, כי תקופת־הזוהר הסתיימה ואף אחת מן הרבניות שבקוטנה או אחד מן היהודים־החשובים לא יוסיפו לבוא עוד לאוסמולסק. שמחה גייגה יצטרך איפוא להוציא שארית ימיו בין הפרות והאיכרים, בשכנותו של הדוד מרדכי־בר והדודה גיננדל. שמחה גייגה — רוגזו ומתיחותו גדלו מיום ליום. הוא שפך חמתו על אשתו שרה־בינה. הוא נזף בה וקיללה גם בשעה שהיה שוכב לצדה — כמנהג איכרים — במיטה אחת, מתחת לאותה הכסת האדומה והחמה.

ואולם עקשנותם של איכרים עשויה לקרקר־חומות. שמחה גייגה הציק לסבא ברוך עד כדי כך בשאלתו, האם־באמת אומר הוא להשאיר אותו, את שמחה גייגה, בין המגושמים שבאוסמולסק השוממה, בעוד שהכול מעתיקים דירתם ללודזש — עד שנענה לו סבא ברוך ועשאו פקיד ביערותיו שבלא־

גבניקי. מכאן התחילה עלייתו של שמחה. הוא התאמץ בכל כוחותיו לשכוח את ימי החקלאות "השחורים" שלו שהוציא אי־שם מאחורי צמד הסוסים והמחרשה. הוא רצה דוקא לקנות תרבות, שם, בין יהודי לודוש למיניהם, שיצאו לעתים קרובות ללאגבניקי לקנות עצים. אמנם דיבר עוד שמחה גייגה בלשון איכרים גסה, שיהודי לודוש הבינוה בקושי, אך, לעומת זאת, התחיל לובש מדי שבת קפוטת־משי ומתפלל בנוסח־ספרד החסידי, אף־על־פי שעדיין היתה הקריאה באותיות עבריות עולה לו בזיעת־אַפיים. הנקל היה לו לחרוש כברת־שדה הגונה מלעבור בשלום על פני חתחתי עמודיו של סידור־התפילות. לעתים היה שמחה גייגה עולה לבית הרבנית־מקאליש שבלודוש להזין נפשו באוירה הארצישראלי של סוכת ר' שמעון צילין המפורסמת, או להסתכל ביהודים המתפללים ליד הכותל־המערבי בתמונת־הקיר הגדולה שבדירה. שמחה גייגה אהב לראות כיצד נפתחת דלת הארון הריק שבחדר־האוכל של ר' שמעון צילין, שעולה מתוכו, יחד עם ריח הטחב של העכברים, גם ריחם הטוב של האתרוגים, עלי הלולב היבשים ומיני הבשמים והעיקרין שר' שמעון צילין ומקורביו הקושיניציים מתבשמים מהם בשעת ההבדלה. שמחה גייגה האמין באמונה־שלימה כי זה ניחוח גן־העדן שברקיע ההומה מצדיקים ומצדקניות ומרבנים ורבניות. נחיריו התפוחים של שמחה גייגה הרגילים בריח הקרקע, ריח הזבל, ריח השדות והיערות, התענגו ממש בקדושה על ריחות צדקניים אלה של חמימות ושל צחנה. הוא רצה לשכוח את אוסמולסק ואת כל אורח־חייו האיכרי שם. ביערות לאגבניקי — משם כבר ניתן לראות את רקיעי העשן של לודוש — הרגיש שמחה גייגה את־עצמו כאילו נולד מחדש. עם שרה־בינה כמעט ולא דיבר עוד, משום שיהודיה זו לא תפשה את המתרחש בתוכו והיתה היחידה בבני־ביתו של שמחה שנשארה כמות שהיתה ושהביאה אתה את אוסמולסק אפילו לתוך היערות שבסביבות לודוש. שרה־בינה עדיין נהגה כמעשה התקופות הכפריות שעברו־ובטלו מן העולם. שמחה גייגה שנא אותה יותר ויותר, אך לא הספיקה שעתו לטפל בה. לאגבניקי, סוף־כל־סוף, אינה אוסמולסק! לודוש נשרפת ולודוש נבנית, ושמחה גייגה פקיד הוא ביערות הנכרתים ונופלים כזבובים מפני תאבונה של לודוש. יהודים הומים כאן מסביבו. אפילו רבנים ויהודים חשובים באים, לעתים, מלודוש, קוראים לו "ר' שמחה" ומבקשים ממנו מתוך־גאוות — נדבה הראויה להתכבד. אין הם כאותם דלפונים שתקניים שהיו באים בשעתו לאוסמולסק בקרוניות שלהם, פושטים על כל האמברים וגדישי החציר ומתחננים על פת־קיבר חמה ועל חלב טרי. כאן, ליד לודוש, הרי זה דוקא משייך את האדם אל כת המיוחסים כשיהודי מכובד כזה, בקפוטת־אריג שחורה ובקאשקט־צאמט,

מגיע ללאגבניקי, מדבר אליו יהירות במלים עבריות, מנשק את המזוזה, תובע נדבה ברחבות־דעת כשהוא משיח עם שמחה גייגה כעם איש־כערכו. ושמחה גייגה מנדב ברחבות־לב כשהוא מתחכך ביהודי לודוש. מיום ליום הרגיש כי הוא עולה בסולם הייחוס והוא שוכח את אוסמולסק ואת אוסמולין.

גם יהודים אחרים מאוסמולין התחילו עוברים ללודוש משנפתחה מעט דלתה של עיר. לאגבניקי נצרכה ל׳אנשים׳ וסבא ברוך אהב לבחור פקידים לעסקיו מתוך משפחתו שלו. משכורת גבוהה לא שילם להם בין כך ובין כך. ראשית הביא ללאגבניקי שניים מחתניו של הדוד אברהמקה, את יואל השחור ואת משה עץ.

יואל היה נמוך ושחרחר כמו טאַטאַרי ופניו שעירים מאוד. ראשו הקטן שמוט לצדו האחד ועיניו השחורות כפחם דולקות, מעורפלות־קצת כמפני שיכרות. יואל השחור המסכן נודעה ממנו חיבה מופלגת לטיפה־המרה. סבא ברוך היה אומר שאמנם אין שיכור כיואל — ואולם, אף־על־פי־כן, דיו במבט אחד בלבד שנועץ ביער, ואפילו חשוך ביותר — בשביל לחַשב שיעורי העצים שאפשר להפיק ממנו. כשיואל אך מריח את היער מרחוק — מיד היער מדבר כביכול בלשון אדם. סבא ברוך היה טוען, כי יואל, כשהוא בגילופין, מיטיב להבין־דבר יותר מפלוני פיכח. אפילו בשעה שיואל מתנודד על רגליו מפני השיכרות, עדיין סבא ברוך שואל עצה מפיו ומסתודד אתו. יואל מהפך בלשונו בתוך פיו בדוחק רב ועונה בקול צרוד ושתוי על שאלותיו של סבא ברוך. אך בשעה שהוא משתכר לחלוטין מיד עולה לעליית־הגג ושוכב שם לישון בין ערימות התפוחים והאגסים. לעתים היה נשפב אי־שם בין גרוטאות שהוטלו, מכסה את ראשו בתבן או במַטלית ופוצה בנחירה עד שקולו נשמע באפסי החצר. בזכות נחירותיו אלו אפשר היה למצאו לעתות־בשיכרות. כשיואל ישן שנת־שיכורים, לא היה איש יכול להעירו, חוץ מאשתו טויבה־לאה במטאטא שלה. עצם פסיעתה של טויבה־לאה על פני המדרגות כבר היה בה בכדי לעורר את יואל ולהקימו על רגליו. טויבה־לאה היתה רודפת אחרי יואל במטאטא שלה עד ליער, ויואל ניגש שם מיד לעבודתו ומפליא לעשות בה. סבא ברוך היה אומר לו: שמע, יואל, אילולא הטיפה־המרה — היית כובש את כל העולם כולו.

חתנו השני של הדוד אברהמקה — ששכרו סבא כפקיד ביערות לאגבניקי — היה שמו משה עץ, היפוכו הקיצוני של יואל. אף הוא פהה־כשחור ואף הוא ראשו רכון־שמוט לצדו האחד, אלא שהוא שתק תמיד כמו קיר. סבא ברוך היה אומר עליו, שאין הוא מסוגל אפילו ׳לקשור זנבו של חתול׳ ושאפשר להוציאו־בגניבה מלאגבניקי יחד עם היערות כולם. משה עץ אף הוא מנומנם כמו יואל, אלא שזה באמת רדום ומטומטם כאחד. מעולם לא

שתה יי"ש: פיכח היה כמו בול־עץ ומתעטש־פרע אפילו לעצם מראיה של כוס משקה. מפני יואל נזהר משה עץ כמפני המגיפה, אף־על־פי שגיסו הוא. ראשית, ריח של יי"ש נודף תמיד מפי יואל, ומשה עץ נזהר מן היי"ש וכל כיו"ב. שנית, היה מקנא בו מפני דברי השבח שסבא ברוך משפיע עליו. אף משה עץ היה ירא את אשתו שרה, היא בתו של הדוד אברהמקה, שהיתה רעה ושתקנית. שרה זו פניה היו גדולים ורחבים, וידיה קשות, גבריות. גם פרצופה וגם ידיה היו מלאים נמשים. שרה לא היתה רודפת אחרי בעלה במטאטא כאחותה טויבה־לאה. משה עץ ממילא היה תמיד עֵר ותמיד ביער, אף־על־פי שאיש לא השגיח עליו בעניין זה. הוא הסתובב כמו זר ומיותר לחלוטין בתוהו־ובוהו ההוא, בין גזעי האילנות הכרותים. לעומת־זאת, בביתו היתה שרה אשתו יורדת לחייו, בשתיקה, ועושה אותו לסמרטוט. משה עץ נחשב בעיניו כבעל־מנגן. באוסמולסק היה מסייע על־יד הדוד לייזר־יוסף כל אימת שהיה הלה "חוֹטֵף את העמוד". לעתים היה משה עץ מעמיק־לֶכֶת ביערות לאגבניקי, ובאין שום בריה מימינו ומשמאלו, העצים בלבד רישרשו מסביבו ועופות היער נתנו קולם בשיר בעפאים האפלוליים־הקודרים, היה מרים את ראשו הקטן אל האילנות ופותח לפתע, בעבי היער ההומה, בשירת "כבָקָרת". בין כך לכך היו עיניו זולגות דמעות מפני מתיקות קולו שלו ודומה בעיניו כאילו אילנות היער והציפורים שמסביב מסייעים בידו לשיר, כדרך שהיה הוא מסייע לדוד לייזר־יוסף, בתפילתו.

גם יואל וגם משה עץ נתברכו בבנים ובנות הרבה. כולם ילדים כהויי עור, גבהנים ורחבי־גרם. לימים נעשו כולם פועלים בלודזש. מאוחר יותר, בתקופת המהפכה של 1905, נלחמו הרבה מהם על המתרסים תחת דגל ה'בונד'.

קמעה־קמעה התחיל סבא ברוך שוכר פקידים גם מבני המשפחה בקוטנה. על אחד מהם, הוא אביגדור גרוימאן, רוצה אני לספר כעת.

אביגדור גרוימאן היה חתנו של הדוד יֶקֶל וגיסו של ה"חכם" ירחמיאל. הדוד יקל וירחמיאל — כל אדם, אפילו זר לחלוטין, היה יכול להכיר בהם שחותן וחתן הם. משום שהשניים התהלכו תמיד טנדו. שניהם היו יהודים קומיים בעלי־מיחושים, ושניהם התקוטטו ביניהם כל הימים. ואולם על אביגדור גרוימאן היה כל אדם תמיה אילו נאמר לו, כי זה הבחור הגבוה, הבלונדיני, הרחב והנאה, איננו בסך־הכל אלא חתן לדוד יֶקֶל. ואולם — עובדה היא.

אביגדור גרוימאן היה כל־כולו, במהותו ובאופיו, זר ובלתי מתאים לאוירת ביתו של הדוד יקל. קודם־כל — ובנוגע לאביגדור גרוימאן קיימים לא מעט "קודם־כל"־ים — היה אביגדור בחור וארשאי אמיתי, לכל פרטיו ודקדוקיו,

לרבות המנהגים וההליכות העירוניים הוארשאיים המובהקים. שיחתו — בדיאלקט וארשאי עסיסי, וצחוקו יורד על חדרי־ביתו המוזנחים של הדוד יקל כקול הרעם. אף הוא ראה את קוטנה ואת ביתו של הדוד יקל כמין פינה עזובה ושוממה ומעולם לא פסק לדבר־סרה בכול וללעוג לכול. אביגדור גרוימאן דוקא רצה להשוות את קוטנה עם גזשיבוב ועם רחוב נאלבקה, עם השטיבלך החסידיים, עם גביריה של וארשה ועם תפריטי מַאכלותיה. דומה כי ההשוואה לא האירה פנים לקוטנה. מדרכות של וארשה לעומת רפש של קוטנה. פלטרין של וארשה לעומת בקתות־העץ של קוטנה. חנויות של וארשה כנגד חנויות של קוטנה. בנוסף על כך היה אביגדור גרוימאן, לא פחות ולא יותר, — אחיו ממש של הירשל גרוימאן.

הירשל גרוימאן היה בעל חנות־הנייר הגדולה בוארשה, פירוש, היה סוחר־הנייר הגדול שבפולין. בנוסף על כך היה לו בית גדול ברחוב גראניטשנה שחלונותיו נשקפים אל הגן הסאכסי. יהודי וארשה החשובים היו לעתים עולים לדירתו של הירשל גרוימאן, לראות מה בעצם מתרחש בגן הסאכסי פנימה. מפני שיהודים בקפוטות ארוכות לא הורשו להכנס לגן. הירשל גרוימאן היה היהודי היחידי בוארשה שהיה נושם לעתות בקיץ — בחודשים שלא בילה במרחצאות — אויר של הגן הסאכסי המבושם בניחוח אילנות ופרחים — בהערימו כך על השוטר שבמבוא הגן. הירשל גרוימאן היה מחזיק עצמו, אחרי ר' ישעיה פריבס, כגדול שבין חשובי וארשה, והיה חובש כובע בעל מיצחת־עור, אך בלא סרט. סרט על הכובע נשאו הפריבסים בלבד. גם הירשל גרוימאן היה פרנס בוארשה. אל בניין הקהילה היה הולך ברגל, ולא נוסע במרכבה כר' ישעיה פריבס. הירשל גרוימאן דימה את עצמו לפחות כמשֶנֶה לר' ישעיה פריבס בעולמם של יהודי וארשה. כיצד עלתה בידי בחור פשוט, חתן של ר' יקל, להיות אחיו בשר־מבשרו של יהודי וארשאי חשוב כל־כך, המחוסר־מעט מר' ישעיה פריבס, — הרי זה באמת חידוש גדול. אלא־מה, יש גם מַעשים חידושים בעולמנו־זה. אמו של הירשל גרוימאן, יהודיה קשישה כמובן, נמלכה בדעתה לעת זיקנה בעת שרחמיהן של נשים נגידות אחרות נסגרים דוקא — נתעברה לפתע והביאה לבעלה בן־זקונים, ולגביר הגדול הירשל גרוימאן — אַח בחיתולים. בסך־הכל היה אביגדור בן־גיל לבן־הזקונים של הירשל גרוימאן. מבוכה גדולה שררה משום כך במשפחת הגרוימאנים. אחרי הלידה נפטרו הוריו של הירשל גרוימאן בשיבה טובה מן העולם. הגביר הוארשאי הגדול נשאר אפטרופוס לשני ילדים קטנים, בני־זקונים שניהם: לבנו־שלו, ולאחיו.

הירשל גרוימאן הכניס את אביגדור אל ביתו שברחוב גראניטשנה. אביגדור גדל ופונק יחד עם בן־זקוניו של הירשל גרוימאן; ואפשר אפילו

יותר ממנו. משום שבניו של הירשל גרוימאן היו קוראים לאביגדור הקטן: "הדוד"; ואביגדור עצמו היה מדבר עם הירשל גרוימאן החשוב, זה שהוא כמעט־ר׳־ישעיה־פריבס, זה הפרנס בעל הכובע המנופח עם מיצחת־העור, — היה מדבר עמו פשוט מאוד, ובגוף־ראשון, כדבר אֶח אל אָחיו; ואלו כל שאר בני הבית היו קוראים לו "טאַטאַשי" פירוש: אבא׳לה, "יואיל אבא". אביגדור למד אצל מלמדי בניו של הירשל גרוימאן והיה מציץ אל הגן הסאכסי מעשה־בכל־יום. כל־אימת שמשיחים בהירשל גרוימאן, בעושרו וברב־חשיבותו, — אביגדור הקטן אומר פשוט ובלא "חוכמות": הירשל שלי, כדבר אח באחיו. הכול היו תמהים תמיהה רבה על אותה חוצפה, אך זהו־זה, סוף־כל־סוף אח היה אביגדור להירשל גרוימאן. את ה"הירשל שלי" החצוף הזה הביא אתו אביגדור גם לקוטנה והיה מעיק כאן על הכול ביחסו היומיומי הזה אל דמות שהזכרת שמה בלבד גרמה חַלחלת־מתניים לדוד יקל ולירחמיאל חתנו.

הירשל גרוימאן ובני ביתו נמנו על חסידי ראדזין הנלהבים — כולם בעלי פתיל־תכלת בציציות שלהם. הם היו מַפסיעים בין הבריות בהעזה גבירית הפגנתית בציציות תכלת שלהם, בהן היו נפלים מכל היהודים שבוארשה. כמה שהשתדל ר׳ ישעיה פריבס האמיתי להתבלט בהליכותיו ובהלבּשתו, — הנה לא יכול להשיג את הירשל גרוימאן במה שנוגע לציציות התכלת, משום שר׳ ישעיה פריבס היה מחסידי גור, שהם כידוע מחריפי המתנגדים של הראדזינים. הירשל גרוימאן היטיב לנַצל את עליונותו הרא־דזינית; ציציותיו היתה להן חשיבות גדולה, הן ניראו לעין כול, הכעיסו את חסידי גור והדהימו את הפריבסים שלדידם היתה כל העליונות הרא־דזינית הזאת בבחינת התגרות אישית. אך מה לעשות? סוף־כל־סוף הירשל גרוימאן הרי הוא הירשל גרוימאן. הוא ייסד "מניין" ראדזיני באמצע רחוב גראניטשנה, וחלונותיו נשקפים דוקא לתוך הגן הסאכסי. בשבתות בשעות התפילה היו ציציות התכלת מנקרות שם את העין, ובראשן — ציציותיה של אותה טלית כבדה, כהה, טורקית, בעלת עטרת־הכסף הגדולה שבה התפלל הירשל גרוימאן עצמו. היתה זאת טלית טורקית בעלת פתילי תכלת בתוך ציציות גדולות־להדהים.

חסידי ראדזין היו תלמידי־חכמים. חוץ מן הגמרא למדו הראדזיניים בקול רם גם מתוך ספריו המַפליאים של ר׳ גרשון הניך. גם את כתבי־הפלסתר שלו למדו בניגון הגמרא. נחירי היהודים של וארשה הריחו שמץ כפירה עולה מן השטיבל הראדזיני. המלמדים שבבית הירשל גרוימאן היו אף הם חסידי־ראדזין צרופים, עם פתילי תכלת, עם מוחות חריפים ועם לשון

מפולפלת. הם דיברו על קוצק בזלזול רב, וביטלו את כל רבני פולין ואת כל צדיקיה כעפרא־דארעא.

עם המטען הזה נכנס אביגדור אל ביתו המדוכדך, המפוחד, של הדוד יקל. באותו בית לא היו מדברים בקול רם וגאה כקולו של אביגדור. ומה־גם שאביגדור היה מדבר בדיאלקט וארשאי מובהק והיה מנופף ציציות תכלת שלו המשתלשלות בחציפות משולי ה"טלית־קטן" הטורקית הארוכה שלו. כל־שכן כשהיה מוסיף על כך ואומר תוך כדי שיחה "הירשל שלי", — מיד היו כל בני הבית אחוזים אימה ופחד וירחמיאל מחויר כסיד וכמעט קורא: ראַצה! רוח־וארשה שוֹבֶבָה פרצה לביתו הדל, הצנוע, המיושן, של הדוד יקל. אף־על־פי שהיה הצעיר שבחתנים, התחיל אביגדור נוהג כאן אוֹרַח־חיים גבירי נוסח הירשל גרוימאן, וזאת — בחריפות ראדזינית. הוא ביטל בקול רם ובאכזריות־יתר את כל "ההוללים החסידיים האלה", את חסידי וורקה הקשישים, שישבו יומם ולילה בחיבוק־ידיים בביתו של הדוד יקל, אכלו ושתו י"ש וסיפרו מעשיות של וורקה. במסיבת ה"ברית" הראשונה שערך בביתו של הדוד יקל — וחסידים של גור מצויים באותו מעמד — לא מנע עצמו אביגדור מלדבר בזלזול, בקול רם, אודות הרבי מגור. באמצע הסעודה פרצה שערוריה נוראה. בעל־הברית הצעיר ספג מידי חסידי גור הזועמים סטירות־לחי מצלצלות. הדוד יקל, תפסוהו צירי שילשול והוא התרוצץ בין החסידים הסוערים לבקש לו נייר ל'אשר יצר'. ירחמיאל זעק: ראַצה! היולדת, דאַכילה, התעלפה. לבסוף השקיטה הצדקנית, הדודה שרה'ל, את המהומה, והצילה את חתנה מידיהם הרצחניות של חסידי גור שהספיקו לתלוש את כל פתילי התכלת מן ה"ארבע־כנפות" שלו. תוך כדי ספיגת הסטירות לא פסק אביגדור מלצעוק בלשונו הוארשאית העסיסית, מלספר על „הירשל שלו" ומלקלל את הרבי מגור. לכמה מַאמצים והשתדלויות נצרכו אח"כ בני הבית ובלבד שדבר השערוריה לא יגיע לאוזניו של ר' יהושע'לה קוטנר.

דאַכילה, אשתו של אביגדור, בתו השנייה של הדוד יקל, היתה המומה לפני הצעיר הוארשאי הסוער הזה. היתה גוצה, צנומה, ירקרקת, ממש כמו ראַצה אחותה, אשתו של ירחמיאל. חוץ מזה היתה פטפטנית גדולה ורכלָנית־מעט. אף־על־פי־כן, כל־אימת שאביגדור מתחיל לדבר בנוסח וארשה ולומר "הירשל שלי" ולנופף בחציפות קונדסית את פתילי התכלת — דאכילה נאלמת לחלוטין. פשוט לא הרהיבה־בנפשה להזין בו את עיניה; היה בו מכוח הגבירוּת הוארשאית, ומעלִיונוּת הירשל גרוימאן. מרוב דרך־ארץ וכניעות לפני אביגדור, התחילה דאכילה ירקרקת וצנומה זו ללדת לו תינוקות בשפע, כמעשה שק הנקוב. אם לא היתה מעוברת — סימן שהיא

כבר על־האובניים. לעומת־דאכילה, דומה היתה ראצה הגאוותנית עם ארבעת ילדיה כמין עקרה ממש. משום כך עוד הוסיפה וירדה בעיניה קרנו של ירחמיאל בעלה. היא ראתה עכשיו פעם נוספת, עד כמה לא־יצלח־לכלום עלוב זה עם זקן־העיזים שלו הצהוב. הדוד יקל התחיל קורא לו "טיפש" לעתים קרובות יותר. אביגדור היה "הילד הפרוע" של המשפחה הקוטנאית. הכול נתייראו ממנו והתייחסו אליו בדרך־ארץ. לאחר שהיה סמוך כמה שנים על שולחנו של הדוד יקל הספיק אביגדור להעמיד הרבה מאוד בנים ובנות ולהשניא את־עצמו עד־מוות על כל חסידי גור שבקוטנה. אין יודעים כיצד — שהרי לא נתעסק אביגדור בשום עסקים, — על־כל־פנים מן הנדוניה שקיבל לא נשאר ולא־כלום. המשפחה התחילה דואגת ל'תכלית' בשביל אביגדור המפונק.

„הירשל שלי" שלח לו ציציות תכלת מוארשה, אבל מכוח־פרנסה לא דאג לאביגדור אחיו. טענו שאביגדור אינו בקי בסחר הנייר ושבחנותו של הירשל שוב אין מקום פנוי לפקידים חדשים. בעת שקנה סבא ברוך את לאגבניקי ונזקק לפקידים, השתדלה המשפחה בקוטנה שאביגדור הפרוע ואשתו דאכילה עם שפעת ילדיהם יעברו ליערות לאגבניקי.

אביגדור גרוימאן נטע מַטהו ביערות. הוא התיישב בין היהודים האוסמו־לינים שאף הם באו ליערות לאַגבניקי. הוא נשאר כל־ימיו פקיד רַשָם ביערות של סבא ברוך.

פרק ששה־עשר

חורף קשה ממשמש־ובא. מתכוננים לסעודת־החומש שלי. הרבנית־מקאליש מתגלית במלוא זהרה. ר׳ אהרן מרים את הקאנטשיק כנגד הרבנית־מקאליש. יעקב אבינו ע״ה נוטה למוּת. דקלים הוֹמים בדרך בית־לחם. משה רבינו והקדוש־ברוך־הוא עומדים ומשוחחים פתח־אוהל־מועד.

חורף קשה של הרבה שלגים וימות כפור ירד על לודוש. חצר ה׳חדר׳ שלנו היתה מכוסה שכבת שלג עבה. הבאר הנושנה עמדה כולה בשלגים. העז הלבנה הילכה על פני השלג ופעתה. שאון בתי־החרושת בקע מתוך הכפור. מעל לודוש המושלגת התנשאו ארובות החרושת ותימרו עשן. בית ה׳חדר׳ שלנו הקטן שקע אף הוא בשלג. גגו היה מכוסה ולבן. חלונותיו הקטנים — כבולים בציצי קרח. בחדר־פנימה דלקה אש בתנור והיה חם, מחיה־נפשות.

הלילות בלודוש היו מושלגים וחשוכים. על פני רחוב־פטרקוב צילצלו בגאוה זוגי עגלות־החורף.

בבתי היהודים התחילו מכינים שומן־אווזים לכבוד הפסח.

הימים היו של אחר־החנוכה. אני כבר התחלתי לומד, אצל ר׳ אהרן, חומש. ר׳ אהרן מצדו היה מכין אותי לסעודת החומש. אמי התכוננה בהתלהבות רבה למסיבת־שמחה זו. היתה זאת ה׳שמחה׳ הראשונה שלה בלודוש. הרבנית־מקאליש נטלה את עניין הסעודה לידיה. לכבוד סעודת־החומש עתידה היתה כל המשפחה הקוטנאית לבוא ללודוש. הרבנית־מקאליש רצתה להוכיח לכול, שעדיין היא המיוחסת דאָז, הרגילה בחיים של רחבות ובמנהגי גבירים, ושהיא מנהלת בלודוש אותו אורח־חיים ממש, כפי שנהגה אצל ה׳נפש חיה׳. היא רצתה להתפאֵר בלודוש שלה בעיני הקוטנאים ובעיני סבתא לאה. וזאת — אף־על־פי ששנאָה את לודוש תכלית שנאה, שנאה את המהומה ואת ההזנחה המחוספסת של רחובותיה, וכל העיר היתה בעיניה בבחינת תהום קודרת שנלכדה בה. ואולם — בל תדע שום בריה את האמת; כלפי־חוץ צריכים אפילו להשתבח בלודוש זו.

הרבנית־מקאליש נטלה לידיה את הנהלת סעודת־החומש שלי כולה, גם משום שלא רצתה לסמוך על אמי בכפריותה. היתה חוששת, שמא תבוא איזו הפתעה לא־רצויה ותבאיש את ריחה של לודוש בעיני הקוטנאים ובעיני סבתא לאה, ומתוך כך יתגלה גם סוד חייה המרים ב״טרקליניו״ של ר׳ שמעון צילין, הסוד שבכל מַאמצי־נפשה רצתה להסתירו מעין־כול. היא ציוותה על ר׳ אהרן, כי יכין אותי לסעודת־החומש על הצד הטוב ביותר

וילמד אתי דְּרָשָׁה מן־המיטב שיש בידו. בעיני ר׳ אהרן היה זה כבוד גדול שהרבנית־מקאליש, בתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר ואלמנתו של ה׳נפש חיה׳, מדברת אליו בלשון ידידותית.

באחד מימי החורף הבהירים והכפוריים נפתחה לפתע דלת ה׳חדר׳ שלנו. יחד עם הקור השלגי חדרו מן החוץ הרבנית־מקאליש, שתי בנותיה, ואמי שלי. מגודל ההפתעה נאחז ר׳ אהרן ביארמולקה שלו והניף את הקאנטשיק שלו כנגד הרבנית־מקאליש. הוא החויר כקיר־הסיד והתחיל משתעל בחוזקה. מאצל המטבח נשמע קול מהומה. הרבנית הזעפנית התחילה מנקה את כל הכסאות במטאטא של נוצות. הבת־היחידה התחבאה מאחורי הכיריים והגניבה משם מבטים של סקרנות. רישי־הדוכנא ניטלה לשונם, כמיני אבנים. כל הילדים הסתכלו באורחות שנכנסו, ובי. דמעות עלו לעיני כשהרבנית־מקאליש ניגשה אלי וצבטה בלחיי בצביטה רבנית. אמא שלי הסתכלה מתוך פחד. הבנות העוו חוטמיהן, בנוסח יושבי־כרכים. הרבנית־מקאליש דיברה ברחבות של גאוה ובקורט זלזול של למדנות ושל ייחוס עם ר׳ אהרן החיוור שלא הניח את הקאנטשיק מידיו אלא החזיקו באצבעותיו הארוכות המעוקמות.

״נו, היכן הוא עומד עם דרשת־החומש, ר׳ אהרן?״ — שאלה הרבנית־מקאליש בקול מסולסל.

״לומדים...״ השיב ר׳ אהרן, הניף את הקאנטשיק והתחייך גולמנית.

אחר־כך שאלה הרבנית־מקאליש, מי יהיה הכוהן ומי המקשה את הקושיות. ר׳ אהרן רמז בשוט שבידו על שני ילדים בני שש מבין תלמידיו. הרבנית־מקאליש צבטה אותם בלחייהם. הילדים השפילו מבטם ארצה מפני הבושה. והכוהן, מפני הביישנות, התחיל לבכות.

אחר־כך יצאו האורחות לשלום. הרבנית הניחה מידיה את מטאטא־הנוצות. ר׳ אהרן קינח את מצחו המיוזע, ניפנף בקאנטשיק שלו באויר וחזר אל שיעורו.

והימים ימי אחר־החנוכה. הסדרות עדיין היו של ספר־בראשית. יעקב־אבינו אַך־התחילו ימיו קרבים למות. יוסף ושני בניו מנשה ואפרים עמדו למראשותיו, ויעקב סיפר להם בנעימות, כיצד מתה עליו רחל בדרך בית־לחם, בבואו מפדן ארם. היא שוכבת לה שם, אותה אֵם יקרה, אצל הדרך שבה עתידים ישראל שייצאו אל ארצות־פזוריהם. היא, רחל, האֵם היקרה והרחמנית, תקום אותה שעה בתכריכיה הלבנים מתחת למצבת־קברה אשר בדרך בית־לחם ותאוץ לבקש־רחמים על בניה מלפני כיסא־הכבוד. את הסצינה המזעזעת הזאת תיאר לפנינו ר׳ אהרן בנגינה, ודומה היה בעינינו שדוקא כך, בנגינה עריבה כזו של ר׳ אהרן, סיפר גם יעקב־אבינו את סיפור

החומש הלזה ליוסף ולשבי בניו, למנשה ולאפרים — סיפור־החומש אודות השוכבת בדרך בית־לחם. ואנחנו שמענו בפירוש, ב'חדר', — במקום התנור המנפץ והחלונות הכבולים בשלג ובכפור — את עצי התאנה המרשרשים בדרך בית־לחם, את חמוריו של יעקב־אבינו נוערים, ואת צאנו המצומרות גועות בגעיה של רחמים. זה עתה הגיע מפדן ארם. רחל מתה בשעת לידתה ויעקב־אבינו שר, למראשותיה, בקול של תוגה, פרקים־פרקים מתוך החומש, כשהוא מחקה את ניגונו של ר' אהרן.

אחר־כך סגר ר' אהרן את חומש־הסדרה, פתח את ספר־ויקרא והתחיל משנן אתי, עם הכוהן שלי ועם המקשה, את שיחתו העריבה של הקדוש־ברוך־הוא עם משה־רבינו פתח אוהל־מועד.

דומה היה שכל השיחה הזאת שבין הקדוש־ברוך־הוא לבין משה־רבינו לא באה בכלל אלא לשם סעודת־חומש שלי. הקדוש־ברוך־הוא התחיל מסיח עם משה־רבינו במיוחד למען ר' אהרן, והנה הוא יורד כביכול ומתפשט במלוא קדושתו על פני ר' אהרן, כמין 'טלית' טורקית. שהרי, בעצם־הדברים — סדרות־החומש עדיין הן חורפיות, פרעה המיטיב עוד לא מת, ויעקב־אבינו המסכן שוכב עדיין, זקן וחולה, על ערש־דוי...

פרק שבעה־עשר

קפוטת־המשי הראשונה שלי. אורחים באים. סבתא חיה באה עם כל־טוב. העופות מרגישים כמו־בבית. המשפחה הקוטנאית. סבא ברוך על פקידיו. שמחה גייגה בכובע־צאמט. הדלקת הנרות.

לכבוד סעודת־החומש הלבישוני, לראשונה בחיי, בקפוטת־משי קטנה. הרבנית־מקאליש, הדודה שפרה־מירל, הלכה אתי לחנות כובעים בעיר העתיקה ובחרה למעני כובע־צאמט קטן, עם כפתור בחוד כיפתו. גם מגפיים הזמינה אמי למעני. מגפיים חרקניים. כשהלבישוני לראשונה בגדים חסידיים אלה — דומה הייתי בהם כיהודי קטן. הרבנית־מקאליש ציוותה על אמי שלא תקצוץ את פאותי. אף־על־פי שבלודזש לא נהגו לגדל פיאות, מכל־מקום — כך אמרה הרבנית־מקאליש — מנהג זה איננו מחייב אותי, שפן אני נכדו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר. אני רשאי לגדל פיאות. דבר זה מילא אותי ואת אמי גאוה.

בשבת שלפני מועד סעודת־חומש שלי נתמלא ביתנו הלודזשאי אורחים. קודם־כל הגיעה מאוסמולסק — סבתא חיה. היא הביאה אתה עגלה מלאה מכל־טוב. והעיקר — תפוחים ועופות. מהומה של עופות קמה בדירתנו, מהומה של תרנגולות, אווזים, ברווזים וברהודים. העופות השתוללו בלוליהם כאילו הם עדיין אֵי־שם בשדות אוסמולסק, שותים מים מן הקערות אשר בלוליהם ואוכלים מערימות הזרעונים. מבלי להתחשב בעובדה שעתידים הם, כולם, להשחט לכבוד סעודת־חומש שלי, הרגישו העופות בטוב כמו־בבית. אחדים מבין הברהודים אפילו ניסו להתנפח ולגרגר בחציפות לעומת תרנגולות־הודו הצנועות. סבתא חיה טיפלה בעופות במסירות־נפש.

אחר־כך הגיעה המשפחה הקוטנאית. הדוד יקל והדודה שרה׳ל. סבתא לאה וסבא ר׳ משה׳ל, שכבר היה קרוב אז להתמַנות רב בוויסקיטה. סבתא לאה הביאה אתה גם את שלושת דודי הקטנים, אחיו הצעירים של אבי, את יצחק, את יעקב־דויד ואת יוסל — עליהם עוד יסופר להלן הרבה — וכן את אחותם היחידה, הצעירה אף היא מאבי, את הדודה אִיטקה. גם עליה עוד יסופר להלן. בימים ההם כבר היתה הדודה איטקה נערה שהגיעה־לפרקה וכבר דוברו בה נכבדות. הדודה איטקה היתה נגועה בהשכלה, היתה מוכשרת מאוד, ובסודי־סודות למדה גם עברית. היא שנאה את הרבנית־מקאליש ואת בנותיה. ראשית, מפני גאוותן הגבירית, ושנית, מפני שהחזיקו־בעוז בכל המסורות הדתיות. הדודה איטקה טענה שהן מייצגות את הריאקציה במשפחה ושהן חוסמות לפניה, לפני הדודה איטקה, את דרך

הקידמה שבחרה־לה בסתרי־לבה. אך על זה נדבר בפרטות בפרקים הבאים.

ר׳ יהושע׳לה קוטנר כבר היה חולה ולא בא.

לעומת זאת הופיעו, בשעה האחרונה לפני הדלקת הנרות, סבא ברוך ו׳האנשים׳ שלו. סבא בא ביחד אתם מיערות לאגבניקי. הם הגיעו לחצר הלודזשאית הארוכה והאפלה שלנו בכרכרה גדולה ומהירה. דירתנו דומה היתה כיריד. גברים שבאורחים עדיין היו פניהם אדומים ולחים מפני המקווה הלודזשאית הלוהטת. הנשים הכינו פמוטות להדלקת הנר. ריח מאכלות־השבת בקע מן המטבח. סבא ברוך, עליז ורענן, פרץ לחדר יחד עם הפקידים שלו, וסיגריה זולה וחריפה בין שיניו. הוא עט עלי לנשקני. מתוך זקנו האדום עלה — ביחד עם ריח הסיגריות — ניחוח הרוחות והדרכים. גם שמחה גייגה בא. הוא דיבר בקול רם ויהיר, חבש כובע־צאמט על ראשו, התלוצץ עם הנשים, שמח לקראת סבתא לאה והתעניין בשלומה של הרבנית־מקאליש. באו גם שני היהודים הכהנים, יואל ומשה עץ. יואל היה שיכור כלוט, עיניו מעורפלות ולוהטות; אף הליכתו לא בטוחה ביותר. משה עץ שתק כמו אבן, ראשו שמוט לצד אחד והוא מסתכל מסביבו במורא גדול. גם אביגדור גרוימאן ודאכילה אשתו באו מלאגבניקי. דאכילה התנשקה עם דודה שרה׳ל והתחילה מפטפטת עם הנשים הקוטנאיות. הדוד יקל ברך את חתנו, את אביגדור גרוימאן, בדרך־ארץ, וביקש ללחוש לו סוד. פניו הואר־שאיים של אביגדור כבר היו שזופים יפה, אך ציציות־תכלת שלו עדיין הציצו מחוצפות מתחת לקפוטה שלו הפתוחה. אף הוא צירף את עצמו אל הקוטנאים.

בפמוטי־הכסף הרבים שעל השולחן כבר נכונו הנרות. שעה ראשונה של שבת מישמשה־ובאה. מלמטה, מן החצר, הבקיעה קריאת השַמָש המיוחד שהיה מתרוצץ כל ערב־שבת בחצרות שברחוב־פטרקוב וקורא: ״להדליק נרות!״

הנשים התכוננו להדלקת הנרות. הגברים לבשו בגדי שבת.

פרק שמונה־עשר

"השטיבל הגדול". ר׳ לוי קאָהן. על נעוריו של ר׳ לוי קאָהן. איך הגיע ר׳ לוי קאָהן להיות גביר בלודזש? "החייל הניקוֹלַיי" בענייני דת ודין. ר׳ לוי קאָהן בא ללודזש ומחפש מַעמד של מלמד. ר׳ לוי קאָהן בסחרחרת־עולם של לודזש. השפע זורם בחלונות. ר׳ לוי קאָהן "גונב" רגעים ומציץ בספר. ר׳ לוי קאָהן ואשתו השנייה. הגביר בעליית־הגג. ר׳ לוי קאָהן עוזר לערוך פוגרום בדירתו ה׳גבירית׳. אשתו השנייה פותחת את החלונות ומגרשת ריחותיהם של יהודים עניים במטאטא־נוצות.

בשבת בבוקר הלבישוני את קפוטת־המשי החדשה שלי, כובע־הצאמט והמגפיים החרקניים. במשך הזמן צימחו כבר פיאותי על עברי רקותי, כפי שקיוותה הרבנית־מקאליש. אבי לקחני אל "השטיבל" האלכסנדרי.

הרבה שטיבלך היו לחסידי־אלכסנדר בלודזש. בית־התפילה המרכזי, שבו התפלל אבי וכן כל היהודים החשובים, כל הלמדנים וכל המיוחסים שבין חסידי־אלכסנדר בלודזש, נקרא "השטיבל הגדול". "גדול", לא משום שהיה גדול בהיקף, אלא דוקא מפני חשיבותו הגדולה, המיוחדת.

"השטיבל הגדול" נמצא באחת החצרות ההומיות של לודזש. לכאורה לא העיד שום סימן על כך שבאותה חצר של תוהו־ובוהו ירידי שוכן המקום־קודש הגדול. ואולם אם שככה לרגע המהומה שבחצר מיד פרץ מתוכה קולה של תורה. ב"שטיבל הגדול" ישבו בחורים ונערים חסידיים ולמדו תורה להנאתם. הבית היה שייך לאחד מן המופלאים שבגבירי לודזש, לר׳ לוי קאָהן.

ר׳ לוי קאָהן השתייך אף הוא אל שורת הדמויות התמהוניות שנתברכה בהן לודזש, והוא דוקא החדיר חטיבה של קדמוּת יהודית דעתנית ורוגעת לתוך הפחזות והטרידות והנסיוניות של החיים היהודיים בלודזש. כיצד הגיע יהודי מתון, עיקש וקונסרואטיבי שכמותו לעלות מעלה־מעלה ולהיות לגביר — דוקא בלודזש? אכן היה הדבר בניגוד גמור לטבע העיר, — טבע שהיה מבוסס מעיקרו על משחק עתיר־הדמיון, על בטחון בלי קרקע לרגליים, ועל העזה מופקרת בכל האמצעים ובכל השטחים. ואולם, אין מַקשים על לודזש. היו לה־ללודזש קאפריזות משלה והיא התירה לעצמה דברים מַתמיהים. והנה באה לודזש והיא מַשפיעה לפתע־פתאום רכוש עצום על יהודי בטלן, מוותיקי חסידי וורקה, חובש ספסל בית־המדרש, אדם

שמוצאו רבני והוא הגיע ללודוש מתוך כוונה צנועה אחת: למצוא לו מקום־מלמדות, להיות מלמד. זה בלבד. (בלודוש, עם התגברות השפע בבתי יהודים, הורגש גם צורך למלמדים). ר' לוי לא התאים ללודוש משום בחינה שהיא ולא היה בו אפילו שמץ־משהו מן הפאנטסיה המנחם־מנדלית ההכרחית לכל מי שמשתקע בעיר כלודוש. היתה בלבו תשוקה אחת בלבד: להיות מלמד. היה זה יהודי בטלן לכל פרטיו ודקדוקיו. ודוקא אותו — עד כדי־כך משונה היתה בקאפריזות שלה לודוש־רבתי — דוקא אותו העלתה לודוש, בעל־כרחו, על גפי הסחרחרת שלה האצה עם רוחות תבל. דוקא אותו הכניסה לחנות מלאה סחורות של לודוש והושיבה אותו ליד שולחן שכולו שטרות, מוקף סוחרים לודושאיים הטורחים סביבו כדבורים במלאכת הדבש, מביאים לו כסף ושטרות וקונים מידו סחורה. והשפע בביתו של ר' לוי גדל והלך. עדיין היה ר' לוי מַערים בתחבולות כדי לגנוב קצת רגעים מהמולת השפע שבחנותו — לתוכה זרם הכסף בעד כל החלונות — כדי להציץ לספר חסידי שהיה מונח במגירת־שולחנו יחד עם השטרות, או כדי לשכוח־את־הכל לשעה קלה ולעיין בסוגיה תלמודית קשה, או למצוא תירוץ לקושיא של ה'תוספות' באיזה דף־גמרא נידח. בין דָּא להָא היה ר' לוי קאָהן נאנח על כך, שהקב"ה טרדו בעשירות הלודושאית הזאת; הרי אילו הגיע למלמדות, כפי שנתכוון מלכתחילה — היה יכול להתפנות ללימוד הגמרא כחפצו ולשבת בשטיבל במחיצתם של חסידים.

אך מה לעשות? הושיבו את ר' לוי על סוס־הדהרה הלודושאי, ולא נשארה ברירה לפניו אלא להיות כל ימי־חייו גביר לודושאי ולהציץ בספר אך־בגניבה, מתוך המולת ימי העסקים. ענשו של יהודי.

רכושו של ר' לוי קאָהן ועצם הסוחריות שלו לא באו לו אלא משום מעשה שהיה, ובמקרה היה. ר' לוי קאהן התגולל בראשיתו כבחור עני בבתי־מדרשות של פולין, אכל "ימים" על שולחנות בעלי־בתים, וכל אותו זמן היה יושב ולומד להנאתו. לימים קראו אביו, הוא ר' משה נחמיה רבה של דווארט, הביתה להשיא לו אשה. אביו של ר' לוי, ר' משה נחמיה, אף־על־פי שהיה מחסידי וורקה — והוא עוד הספיק לנסוע אל ר' בונם מפשיסחה — יהודי עיקש ורודף־משמעת היה. קצת "מתנגד" לפי התנהגותו. טיפוס סַגפני היה באוירת העליצות של חסידות וורקה. בצבא־עבדיו של הבורא ראה הרב את עצמו כאילו הוא חייל פשוט. ובדרך 'צבאית' ממש רצה להדריך גם את בניו — לא לפנקם, לא להראות להם סימני חיבה מיוחדים, לא להרשותם לנוח אפילו רגע מעבודת יידישקייט הקשה. תמיד לעמול ותמיד במשמעת צבאית. בעוד לוי נער קטן היה אביו מעוררו בשעה ארבע בבוקר לעבודת הבורא וללימוד ב'חדר'. אפילו בעיצומו של כפור

החורף, כשהילד אחוז חבלי שינה וכל כולו משוע להמשך המנוחה — לא נמנע ר' משה נחמיה מלשפוך קיתון של מים קרים לתוך מיטתו ומלגעור בו בנזיפה — שעצלן הוא, שנרפה הוא. ובשעה זאת היה האב־הרב מתאר לפני הילד המנומנם בעיצומו של לילה את מה שמזומן בעולם־הבא ליהודים עצלנים ורודפי־תנומות שאינם מתגברים־כארי לעשות רצון אביהם שבשמים. ר' משה נחמיה היה סוחב אתו את הילד למקוואות החמות ולמקוואות הקרות וחינכו להיות דרוך כל רגע בחייו לעמול באהלה של תורה. ר' משה נחמיה מנע מבניו כל מלה חמה ולא חייך אליהם מעולם. ובכלל לא חייך ר' משה נחמיה מעולם: יהודי אינו רשאי להתפנק. אף את בניו חינך בדרך קשה זו. כשגדל קצת ר' לוי קאהן הכניסו ר' משה נחמיה לקרון־כילה ושלחו לאיזה כפר נידח, מקום ישיבתו של רב זקן, כעסן ותלמיד־חכם. כסף לדרכו לא נתן לבנו, אפילו לא פרוטה. אך ירד לוי מן הקרון ההוא, מיד הצטרך לדאוג למזונותיו באותה עיירה של עניים. הוא התגולל בבתי־המדרשות, ישן על ספסלים קשים מאחורי התנורים יחד עם האורחים־הפורחים והשיג לעצמו בקושי "ימים", להיות סועד על שולחנם של בעלי־בתים קמצנים. הרב הזקן, הלמדן הכעסן, לא מצא לעזור במשהו לבחור לוי, אף־על־פי שהכיר יפה את אביו ואף התכתב אתו בחידושי תורה. הוא ביקש דוקא לעשות רצונו של ר' משה נחמיה והיה סבור אף הוא שיהודי — ניחא לו שיהיה גדל כחייל. לעומת זאת למד לוי אצלו "שיעור". מיד לאחר ה"שיעור" היה הלמדן הקפדן טורדו מביתו אל בית־המדרש לשקוד שם על הגמרא. ר' לוי קאהן הצליח בקושי להשיג לו את לחם יומו ולישון את שעותיו הקצובות־בצמצום בכוך־התנור הקשה שהקצה לו פלוני אופה זקן. אותן שעות ספורות שר' לוי ישן שם היה צרצר מצרצר לו שירו באוזניו. חוץ מזה היה ר' לוי חייב להיות ער כל לילי־חמישי־בשבת, להגות־בתורה לילה שלם. כך היתה דרכם של בחורי־הישיבה בפולין. פשיטא שנעוריו של ר' לוי קאהן לא היו מפונקים ביותר. הוא נתחשל כמו חייל בצבאו של הצאר ניקולאי, נתיק ומתורגל, וזכה לבריאות הגוף. איתן היה כמו אילן. מפני רעבונו הנצחי גדל תאבונו כשל זאב. הוא לא היה בררן באוכלין. הכל היה ראוי בעיניו לאכילה. אפילו חמין שעברו עליהם ג' מעת־לעתין. אף כרסו לא היתה מפונקת ונתנה תודה להשם־יתברך על כל מה שהכניס ר' לוי אל־קרבה. אחרי שנים של עמל ויגע־רב קיבל ר' לוי איגרת מאת אביו ר' משה נחמיה — זו הפעם הראשונה והאחרונה במשך כל אותן שנים — שלמען־השם ישוב הביתה, כדי לשאת אשה. כך נודע לו לר' לוי, לתמיהתו, כי הנה הוא נעשה חתן, למזל־טוב. מי הכלה ומי המחותן — עוד לא ידע, כמובן. הוא עוד הספיק לאכול את "יומו" בבית בעל־הבית כפי־התור,

נטל רשות פרידה מן הלמדן הקפדן, התכנס לקרון־כילה ונסע לביתו, כחייל מחושל בעמלה של תורה, לחתונת עצמו.

אחרי החתונה היה ר' לוי קאַהן סמוך על שולחנו של חותנו קמצן ששמו היה עוזר, יהודי שכעס תמיד על כל העולם כולו, חסך את הפרוטה ממשק ביתו, החזיק את חַדרי דירתו תחת מסגר־ובריח, וספר את מניין תפוחי־האדמה שהכניסו יום־יום לסירים במטבח. ר' לוי קאַהן למד מכאן ואילך „שיעור" אצל אביו ר' משה נחמיה, שיחסו אל בנו הנשוי לא נשתנה במאומה. ר' משה נחמיה הוסיף לדבר אליו בחומרה ובעצבות והיה מתייחס אליו כקצין אל חייל שבפיקודו. ר' לוי קאַהן הסכין עם משמעת־הברזל של היידישקייט, עד כי נהפכה אצלו לדבר־שבטבע. הוא הרגיש את עצמו בכי־טוב במעמסת העול הנצחי הזה. אילו התירו מעליו את המושכות — היה רואה את עצמו כמי שרע־ומר לו. לימים קרא ר' משה נחמיה לבנו ר' לוי — והוא כבר נשוי ואב לשני ילדים קטנים ובלא פרוטה בכיסו — וציוה עליו בקפידה יתירה שיתיישב מיד בקרון־כילה ויסע ללודוש וייעשה שם מלמד. את אשתו ואת שני ילדיו ישאיר על צוארי חותנו הקמצן.

גם עתה לא נתן לו ר' משה נחמיה פרוטה להוצאות או לפת־לחם ראשונה בלודוש. הקרון הגיע ללודוש וחנה באַלט־שטאַט („עיר־העתיקה"). ר' לוי שלא ראה מימיו אלא את עיירתו דווארט וכן את פסיק־העיירה שם השחירו פניו כשולי־קדירה בשנות נעוריו, שם ישן בכוך־התנור, אכל „ימים", למד תורה יומם ולילה ונתחשל — הנה נקלע לעולם תוהו־ובוהו, עולם הזהב, של רחובות לודוש ושל יהודי לודוש. ואולם ר' לוי, כאמור, מחושל ומחוסם היה בקור ובחום. אמנם לא היתה פרוטה מצויה בכיסו ותחילה לא מצא את ידיו ורגליו בהמולה העצבנית של מדרכות לודוש, בין היהודים הטרודים שדחקוהו ודחפוהו מימין ומשמאל מבלי לשים אליו לב כלל, אלא שהוא לא נתפעל מזה. בעמל ויגיעה, והוא רעב עד־מוות, מצא את השטיבל הוורקי אי־שם בחצר באַלוטית נידחת. החסידים הוורקיים הכירוהו וכיבדוהו בפת־ערבית. לאחר שסיפר להם את עניינו, כי הוא בא ללודוש לחפש מַעמד של מלמדות, התיישב והתחיל לומד גמרא. משנתאחרה השעה ושוב לא נמצא איש בשטיבל, התחיל ר' לוי קורא בקול רם ובמתיקות קריאת־שמע שעל המיטה, מיתח את עצמו על אחד הספסלים וישן שנת־ישרים.

איני יודע כיצד קרה הדבר שבמקום מלמדות נזדמן ר' לוי קאַהן לביתו של גרמני לודזשאי עשיר. ר' לוי קאַהן לא הכיר שום לשון גויית, לא פולנית ולא גרמנית, ובכלל לא היו לו מעולם עסקים עם גויים. ואף על פי כן — מהי לודוש אם לא פליאה מארץ הפלאים? כל מעשיה של לודוש זרים היו, על־אפם ועל־חמתם של כל החוקים ושל כל הדעות־המקובלות.

לודזש היתה בבחינת מהפכה נצחית ונבנית תמיד מתוך המראת הדמיון ומעשי ניסויים. והנה לודזש זו נמלכת־בדעתה ונוטלת לצעיר חסידי זה שבא לתחומה בסך־הכל לשם מלמדות, ואומרת לו: לא ולא, ר׳ לוי קאָהן, אתה דוקא — ברצוני שתהיה מעשירי־לודזש. ובעוד שיהודים אחרים שיודעים גרמנית וכל מאווייהם נתונים למסחר מתדפקים לשוא על שעריהם של בעלי־החרושת הגרמניים בלודזש, הנה אני אכניסך דוקא אל הגדול שבהם ותפיק חן־וחסד מלפניו.

וכך הנה.

ר׳ לוי נעשה יוצא־ונכנס אצל אחד הגדולים שבחרושתנים הגרמנים בעיר לודזש, אצל הבארון הַיינְצל. היינצל היה ממשפחה סאכסית של איכרים ואורגים שהתיישבה בחולות של ״ווילקָה״ (שבטָרם לודזש). בלודזש שלעבר היה היינצל אורג סתם. קמעה־קמעה התרומם היינצל במעמדו עד שזכה לרכוש של הרבה עשרות מיליונים. בתי־חרושת שלו הקדירו את שמיה של לודזש בעשן ארובותיהם. ואולם, עם כל גודל רכושו, נשאר היינצל הזקן האורג הסאכסי־שמאָז, לבש אפודה ירוקה, מגבעת־נוצה, עישן מקטרת־ציביק גרמנית ארוכה בטבאק זול, טבאק של פועלים, ודיבר בדיאלקט סאכסי שספג בלודזש מלים יידיות לרוב. בניו שגדלו בעשירות רצו בכל כוחותיהם להשכיח את מוצאָם הפשוט, האיכרי, ונאבקו להשיג מעמד בעילית־האריסטוקראטיה: הם החזיקו אורוות של סוסי־מרוץ, רצו להשתדך דוקא עם משפחות גרמניות מיוחסות מחוץ־לארץ וקנו לעצמם תואר של בָּארון. כשהודיעו להיינצל הזקן, כי הנה הוא בארון, הקיש במקטרת שלו בשולחן, הטיח קללות סאכסיות עם נופך קללות יהודיות ועבריות שלמד בעסקיו עם יהודי לודזש. היינצל הזקן העמיק להתחפר בקפדנותו ובמרי־רוחו, לנוכח הכלות המיוחסות והאורחים האציליים שהתחילו מבקרים בארמונו בלודזש. הוא פיעפע רגוזות בציביק הסאכסי שלו, הפטום בטאבק הזול, התהלך באפודה הירוקה בקרב האורחים אצילי הגרמנים ודיבר בדיאלקט שלו המהול ביידיש. בשעות הלילה היה שופך את זעמו על אשתו הזקנה, איכרה פשוטה שידעה בקושי לחתום את שמה ושלא ידעה מי הוא שעולל כך.

היא ישבה תמיד מבוהלת בין אורחיה האציליים.

דומה שהיינצל הזקן תפש בר׳ לוי קווים שהיו קרובים ללבו. ר׳ לוי היה, ממש כמוהו, אדם שהחיים לא פינקוהו, אדם שעבר באש ובמים ושנתחשל בחיים כחיילי־קרבות זקן. וכשם שר׳ לוי לא הרגיש בטוב בעשירותו והיה מיצר כל ימיו שלא נעשה מלמד, כך גם היינצל הזקן בתורת בארון בקרב האריסטוקראטים הגרמנים הנוקשים שבאו מפרוסיה להתארח אצל בניו,

להתהולל עמם ולבוזז ממון בתענוגות שנבצרו מהשגת האורג הזקן. את שנותיו היפות ביותר ראה היינצל הזקן באותו זמן שהיה הרחוב הפטרקובי עדיין כפר קטן בין היער והחולות, היהודים גרו מעבר מזה ל"לודקה", ואלו הוא, היינצל, ישב אצל המנור שלו, שתה בירה להנאתו מתוך כד סאכסי, עישן את הציביק ושמע, בכל יום א' יחד עם שאר האורגים, את דרשתו של המטיף בכנסיית־עץ קטנה. היה זה עולם יפה, עולם של פשטות וחומרה: מאותו עולם באו גם שניהם, הוא, היינצל, והיהודי הקיפח הזה, ר' לוי קאהן. החיים היו קשים כל אותן שנים: יונים של־זהב לא פרחו באויר, לא נשמע מַשק מכונות־הקיטור ואיש לא שמע לא על שטרות, לא על מיליונים ושאר הבלי פריצות כגון נשים וסוסים. מה הם תענוגות העולם־הזה, מה הן נשים ומה, להבדיל, סוסים — זאת לא ידע ר' לוי קאהן בדיוק, והדברים היו זרים בעיניו מכל־וכל, ואולם לדבר סרה בלודוש החדשה הבהולה ובשפע המדהים שלה זאת ידעו גם־שניהם. תוך כדי כך היה היינצל הזקן מקיש בשצף־קצף בשולחן במקטרת הסאכסית הגדולה שלו והיה מקלל בדיאלקט יהודי לודזשאי. ר' לוי קאהן היה משמיע לו לעת כזאת מאמר ממאמרי חז"ל ומתרגמו מניה־וביה ליידיש רצוצה שדומה היתה בעיני ר' לוי כגרמנית צחה. היינצל לא היה פוסק מלהקיש בשולחן במקטרתו, היה צועק: "יאַ, רב לוי", והיה מקלל וצורח באותה יידיש רצוצה ממש.

היינצל הזקן לא רצה בשום אופן להרפות מן האיש היחידי שבאנשי לודזש שראָה את לודזש כראייתו־שלו, ושלא ביקש מאַת לודזש הבהולה ומפויחת אלא את הזכות להיות מלמד ולשקוד על התורה כל הימים. היינצל היה נינוח ושליו, כשניתן לו להשיח עם ר' לוי, להקיש בשולחן בציביק שלו ולהאזין למאמרי החז"ל. הוא רצה בר' לוי שיימצא סמוך אליו בסחרחרת־הזהב של לודזש. אדרבה, יהודי קיפח ומחושל זה — אַל יעשה לו חיים קלים; אדרבה, ייטרד־נא אף הוא, כמוהו, במיליונים של לודזש, ויהא קשור לצמיתות אל היינצל הזקן. ר' לוי נאנח־מרה כששמע שהיינצל הזקן אומר לפתוח לו חנות גדולה ברחוב־פטרקוב, למלא את האצטבות בסחורות של בד, ולעשות ממנו גביר לודזשאי. הוא ידע, ר' לוי, כי לפי זה שלא נעשה לְמַלֵּמד יתרחק קמעה־קמעה מן הגמרא, מהניות אַבַּיי ורָבָא, ומכל אורח־החיים של אביו ר' משה נחמיה. ומה לו כסף רב כל־כך, ומה לו לודזש?

ר' לוי נסע מיד אל הרבי מאלכסנדר — אותה שעה כבר נסע הציבור הוורקאי הנתיק לעיירה אלכסנדר — והרבי ציוה עליו לקבל את הצעתו של היינצל. ר' לוי ניסה להתחמק והעיר, שבקי הוא במלמדות יותר מאשר

במסחר, אך הרבי פטרו תיכף־ומיד לשלום ואיחל לו הצלחה בעסקיו הלודזשיים.

יום אחד מצא את־עצמו ר׳ לוי קאָהן בחנות גדולה של סחורות. האצטבות היו מלאות וגדושות. על דלתות החנות צבאו מדי בוקר עגלות עמוסות שהביאו סחורה מבתי־החרושת של היינצל. מסביב לר׳ לוי התחילו הומים יהודים לודזשאים שדיברו אליו ביידיש וביהדות מגורמנת וקראו לו ר׳ לוי או ״הֶר קאָהן״. הם הביאו לו ערימות של כסף ותלי שטרות. לודזש משכה לתוך משחקי־כישוף שלה את בחור־הישיבה המחושל, שבפנימיותו עדיין נמשך אל הגמרא והמלמדות. עסקי־ברכה של לודזש התחילו מקיפים לר׳ לוי וזורמים אליו בפתחים ובחלונים. בן־לילה עבר ר׳ לוי את הסַף למעמד גביר לודזשאי. היה ר׳ לוי גונב רגעים ספורים מסדר־יומו כדי להציץ בגמרא שהיתה מונחת, בסתר, במגירתו, בין השטרות. אף היינצל הזקן היה גונב כך רגעים מעסקי מיליונים שלו כדי לבלות עם אותו יהודי גבהני וצנום, להקיש בציביק בשולחן ולדבר סרה בלודזש ה״מודרנית״ ובדור החדש, זה הצומח כאן. כשנזקק ר׳ לוי קאָהן לפקידים בחנותו — היה עוקף את הליטוואקים הממולחים שהסתערו עתה על לודזש לכבוש בה כל עמדה טובה. לעומת זאת העמיד פקידים מבין חסידי וורקה הקשישים ומבין חבריו הבטלניים מן השטיבל האלכסנדרי. וזאת, הגם שאף הם לא ידעו שום לשון גויית, ממש כר׳ לוי עצמו. השפע בחנותו של ר׳ לוי צמח על אף פקידיו הבטלניים החסידיים האלה, שכל אחד מהם, כמו ר׳ לוי עצמו, היה גונב קצת רגעים מיום־עבודתו ומציץ בספר, כשהוא נכסף כל היום כולו לבוא הערב, לגמַר המסחָרים מסביב, שיוכל להכנס לשטיבל האלכסנדרי, לעיין בדף גמרא או לסַפר בחידושי־וורקה שהיו.

לאחר עֵת לא־רבּה כבר היה ר׳ לוי גביר ידוע בלודזש. רחקה עתה דרך־המלמדות. ועוד, שר׳ לוי נתאלמן לפתע, והוא נשא לו בתולה לודזשאית. אשתו החדשה הכניסה מנהגי גבירים ור׳ לוי נאנח כשמצא את־עצמו בדירת טרקלינים נגידיים, בקפוטה של ארג משובח, ואוכל יום־יום צימס של נגידים. לודזש! ואולם, הוא לא נכנע, ר׳ לוי קאהן. אשתו השנייה רצתה שר׳ לוי יקנה את הבית שבו נמצאה דירת הטרקלינים שלו. ידע ר׳ לוי, שממילא כבר נמנעה ממנו זכות אורח־החיים של אביו ר׳ משה נחמיה; הוא לא יהיה תקיף כנגד לודזש. עמד וקנה את הבית. ואולם ר׳ לוי נקט בתחבולות והיה מקפח את הנגידיות הלודזשאית ככל אשר יכול. בחנותו — גנב רגעים לשם עיון בגמרא שלו; גם בבית דירתו הגדולה ״גנב״ לעצמו עליית־גג קטנה. שם לא ניתנה שליטה לאשתו החדשה. ר׳ לוי קאהן הסתדר בקיטונו זה ממש כאילו לא גביר לודזשאי יושב כאן אלא מלמד־בעיירתו.

שולחן ארוך, ספסל קשה, ספל, קערת רחצה, כד מים, ומנורת נפט קטנה. חלונות חדר־העלייה היו נשקפים אל חומה גבוהה וערטילאית — משם לא ניתן לראות את לודזש. כל־אימת שהיה ר' לוי קאָהן שרוי בביתו מחוץ לשעות הסעודות הנגידיות עם צימסין שלהן — היה יושב בקיטונו ולָמד גמרא להנאתו בניגון עריב. כשהיה מתעייף מן הלימוד — הריהו משתטח על הספסל הקשה, כמו בימים ההם בהיותו בחור־הישיבה, והיה נרדם וישן שנת ישרים חזקה.

וכן „גנב" מביתו כמה חדרים וייסד בהם את השטיבל האלכסנדרי „הגדול". ואולם, בעיקר ידע ימי־טובה כל־אימת שהיה הרבי מאלכסנדר מזדמן ללודזש לשם ביקור אצל הדוקטור יונשר. הרבי מאלכסנדר, מקורביו ומשמשיו התאכסנו בטרקלינים של ר' לוי קאהן, ור' לוי קאהן היה חשוב בעיניו כל אותם ימים, בפירוש, כאילו חזר להיות נע־ונד וחובש בית־המדרש, והוא מערים על לודזש ו„מצפצף" עליה. כל אותם ימים לא היה אפילו מציץ לחנותו אלא משוטט ונדחק בין החסידים. הרבי היה ישן במיטתו הרכה הנגידית של ר' לוי. גם אשתו החדשה של ר' לוי היתה נאלצת להיטלטל אי־שם במטבח, ואלו ר' לוי היה ישן להנאתו בעליית־הגג שלו על ספסלו הקשה. ר' לוי קאָהן היה רואה בהנאה גדולה את ציבור החסידים כשהוא הופך את ביתו הנגידי בלודזש לבית־מדרש של חסידים מופקר. הכל הולך־ונחרב. רוקקים על הרצפות המדונגות. הארונות פתוחים־פרוצים, והחסידים שותים „לחיים" מכוסות־הבדולח שקנתה אשתו השנייה. כפות־המנעול בדלתות נשברות מפני הדחק החסידי. הוילונות נקרעים והשמשות ניפצות. ר' לוי קאָהן מידחק בטרקלינים שלו יחד עם שאר החסידים והוא שותף בניתוץ שכיות־ההבלוּתא הנגידיות. אשתו הלודזשאית החדשה היתה צועקת־חמס אי־שם במטבח ותולשת שערות פאתה־הנכרית. אך מי שָׂם לבו לַתַּאֲנִיתָהּ — מַעֲשֵׂה יְדֵי נָהּ.

כשהיה הרבי מאלכסנדר שב לביתו, — ר' לוי קאהן חוזר ומסתגר בקיטון־הגג. בעלי־מלאכה טורחים בטרקלינים לשפץ ולתקן את נזקי הפוגרום החסידי. האשה הלודזשאית החדשה משוטטת בחדרים במטאטא של־נוצות ומבריחה את ריחות הקבצנים החסידיים שהתענגו על כל־טוב בדירתה המפוארת.

פרק תשעה־עשר

שבת, בשעת סעודה. אביגדור גרוימאן שר זמירות וארשאיות. ר׳ שמעון צִיליך וחתנו. עורכים את השולחן לקראת חברי. נשי קוטנה מגלות כוחן. סעודת־חומש. ר׳ אהרן והרישי־דוכנא. ה״כוהן״ מברך אותי וה״שואל״ בוחן את ידיעותי.

בשבת, בשעת הסעודה, היה מראה ביתנו כבית שנערכת בו חתונה. האורחים שבאו להשתתף בסעודת־חומש שלי ישבו מסביב לשולחן ערוך, מכוסה צחורים. ריחות מאכלי השבת בקעו מן השולחן. הוכנסו כמה קדרות של טשולנט. הרבנית־מקאליש שלחה קוגל גדול שמן מביתה המרוחק שבעיר־העתיקה. המסובים היו עליזים ביותר. סבא ברוך הביא ארגז מלא יין־אונגארן ישן ממרתפיו שבאוסמולסק, מאותם יינות שנשארו לפליטה מחתונתם של הורי. אחרי מנות הטשולנט השמנות והמתוקות ואחרי מאכלי־הבשר השמנים נתנו המסובים את עֵינם בכוסית. אביגדור גרוימאן הראה את יכולתו בזמירות של שבת, בהרחבת־הדעת, במבטא וארשאי. אפילו המלים העבריות שלו היו במבטא ובהטעמה של־וארשה. בנוסף על כך היו לאביגדור ניגונים ששאר החסידים, חוץ מחסידי ראדזין, לא הכירום. הדוד יקל ומשה עֵץ ניסו להצטרף — אך הוא לא שם לבו אליהם ומפעם לפעם, תוך כדי שירה, היה עובר מאוקטאַבה לאוקטאַבה. הדוד יקל הצריד סוף־סוף והתחיל משתעל נמרצות. גם משה עץ העיקש נאלץ לבסוף להיעצר, הפשיל ראשו כיונה שחוטה ונשתתק.

בעיצומה של שתייה ובעיצומן של זמירות נפתחה הדלת ור׳ שמעון צִיליך הופיע עם בעלה של יוכבד, איש־השיבה. שני הזקנים הגוצים ציפצפו כאחד ״שבת־שלום״, נשמו בכבדות מפני העייפות והתחילו שולפים מעל צואריהם ומתחת לקפוטות מיני מטפחות וממחטות־אף. בסך־הכל אסור היה לשאת ולהעביר שום דבר־חפץ בשבת בכרך גדול של לודזש. יהודיה העשירים וברוכי־השפע מעולם לא הספיקה שעתם להתקין עירוב, כדין. בצאתם אל בתי־הכנסת ואל השטיבלך בשבת, היו יהודי לודזש לובשים טליתים שלהם מתחת למעילים ולאדרות. בכן, כשהתירו ר׳ שמעון צִיליך וחתנו את הקפוטות שלהם, הוציאו ממחטותיהם והספיגו את אגלי הזיעה, התיישבו שניהם בין המסובים. ר׳ שמעון היה חיוור כקיר. זקנו הארוך האפור היה בולט ותופס אצל השולחן יותר מקום משתפס ר׳ שמעון צִיליך עצמו. בעוד אביגדור גרוימאן מַמשיך בזמירות שלו – התחיל ר׳ שמעון צִיליך לַמְמֵם ניגון־זמירות קוזשניצי עצבותי.

אחר ברכת־המזון התחילו הנשים מסלקות בחפזון את שיירי סעודת־השבת מעל השולחנות. ומיד הוחל בהכנות לסעודת־חומש שלי ולקבלת פני האורחים.

שולחן מיוחד נערך לילדי ה׳חדר׳ של ר׳ אהרן. הנשים הכפריות מבנות המשפחה האוסמולסקית עדיין לא השתתפו מעודן בסעודות־חומש ועל כן לא היו בקיאות בהכנת השולחנות לילדים. לעומת זאת גילו נשי קוטנה את בקיאותן הגדולה. סבתא לאה ערכה על השולחן, בטוב טעם מיוחד, כוסיות קטנטנות, בקבוקי יין־תפוחים קטנטנים, מגשי־נייר מלאים תאנים, שקדים, חרובים ודברי־מתיקה — הכל במגשים ובסלסילות נייר שגזרה והתקינה במו ידיה בערב־שבת, לפי זכרונות נעוריה בוורקה ובפראגה, ולפי מה שנהגה בסעודות־חומש של בניה־היא, בקוטנה. בתה, הדודה איטקה, לא רצתה לעזור לה: לפי דעתה, כל אלה הם הבלי־ילדות והבלי־דת. הדודה איטקה העדיפה אותה שעה להציץ בספר דקדוק עברי או ללמוד בעל־פה את לוח הפעלים של בן־זאב. לעומת זאת שכחה הדודה שרה׳לה לפתע את כל דאגות־הפרנסה שלה ואת כל צרותיה עם הדוד יקל הלא־יוצלח, והתחילה עוזרת ברצינות רבה לסבתא לאה בסידור השולחן לכבוד הילדים. בשעת מעשה נזכרה הדודה שרה׳ל כמה־וכמה תחבולות של נוי משנות־נערות שלה. אפילו הרבנית־מקאליש שמלכתחילה עמדה מרחוק והתייחסה בזלזול למדני מובהק אל מידת רצינות זו שבעיסוקי סבתא לאה הילדותיים, — ניגשה אף היא חרש והתחילה מסייעת במלאכה. שמא אף היא נזכרה, אגב, בצינעה, שנות נעוריה שלה.

הגברים הלכו לפוש מעט אחרי מאכלות השבת השמנים. אך מיד התחילו מתכנסים אורחים. כמה חסידים חשובים מן השטיבל האלכסנדרי ה״גדול״. אחר־כך נשמעו קולות של ילדים עולים במדרגות ואל החדר נכנסו תלמידי ה׳חדר׳ שלי, יחד עם שני הבאהלפֶרים ועם ר׳ אהרן עצמו.

ר׳ אהרן היה לבוש חלוק ארוך ובלוי וחבוש קאשקט רחב שקטיפתו הוריקה ונתרפטה מחמת זיקנה. הוא הסתכל־סביב בעיניו המימיות, פתח את פיו, גילה את שיניו הגדולות, הצהובות והחרוקות, והפליט ברכה. כל הילדים הצטרפו ואמרו אף הם: שבת־שלום. ר׳ אהרן ניפנף בידו כאילו הוא מנפנף בקאנטשיק. כמה מן הילדים לבשו קפוטות של משי וחבשו כובעי־צאמט, כמיני חסידים זעירים. איני יודע על שום־מה תקפתני הבושה. גם חברי התביישו. רק כשאחזו סבתא לאה והדודה שרה׳ל בידיהם ועזרו להם להתיישב נעשתה האוירה ביתית יותר ור׳ אהרן נשאר עומד רפה־ידיים, כאילו לפתע נתקפח חלקו ב״חדר״ שלו כולו.

בני המשפחה והאורחים התחילו נאספים. סבא ברוך התיישב בין הילדים

והתחיל מדבר אתם כלשונם. לאחר שעה קלה התחיל מספר באוזניהם מַעשיות־קבצנים שהיה מספר לי באוסמולסק, בדרך־סטאַרופוליה. הילדים התרגלו עד־מהרה ליהודי זר ושמנמן זה ולזקנו האדום, כאילו הוא אחד־מהם. אורחים נוספים הגיעו. נשים התחילו מתקבצות מסביב לשולחן הילדים. סבתא חיה געתה בבכיה מגודל הנחת. סעודת־החומש התחילה.

אותי הושיבו בראש השולחן, ואצלי שני ילדים — אחד מהם הכוהן, אחד מהם השואל. הכוהן נצטוה לברכני, ואלו השואל נצטוה להכנס עמי בדו־שיח ארוך שלמדנו מפי ר׳ אהרן. ר׳ אהרן התייצב אצלנו ונופף בידו. הכול השתתקו והטקס התחיל, כפי שבּוים על־ידי ר׳ אהרן ב׳חדר׳.

קודם־כל טיפס הכוהן על כיסא ופרש כפיו הקטנות מעל ראשי. הוא נתבהל מאוד. ר׳ אהרן נעץ בו מבט רצחני והלָה התגבר והתחיל לברכני. הוא סיים את ברכת־הכוהנים בכי־טוב ובניגון עריב. לכשסיים, ענו אחריו כל הילדים: אמן. עתה הציבו אותי על הכיסא, אצלי העמידו את ״השואל״, ור׳ אהרן התחיל מַרחיש שפתיו. ביני לבין רעי התפתח דו־שיח כזה, שנוסחו מקובל על יהודי פולין זה מאות־בשנים:

השואל: ילד, ילד, מה אתה לומד?

אני: ויקרא.

השואל: מה זאת־אומרת ויקרא?

אני מתרגם את המלה ליידיש: הוא קרא.

השואל: מי קרא?

אני: ה׳ קרא למשה רבינו.

השואל: מהיכן קרא ה׳ למשה רבינו?

אני: מפתח אוהל־מועד.

ומכאן ואילך — שיחה ארוכה, ואחריה דרשה ארוכה שאני משמיע. אותה דרשה, ר׳ אהרן כתבה על פיסת־נייר צהובה ובלויה, ואני למדתיה על־פה.

ר׳ אהרן עמד כל הזמן ברעדה ומולל אלי בשפתותיו להדריכני בטקסט. אחר־כך, כשסיימתי את הדרשה שלי, החריק ר׳ אהרן שיניו כנגד ציבור הגברים והנשים שעמדו מסביב לשולחנות והאזינו לדברי. מתוך קורת־רוח הספיג את זיעת מצחו.

הנשים מזגו משקה מתוק ואדמוני לכוסיות הקטנות של הילדים ותחבו לכיסיהם אגוזים, צימוקים ושתי שקיות של מַעדנים. הילדים קמו ממקומו־תיהם, אמרו פה־אחד ״שבת־שלום״ ויצאו ביחד עם הרישי־דוכנא.

ר׳ אהרן נשאר לסעודה־השלישית.

העלטה נתגברה. יהודים זרים נוספים, חסידים אלכסנדריים מן השטיבל ״הגדול״, הצטרפו לסעודה.

חולירע בפולין. בתי־הקברות פוערים לועם. יהודים נופלים־מתים כזבובים. מלאך־המוות מושל בלודזש. הקברן משוטט ברחובות ממש כמין מחותן. צובעים את עגלת המתים בצבע שחור וקונים "קרשי טהרה" חדשים. בית־הכנסת בבאלוט הומה מקול הקוראים פרקי תהילים. לעת־עתה מתים עניים בלבד. רבה הזקן של לודזש בין עניי־העם בבאלוט. בכיין של נשי העניים. "וויילקה" אינה רוצה למות. אנחנו בורחים מלודזש.

משנכנס הקיץ ירדה על לודזש, כאילו לפתע־פתאום, מרה־שחורה איומה. הגיעה השמועה שהחולירע עברה את גבולות פולין. היא מתפשטת כאש שחורה ויהודים נופלים לפניה כזבובים. עיירות־עיירות מתרוקנות מאדם בשל המוות האיום ובלובלין אין בית אשר אין שם מת. מתים מתגוללים ברחובות ובכיים של יתומים ושל אלמנות בוקע ועולה עד לב השמים. על לודזש נפרשו כנפי הפחד השחורות, פחד המוות, והיתה זו הרגשה זרה לחלוטין ליהודי לודזש הבהולים ושוקקי־החיים. הבריות התחילו מתלחשים ברחובות ובבתים במורא גדול ונזהרו מלבטא את המלה „חולירע", שלא לפתוח פה למלאך־המוות שהתנפל, פרוע ושחור, על יהודי פולין והוא קרב־והולך אל לודזש. המשטרה ציוותה לנקות את חצרות לודזש המלוכלכות, להזות קארבול על בתי־השימוש הפתוחים והמזוהמים של העיר, לסייד את הביבים בחוצות. תעלות־הביוב נראו כאילו הלבישון תכריכים. מכאן ואילך התחילו מרגישים בפירוש, שלודזש — תהום פעורה לרגליה. הגיעה השעה להרהר־בתשובה. ריח של קארבול ושל תכריכי־מתים עלה מסביב. לודזש התחילה לעסוק בסגולות ובאמירת־תהילים. בבתי־הכנסת ובבתי־המדרשות התנוססו מודעות, כי אסור לשתות מים שלא הורתחו תחילה וכי יש להנזר מאכילת טשולנט. רבה של לודזש, ר' אלי־חיים מייזל הגבוה וכסוף־השערות, בא בעצמו לבית־הכנסת הגדול שבבאלוט, פתח את דלתות ארון־הקודש, ואף־על־פי שיהודי־ליטאי היה, הכניס ראשו לבין ספרי־התורה ובקול של־בכי ביקש רחמים על יהודי עדתו שמלאך־המוות יסיר את החרב החדה המונחת על צוארם. ציוה להדליק בבית־הכנסת הבאלוטי החשוך נרות־שעוה גדולים כמו ביום־הכיפורים ופתח באמירת תהילים יחד עם מניין יהודים מאנשי לודזש. אחרי ביקורו זה של הרב בבית־הכנסת ידעה לודזש כי המגיפה החלה. בעיירות הסמוכות כבר המוות קוצר קצירו; בתי־הקברות פערו פיהם ללא־חוק. שמשי החברה־קדישא משוטטים ברחובות שיכורים עד־מוות. הרב־דמתא בעצמו ציוה עליהם כי ישתו, כדי לגרש מלבם את

הפחד. יהודים פסקו לאכול טשולנט, מרחו את בטניהם במיני נוזלים, והקברן התרוצץ ברחובות טרוד למעלה־ראש, כמין מחותן. גם בבית־הקברות בלודוש התחילו מתכוננים. את עגלת־המתים צבעו שחור וציוו לקנות קרשי־טהרה חדשים. בבית־העלמין היתה המולה כמו בערב־פסח. הקברן הראשי דרש לתפור לו קפוטה חדשה. בבתי־התפילה הגבירו את הקצב באמירת התהילים ויהודי לודוש שקעו בצפיית פחד.

הצפייה לא ארכה הרבה. בבאַלוט נפגעו ונפלו כמה יהודים עניים, ולודוש כולה נתפסה לאוירת פל־נדרי. יהודי לודוש התהלכו כצללים חדרים מפני האֵימה הנוראה. ריחות הקאַרבּול גברו מסביב ובקעו, חריפים ועוקצנים, מכל מקום ופינה. ביבים של לודוש הלבינו יותר ויותר מפני הסיד. יהודי לודוש התייראו לבוא לבאַלוט אף־על־פי שעוד השיקו שם המנורים בכל חדרי־החרושת האפלים ועוד נארגו בדים כמקודם. באלוט התחילה נשרפת באש המוות השחורה. מן החלונות בקעו יללות הנשים. בית־הכנסת הישן של באַלוט המה מאומרי־תהילים, יומם ולילה. נרות יום־כיפור דלקו. רבה הזקן של לודוש התרוצץ בעצמו בין עניי היהודים של באלוט ועזר במריחת בטניהם של בריות בנוזלי מַרפא. יהודי באלוט הנסערים באימת המוות התנפלו על עגלות בתי־החולים שבאו לקחת את הנגועים במגיפה, ניפצו אותן לרסיסים, התירו את הסוסים וגרשום־לחופשי ושפכו לארץ את בקבוקי הקארבּול שהובאו להם. יהודי באלוט טענו, כי בבתי־החולים שב"וילקה" מרעילים את החולים שמבאלוט, כדי להציל מן החולירע את הנגידים שברחוב־פטרקוב. ואולם היהודים שברחוב־פטרקוב היו הם־עצמם חיוורים ורועדים באימת־המוות. ידוע־ידעו כי המוות לא ייעצר על גדות הלודקה ולא יחוס על הנגידים. מי שהיה בעל־יכולת בכסף, נעל את דלתות החנויות השופעות ויצא לכפרים. בכפרים לא הופיעה החולירע. שם צמח הדגן בשדות והפירות הבשילו על העצים כאילו בכלל לא היתה חולירע קיימת בעולם.

גם אנחנו רצינו לברוח מלודוש. המחשבה הראשונה היתה — לברוח לאוסמולסק, ואולם בעיירות שבדרך לאוסמולסק השתוללה אש החולירע בכל־עוז. על כן הוחלט שניסע ללאגבניקי.

שמחה גייגה שלח כרכרה גדולה לקחתנו. כשעברנו ברחובות באלוט חיבקתני אמי בחוזקה וכיסתה את פני בידיה. בית־הכנסת של באַלוט, כיצור־ענק שלא־מעולם־הזה, היה הומה כולו מאמירת־תהילים. מַשק המנורים וקול בכיין של נשים בקעו מן החלונות הפתוחים.

יערות לאגבניקי מרשרשים. שמחה גייגה לועס לחם־בחמאה והוא בריא ושלם. שרה־בינה בלאגבניקי כמוה כשרה־בינה באוסמולין. פֶּסַח. אהרן־דויד. אהרן־דויד מריח טאבק. אברהמ׳לה לובש לבנים. מחפשים כלה לאברהמ׳לה. אברהמ׳לה תחת החופה, מוקף נרות־הבדלה. ברכה אינה מקמצת באומרי־"קדיש".

משהגיעה הכרכרה ליערות האלונים של לאגבניקי, נשמנו כולנו לרווחה. דומה היה בעינינו כאילו התחמקנו מבין צפורני־המוות. היערות הקדומים המר־ריישרשו במַעביתם האפילה. צפורי היער סילסלו־בצפצופים בעלוות האֵלות הגבוהות. האדמה הרטבובית היתה מבושמת בעשביית־יער עזה. כתמי שמש ניצנצו בהיר־וקליל על גזעי האילנות ועל פני האדמה האזובית. סנאים התרוצצו בין האילנות. היער — דומה היה שהוא בא לנחמנו. המייתו כולה אֶמרה בטחון.

כשהתחילו האילנות מידלדלים מסביב, צצו לפנינו מישוריה הפתוחים של לאגבניקי. כמה בתים קטנים של־עץ פזורים בין האילנות ועשן דליל ושקט מתמר מהם. התקרבנו אל הבתים ההם. מיד יצאו לקראתנו פנים ידועים. שמחה גייגה, כולו שזוף שמש, עמד לפנינו בגופייה ובמכנסיים כשהוא לועס בתאבון פרוסת לחם־בחמאה. כל הופעתו היתה ניגוד בולט לאותם פנים חוורים־מפחד שנשארו אי־שם, בעיצומה של מגיפה, בלודוש. מסביב לשמחה גייגה התרוצצו תרנגולות, אווזים וברווזים. ריח של יער ושל עשב עלה מסביב. עיזים מזוקנות — שעטיניהן המלאים חלב ניטלטלו בין כרעיהן כתרמילים ארוכים — שוטטו בין הבתים שבלאגבניקי וגעו. הן שיחקו בקרניהן אשה עם רעותה, ותלשו תוך כדי כך עלים ועשב ללעיסה.

כל בני־הבית יצאו להקביל את פנינו. ראשית־כל — הנשים. הגברים, להוציא את שמחה גייגה, היו כולם ביער או במנסרה. שרה־בינה, אשתו של שמחה גייגה, יצאה ראשונה. עיניה היו מלאות דמעות של שמחה והיא שיפשפה אותן בסינר כפרי גדול; סינר זה שהביאה שרה־בינה מאוסמולין ולא רצתה להפרד מעליו בשום פנים ואופן. כשראה אותה שמחה גייגה מיד פסק ללעוס את לחמו, הפליט כמה מלים ושרה־בינה נשתתקה. אחר־כך יצאה פסה, אשתו של פקיד־יערות אחר בלאגבניקי, הוא אהרן־דויד. פסה היתה יהודיה גוצה וחיוורייניית חובשת שביס עתיק־אופנה, גבוה כהה גדוש מַלמלה ושנצים. בשביס זה נראתה פסה כרבנית מדורות־שעברו. היא היתה מבוהלת תמיד וסנטרה מַרטיט. היא ניגשה ישר

אלי ומבלי לשאול רשות ממישהו ליקקה את עיני ולחשה לחישה נגד עין־הרע. בעלה, אהרן־דויד, היה יהודי בעל קומה, כרס גבוהה כאשה המעוברת וקול רחב וגבוה שדומה היה כאילו הוא חרוך מעט. זקנקנו היה אפרורי זעפני ועיניו ירוקות־עָכור ודומעות. אהרן־דויד פנה בלשון "אַתה" אל כל אדם, אפילו אל סבא ברוך. שיחתו היתה של רחבות, כשיחתם של תלמידי־חכמים, אף־על־פי שמעולם לא שמעו מלה עברית יוצאת מפיו ולא ראוהו פותח ספר. לעומת־זאת היה מריח טאבק כמנהג תלמידי־חכמים. לא בנקל היו נחיריו התאוותנים־לטאבק זוכים למה שמגיע להם. אהרן־דויד רשע היה אפילו לגבי חוטמו שלו. הוא לא נחפז. באיטיות יתירה היה מקיש ראשית־כל באצבעו על מכסה קופסת הטאבק שלו, פותח — שוב באיטיות יתירה — את המכסה, מושיט לאיטו שתי אצבעות מטובקות פנימה, לתוך הקופסה, מחזיר ותוחב אצבעותיו לאיטן לתוך נחיריו הפעורים לרווחה, כמי שאומר: הא לך, רעבתן שכמוך. אחר־כך היה אהרן־דויד מנַעֵר את שפמו הצהוב המטובק, מנקה בממחטה את דש הקפוטה שלו, מקנח חוטמו בקול רם ועמוק־עמוק ושב ומדבר עם איש־שיחו בהרחבת הדעת, כשהוא פונה בלשון 'אתה' אל כל בריה. פסה הגוצה בשביס־התחרים שלה כמעט ולא ניפרה כלל במחיצתו. היא הרבתה לשבת־בית, עסקה בסגולות ובלחישות נגד עין־הרעה ועמדה על המשמר להגן על בנה־יחידה, על אברהמ'לה.

אברהמ'לה לא ירש ולא־כלום מרחבותו ומחוסנו של אביו. הוא היה ילד חלוש, נער חיוורייו, וכל קיומו תלוי ב"סגולות". כל ערב ראש־חודש פסה מַלעיטה אותו תרופת עיקרין, כנגד תולעי־המעיים. אברהמ'לה בלע "סגולות" ועשבי־מרורות כאילו אין מַעדנים אחרים בעולם. הוא דיבר בקול צפצפני וחלוש, וכשרצה פעם אחת אהרן־דויד לאחוז בידו החויר אברהמ'לה כסיד מפחד אביו, מפני שאהרן־דויד לא ידע בשום פנים ואופן להתאים את קולו לאוזניו החלושות של בנו־יחידו. רק לאחר שפסה אֶחזה, היא בלבד, בידיו הצנומות החיוורות ולחשה עליו תיכף־ומיד לחישה נגד עין־הרע, נרגע אברהמ'לה. במקרים כאלה היה אהרן־דויד פוטר בניע־ביטול בידו האיתנה ותוחב קמצוץ טאבק לנחיריו. בנוסף על כך היה אברהמ'לה לובש תמיד — לפי מצנתו של צדיק אחד, סגולה כנגד מחלות — בגדי־לבן בלבד, קפוטה לבנה, מכנסיים לבנים, מצנפית לבנה. הכל היה עשוי בד כשר, לבן. אברהמ'לה החלשלוש נראה בלבושו זה כברמינן זוטא בחיים המהלך ומַבהיק בתכריכיו. ילדי לאגבניקי לא היו מתחַברים עמו, משום ריח־לוַאי של עולם־הבא ושל אמונות־טפלות שעולה ממנו. הילדים פחדו מפניו. רק העיזים המזוקננות היו קרבות אליו לפעמים ומרחרחות את לבנותו. במקרה כזה אברהמ'לה מצטעק בקול גדול. אהרן־דויד היה מגרש את העיזים במַקלו

הגס, ואלו פסה מרטיטה כולה, היא וכל שנצי שביסה, ומלחשת על אברהמ׳לה שלה לחש־סגולה מפני עין־הרע. אברהמ׳לה היה נרגע.

כעבור הרבה שנים, זכורני, מצא אהרן־דויד כלה לאברהמ׳לה, קרובה־רחוקה שלהם, יתומה. שמה היה ברכה. ברכה היתה נערה רעננה ואדמונית כתפוח, והיא נכנסה לחופה עם אברהמ׳לה החלוש כאילו כפאה שד. אפילו תחת־החופה — כך ציווּ הצדיקים — עמד אברהמ׳לה בבגדיו הלבנים, והיתה זו אֵימה לראות את המת ההוא עומד שם, בין נרות־ההבדלה הדלוקים. אותה שעה הריח אהרן־דויד עמוקות מתוך קופסת־הטאבק שלו ופסה לחשה נגד עין־הרע. אחרי החתונה תפרו לאברהמ׳לה מלבושים אחרים, כמנהג הבריות, ועל־הכל — קפוטה ארוכה שחורה, של אַטלאַס. העיזים בלאגבניקי שוב לא נתנו דעתן עליו, והיתומה הרעננה והאדמונית נתעברה מיד, ובפחות משנה היה אברהמ׳לה לאב־בישראל. ברכה היתומה לא חשכה מאברהמ׳לה בנים־זכרים לאמירת ״קדיש״. אף־על־פי־כן נשאר אברהמ׳לה כל־ימיו חלוש ונתעסק תמיד ברפואות, אכל עיקרין מרים ובלע גלוּלות. אגב, כדאי שאוסיף: כפי שנודע לי נעשה אחד האַברהמ׳ליך אחרי המהפכה הרוסית קומיסאר בולשביסטי. ברצות האֵל — אַף המטאטא ישועות פּועל.

היערות בלאגבניקי מחרישים מפני החום הגדול ובלודזש משתוללת המ־
גיפה. "ווילקה" רוצה להפטר מן העניים שבבאלוט. לייבושל מופיע ביער
בלאגבניקי. חורבן ירושלים. לייבושל כונס את העיזים ועוזר בלול ובדיר.
הוא נושא חן בעיני שמחה. לייבושל מברך ברכה על המים הצוננים הנוטפים
מן הליבנים. לייבושל מתנדנד על ענף עץ. לייבושל מפחד מפני השקצות.
צפרדעים מקרקרות לעת־ערב בלאגבניקי ולייבושל מחלל בחלילו כמו 'שקץ'.
תותים. לייבושל מוליך את הנשים אל מַעבית־הזהב של היער. אילנות
מרשרשים וצפורי־יער שרות. קור־קו.

חום לוהט התחיל יורד על לאגבניקי. מפני החום השתתקו גם היערות מסביב, כאילו נאלמו. שבועות על שבועות לא נשבו הרוחות. האדמה יבשה והתחממה, מעל גזעי האילנות היה החום נושף בלהט. העיזים שבלאגבניקי ישנו, עייפות מפני החום, מתחת לאילנות או בדשא. הקציר בשדות הקדים מבכל שנה אחרת. השמועות שהגיעו מלודזש היו קודרות ונוראות יותר ויותר. החולירע השתוללה בחוצות והיהודים עיפו מן הבכי ומאמירת התהילים. מסחֲריה הגדולים של לודזש כמעט שנפסקו כליל. רבה הזקן של לודזש, ר' אלי־חיים מייזל, הפך לדמות של גיבור־עם. הוא לבדו היה שרוי כל היום בין העניים שבבאלוט וניסה להציל מה שניתן להציל. המצב בבאלוט איום היה ונורא. ההמון המבוהל הסתיר את החולים יחד עם המתים ובלש אחרי עגלות בתי־החולים כדי לשברן, לשפוך את חומרי־החיטוי שבהן ולעשות־שמות במכשירי הרפואה. באלוט טענה, ש"ווילקה" רוצה להפטר מן העניים שבבאלוט, וזאת — אף־על־פי שגם בווילקה מתו יהודים לא־מעט. כל אותן שמועות איומות הגיעו אל היערות הלוהטים שבלאגבניקי, שם היו כל היהודים, לעת עתה, בריאים־ושלמים. שמחה גייגה השתזף בשמש והיה צועק ומנסר בקולו כל היום.

לפתע־פתאום הופיע בלאגבניקי בחור אחד מן השטיבל האלכסנדרי ה"גדול". ברגל ברח מלודזש, בעיצומו של לילה, והגיע ללאגבניקי עם שחר. הוא בא עייף, רעב, מבוהל. זו לו הפעם הראשונה שהתהלך לבדו בשדות שוממים וביערות חשוכים, וזאת לאחר שכבר שמע וקרא לא־מעט על גויים כפריים ועל גזלנים. ואולם אימת המוות בלודזש היתה חזקה עליו מכל הפחדים שקרא אודותם: הוא נמלט על נפשו ללאגבניקי. כשהגיע, התחילו דוקא לפתוח — עם שחר — את חלונות בית־העץ היערי שלנו. לייבושל (זה היה שם הבחור) הופיע על הסף, מדובלל ומאובק, חבוש

כובע־צאמט ולבוש חלוק ירוק עלוב. אמי הכירה אותו יפה, לייבושל היה יתום מאביו ומאמו. הוא בא ללודזש מעיירה נידחת והתחיל למד בשטיבל האלכסנדרי ה"גדול". כל החסידים החשובים נעזרו בשירותים שלו. תלמידי־חכמים שבהם הרשו לו שיצטרף לשיעורם. נגידים שבהם נתנו ללייבושל "ימים". גם אצלנו, בלודזש, היה אוכל "יום". לייבושל היה יתום־השטיבל. היה זה בחור שקט ונכנע. ובכן, לייבושל נמלך־בדעתו וגמר־אומר שאין הוא רוצה למות עם כל היהודים שהוא סועד על שולחנם. וכיון שראה שהנגידים עוזבים לאט־לאט את לודזש ונמלטים איש לנפשו — ברח גם הוא מן העיר המורעלת. בין־כך ובין־כך היה השטיבל האלכסנדרי כמעט מרוקן לגמרי, וכבר חסרו לו הרבה "ימים" בשבוע. הנגידים עזבו את לודזש ולייבושל נאלץ לרעוב ללחם דוקא בימי המגיפה.

ראשית־כל קיבל לייבושל כוס חלב טרי. לאחר ששתה בצמאון שאלה אמי בטון שקט:

"מה נשמע, לייבושל?"

"חורבן ירושלים," השיב לייבושל בקול קודר, כשל "אֵיכה".

לייבושל נשאר אצלנו בלאגבניקי. כיון שהכול אמרו שאי־אפשר לי שאתהלך־בטל כל הימים, נעשה לייבושל, כביכול, המלמד שלי.

היערות בלאגבניקי עשו על היתום המסכן מן השטיבל האלכסנדרי רושם משונה מאוד. לאחר ימים אחדים כבר נשזף והתחיל נושא חן וחסד בעיני שמחה גייגה. אף־על־פי ששמחה גייגה לא אהב יתומים עלובים ובחורי־ישיבה שאוכלים "ימים". לייבושל התחיל מיד ל"התבולל" באוירה הכפרית. הוא בעצמו לא שש כלל וכלל, באותם ימי קיץ נאים, לקראת הלימוד בחומש. הוא היה למד אתי כמי שנעמס עול על צנארו. לעומת־זאת התחיל עוזר במשק הכפרי. לעת־ערב היה כונס את הצאן לדיר ותופס לעיזים בקרניהן בשעה ששרה־בינה ניגשה לחלוב אותן. שמחה גייגה היה שמח בו, טופח־ידידות על כתפיו ומפליט לעומתו "ברכה" גסה, כפרית, שלייבושל לא ירד לעומקה. על־כל־פנים שמח לייבושל ששמחה גייגה מדבר עמו בעם איש־כערכו. הוא דבק בו ממש, בשמחה גייגה, והתייחס אליו ביראת־כבוד פנימית מופלגת, כפי שהעריץ בשעתו את חשובי השטיבל האלכסנדרי. אף שמחה גייגה שכח כי לייבושל איננו אלא יתום עלוב ו"אוכל ימים", ונסתייע בו לענייניו. גם עובדה זו היה בה כדי לשמח את לייבושל. לעתים היה לייבושל שוכח במשך יום שלם ללמוד אתי חומש. לעומת־זאת היה מטפל כל אותו יום בעיזים, עוזר לשרה־בינה בלול או יוצא עם שמחה גייגה ליער. שם התרגל לאט־לאט לחוטבי העצים הגויים, הסתכל באילנות

הנכרתים, האזין להד המופלא של היער המשיב על נפילת כל עץ והבחין באורות החודרים לאט־לאט אל־בין האילנות, עם עקירתם.

לייבושל הלך והתרגל לחיי הכפר. הגויים שביער לימדוהו להבדיל בין פטריות כשרות למאכל לשאינן־כשרות, וכן גם לקלוף ולקדוח־מעט בעצי־הליבנה הלבנים ולמוץ מתוכם את המוהל הצונן המבושם. הגויים צחקו כששמעו את לייבושל שמברך ברכה כל פעם שניגר המוהל והוא משרבב את שפתיו לגמוע ממנו. לעתים היה מנער מעליו את הקפוטה הארוכה שלו; היה ניצב בטלית־קטן שלו בלבד ומנסה לטפס על האילנות. לא יצאו ימים הרבה עד שלמד לטפס על האילנות בזריזות של סנאית. שמחה גייגה והגויים היו עומדים למרגלות האילן, צוחקים, ושולחים כנגדו, אל־על, מימראות כפריות גסות. לייבושל מתנדנד על הענפים, מעשה קונדס, וציציותיו מיטלטלות על ימין ועל שמאל. כשהיו ה"שקצות" הצעירות מופיעות ביער ומביאות לאיכרים כדי חרס מלאים בורשט חם עם תפוחי־אדמה — רק אז נבהל לייבושל. הוא היה מחויר ומצטדד בביישנות יהודית טיפוסית. כשהיו הבנות מצטחקות לעומתו, לייבושל משפיל ראשו, ולבו נפוג מפני העונשים שלעתיד־לבוא.

לייבושל התרגל ללאגבניקי, לשמחה גייגה, לעיזים ולעופות, ליער ולגויים. וכיון שהיה חריף וממולח — למד מן הגויים גם עשיית־חלילים, וכן למד לנגן בחלילו. לעתות בערב, כשהיו הצפרדעים מקרקרות בבצות לאגבניקי, לייבושל מתיישב ביארמולקה ובטלית־קטן שלו בעשב הרטוב שבקדמת ביתנו היערי, והיה מחלל בחלילו ממש כ„שגץ". היה יושב ומחלל עד שהכוכבים מופיעים בשמים, עד שהיתה אמי קוראת לו לתפילת־מַעריב ולארוחת־הערב שלאחר־מכן.

פעם אחת, זכורני, בעיצומם של ימות־החמה, והיה נדמה לנו כאילו כבר שכחנו את לודוש. ימי הקציר עברו וכל הנשים שבבתי־העץ שלנו יצאו ליער ללקט תותים. הנשים נטלו מטפחות כפריות לראשיהן וסלים בידיהן לשים בהם את התותים. לייבושל בטלית־קטן הארוכה וביארמולקה שעל ראשו — היה המדריך. הוא ידע היכן מצוי ביער שפע גדול של תותים. גם אותי צרפו אל היוצאים. לייבושל, בשמחת־לבב, הוליך אותנו למַעבה היערות של לאגבניקי. היער רישרש־המה באוזנינו והבל רטיבותו היה מבושם. צפורי היער סילסלו בעומקיו. אי־שם, בעלטת היער, נשמע קולה של קוקיה. אור השמש חדר בקושי בין האילנות הגבוהים. קרניים קלושות הסתננו אל מַחשפי היער הרטובים וריצדו בעדנת־פז על פני גזעי האילנות ועל קרקע היער שרובדה אזוב ירקרק־כהה. צעדינו הדהדו בדמי היער. לייבושל ביקש להוכיח גודל בקיאותו. הוא התייצב וקרא בקול לתוך לב

היער, כדי לעורר בנות־ההדים. היער נענה, ודומה היה כאילו לייבושים הרבה חבואים בו וקוראים זה אל זה. מיד נשמעה תרועת חצוצרה בוקעת מעומקי היער המַהביל, המרשרש בלחישה. שומר־היערות השיב לקריאתו של לייבושל. מיד גברה השמחה ביער הריחני. האילנות רישרשו, העופות צייצו והאזוב ליטף את כפות רגלינו. המשכנו ללכת.

ביער המרוחק והמואר בזהב כהוי־צבעים ראינו כמה איכרות כפופות־גב, עטופות במטפחות צבעוניות. אף הן ליקטו תותים. שדות מופלגים של סבכי תותים השתרעו כגבעות בלב היער. כתמי־שמש ריצדו על גזעי האילנות ועל סבכי התות הירוקים. פירות היער השחורים ניתלו כמו עגנים, שפעי־שפעים, אי־מתחת לעלי התות. פשטנו ביער סביב והתחלנו בליקוט התותים.

אי־שם ביער נשמע קול של קוקיה: קו־קו־קו־קו.

שוב בלודוש. "המכנסיים".

כששמענו שהחולירע עזבה סוף־כל־סוף את לודוש, חזרנו לעיר. בכלל נתברכה לודוש בכוח־זכרון קצרצר. היא שכחה עד־מהרה את חלליה ואת פחדיה. לפי־טבעה דומה היתה לודוש לקן של נמלים, שכל שואה מעוררת שם בניצולים דוקא את חשק החיים ואת הרצון להתחיל־מחדש. כשהחזירה אותנו כרכרתנו מלאגבניקי לרחוב־פטרקוב — היו הביבים ברחובות שחורים שוב ומלוכלכים וריח רע בקע ממימיה המזוהמים, שמיה של לודוש היו מפויחים מעשן ועל המדרכות המו שוב יהודי לודוש. דומה כאילו רוצים הם להחזיר לעצמם את קצב החיים שנתקפח בחודשי המגיפה.

היתה לנו עכשיו דירה חדשה. סבא ברוך קנה בית ברחוב־פטרקוב. בעת ההיא היה זה הגבוה שבבתי לודוש. שלוש קומות היו לבית והוא עמד בחציפות־מַראה בין בקתות־העץ הקטנות שעדיין היו מצויות למדי ברחוב־פטרקוב הארוך. אותו חלק הרחוב היה של המספרים־הגבוהים. הבית היה מרוחק מן העיר־העתיקה היהודית וקרוב יותר אל השכונה שבה גרו הגרמנים. בעלי בתי־החרושת הגרמנים לא בנקל ויתרו על בתיהם הכפריים הירוקים. מבעד החלונות הקטנים והוילונות הצחורים נושני־האופנה ניבטו עציצי פרחים שבפנים אל רחוב־פטרקוב, אל מהומת הקרונות והכרכרות שבאמצע הרחוב, ואל המולת היהודים שעל המדרכות. בחצרות שמעבר לבתים הירוקים האלה המו ורעשו בתי־החרושת האדומים שלהם, בעלי הקומות, וארובותיהם פלטו עשן.

הבית ברחוב־פטרקוב שקנה סבא ברוך ושעמד כה־בטוחות בין בתיהם הירוקים של הגרמנים היה קרוי בפי יהודי לודוש "המכנסיים" — משום שכאן נמצאו בשעתו זה מול זה שני קירות־צדדיים בלבד בלא בניין קדמי, מה שהזכיר צורת זוג־מכנסיים. אף־על־פי שלאחר־זמן הוסיפו על הקירות הצדדיים את המבנה הקדמי — לא שכחה לודוש את הרושם הקומי של הקירות מלפני־כן. עד היום הזה קוראים הזקנים שביהודי לודוש לבית שברחוב־פטרקוב מס׳ 88 "המכנסיים". גם ההומור העוקצני שייך היה לטבע של העיר לודוש. כשבאתי ל"חדר" אמרו עלי כל הילדים, שאני גר ב"מכנסיים". אני הסמקתי מבושה והתחלתי לבכות — ר׳ אהרן הצליף בקאַנטשיק כנגד הילדים.

פרק עשרים־וארבעה

ר׳ יהושע׳לה קוטנר נוטה־למוּת והעולם מחשיך־והולך. מותו של ר׳ יהושע׳לה ואבלם הכבד של יהודי פולין. דרכי קוטנה מלאות יהודים. גויים סבורים שהיהודים עוזבים את פולין ונוסעים לארץ־ישראל. ״רַאבּין״ גדול מת. בתוככי קוטנה. השדות שמסביב לקוטנה משחירים מפני מחנות היהודים. צדיק שמת משוּל הוא לספר־תורה שנקרע. יהודים פורצים בבכיה מרה. כוכבים נדלקים בשמי הקיץ החמים והיהודים הולכים־והולכים. קבורתו של ר׳ יהושע׳לה לאור אבוקות ופנסים. קוראים ״מזל־טוב״ אל תוך קברו הפתוח של ר׳ יהושע׳לה קוטנר.

בטרם אספר את קורות חיי שלאחר־מכן, קורותיהם של כמה־וכמה מיהודי פולין, ומעשי אנשים שבסביבתנו — רוצה אני לייחד את פרק־זכרונותי זה לקיץ שלאחר המאורעות שסופרו למעלה. במשפחתנו נפל דבר, שרושמו האיום עדיין שמור בזכרוני עד עצם היום הזה. אני הייתי אזי בן־שש. שוב נמצאנו בלאגבניקי. כפי שיסופר להלן, מכר סבא ברוך, ברוב געגועיו עלינו, את אוסמולסק, וקנה אחוזה גדולה ליד לודזש ושמה דלוטוֹב — ועל כן בילינו לפי שעה את חודשי הקיץ בלאגבניקי. לפתע הגיעה אלינו השמועה מקוטנה, כי עטרת משפחתנו, ר׳ יהושע׳לה קוטנר, נוטה־למוּת. אבי עמד שבועות־על־שבועות ליד מיטת־חוליו של ר׳ יהושע׳לה. ואולם עכשיו הגיעה השמועה שהנה קרבות שעותיו האחרונות של הגאון הגדול. היהודים בלאגבניקי עטו עצבות עמוקה. הכול התחילו מדברים בלחש. אפילו היהודים שבאו מלודזש לקנות עצים דיברו בקול חלוש. ר׳ יהושע׳לה היה כתר־התורה של יהדות פולין. יהודים ראו־בחוש את הוֹדם־וזיוום שהולכים־ודועכים. בשנות־חייו האחרונות נהפכה דמותו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר לאגדה בין המוני היהודים בפולין כמו בין תלמידי־חכמים שבה.

אחר־כך הגיעה השמועה שר׳ יהושע׳לה שבק־חיים. בעיני ראיתי את אהרן־דויד החמוּר והקפדן בוכה כתינוק וצועק שהעולם מַחשיך. אותה שעה הסתכלתי ביום־הקיץ המוזהב ורציתי לראות כיצד העולם מַחשיך כשסבי־זקני הולך למוּת. שיערתי־בנפשי שעוד־מעט יתחילו יערות־קדומים של לאגבניקי לנהום ולרעוש ממש כאהרן־דויד. כשראיתי את העיזים מתלשות בעשבים ומצטעצעות בקרניהן התפלאתי, הכיצד אין הן יודעות, טיפשות שכמותן, מה שקרה בעולם, והייתי בעלַן לראות כיצד ייחָלבו הללו בעולם החשוך. שמחה גייגה התחיל מייבב בקול רם, איפרי. אף הנשים בכו כולן והביטו באמי ובי כאילו נמשלנו כיתומים ואין־גואל.

אני הייתי מאוד גאה על כך, שהנה עתיד העולם להיעצר מַהלכו ושכל היהודים בוכים בגלל סבי שלי שמת.

נרתמה כרכרה גדולה, ויהודי לאגבניקי התכוננו לנסוע להלווייתו של ר' יהושע'לה. סיפרו שכל הדרכים מלודוש ועד לְנטְשִיץ מלאות יהודים — מי ברכב ומי ברגל. בלודוש ובכל שאר העיירות היהודיות בפולין מלאו בתי־הכנסת יהודים זרים שנמצאו בדרכם להשתתף בהלווייתו של ר' יהושע'לה קוטנר. בין המחנות שנמצאו בדרכם לקוטנה נראו קרונות־כילה, כרכרות, ואפילו מרכבות של פריצים. במרכבות נסעו רבנים, רביים וגבירים גדולים. ילדים ניתלו בירכתי העגלות ומצטרפים לנסיעה. הכול נוסעים לקוטנה. איכרים עומדים בשדותיהם הקיציים ומעלים בסברא כי משיח בא, והיהודים נוסעים לארץ־ישראל — משום שמעודם לא ראו הליכה כה סוֹאֶנת, מקובצת וחד־כיוונית של יהודים על פני שדות ודרכים. מכל כנפי־הארץ באו יהודים וניטלטלו הלאה בכיוון קוטנה. רק לאחר שסיפרו לאיכרים שהיהודים נוסעים להלווייתו של ה"ראבין" היותר־גדול, הסירו כובעיהם מעל ראשיהם והצטלבו ביראת־הכבוד.

דרכיה של פולין ככל שקרבו אל קוטנה כן השחירו יותר ויותר מפני מחנות היהודים השועטים. חומו של תמוז העיק על הולכי־דרכים והרבה מן היהודים הפסיעו בטלית־קטן וביארמולקה בלבד. האיכרים רתמו את רכביהם והסיעו יהודים עייפים לדרכם, תמורת פרוטות־מספר. איכרות עמדו בצל אילנות, וכדים של מי־באֵר רעננים בידיהן. יהודים צמאים שתו. אחדות מבין האיכרות הציעו לקנייה פירות ריחניים. חלב לא הוצע; בידוע, שיהודי שותה חלב של נכרים רק אם נחלב בנכחותו של יהודי.

בבתי־המדרשות, בשטיבלך של חסידים, בהקְדשים, באמברים של איכרים ואפילו סתם בצילם של אילנות, במקום שעצרו המחנות לפוש — היו מספרים שכבר אי־אפשר להכנס לקוטנה, מפני המונות ישראל שבאו מכל קצות פולין אל הלווייה. כמו־כן סיפרו מעשיות על ימי־מחלתו האחרונים של ר' יהושע'לה קוטנר ועל פטירתו. יהודי קוטנה ויתרו על עסקיהם וישבו יומם ולילה בבתי־כנסת שבעיר ואמרו תהילים. נרות דלקו בכל משכנות היהודים. גם העני שביהודי קוטנה נדר־נדרים למען בריאותו של ר' יהושע'לה. גויים שבעיר שוטטו ברחובות עצובים ומחרישים. הכול ידעו שקוטנה מתקפחת בפרסומה, בהודה ובתפארתה. עגלות של גויים עקפו את רחוב בית־הכנסת שבו גר הגאון — שלא להפריע בשנתו. מפקד גדוד־המצב הרוסי בקוטנה, איש טאַטאַרי מלאנכולי, ציוה על חייליו לרפד את רחוב בית־הכנסת בתבן, שיהא שֶקֶט ושלא יישמעו צעדיהם של עוברים־ושבים ברחוב. הם עלולים להפריע למנוחתו של החולה הגדול.

כך סיפרו על פני הנתיבות, בדרך לקוטנה. היהודים התגאו באבלם הגדול, ובכבוד שחלקו לתורה. יהודים חדשים נתוספו על ההולכים. העיירות שמסביב לקוטנה נתרוקנו כמעט לגמרי; רק נשים וחולים נשארו בהן. אפילו ה׳חדר׳ים ננעלו ותלמידיהם התערבו עם מחנות הנוסעים לקוטנה. באמת דומה היה כאילו נשמע אי־שם קול־השופר ויהודים נוטשים את־הכל ונוסעים לארץ־ישראל. גם קרונות־הכילה וגם הכרכרות נתרבו מאוד בסמוך־לקוטנה. בקרונות נראו יהודים לא־משלנו וחסידים משוני־דמות מגלילות מרוחקות שבפולין. לעתים היתה שמועה יוצאת, שבעגלה פלונית נוסע להלווייה רבי חשוב. מיד היו יהודים נדחקים אל העגלה ההיא לברך ב״שלום עליכם״ את הרבי, תוך כדי נסיעה. ראשו של ההוא, ראש של צדיק תמים מעוטר במגבעת־ספודיק גבוה ובזקן־ופאות, היה משתרבב מתוך הכילה. הצדיק מושיט ידו ליהודים. שמשים ומקורבים צועקים במרחב הקיצי, ומגרשים את הציבור באבנטיהם.

בצל אילנות התפללו היהודים מניינים־מניינים בטלית־ובתפילין. האיכרים כבר ידעו כי המשיח עדיין לא בא וישראל סופם שהם נשארים בפולין. אין זאת אלא שיהודי קדוש נפטר לבית־עולמו ויהודים נוסעים אל קבורתו. האיכרים החרישו והרשו ליהודים לעשות בשדותיהם כטוב בעיניהם.

פולין שמסביב לקוטנה כבר דומה היתה כל־כולה כארץ־ישראל בזעיר־אנפין.

הכניסה לעיר גופא היתה קשה ביותר. הרחובות שמסביב לביתו של ר׳ יהושע׳לה נמלאו יהודים, ממש כבית־מדרש. יהודים לרוב חנו מחוץ לעיר, בעיבורה. שלא לבוא לידי ביטול־תורה — אספו המלמדים, בשדות שבעיבורי העיר, את תלמידיהם שבאו אתם להלווייה, ופתחו שוב ׳חדרים׳ שלהם. בחורי־ישיבה למדו גמרא בעל־פה. יהודים שאלו זה מזה טלית־ותפילין, התפללו, אמרו תהילים או סיפרו זל״ז סיפורי־אגדה חסודים. איכרות הביאו פירות למכירה. נשי קוטנה הוציאו למכירה בסליהן לחם ועוגות. בינתיים עסקו היהודים הזרים גם במקח־וממכר. אפילו השדכנים השתדלו לזווג זיווגים, בהזדמנות האבל הגדול.

אל היהודים שברחובות קוטנה ובשדות מסביב־לעיר הגיעו שלוחים חדשים, שהצליחו לצאת מן הדחק הגדול שבעיר. הם סיפרו פעם בפעם חדשות מחדרו של הנפטר הגדול, כגון: שכוהנים־דוקא עוסקים בטהרת המת הקדוש ובהלבשתו. גאוני פולין הגדולים שנאספו להלווייה התירו לכוהנים לגשת אל המת, משום שצדיק שמת דומה לספר־תורה שנקרע. כל הניגש לעסוק בר׳ יהושע׳לה ובטהרתו חייב קודם־כל לטבול במקווה. המקווה בקוטנה מוסק הפעם במיוחד בשביל המתעסקים בנפטר. ושוב באו

אחרים ובישרו, שכבר התחילו מספידים למת. נטלו את ר' יהושע'לה — והוא כבר לבוש בתכריכיו ומושכב על קרש־הטהרה — והקיפו אתו את האלמימר בבית־הכנסת שבע הקפות. ארון־הקודש פתוח כל הזמן. יהודים פורצים בבכייה גדולה, והגדולים שבגאוני פולין מספידים לר' יהושע'לה קוטנר ומפליאים־לעשות בדברי פלפול שלהם.

כך עבר אותו יום קיצי. שעות נקפו והשמש התחילה שוקעת. בין היהודים שבשדות עברה רעדה — בקוטנה התחילה ההלוויה והיהודים נעו.

בחוצות ובשדות התחילו היהודים דוחקים זה את זה. כוכבים נדלקו בשמי הקיץ הלוהטים, והיהודים הלכו והלכו.

את ר' יהושע'לה קברו בשעות הלילה המאוחרות, לאור אבוקות ופנסים. את קברו כרו בגבעה הגבוהה שבבית־העלמין שבקוטנה. עץ אחד זקן, עץ תפוחי־בר, נמצא לא־הרחק מזה. כשהיה ר' יהושע'לה מוטל בקבר ורק האבוקות והפנסים האירו את לובן תכריכיו, לאחר שהטילו על המת הגדול רגבי אדמה ראשונים, — מסרו בעלי־בתים של קוטנה לבנו־יחידו, לסבא ר' משה'ל, כתב בחירה שלו לרבנות של קוטנה. רבנים וצדיקים שעמדו על הקבר הפתוח קראו לתוכו באוזני ר' יהושע'לה המת: מזל־טוב.

שידוכים לדודה איטקה. הדודה איטקה לומדת בסוד — עברית. המשכיל הקוטנאי וולף־לייב לֶרֶר. אשתו ניכה. וולף־לייב ו"מורדי האור" שבקוטנה. "השחר". סבתא לאה ובתה. הדודה איטקה אין חיבתה נתונה לספרי־המעשיות היהודיים. ספרי־השכלה. סבתא לאה קוראת את "סטמפניו" לשלום־עליכם, ודודה איטקה — את "עיט צבוע" למאפו.

הדודה איטקה — "דיברו בה נכבדות" עוד בימי־חייו של ר' יהושע'לה קוטנר. אמרו, שר' יהושע'לה הפליט פעם ביידיש הפלוצקית־הנושנה שלו שאלה, לאמור: הלמאי אין מכניסים את הדודה איטקה לחופה. —ומה־לנו יותר־מזה. סבא משה'ל היה אותה שעה רב בוויסקיט, ור' יהושע'לה התחיל חש בתחלואיו. מיד התחילו שדכנים מציעים שידוכים שלא־יסולאו לדודה איטקה, אך כולם העלו־חרס בידם. השידוכים נשארו כולם בבחינת הצעות בלבד. מקוטנה התחילו מגיעים שמועות נמהרות על מצב בריאותו של ר' יהושע'לה. בעלטה כזאת שהתרגשה־לבוא על המשפחה כולה, כלום יתפנה מישהו לעסוק בשידוכיה של הדודה איטקה? כשנסתלק ר' יהו־שע'לה — הוברר שעדיין עולם כמנהגו נוהג. סבא ר' משה'ל התיישב על כסאו של ר' יהושע'לה, והשידוכים שהוצעו בשביל הדודה איטקה עלו שוב על הפרק. השדכנים התחילו מטרידים מחדש את הבית, בין במכתבים, בין בביקורים ממש.

סבא ר' משה'ל היה יהודי אדוק ועיקש, ומשנפטר ר' יהושע'לה נעשה ר' משה'ל עוד יותר אדוק ועוד יותר עיקש. היה ברי לו, שמעתה נושא הוא באחריות להמשך חייה הדתיים והרוחניים של המשפחה ברמה גאותה. בכן, התחיל סבא ר' משה'ל לחפש שידוך בשביל הדודה איטקה בקרב החשובים שבצדיקי פולין. הוא רצה שחתנו יהא בנם של צדיקים. בעניין הזה לא שאל ר' משה'ל לדעתה של סבתא לאה הנבונה וציוה על השדכנים להביא לפניו את ההצעות היחסניות והחסידיות ביותר. מה שהתרחש מאחורי־גבו, בביתו הרבני שבקוטנה, לא ידע או לא רצה לדעת. הדודה איטקה — זו שסבא ר' משה'ל רצה לארשה דוקא לאדוק שבבני־הצדיקים בפולין — למדה בסודי־סודות, אך בידיעתה של סבתא לאה, עברית, אצל וולף־לייב לֶרֶר, האפיקורס הרשמי של קוטנה. וולף־לייב עצמו היה יהודי אדוק ואשתו ניכה היתה מִצדקניות נשי קוטנה. ניכה היתה רובצת יומם ולילה על פתחם של דייני קוטנה ובפיה תמיד כל מיני שאלות של כשרות. בביתה — היתה מתחוללת בערבי־פסחים הסערה הצדקנית ביותר. היא

היתה אוסרת על כל בריה, בין אדם ובין עוף, להכנס אל ביתה. לחתול הבית היתה מלבישה פוזמקאות. וולף־לייב לרר היה אזי נדחק מבוהל ומפוחד בירכתי החדרים, חושש לנשוף הבל מפיו; ניכה — הכל היה בגדר חמץ בעיניה. בימים שלפני הפסח ניכה כמעט משתקעת בבית הדיין שבקוטנה. היא היתה ממררת את חייו בשאלות האבסורדיות ביותר. אף־על־פי־כן נשאר וולף־לייב לרר אפיקורס רשמי לגבי כל היהודים האדוקים בקוטנה. הוא לומד חומש עם "ביאור". משה מדיסאַו בקלונו־ובעצמו, ימח־שמו, שצחנתו קשה לנחיריהם של חסידי קוטנה כצחנת הדוודים של אשמדאי — היה וולף־לייב קורא לו בפומבי רבי משה מנדלסון. מה־טעם בכל האדיקות הזאת, בעוד שוולף־לייב לרר הוא אפיקורס ויש לו שיח־ושיג עם ה"סטרא אחרא"! אמנם השים וולף־לייב לרר את כל חסידי קוטנה כמיני בהמות, קנאים חשוכים. ביומן שלו תיארם במליצות רמות ונמלצות, השייכות אמנם לבנות־ירושלים של ישעיהו בן־אמוץ יותר מאשר לדמויות "מורדי־האור" שבקוטנה. וולף־לייב היה מתנחם בגליונות "ה־שחר" של סמולנסקין, שעליו היה חתום — הוא לבדו, כמובן, בקוטנה כולה — והיה רואה בכל גליון וגליון מעשה־חידוש עולמי. את גליונות "השחר" היה וולף־לייב אוסף בחרדת־עדינות ומנערם מדי פעם בפעם מאבק. הוא לבדו החזיק בביתו בקוטנה ספרי־השכלה שונים.

אצל וולף־לייב זה למדה הדודה איטקה, בסודי סודות, פולנית ועברית. סבתא לאה עזרה לה להישמר מעיני־כול. סבתא לאה זכרה יפה את הימים והלילות שלה בעליית־הקיר הנידחת שאצל עזרת־הנשים בקוטנה. כל אותו זמן התהולל סבא ר' משה'ל עם החסידים עד עומקי הלילה, וסבתא לאה ישבה בעזרת־הנשים האילמת, המבעיתה, לאור נר־בפרוטה, ניענעה את עריסת בנה־בכורה וקראה ספרי־מעשיות מיצירותיהם של משכילים ראשונים. כמה שעות של נחמה ראתה אז בזכות ספרי־המעשיות ביידיש! הקונטרסים הצנומים של סיפורי־מעשיות הגנו על האשה הגלמודה והשכינו בלבה כיסופים. סבתא לאה ראתה את בתה־היחידה, את הדודה איטקה, וקיוותה בחשאי שהיא, דודה איטקה זו, תזכה במשחק שהאֵם הפסידה בו. הדודה איטקה היתה שתקנית, ראציונאליסטית: היתה בוסרת בסנטימנטאליות. היא לא הרגישה שום נטייה אל ספרי המעשיות היהודיות שסבתא לאה הגתה בהם בחשאי. לעומת־זאת מצאה עניין בתורת־הדקדוק, ובסאטירה הראציונאליסטית של המשכילים. את וולף־לייב ראתה כאדם־המעלה. כל־אימת שהיתה יוצאת מביתה, בית הרב של קוטנה, שם עוד התנהל הכל כמו בימי ר' יהושע'לה — כמדומה היתה כאילו אור גדול, אור התבונה, בוקע מכתלי ביתו של וולף־לייב. היתה משוה כל הזמן זה לעומת זה

את לוח־הפעלים של בן־זאב ואת הדוד יקל וירחמיאל השוחט. מן ההשוואה יצא בן־זאב כדמות ענקים על־אנושית. והדודה איטקה שקעה בלימוד לשון־הקודש ביתר שאת.

הדודה איטקה היתה כשרונית מאוד. לא יצאו ימים רבים והנה וולף־לייב לרר מצא את תלמידתו הרבנית, נכדתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר, ראויה שתקרא בספרי־ההשכלה המגרים והאסורים־ביותר, ספרים ששמם־בלבד עשוי לעורר פחד וחימה בלבם של חסידים. כשהוציא וולף־לייב מארון־הספרים שלו את ״התועה בדרכי החיים״ ואת ״קבורת חמור״ לפרץ סמו־לנסקין — בלעתם הדודה איטקה בהעלם לילה אחד. כל הלילה לא כיבתה את מנורת־הנפט הקטנה שבחדרה, לא פשטה את שמלותיה ולא שכבה לישון, אלא ישבה וקראה. אור בקע בלבה של הדודה איטקה ואגרופיה נקמצו מעוז חימה. גלוי ועריה עמד לפניה עולמם החשוך של החסידים והקנאים, של הרבנים הרודפים את המשכילים כרדוף זאבים את הכבשים החפים מפשע. פליאה היא ש״איש המופת״ וולף־לייב לרר עדיין מסתדר איך־שהוא עם תושבי קוטנה. או כלום חסרה קוטנה ״מורדי־אור״ וקנאים?! זכרה הדודה איטקה את כל היהודים הנכנסים לבית הוריה. היא התעטפה בשתיקה — וכן הוסיפה מיום ליום. כבר ידעה לכתוב בעצמה מכתבים עבריים בלשונו המליצית של וולף־לייב. אף הוא כבר נתן לה מגליונות ״השחר״ לקרוא בביתה. הדודה איטקה לא אהבה שירים, ועל כן העדיפה לקרוא סיפורים המתארים חסידים קנאים. וכן התחילה מבטלת כלאחר־יד את סיפורי־המעשיות היהודיים שסבתא לאה היתה רגילה בהם. כשרכשה לה סבתא לאה את ״סטמפניו״ לשלום עליכם וניסתה לקרוא באוזני הדודה איטקה סצינות מחתונתו של סטמפניו, להראות לה כיצד כובש סטמפניו את לב־הכול בכינורו, — משכה הדודה איטקה בכתפיה ואמרה לסבתא לאה, שהללו מעשיות בשביל נשים המוניות, בשביל משרתות־בית. מוטב ותסַפר היא לאמה סצינות מתוך ״עיט צבוע״ למאפו. אדרבה, שתראה היא, סבתא לאה, ואפילו למען הסקרנות בלבד — כיצד מושלים־בכיפה הקנאים מורדי־האור.

פרק עשרים־וששה

הדודה איטקה — משכילָה מרת־נפש. סבא ר׳ משה׳ל מחפש שידוכים בחצרותיהם של רביים. הדודה איטקה מזלזלת בהבלי־נשים. חומש עם "הטרֶיף־פסול". סבתא לאה צופה לקראת הקאטאסטרופה הממשמשת־ובאה. ר׳ מנדלי מזדונסקה־וולית. ספק־חרושתן ספק־רבי. הליכותיו של ר׳ מנדלי ולבושו. ר׳ מנדלי מקנח חוטמו. בניו של ר׳ מנדלי. בריש. מכתבים מזדונסקה־וולית לקוטנה. סבתא לאה אינה עוצמת עין לילות־על־לילות. "איטקה יקירתי, לבשי את שמלת־החג החדשה שלך". נשי זדונסקה־וולית בקוטנה. הרבנית הזרה, הגאוותנית. "בלא עין הרע". קרונות־כילה מזדונסקה־וולית בקוטנה. הדודה איטקה עדיין אינה יודעת מה צפוי לה. גברים ונשים מזדונסקה־וולית בבית בקוטנה. הדודה איטקה נצבטת בלחָייה. הדודה איטקה בתרדמת־עלפון. "זה הוא"!

כל אותם ימים שהדודה איטקה התקדמה יפה בלימוד לשון־הקודש ובלעה ספרי־משכילים מספרייתו של וולף־לייב, היה סבא ר׳ משה׳ל מחפש למענה שידוכים בחצרות הרביים בפולין. הדודה איטקה לא היתה יפת־תוֹאַר. צנומה, בעלת מצח למדני גבוה ופוזלת מעט־קט. התייפות־נשים לא היתה לרוחה. במידה שגדלו ידיעותיה בלשון־הקודש כן פחֵת בה הרוך הנשיי ונתגבר אצלה סגנון גברי של מַשכיל מר־נפש. סבתא לאה הוצרכה להשקיע הרבה כוחות כדי לשכנע אותה שתתפור לה שמלה מודרנית, או שתסרוק את צמותיה המוזנחות, או אפילו תקלע בהן סרט לנוי. בפי הדודה איטקה נקראו כל הדברים האלה בביטול "הבלי נשים", ובשעה שסבתא לאה קולעת את צמותיה היתה הנערה משננת בעל־פה פרקי דקדוק קשים או קוראת גליון של "השחר". סבתא לאה ידעה כי שדכנים מסתובבים בחדר הבית־דין של סבא והם מציעים שידוכים חסידיים למיניהם. וכן גם, לפי כתובות־המוצא של מכתבים שהגיעו היתה מַכירה שרבים־בהם עוסקים בשידוכים רבניים בשביל הדודה איטקה. סבתא לאה פחדה לספר לסבא האדוק העיקש, מה מצב־העניינים לאמיתו אצל הדודה איטקה, וכי נערה גברית עיקשת זו לא־במהרה תיכנס לחופה עם בחור המתואר בספרי־המשכילים כצלם־בלהות של הבערות. סבתא לאה היתה תמיד מודאגת־חרידה לבריאותו של סבא. וכי מה יאמר סבא? או כלום יוכל סבא להבין כהוא־זה בעניין הדרכים המשכיליים של בתו? סבתא לאה היה לבה האמהי מר עליה.

ובינתיים התפתחו המאורעות לפי דרכם. הדודה איטקה הוסיפה להרוות צמאונה בספרי משכילים, והתחילה למדה אצל וולף־לייב חומש עם הביאור.

כששמעה סבתא לאה שהדודה איטקה לומדת חומש עם ה"טריף־פסול", נזדעזעה. ראשית־כל אסור לה לבת־ישראל שתלמד תורה, שהרי לא ניתנה התורה במעמד הר־סיני אלא לזכרים. שנית, היה השם משה מדיסאוּ מעורר בסבתא לאה, למן ילדותה בחצרות צדיקים, אימה גדולה עם נופך של סטרא־אחרא ושל סַמָאֵל. סבתא לאה הסתכלה במורא גדול בשדכנים החסידיים המרושלים שביקרו אצל סבא בקוטנה והסתגרו עמו בחדרו. סבא ר' משה'ל לא סיפר לסבתא לאה ולא־כלום על כל אותם שידוכים רביים שהציעו למען הדודה איטקה.

וסבתא לאה ידעה שקאטאסטרופה מַמשמשת־ובאה.

מכל השידוכים שהוצעו חביב היה על סבא ר' משה'ל השידוך עם בנו של הרבי מבּיאַלה, הוא ר' מנדלי לאַנדוי מזדונסקה־וולִיה. ר' בריש מביאלה, בנו של ר' אברהמ'לה מטשיכאנוב, עלה לרביוּת אחרי 'הוורקי הצעיר'. סבא ר' משה'ל היה "נוסע" אליו. הרבי מביאלה הוחזק אצל סבא ר' משה'ל כרבי שלו לאמיתו. ביאלה הלמדנית התחילה מַחזירה את הציבור הוורקי ההולל אל דרך האדיקות ואל לימוד התורה. דרך זו קרובה היתה ללבו הסגפני והמרה־שחוריי של סבא ר' משה'ל. להשתדך עם אחד מבניו של הרבי מביאלה — דבר זה היה בשביל סבא ר' משה'ל כשר וישר מאֵין־כמוהו. ר' מנדלי עצמו, דהיינו המחותן מזדונסקה־וולִיה, היה בעיני סבא איש־פערכו. הם היו ידידים נתיקים, מן הפגישות בביאלה. היתואר שידוך נאה מזה? ועוד, שר' מנדלי לאנדוי בזדונסקה־וולִיה היה ספק תעשיין ספק רבי. הוא עסק קצת במסחָרים לודזשיים, אך דבר זה כטפל־לעיקר. העיקר — הגם שהוא בעצמו היה "נוסע", ממש כסבא ר' משה'ל, אל הרבי מאלכסנדר — היה בזה, שר' מנדלי נוהג חסידות בידר־רחבה בעיירתו בזדונסקה־וולִיה. ברחבות של רבּיים. סוף־כל־סוף — בנו יוצא חלציו של הרבי מביאלה! ר' מנדלי היה יהודי בעל־מידות, גבוה, רחב־כתפיים, שכרסו התפוחה מתבצבצת כמין שק מלא מתחת לחלוקי־המשי הצבעוניים שלו, שהיה לובש כל ימות השבוע. ממש ובפירוש כאילו היה ר' מנדלי טומן משהו מתחת לחלוק־המשי שלו. שפתיו היו גסות ומגושמות ותמיד לחוֹת. הן כיסו על שיניים קטנטנות, צהובות וחרוקות. ר' מנדלי היה בלונדיני; זקנו צהוב ומרופט ופאותיו המקורזלות אף הן צהובות; הן התנענעו גאוותניות וכעוסות מתחת למיגבע־קאַפליאַטש הרבני שהיה ר' מנדלי חובש בזדונסקה־וולִיה כמוהו כרב־דמתא. אף־על־פי שיהודי בריא וחסון היה, "מַאדים" למאכלים טובים ובכלל אַכלָן כהלָכה — היה ר' מנדלי חרד כל־ימיו מפני ההצטננות. בלכתו ברחוב היה ניכר לא רק בתלבושתו הרבּיית, ולא רק בהילוכו הגאוותני, אלא גם בכל אותן לפיפות־צמר שהיה כורך לצוארו בין

בימות הצינה ובין בימות החמה. מיטָפחים אלה חוצפניים היו וגדולים כּסדינים ור׳ מנדלי נצרך לשהות ארוכה כדי להתעטף בהם או כדי להתקלף מהם. גם הממחטות שבהן היה מואיל לקנח את חוטמו הגדול האדום והמנוזל־תמיד־עד־מאוד, היו כבירות־מידות. הן השתרבבו מתוך כיסי־המשי, וכל פעם שר׳ מנדלי מקנח חוטמו היה מסתיר בהן את כל חוטמו ואת מחצית פניו. ר׳ מנדלי היה מקנח חוטמו בקול תרועה ושריקה. מלחכי־הפינכא החסידיים והולכי־הבטל מן השטיבל האלכסנדרי שהיו נשרכים בעקבותיו של ר׳ מנדלי היו מחכים בכליון־עיניים עד שסיים ר׳ מנדלי להשריק את חוטמו, להתקנח, ולבוא סוף־כל־סוף אל המנוחה.

בהליכות רבייות כאלה של רחבות ושל פראות הדריך ר׳ מנדלי גם את בניו. תלמידי־חכמים גדולים לא היו מימיהם; הם הביטו־מגבוה על מלמּדיהם, כמו שהתייחס ר׳ מנדלי אל החסידים שלו מִשַּׁמָּשִׁיו־הַנִּדְרָסִים. כסבורים היו שייחוס רבּיי עדיף מלמדנות; שהרי הם השאור־שבעיסה, פונים בלשון־אתה אל זקנים ותיקים ומדברים אל כל אדם ביהירות רבּיית. כל בניו של ר׳ מנדלי היו צהבונים ובעלי פאות צהובות ופרועות. אף הם לבשו כל ימות החול חלוקים רבּיים. מעולם לא רצו לעסוק בשום דבר חוץ מעסקי חסידות פרועה, שיחת־דברים מנופחת, סעודתות חסידיות וקטוֹרֶת ציגא־רְטָלָך. — זו פְּרִעוּת־הַשְׁמָצָה שהשתלטה אחר־כך על הנוער בחצרות הרבּיים של פולין. ר׳ מנדלי גם השתדך עם צדיקים וערך חתונות רבּיות.

בנו בּריש, שנועד להיות בעלה של הדודה איטקה המשכילית, היה אף הוא צהבוני, שמנמן ומסורבל כאביו ר׳ מנדלי, בעל כרס — אף־על־פי שבסך־הכל לא היה אלא בחור צעיר — ובעל פאות אדומות ששפעו מתחת לקאפליאֶטש הרבּיי שלו. משום שגם בניו של ר׳ מנדלי חבשו, שלא כשאר כל היהודים שבזדונסקה־וולּיה, מיגבּעים רבּיים, — הבּוּ גודל ודרך־ארץ! בּריש היה מבלה את ימיו בשטיבל, מדבר אל כל היהודים כאילו הם בני־גילו, מדושן־עונג ומתרברב בייחוסו הרבּיי ובהתנהגות הרחבותית של ר׳ מנדלי, ומצפּה־בחשאי לכלָה ולשעון של זהב עם שרשרת שתתנדנד על גבי אפודתו המשובחת. גם על דלתו של ר׳ מנדלי התחילו מתדפקים שדכנים חסידיים מרושלים, ובאמתחותיהם — שידוכים של־ייחוס ושל־רכוש. וגם הוא — השידוך הקוטנאי עם ידיד־נעוריו ר׳ משה׳ל נשא חן לפניו ביותר. נכדו של הבּיאַלי ונכדתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר — וכי מה יכול להיות נאה יותר?

סבא ר׳ משה׳ל ור׳ מנדלי מזדונסקה־וולּיה ידידי־נעורים היו, ושניהם מחסידי אלכסנדר. לא עשו איפוא שהיות רבות והתחילו מתכתבים בנדון־זה למישרין. סבא ר׳ משה׳ל כּתב שלו היה מסולסל ומקורזל, ולשון־קודש

שלו רבנית חמורה. כתב־ידו של ר׳ מנדלי היה מסורבל ומגושם, משיחות ומריחות, מלאה שגיאות דקדוקיות נוראות ועלגי־נוסחות רבניים שאדם מתקשה לקראם וכל־שכן לפענחם. ואולם מכל המכתבים האלה, שאף אחד מבין הצדדים לא ידע לקראם כהלכה, נמצאו המחותנים למדים בכל־זאת, שאפשר להגיע לכלל הסכם בעניין הנדוניה, הסבלונות ומניין השנים שעתיד החתן לסמוך על שולחן חותנו. הגיעה איפוא השעה שהמחותנת שתחי׳, כלומר אשתו של ר׳ מנדלי, תטריח את עצמה לבוא לקוטנה לראות את הכלה — ולנפץ צלחות.

לילות על לילות לא עצמה סבתא לאה עין מפני השידוך הזה. הדודה איטקה בעצמה לא ידעה כמובן מאומה מן המתרגש־לבוא עליה. היא רק קראה ספרי־משכילים והתקדמה יפה בלימוד החומש עם הביאור. ולפתע פתאום — יום אחד, כשישבה הדודה איטקה בחדרה, פרועת שיער, כירסמה צפורניה וקראה ספר בלשון־הקודש, נכנסה בלאט סבתא לאה, נכרכה על צוארה והתחילה מנשקת אותה.

הדודה איטקה לא היתה להוטה אחר פינוקי־נשים כגון נשיקות וכדומה. היא הרימה עיניה מן הספר ונעצה מבט של תמיהה בסבתא לאה. סבתא לאה לא היתה כתמול־שלשום: מבוהלת היתה, מזועזעת, רכרוכית.

״איטקה יקירתי — ביקשה סבתא לאה בדמעות־עיניים — חיות שלי, נשמתי שלי, תני לי שאסרוק את שערותיך ולבשי את שמלת־החג החדשה שלך.״

״מה־פתאום, שבת בימות־החול?״ — שאלה הדודה איטקה והיא נדהמת מפני התרגשותה האמהית של סבתא לאה.

״אורחים באים, אורחים חשובים מזדונסקה־וולִיה, אַת צריכה להכנס אליהם. עשי למַעני ואַל תביישיני, בתי החמודה. אך לא כך. לא נאָה כך.״

לבה המשפילי של הדודה איטקה נתרכך מפני הרטט שבקולה של סבתא לאה שבאה להתחנן לפניה, כשדמעות נוצצות בעיניה.

הדודה איטקה לא השיבה ואלו סבתא לאה ראתה שהיא לא תסרב לה עתה. היא נשקה לה על מצחה הגבוה, הלמדני, קלעה בחפזון את שערותיה בסרט חיננִי, הלבישה אוֹתה בשמלת־שַבת שלה, אחזה בידיה והכניסה אותה אל האורחים.

הדודה איטקה לא ידעה כמובן, מי הם האורחים. לא היה לה שום מושג והרהור שעוד־מעט והיא תהיה כלָה, וכל־שכן לא היה לה מושג מי הוא החתן. היא ראתה כמה נשים זרות, רביצין יום־טוביות, בשביסי סרטים ושנצים, יושבות מסביב לשולחן. בין הנשים הזרות בתוך ישבה רביצן שמנה מפוטמת, בעלת פימה דשנה ועֵינִיות בוהקות. ארחָה־ונוסחה של

אותה יהודיה היה רחבותי, דרך־חירות, כאילו היא עצמה כביכול רבי־בעמיו. היא דיברה בקול גס וצרוד והוסיפה על כל צמד מלים "בלי־עין־הרע" כשהיא מכווצת שפתיה השמנות כמו לרקיקה. היא ישבה בנחת בין היהודיות ודיברה בלי הרף. מבני המשפחה הקוטנאית ישבו אל השולחן אלמנתו החסודה של ר' יהושע'לה קוטנר, סבתא פריבה, וכן הדודה שרה'ל ובתה רַאצה.

הביאו את הדודה איטקה לפני אותה רביצן זרה ויהירה — היא זוגתו של ר' מנדלי מזדונסקה־וולין. היהודיה — מנהג חסידים — צבטה את הדודה איטקה בלחייה, הרקידה במחי־ראש את כל הסרטים והשנצים שעל שביסה הגבוה, ואמרה: "בלי עין־הרע".

הדודה איטקה ישבה בין האורחים מַחרישה, כנעדרת. היא הרהרה בשלָה ולא גילתה תשומת־לב כלשהי לשום אדם מן המסובים. היא לא ידעה בכלל במה מדובר. אפילו כשנכנס הירשל נאמן וקרץ לעומתה קונדסית בעינו השתומה, לא תפסה הדודה איטקה מה כוונתו. היא ישבה כעל־גחָלים וחיכתה בקוצר־רוח שיסתלקו האורחים ותוכל לחזור אל ספריה.

ואמנם נסעו האורחים. עתה התחדשה ההתכתבות בין ר' מנדלי מזדונסקה־וולין לבין סבא ר' משה'ל, ובאיגרות הוסכם סוף־סוף לכתוב "תנאים" למזל־טוב.

סבתא לאה שוב לא עצמה עיניה לילות רבים ודמעותיה נספגו בפרי יצועה. היא לא ידעה כלל־וכלל כיצד לבוא ולומר לו לסבא ר' משה'ל, כי הדודה איטקה לא תרצה באותו חתן. מה־פירוש שילדה תתערב בענייני שידוכין ושלא תרצה בנכד של הרבי מביאלה? סבא ר' משה'ל חזקה עליו שלא יבין זאת ושלא יתפוש כל־עיקר מה מתרחש בפנימיותה של הדודה איטקה הלומדת חומש עם הביאור של זה־מדיסאו. היה רע ומר ללבה האימהי. היא הסתכלה בפחד בסבא ר' משה'ל ובבתה, בדודה איטקה.

ובינתיים התקרב מועד האירושין. ר' מנדלי, החתן, המחותנות, בלוויית קופה של שמשים חסידיים עמדו להגיע לקוטנה בקרון־כילה מרווח.

סבא ר' משה'ל ציוה על סבתא לאה להכין סעודת־אירושין גדולה, נגידית. כלום קלָה היא, שידוך בין קוטנה לביאלה? בדירה שבקוטנה כבר התכוננו לתנאים והדודה איטקה עדיין לא ידעה ולא־כלום. הדודה איטקה מעולם לא התעניינה בעסקי־הבית. וסבתא לאה דחתה מיום ליום את ההכרח לגלות סוף־כל־סוף לדודה איטקה, שהיא מזומנת להיות כלה, ומי חתנה.

יום אחד בלבד לפני המועד, בעת שסירי הדגים והבשר והצימסים כבר ההבילו במטבח, נכנסה סבתא לאה לחדרה של הדודה איטקה, חיבקה אותה ונשקה אותה וסיפרה לה, כשדמעות זולגות מעיניה, כי למחר היא נעשית

כלה, בשעה טובה ומוצלחת, וכי למען־השם תיזהר מלבייש את פני סבא ר׳ משה׳ל... ״נראה אחר־כך מה לעשות״ — הוסיפה סבתא לאה כאילו לנַחמה, להרגיעה בכך שהתנאים עדיין אינם מחייבים אותה ושעוד יש דרכים למוצא מן התסבוכת.

הדודה איטקה נתבלבלה לחלוטין. רעיונותיה־שלה לא הוליכוּה כלל בדרך זו והיא ממש לא ידעה כיצד להגיב. לפתע הרגישה בקרבה אַפאַטיה משונה והפקירה את עצמה למהלך־הדברים. סבתא לאה נדהמה, שבמקום התנגדות — הדודה איטקה נאלמת ושוקעת חלילה בתרדמת־עלפון. היא שתקה עקשנית והסתכלה בסבתא לאה במבט בּוֹהה, בהיסח־דעת גמור. שתיקה מוזרה זו הבהילה את סבתא לאה. ואולם עדיין קיוותה בלבה — ותקוותה זו הרגיעה אותה קצת — שעל אף התנאים לא ייצא מן השידוך האווילי והרע הזה ולא־כלום.

ביום־התנאים נעצר קרון־כילה גדול מלא מחותנים מזדונסקה־וולִיה אצל ביתו של הרב בקוטנה. הקרון נסע בהמולה גדולה, שכן אפילו הסוסים הזדונסקה־וולִיים, שלא לדבר על העגלון הזדונסקה־וולִיי, ידעו יפה את־מי הם מסיעים פה לקוטנה. ראשון שירבב את ראשו מן הקרון ר׳ מנדלי בעצמו, בקאַפליאַטש ישן ומקומט, צוארו עטוף במיטְפָּחים גדולים ואדומים. ר׳ מנדלי ירד מן הקרון בקוֹצר־רוח של חשיבות, אגב גדיפתו את העגלון בנוסח־חסידים פרוע. אחר ר׳ מנדלי נכרך החתן וירד מן הקרון. אף הוא במיגבּע־רבּנים וגם צוארו מלופף. פאותיו האדומות המדובללות זעו למַשבי הרוח, וכרסו ניכרת מתחת לאדרת החסידית הרחבה. אחרי החתן הזדחלו מתוך עלטת הקרון חסידים לרוב, ממקורבי ר׳ מנדלי. זקנים ונערים בכובעים של קטיפה ושל משי ואפילו כמה הדרי־פנים חסידיים במיגבּעי־רבּנים.

ההמולה החסידית הפרועה שבקרון־הכילה הלכה־וגברה, כאילו זדונסקה־וולִיה כולה הגיעה לקוטנה. ורק לאחר־מכן הופיעו פנים של נשים. גם הנשים, ברדתן מן העגלה, צעקו וגידפו את העגלון הזדונסקה־וולִיי. אף הן היו מעוטפות במטפחות ורובן חבשו שביסים גבוהים ומשונצים לרוב. קוטנה לא היתה רגילה לבריות־יהודים כאלה. משירדו כל מחותני זדונסקה־וולִיה מן הקרון והתחילו מצטעקים זא״ז במהומה גדולה, שלף ר׳ מנדלי ממחטת סדין אדומה וגדולה מעומקי אדרת־המשי שלו, תחב לתוכה את חוטמו ואת מחצית פניו ונשף ברחבות ובשריקה. משקינח ר׳ מנדלי יפה־יפה את נחיריו, נכנסו כל הזדונסקה־וולִיים, ובראשם ר׳ מנדלי והחתן בעל־הכרס, בקול רעש גדול, אל חדר הבית־דין של סבא ר׳ משה׳ל.

חדריו של סבא ר׳ משה׳ל נהפכו מחמת המחותנים הזדונסקה־וולִיים ליריד חסידי הומה. כל הכסאות והספסלים הוזזו ממקומותיהם. הזדונסקה־וולִיים

הוציאו־לבטלה, מפני הסקרנות, את הספרים מארונותיו של סבא, חיפשו בהם, דיפדפו בהם, ומקצתם התחילו כותבים, בחתיכות של גיר, סלסולי אותיות על דפנות הארונות. ר' מנדלי עצמו, במיגבע־הקאַפּלאַטש המקומט ובלפיפות־הצואר, אחז לסבא בדש הקפוטה שלו ודיבר אתו בקולי־קולות אודות הנדוניה, הסבלונות ומניין השנים שיהא החתן סמוך על שולחן חותנו. בענייני כספים היה ר' מנדלי דן מתוך תערובת של שיבושי מלים פולניות. החתן עישן פאפירוסיות, ניענע את פאותיו האדומות, רקק על הרצפה, התקוטט בקול רם עם פלוני מזקני החסידים הזדונסקה־וולייים וכינה אותו בכינויי־חציפות חסידיים. הנשים הזדונסקה־וולויות פשטו בצעקה על פני החדרים והציצו אפילו לתוך הסירים המבעבעים שבמטבח. אשתו של ר' מנדלי הרקידה את כל שנצי שביסה הגבוה והתנצחה בלשון־רבּיית עם שאר הנשים הזדונסקה־וולויות. הנשים הקוטנאיות התהלכו מבוהלות בתוך ההמולה הפתאומית, הזרה. האלמנה החשובה, סבתא פריבה, התחילה לחוש בראשה, וסבתא לאה החיווריינית נידחקה בירכתיים, חרישית, כבבית זרים.

את הכלה, את הדודה איטקה, לא ראה איש. המחותנות לא התעניינו כלל וכלל לדעת היכן היא. היא ישבה בחדרה, שותקת, מבוהלת. אותו יום לא עיינה בספר ולא חשבה על הליכה אל וולף־לייב לרר. כל המחשבות שותקו במוחה. היא ישבה מרושלת ואפאטית. בעד הדלת הגיעו לאוזניה קולות ההמולה הפראית של הזדונסקה־וולויים וצעקות הנשים הזרות. הדודה איטקה לא יכלה לתאר לעצמה שכל זה קשור איך־שהוא עמה דוקא. ואך לפנות־ערב נכנסה סבתא לאה, שתקנית ומפוחדת, לחדרה של הדודה איטקה וביקשה ממנה בקול חרישי, שלא תבייש את סבא ר' משה'ל, שתרשה לה לסרוק את צמותיה הפרועות ושתלבש את שמלת־החג החדשה.

הדודה איטקה לא השיבה דבר ולא גילתה התנגדות כלשהי. לאחר שעה קלה אחזה סבתא לאה בכף־ידה והוליכה אותה לבין האורחים. הדודה איטקה צעדה כעלופת־תרדמה. בהמולת השולחנות הערוכים, הנרות הדולקים, הרביצין המקושטות, הצעקניות, — דומה היתה הדודה איטקה כבר־מינן. כשניגשה אליה אשתו של ר' מנדלי, המחותנת הזדונסקה־וולייה השמנה והמסורבלת, וגם בפעם הזאת צבטה בלחייה — כמנהג חסידים — הסתכלה בה הדודה איטקה בעיניים פקוחות וקפואות וראתה את כל סרטי שביסה נעים־וזעים. מן החדרים האחרים בקעה המולתם של גברים. הושיבו את הדודה איטקה בין הנשים הזרות. הסעודה התחילה. הדודה איטקה עצמה לא נגעה במאכלים ולא ראתה שאחרים מיטיבים את לבם. היא ישבה בעיניים פקוחות ובוהות. הירשל נאמן נכנס והגיש לה את כתב התנאים לחתימה. הדודה איטקה חתמה. אחר־כך הוציא הירשל נאמן מכיסו ממחטה

אדומה ומזוהמת, תָּחַב אותה לידה של הדודה איטקה ונזדעק: "קַבְּלִי קְנְיָן, איטקה!" הדודה איטקה נעצה עיניה בעינו השתומה של הירשל נאמן. אחר־כך ניגשה אליה סבתא לאה ואחזה בידה. הנערה נגררה אחריה. סבתא לאה הוליכה את הדודה איטקה לחדר הגברים. החדר היה מלא חסידים מהמים חבושי קאפליאטשים או כובעי־קטיפה. בראש השולחן ישבו סבא ר' משה'ל בשטריימל השבתי שלו ור' מנדלי מזדונסקה־וויליה, אף הוא בשטריימל ובקפוטת־משי בעלת דשים של צאמט. צוארו של ר' מנדלי היה מלופף כהלכה וידיו בוחשות בצלחת הבשר שעמדה לפניו. דחוק בינותם ישב החתן בקאפליאטש, פאותיו האדמוניות מדובללות מימין ומשמאל על לחייו התפוחות. הוא הסתכל בצלחתו תוך כדי חיוך של גאווה ואכל בשתי־הידיים.

סבתא לאה לחשה באוזניה של הדודה איטקה: הנה, זה הוא... ידיה של הדודה איטקה קפאו לפתע כידי בר־מינן.

שוכחים שהדודה איטקה נתארשה. קדושי ההשכלה. הדודה איטקה נעשית "מומחית" לדברי שיר. חריף וקטלני. כסאו של ר' יהושע'לה. הדוד יצחק העילוי לומד דברי־דרוש ומציץ בספרי־משכילים. סטמפניו. יוסל איננו מעריך את סמ"ג. יוסל משחק "קליפה" עם פרחחי קוטנה. יוסל לא ירשה כי יאמללו את אחותו הכשרונית.

כשנסעו מחותני זדונסקה־וליה עם החתן גם־יחד, — כאילו נמוג חלום־ביעותים. מיד הסיחו הכול את דעתם. שכחו לגמרי שהדודה איטקה נעשתה כלה, ושסוף־סוף אין זה מדרכו של הזמן להיעצר במקומו, ולאחר־הכל לא יהא מנוס מן החתונה. בני־הבית לא רצו לחשוב על כך והכול השתדלו לחזור אל סדרי החיים הרגילים. הדודה איטקה הקיצה לאט מתרדמתה. מצחה הלמדני ניעור לחיים חדשים, והיא אף התחילה מבקרת מחדש אצל וולף־לייב לרר ולומדת חומש עם הביאור. הוא עטה ביתר־שאת וביתר להיטות על ספרי־ההשכלה העבריים. חצאי־לילות הבהבה מנורת־הנפט הקטנה בחדרה. גם סבתא לאה ניסתה לגרש מלבה את הרהוריה העצובים על החתונה הממשמשת־ובאה ועל עתידה הקאטאסטרופאלי של הדודה איטקה. הכול השתדלו לשכוח את הסיוט הזדונסקה־ווליי.

ואולם, בלי להתחשב בעובדה שהדודה איטקה היתה סתם נערה מכונסת־בעצמה, נערה עקשנית — הנה, גורלה הטראגי, המרחף אי־כך מעל־ראשה, הפך אותה לאחת מקדושי־ההשכלה במאבק נגד הקנאים מורדי־האור. וולף־לייב לרר לא דיבר מעולם עם הדודה איטקה אודות השידוך שלה, אך משנודע הדבר התחיל מתייחס אליה בהערצה משכילית. נתעורר בקרבו רגש של דרך־ארץ עמוק לגבי נערה זו שמצחה למדני, עיניה פוזלניות־מעט והיא בעלת־דיעות. דומה היתה בעיניו כאחת מגיבורי הסיפורים ב'השחר'.

כל חבורת המשכילים הקוטנאיים שהיו מתכנסים כעדת אנוסים בביתו של וולף־לייב וזוכים, בימים שבפרוס הפסח, לגערות נוראות מצד נכא אשתו, — שייזהרו למען־השם מלהגעיל את הרצפות הפסחיות שלה במעשה־חמץ — הם, כל אותם משכילים קוטנאיים, התחילו מסתכלים על הדודה איטקה כאילו היתה פרץ־סמולנסקין חדש. משכילים שניסו כוחם בשיר התחילו מראים יצירותיהם — מלבד אשר למומחה הרשמי של העיר, וולף־לייב לרר — גם לדודה איטקה. הדודה איטקה היתה מסתכלת בגליונות הכתב־יד בחריפות גברית וגזר־דינה היה חמור וקטלני שבעתיים מזה של וולף־לייב. הדודה איטקה לא התחשבה בסנטימנטים והיתה מחוה דעות־

מבינות שלה בגילוי־לב מריר, ולא נרתעה מכך שלא לב־משורר אחד בלבד נשבר בקוטנה מפני פסקי־דינה שהיו כמדקרות־החרב. כבודה של ריבה פזלנית ויוצאת־דופן זו התחיל גדל בקוטנה ובעיירות היהודים הסמוכות. בזדונסקה־וולִיה לא ידעו על כך, וגם סבא ר׳ משה׳ל לא ידע מאומה על המתרחש מסביב לבתו, המאורשת לנכדו של הרבי מביאַלה. אפילו הדודה איטקה בעצמה כמעט ולא ידעה על הפופולאריות האגדתית שלה בקוטנה ובסביבה. היא היתה שקועה בספרים שלה. מחוץ ל׳ביאוּר׳ התחילה עוסקת בקריאת ״מורה נבוכי הזמן״ לנחמן קרוכמאל. מנורת־הנפט האריכה יותר ויותר את הלילות אצל מיטת הנערה, שמצחה הלמדני הוסיף והחוויר, הוסיף והרצין. גם בחדרים של סבא, וביותר בחדרה של סבתא לאה, גדלה־והלכה חשיבותה של הדודה איטקה. וכל־כך משום הטראגדיה המשונה שהיתה ממשמשת וקריבה אליה כחשרת עננים מפאתי זדונסקה־וולִיה. סבתא לאה השתבחה בבתה המחוננת והמפורסמת, ובין כך לכך היתה בוכה לילות על לילות מפחד ההתנגשות הנוראה שנראתה כבלתי־נמנעת.

מחוץ לדודה איטקה היו לסבתא לאה עוד שלושה בנים, יצחק, יעקב־דוד ויוסל. יצחק ויוסל היו נפשות קיצוניות וערניות מאוד. הם גדלו ונפשם נפתחה בביתו עתיר־הניגודים אשר לרב החדש של קוטנה. מצד אחד — האדיקות הקנאית וחסרת־הפשרות — זו דרכו של סבא ר׳ משה׳ל. ומצד אחר: הרוחות החילוניים החדשים שהתחילו מנשבים בבית בזכותן של סבתא לאה ושל הדודה איטקה. ״סטמפניו״ לשלום־עליכם ו״פישקה החיגר״ למנדלי היו הספרים האהובים ביותר על סבתא לאה, ספרים שנגעו אל לבה הנשיי ועוררו בה געגועי ילדות נושנים. אהבת גיבוריהם — בעיקר כפי שבאה לידי ביטוי ב״סטמפניו״ — הזכירה לסבתא לאה את אהבת־ישראל העמוקה, הנוגעת־עד־לב, של וורקה. הדודה איטקה וספריה העבריים פרצו לתוך הבית הרבני בקוטנה, המחזיק־בנושנות, כרוחות עזות, רוחות סועה. שני האחים, יצחק ויוסל — על יעקב־דויד אספר להלן — התחילו נכנעים להשפעות חיצוניות. בעיקר עשתה עליהם רושם הדודה איטקה בעלת העתיד הטראגי. האח הגדול, יצחק, היה בעל מזג בלתי־יציב ויומרני. תלמידי־חכמים אמרו עליו, כי מתגלה בו ״עילוי״. בבית הקוטנאי היה לכך כוח־משיכה עצום. רוחו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר ריחף עדיין באויר, כאילו עוד מצוי בקרב בני־הבית, רואה ואינו־נראה. כבודו של ר׳ יהושע׳לה הוסיף וגדל לאחר הסתלקותו; בכל מקום ומקום עדיין היו שמורים עקבותיו ובאֵי הבית לא פסקו מלדבר בו ומלהזכר כל דבר של מה־בכך שהיה כרוך אי־כך באישיותו. כורסת העור שלו העמוקה, הרבנית, עמדה ריקה בחדר הבית־דין, אצל כורסת־העור הקטנה־יותר של סבא ר׳ משה׳ל. עמידתה של כורסה

זו היתה ברב־חשיבות, הגם שהרהיט עצמו ישן היה ובלוי. הציפוי המקורע עוד הוסיף לה חשיבות ודומה כאילו עומדת ומחכה לר׳ יהושע׳לה שיופיע מקברו שבבית־העלמין, אי מתחת לעץ־הבר, ויתיישב עליו. היה ברור־בעליל, שאילו בא מישהו להתיישב על כסאו של ר׳ יהושע׳לה, היה זה מתקצף כדרך תלמיד־חכם שאין כבודו מחול. אך איש לא ניסה לעשות כן.

באוירה כזאת של דרך־ארץ בפני תורתו של ר׳ יהושע׳לה היה נוח לו ליצחק היומרני ללכת בדרכי סבו ולנסות להטות אל־עצמו את מורשת התהילה. וביותר משהתחילו תלמידי־חכמים משבחים את כשרונותיו ומר־ציאים מוניטין שלו כעילוי הצומח־והולך. יצחק היומרני נקט בלי שהיות דרכים של עילוי. הוא דיבר בזריזות־לשון כר׳ יהושע׳לה קוטנר בשעתו והצמית את פאותיו פרע. פאותיו שיוו לפרצופו ארשת של פיזור־נפש עילויי. אף הוא שינן דפים־דפים של גמרא בעל־פה וליטש את מוחו בספרי פלפול. מצד אחר עשתה עליו רושם גם הפופולאריות של הדודה איטקה. גירו אותו הסודיות והאיסור שהיו חופפים את ספריה ומאבק החיים שניצבה נכחו. מאבק זה עשוי היה, בלא ספק, להעלות עוד יותר את קרנה בעיני המשכילים שבקוטנה. באין איש רואהו, היה יצחק תופס ספר מספריה העבריים של הדודה איטקה ומדפדף בהם. מלבד מזגה הראציונאליסטי של המשפחה הקוטנאית ירש יצחק גם את רגשנותה הוורקית של סבתא לאה. ולפי שלא הצליח למזג־בסינתזה את שתי התכונות האלו גם־יחד — נתפצל אופיו יותר ויותר והאמביציות שלו הפליגו בשני דרכים נפרדים לחלוטין: הוא חיבב את הפלפול הלמדני החריף, המלוטש, אך לאט־לאט, משנתפס להציץ־בגניבה בספריה של הדודה איטקה — התחילו קוסמים לו גם תמונות ודעות מעולם יהודי חופשי יותר, וכן נתפעמו בקרבו רגשות של מרי ושל כיסופים על יפיפותו של עולם. הוא אהב להציץ — שלא כדודה איטקה — גם בספריה היהודיים של סבתא לאה, ופעם אחת שקע בקריאתו של „סטמפניו״ עד כי איחר לבוא לשיעור שהיה משמיע אחד מחריפי־למדנים של קוטנה. בשעות השיעור היה יצחק שוקע לפעמים כבתרדמה ואותו למדן היה תמיה על יצחק העילוי שהוא מתקשה היום, שלא כדרכו, בהבנת הדרש המפולפל. הרגשותיו של סטמפניו, הרגשותיו של אותו כליזמר פשוט, כפי שתוארו להפליא ע״י שלום־עליכם, השפיעו־עמוק על נבכי הסנטימנטים הוורקיים של העילוי מקוטנה והתחילו מפעפעים בתוך דמיו.

על יצחק ואופיו השסוע עתיד אני לשוב ולספר להלן.

לעומת זאת עבר יוסל, צעיר הבנים של סבתא לאה, באופן מוחלט לצדה של הדודה איטקה. יוסל לא נתפרסם מעולם כעילוי ולא חיבב את הגמרא. סבא ר׳ משה׳ל ציוה על בניו שילמדו בעל־פה את ׳ספר המצוות׳ לסמ״ג.

היתה זאת מלאכת־זכרון משעממת ומכאנית, לזכור בעל־פה את כל תרי״ג־מצוות על הערותיו המסובכות והיבשות של הסמ״ג. דוקא בשעה שהיו מעלים על השולחן את דגי השבת המתוקים, החלות נתנו ריחן על גבי מפת־השולחן השבתית והכול ציפו בכליון לתחילת הסעודה, דוקא כשיצר־הרע השבתי גירה את תאבונם של המסובים וזירזם לאכילה — היה סבא ר׳ משה׳ל מצוה על בניו לומר את תרי״ג־מצוות בעל־פה ולהוכיח מה גדול כוחם בעבודה זו. אצל יצחק לא היו בזה שום בעיות. סוף־כל־סוף הרי היה שוחה כל הזמן בים הגמרות. ואולם בשביל יוסל היה זה בבחינת עינוי. שנאתו לגמרא הלכה משום כך הלוך־וגדל. ונצטייר לו הסמ״ג כאילו הוא פגע־רע שגמר אומר לרדת עמו לחייו, ותרי״ג־מצוות שלו היה להן טעם־לואי של תיפלות. רעב ומשועמם — היה יוסל מתבלבל תמיד בסדר המצוות, כשעיניו נעוצות בדגי־השבת שניחוחם מציף ועולה. בשבתות אחרי הסעודה היה סבא ר׳ משה׳ל מזרזו לישון, שהרי שינה־בשבת־תענוג נאמר בעצם ראשי־התיבות של שב״ת. וליתר בטחון, שאמנם ילך יוסל לישון, היה סבא ר׳ משה׳ל מכניסו לתוך מיטתו־שלו. ואולם אך־נרדם סבא ר׳ משה׳ל, מיד יצחק יוצא בגניבה ממיטתו של סבא ורץ אל חבורת הפרחחים של העיר שהיו משחקים בשבתות אחה״צ במשחק ה״קליפה״ בשדה שמאחורי המקווה, או סוקלים באבנים את עץ הקהילה ומורטים את זקנה המרופט. אחר האירושין של הדודה איטקה, כשנעשתה לראש־שיחתם של משכילי קוטנה, התחיל יוסל להתחבר אל המשכילים, להביא ספרים לדודה איטקה מידי וולף־לייב לרר, ולקרוא אף הוא מאותם ספרים־פסולים. הגמרא נשתנאה עליו עוד יותר, והוא נשא את עיניו אל אחותו המשכילית מתוך דרך־ארץ וקנאה רבה. מכאן ואילך לא רצה יוסל אלא להידמות אליה ולעלות עליה בקיצוניותו. יוסל היה שותה בצמא את דבריה של הדודה איטקה והיה ״מוכן־לבוא־למענה באש־ובמים״. הדודה איטקה התחילה מלמדת אותו דקדוק ויוסל היה מאושר. אף הוא התחיל שונא את החתן מזדונסקה־וולית, ושלא־בפניה של הדודה איטקה היה מדבר בו סרה באוזני המשכילים, לועג להעויות החסידיות שלו, ומבטיח שהוא־גופא יעמוד בפרץ ולא ירשה להחשיך עולמה של אחות כה מוצלחת.

בזדונסקה־ווליה מתכוננים לחתונה. בריש מתכונן. בקוטנה בוכה סבתא לאה על משכבה־בלילות ומצפה לנס. שמחה גייגה בא לחתונתה של הדודה איטקה. בחנותה של הדודה שרה'ל. שוב קרונות־כילה מזדונסקה־ווליה בקוטנה. הכליזמרים רוצים לנגן קבלת־פנים אבל ר' מנדלי נוזף ומצוה להפסיק מִתְצרוֹמֶת זו האוילית. מהומה זדונסקה־וולייט. מושיבים את הדודה איטקה על כס־הכלה. בריש בין שני יהודים קשישים. הדודה איטקה על הארון. גו...

בעוד שפל אנשי קוטנה, חוץ מסבא ר' משה'ל, השתדלו לשכוח שהדודה איטקה נארשה לאיש מזדונסקה־ווליה (ובינתיים הסתירה סבתא לאה גם את מתנות־הכלה שנתקבלו מזדונסקה־ווליה ע"י שליח חסידי מיוחד), עשה הזמן את שלו וחלף לאיטו. בין קוטנה לזדונסקה־ווליה נתחדשה התכתבות גדולה והמחותנים התחילו מידיינים בעניין מועד החתונה. לבריש הצטמחו בינתיים שערות אדומות על הסנטר, והוא משך בהן כל היום כדי לזרז צמיחתן. זקנקן חסידי ביצבץ למזל־טוב על סנטר החתן שעמד להכנס לחופה. הזקנקן האדמון עלה מקצתו בצואר ומקצתו בפנים הדשנים. בזדונסקה־ווליה כבר התכוננו ממש לחתונה, והחתן קיבל לכבוד זה הרבה חלוקים של משי וקאפוטה של משי רחבה עם דשי־צאמט רביים. מקוטנה שלח סבא ר' משה'ל לחתן שטריימל, ובריש היה חובשו בשבת בשטיבל האלכסנדרי. ואף־על־פי שעדיין לא היה מתפלל בטלית — התחבר בריש אל צעירים נשואים כאילו הוא אחד מהם, וגינוני גיאות שלו הובלטו כפליים. מלמד שלו פתח עמו במסכת נידה ושאר דברים שיהודי נשוי חייב לדעתם. בריש דוקא נמשך אחר הלימוד הזה. וכן היה מַמשך שערות סנטרו כל הזמן, ומזרז את זקנו לצמיחה. לעצמו הזמין ר' מנדלי לכבוד המאורע חלוק חדש, והמחותנת הזמינה לה שביס חדש. בזדונסקה־ווליה התכוננו לחתונה כראוי, ואולם בקוטנה אפילו לא דיברו על חתונה. היו נזהרים מפני הדודה איטקה, והכל היה נעשה בסודי־סודות. סבתא לאה קיוותה בלבה כי יתרחש נס והשידוך יתבטל. על־משכבה בלילות היתה שופכת דמעות ומתנחמת בכך שהחופה אף היא איננה עדיין המלה־האחרונה, ושהקדוש־ברוך־הוא המציא את הגטין דוקא להצלתן של בנות ישראל.

ואולם, אין הזמן עומד מלכת וסוף־סוף הגיעה גם שעת החתונה של הדודה איטקה.

מלודזש נקראנו גם אנו אל החתונה. קצת חסידים לודזשאים מחסידי אלכסנדר הצטרפו ונסעו אתנו. הם נסעו לכבוד שני המחותנים גם־יחד, הן לכבוד סבא ר' משה'ל, והן לכבוד ר' מנדלי מזדונסקה־וולית. אף אני נלקחתי

עם הנוסעים. הימים היו — בפרוס הפסח. השדות עדיין היו מכוסים שלג. סבא ברוך וסבתא חיה הגיעו מאוסמולסק. הם הביאו אתם כמה לולים של עופות אוסמולסקיים מפוטמים. מלאגבניקי הגיע שמחה גייגה. הוא הביא במתנה חביונית חמאה. שמחה גייגה הרגיש את עצמו כל אותו זמן כאילו הוא שייך קצת למשפחת קוטנה, ולפי שר׳ יהושע׳לה כבר איננו בחיים — נתמעטו תסביכי יראת־הכבוד שהעיקו על שמחה גייגה בחייו של הגאון. עכשיו היה הולך וצוהל בקולו הכפרי הגס בחדרי הבית בקוטנה, כבתוך שלו, ומַרבה בליצות־נשים. ורק כשמבטו נתקל בהיסח־הדעת בכורסתו הריקה של ר׳ יהושע׳לה, היה הדיבור נעתק מפיו. שמחה גייגה לא חש במרה־השחורה השוררת בבית מחמת החתונה המתקרבת, והיה משיח עם הנשים מַעשה מחותן עליז־נפש. כל אותם ימים לא נראתה הדודה איטקה בחוץ. היא ידעה יפה במה מדובר, ובמוחה נבלמו שוב כל שרעפיה. היא ישבה שעות על שעות בשיוון־נפש גמור ולא גילתה שום סימני התנגדות. סבתא חיה היתה חוזרת ונכנסת לחדרה בבהלה ונועצת בה עיניים מפוחדות. הדודה איטקה הוסיפה לשתוק בעקשנות. היא לא רצתה לאכול ודומה היה כאילו היא צמה בימים שקודם החופה.

והנה הגיע עצם יום חופתה של הדודה איטקה. השכם בבוקר הופיעו אורחים חדשים מלודוש, שהכניסו קצת תנועה לאוירת יום־החופה הקודר. הדודה שפרה־מירל הגיעה עם שתי בנותיה, יוכבד ושרה׳טשי. הן דיברו ביניהן בקול רם ובדקו במומחיות וארשאית את סבלונותיה של הדודה איטקה. הן מזגו ״שמינית״ של גאווה עירונית לתוך הבית הקוטנאי הצנוע. שני הזקנים, ר׳ שמעון צילין ובן־זוגה של יוכבד, לא משו זה מאצל זה, ניענעו בזקניהם הלבנים ושוחחו ביניהם לבין עצמם בצפצפות־קול. יוסף הוליכני ברחובותיה של קוטנה, גילה לפני חידושים שנתחדשו בינתיים בעיר, סיפר אודות המשכילים שבמקום וכלאחר־יד העיר קצת הערות גם על חתנה של הדודה איטקה. לא את כל דבריו הבינותי אותה שעה, ולא ירדתי כמובן לסוף כוונותיו כולן. לאחר־מכן הביאני יוסל לחנות־הסדקית של הדודה שרה׳ל. הדודה שרה׳ל נתנה לי במתנה עפרון וארשאי. החדר האחורי בחנות היה חשוך ולח. בכורסת־עור גדולה ישב שם הדוד יקל ועישן מתוך מקטרת־ליולקה ארוכה טאבק חריף שגירה את עיני. הוא רב עם חתנו ירחמיאל. ירחמיאל עמד אצל הדוד יקל ולטש חלָפים גדולים ומבריקים. הדוד יקל קרא אליו: טיפש! מיד יצא אתי יוסל מן החנות והחזירני הביתה.

מיד נתמלאה סימטת בית־הכנסת של קוטנה המיה גדולה. שוב הגיעו קרונות־הכילה של זדונסקה־וולּיה עם המחותנים הזדונסקה־וולּיים. חצי־

זדונסקה־וולי‌ה, נשים משובסות ובריות־חסידים זרמו ויצאו בצעקות ובקט־טות מתוך עלטת הקרונות. כולם צעקו ביידיש זדונסקה־וולית מיוחדת. תוך כדי פולמוס סוער התחילו מופיעים פרצופים זדונסקה־וולי‌ים מוכרים. ראשית הרי ר' מנדלי, בקאפליאטש הרבני שלו ובלפיפות־הצואר הידועות. זקנו האדום של החתן כבר הספיק לכסות, פרוע ומדובלל, את פניו המדושנים, וכרסו הסתמנה בבליטות הראויה־להתכבד מבעד לאדרתו החסידית החדשה. הוא צם אמנם לכבוד יום־החופה, אך לא נגרע ממנו ולא־כלום.

החדרים בקוטנה נתמלאו שוב רעש ויהודים זרים, בעלי־גאווה. ר' שמעון ציליך וחתנו הצטנעו בירכתיים. כליזמרים של קוטנה פילסו לעצמם דרך בקושי בין יהודים זדונסקה־וולי‌ים. הם פצחו בנגינת קבלת־פנים, אך יהודי זדונסקה־וולי‌ה לא שָׂעו אליהם. הללו המשיכו להרעיש ודחקו את הכלי־זמרים ממקומם. מיד נזף ר' מנדלי בכליזמרים, בדיאלקט הזדונסקה־וולי‌י שלו, וביקשם לחדול מן התצרומת האווילית, בעוד שהוא צריך לסכם עם סבא ר' משה'ל ענייני‌ם שוני‌ם של הנדוניה והחזקת הזוג וכדומה.

כך יצא יום־החופה ברעש ובמהומה. הכול שכחו את הדודה איטקה. ורק לעת־ערב שככה מעט ההמולה ואנשי הבית הצליחו לערוך את השולחנות. כל הבית היה מלא זדונסקה־וולי‌ים. נרות הודלקו מסביב, ובקושי הואילו הזדונסקה־וולי‌ים להירגע ולהתיישב אל השולחנות כדין מחותנים.

וכך גם בחדרי הנשים. הכל היה שטוף ושוצף שביסים זדונסקה־וולי‌ים. מחותנות־קוטנה לא ניכרו כלל בתוך הדחק הזדונסקה־וולי‌י. האלמנה החשובה סבתא פריבה חשה־בראשה. אפילו הרבנית־מקאליש הגאיונה נאלמה־דום מפני הרעש הזדונסקה־וולי‌י. חוות־הדעת הוארשאיות שלה — איש לא נזקק להן כאן. הגרות כבר דלקו, פס־הכלה כבר הוזז לאמצע החדר ועציצי־הרדוף ניצבים סביבו, ומחותנות זדונסקה־וולי‌ה עדיין כולן ריתחה ומהומה. הכליזמרים פתחו בנגינות. נשי זדונסקה־וולי‌ה המשיכו בהמולתן.

בעיצומה של מהומה זו קראה סבתא לאה לדודה איטקה שתיכנס. הדודה איטקה היתה לבושה בשמלת־חופה צחורה ועטופה בצעיף לבן. היא צעדה בין המחותנות, חיוורת, כסהרורית, ועיניה הביטו נכחן רווחות וקופאות, מבלי לראות דבר. הנשים עשו בה כטוב בעיניהן. הן ברכוה במזל־טוב והיא לא שמעה. כשניגשה אליה אשתו של ר' מנדלי ואמרה לה בנוסח רבני־משפחתי: מזל־טוב, — נפנתה אליה הדודה איטקה והיא ראתה רק את הסרטים אשר בשביס חמותה־לעתיד. הושיבו את הדודה איטקה בכס־הכלה. היא ישבה חיוורת, כקפואה, ומצחה הלמדני הגבוה הבהיק מתחת לצעיף־הכלולות, כמצחו של ברמינן. סבתא לאה התייראה מלהביט בבתה־יחידתה. להקות הכליזמרים ניגנו בכיינות, בדחן קוטנאי פתח בשירת־כלה

לכבוד הדודה איטקה, וסבתא לאה פרצה בבכיה גדולה בתוך ציבור הנשים הזדונסקה־וּוליי.

באוירה כזאת נחוגה חתונתה המשונה של הדודה איטקה. מאוחר בלילה, אחר ריקוד־המיצנה, נטלו שני חסידים זקנים ולכלוכיים, אנשים זדונסקה־וּוליים, את בריש החתן בזרועותיו והוליכוהו למקום שהוליכוהו. החתן נתבהל והתחיל מתגרד בזקנקנו. שני הזקנים תיבלו דבריהם בריסוקי מלים עבריות והסבירו לו מַעשה התנהגות של יהודי בליל חופתו. אחר־כך דחפוהו לחדר נידח שבו דלקה מנורת־נפט קטנה. החתן עמד, מבולבל, בתוך הדממה הפתאומית. מעבר לקירות עוד נשמעו הצעקה והריקודים של חסידי זדונסקה־וּוליה. והנה הבחין החתן בשתי מיטות מוצעות שליד הקיר. החתן נזכר את דברי צמד הזקנים והתחיל לפשוט את בגדיו.

לאחר שעמד בכותונתו בלבד, בטלית־קטן וביארמולקת־הצאמט שעל ראשו, ניגש בזריזות־עצבנות אל המיטות. מיטה ראשונה היתה ריקה. ניגש אל המיטה השנייה. אף היא היתה ריקה. החתן השתופף אל הסדין הלבן, המבהיק, כאילו אומר הוא לחפש שם דבר־מה שאבד.

החתן הרקיד את פאותיו בבהלה, ונאחז בטלית־קטן שלו. מנורת־הנפט הבהבה עמומות. מעבר לקירות לא פסקה המולת החתונה. החתן חזר והשתופף מעל גבי הסדין.

ופתאום, כשהרים במקרה את ראשו, ראה — הנה שם, למעלה, על אחד הארונות, את הדודה איטקה יושבת בכיווץ ידיים ורגליים, והיא לבושה בשמלת־החופה שלה ועטופה בצעיפי הכלולות. עיניה ניבטו מַטה קפואות, ודומות היו כעיני חיה פצועה.

החתן נאחז ביארמולקה שלו כאילו עמדה לפרוח מעל ראשו. הוא הסתכל בדודה איטקה שעל גבי הארון, וכמדומה היה לו כאילו עומדים עדיין שני החסידים הזדונסקה־וּוליים מימינו ומשמאלו, מדברים אליו בלשון־הקודש ומאיימים עליו בענשי הגיהנום. הוא חש בזיעה שמטפטפת מתחת לזקנקנו הדליל. מעבר לקיר נשמעו שירי עליצות של חסידי זדונסקה־וּוליה. החתן הרים שנית את ראשו אל הדודה איטקה ואמַר בניגון חסידי: נו..!

הכלה הלבנה שעל גבי הארון החרישה כאילו מתה.

לאחר פת־שחרית נכנסו זוגתו של ר' מנדלי ועוד כמה נשים זדונסקה־וּוליות קשישות לחדרם של בני הזוג הצעירים. איש לא היה בחדר. הנשים אצו אל המיטות והציצו בסדינים מתוך סקרנות חסודה. שעה ארוכה עמדו ותהו ונברו. זוגתו של ר' מנדלי וכן שאר נשי זדונסקה־וּוליה ניענעו ארוכות בשביסיהן מעל לסדינים. אחר־כך החליפו היהודיות מבטים זו עם זו ואמרו פה־אחד ברוגזה של אדיקות:

פוי!

פרק עשרים ותשעה

דלוטוב. ה׳חצר׳ בדלוטוב. לילך ויסמין. הבוסתן בדלוטוב. שלושה כלבים גדולים. צריכים להפטר איך־שהוא מעדר החזירים. אביב. אנחנו נוסעים לדלוטוב. הדוד לייזר־יוסף מסתכל במלכי פולין. מרכבתו של קאַמוצקי ברחובותיה של לודזש. מזמרת הארץ. האביב פורח בלודזש. נוף רומנטי בין בתי־החרושת של לודזש. ברבורים לבנים. פאבּיאַניץ — חיקוי ללודזש. עיזים משוטטות בין יהודים ומרחרחות את הקפוטות שלהם. לילה. ריח בוסתני דלוטוב מסביב. גויים — ופנסים דולקים בידיהם. אני מַפיר את הדוד לייזר־יוסף.

בפרקים הקודמים התחלתי לספּר, שסבא ברוך לא יכול להתגבר על משיכתו וגעגועיו עלינו והוא חיפש קניין אחוזה שתהא סמוכה ללודזש, שיעקור לשם וכך יהא תמיד קרוב אלינו. לאחר זמן מועט קנה את אחוזת דלוטוב. היתה זאת אחוזה פריצית ישנה, גדולה, עם שדות הרבה, כרי־מרעה רחבים ויערות עמוקים ואפלוליים. ה״חצר״ עמדה באמצע בוסתן גדול — שכולו עצי תפוח, עצי אגס, דובדבנים ושזיפים. בנוסף על כך היה הבוסתן גדוש סבכי לילך ושיחי יסמין. ה׳חצר׳ הזאת היתה מעין ארמון של־עץ בסגנון פולני ישן — טרקלינים הרבה, רהיטים פולניים נושנים וגזוזטראות הרבה היוצאות אל החוץ, אל הבוסתן. מול המרפסות — סבכי שיחים של ורדים ושל יסמין, ומסביב למרפסות — עצי שיטה גדולים. כשהיתה השיטה פורחת — כל הטרקלינים מבפנים מתמלאים מבושמן העדין, המשכּר. מחנות־מחנות של דבורים זימזמו בצמרות ודומה היה כאילו עצי־השיטה בתפרחתם הלבנה משמיעים שיר שלהם אל השמש. גם אגמים ואמות־מים נתמַשכו בבוסתן להרהיב־עיניים. וכן גם שדרות אפלוליות של אגוזות עבותות. היה זה בוסתן פריצי גדול שטיפלו בו דורות־על־דורות. אלונים בני מאות־שנים התנשאו שם, ודומים היו בעוביים ובעניפותם לקאתדראלות ענקיות. עפאי האלונים היו מלאים קנים־קנים של צפורים, ובראשי האמירים המו קנים של חסידות. טווסים טיילו בערוגות הפרחים ומחנות יונים התעופפו והמו מעל המים ובין האילנות. הפריץ ממנו קנה סבא ברוך את האחוזה היה אציל פולני זקן. הוא העביר את ה׳חצר׳ כולה לסבא ברוך. ובתוך זה אפילו את הצלבים, את האיקונין, את פסליהם של כל מלכי פולין, — שביניהם נמצאה גם תמונת הרב המפורסם של וארשה, ר׳ בריש מייזליש. ר׳ בריש מייזליש רבה של וארשה השתתף במרידה הפולנית בשנת 1863 וכבודו היה גדול בעיני האצולה הפולנית. אפילו את שלושת כלביו הגדולים

השאיר פאן קאמוצקי בדלוטוב. הכלבים נמצאו במלונה מיוחדת באמצע הבוסתן הדלוטובי. המוני אווזים, תרנגולות, ברווזים וברהודים נשארו בלולים, והמולתם הוסיפה לוויית רחבות פריצית לאחוזת דלוטוב. בנוסף על כך השאיר קאמוצקי לסבא ברוך עדר של כמה מאות חזירים שמנים ומפוטמים. סבא ר׳ משה׳ל מקוטנה כתב מיד איגרת לסבא ברוך, שלמען השם יפטור־נא את־עצמו איך־שהוא מן החזירים ההם — שהרי יהודי אסור לו שיהא מגדל חזירים — וסבא ברוך מכרם בחצי־חינם.

הוסכם שלעת אביב נעקור מלודוש לדלוטוב. כיון שסבא ברוך מכר את אחוזתו באוסמולסק, לקח את הדוד לייזר־יוסף אתו לדלוטוב. ואף־על־פי שסבא ברוך תיעב את הדודה טויבה הירקרקת, התיר להם לקבוע לעצמם בית־דירה באחד האגפים הצדדיים של ה״חצר״ הדלוטובית. הרבה חדרים וטרקלינים היו כאן. הדוד לייזר־יוסף היה היהודי הראשון שהשתקע באותה ׳חצר׳ פריצית. הרהיטים הישנים, תמונות־הקרב הגדולות שעל הקירות, שורת פסלי המלכים בבגדי־מלכות שלהם ובכתריהם לראשם, גירו יותר ויותר את דמיונו המופלג של הדוד לייזר־יוסף והוא חש את־עצמו כמי שחי ממש באותם ימי־תפארת של מלכי פולין בכתרי־זהבם, עת פרשים אבירים התרוצצו בשדות, חצוצרות ודגלים בידיהם, ואלו ביערות היו קרבות מתחוללים, קרבות של ממש. הדוד לייזר־יוסף התרגש עד־לדמעות כשנעץ עיניו לראשונה באותן שכיות־חמדה אציליות שהניח אדוני דלוטוב באחוזה. מיד נשמע קולה העוקצני של הדודה טויבה. הדוד לייזר־יוסף נתפכח חיש קל מדמיונותיו המופלאים, נתגמד במידת ראש ואץ לעשות רצון זוגתו.

הדוד לייזר־יוסף בחר בישנה שבמרכבות שהשאיר האציל קאמוצקי, ובזו העביר אותנו מלודוש לדלוטוב. היתה זאת מרכבת־עור ארוכה וכבדה, בעלת אופנים גבוהים. מרכבת ״לאנדוי״ עתיקה־לימים. ארבעה סוסים אפורים, כבירים, מאורוות סוסי־הפאר של קאמוצקי, הצליחו להזיז את המרכבה ממקומה; ולכשזזה, היה זה מתוך גאווה וקול רעש גדול. אבק דורות־מקדם בקע מתוך מעטה־העור שלמרכבה ואופניה הגבוהים הסתובבו בהמולה, ברעש, בחריקת זקונים. כשהופיעה המרכבה על ארבעת סוסיה האפורים ברחובותיה של לודוש דומה היה כאילו פרק מן ההיסטוריה הפולנית העתיקה נכנס ללודוש הבהולה. מרכבת־הפריצים הישנה חיבטה עצמותיה על פני הכבישים המוזנחים של לודוש, האופנים הסתובבו ברוגזה ובחריקה, והעגלון הכפרי, הדלוטובי, הצליף באויר בשוטו הארוך. לודוש, שמעולם לא הספיקה שעתה לראות דברים של חידוש, נעצרה והשתוממה. מרכבות סרו מעל דרכה של התיבה הפריצית הכבודה. אפילו יהודים

המהמים על המדרכות הרימו מעט ראשיהם והסתכלו באושפיזית המשונה שנזדמנה ללודזש. המרכבה פנתה לרחוב־פטרקוב אל בית ה"מכנסיים" שבו התגוררנו.

הדוד לייזר־יוסף שלח אלינו גם "מזמרת הארץ", מפירותיה הריחניים והנאים של דלוטוב שהשאיר קאמוצקי במרתפיו: אגסים־שחֲרפו, וסלים מלאים שזיפים. כשהוציא האיכר הדלוטובי אותם סלים מן המרכבה, דומה היה כאילו ניחוחם המבושם של בוסתני פלא עולה מן המרכבה הישנה בתוך־תוכה של החצר הלודזשית הלכלוכית. כל החלונות שבבית ה"מכנסיים" נפתחו. גברים ונשים שירבבו ראשיהם והסתכלו. אף אנו הוצאנו ראשינו בעד החלון והסתכלנו. לייבושל ירד בחפזון לחצר, לעזור לאיכר לטלטל את הפירות הפריציים.

התחלנו לארוז חפצינו לנסיעה. ארבעת הסוסים הפריציים האפורים עמדו אצל המרכבה ולעסו שעורים מתוך שקים גדולים. אף־על־פי שהדוד לייזר־יוסף שלח להגיד, שאין צריכים להביא מאומה הואיל וקאמוצקי השאיר מכל־טוב־בשפע, בכל־זאת טילטלנו אתנו מלודזש כלים לא־מעט. בעיקר לקחנו כלי־אוכל לרוב, שהרי מה־נעשה בקדירותיו של קאמוצקי והן טריפות. אבי לקח אתו ארגז מלא ספרים וציוה על לייבושל לקנות מזוזות, לקבוע אותן בדלתותיה הנושנות הפריציות של ה'חצר' הדלוטובית. הגיעה השעה וסעדנו את סעודתנו הלודזשאית האחרונה. הרבנית־מקאליש ובנותיה באו להפרד מעלינו. בחצר רתמו את הסוסים הפריציים למרכבה הישנה הכבודה. מן החלונות שבבית ה'מכנסיים' הסתכלו בנו נשים סקרניות.

כשישבנו כולנו בכרכרה טיפס הרפּב הדלוטובי ועלה לדוכן והצליף בשוטו הארוך צליפת־שריקה באויר. הכרכרה זזה בכבדות.

נסענו לאורך רחוב־פטרקוב בכיוון ל"שוק־גייאר". קודם שמגיעים לכאן מופיעים אילנות ברחוב־פטרקוב. אילנות אלה היה דרכם לפרוח באביב. היו כאן כמה עצי־ערמון, זרים, באמצע לודזש, בתפרחתם הלבנה הגדושה, הבוטחת. בסביבה זו נמצאו גם הבתים הירוקים, בתיהם של הגרמנים. לודזש הזכירה כאן כפר גרמני יותר מאשר את לודזש המפויחת והבהולה. יהודים נראו כאן אך־מעט. יהודי שמזדמן במקרה, מיד מזרז צעדיו ועובר בריצה, כאילו זר הוא, כאילו איננו בלודזש־שלו. מרכבתנו עברה ברעש גדול של הדר־זיקנתה. מחלונות הבתים הירוקים הסכוכים בעציצי־פרחים הציצו בנו פה ושם עיניהן של נשים. אך בסמוך־יותר ל"שוק־גייאר" כבר נשמע רעש־געש בתי־החרושת של גייאר, בלוויית העשן הבוקע מארובות. דבר אופייני ללודזש: דוקא בתוך־תוכי הרעש הזה של בתי־החרושת ובמַחסה תמרות העשן הללו שפלטו הארובות בזעפן — דוקא כאן בנה

גייאר את ארמונו ושתל את גנו. עכשיו, כיון שאביב היה, ניראו הגנים של גייאר פורחים במלמלה הלבנה לקול משק המכונות. אמת־מים רחבה עברה באמצע גנו הלודזשי של גייאר. והמים — כאילו זה עתה נמלטו מתוך דוּדי בתי־החרושת של גייאר ומאֵש כבשניו. ריח פיגולים של סחורות לודזש הוחזר מחלקת־המים, ודומה היה כי מים אלה שבלב הגן־הפורח של גייאר משיבים בנשימתם את הבל הקיטור החרושתי. על־פני המים שטו כמה ברבורים צחורים עלופי־חלום, והם הוסיפו נופך גרוטסקי, רומַנטי־אֵמול, לנוף של לודזש שניחוחו כסחורת־חרושת.

מעֵבר ל"שוק־גייאר" משתרעים פרברים של לודזש המשופעים בגנים. הללו עמדו כולם בתפרחתם האביבית הלבנה. בשדות הוריק הדגן. על הכביש שמחוץ לעיר התערסלה מרכבתנו ביתר־שאת והוסיפה רעש. מבין האופנים נשתפך האֵבק ברחבות פריצית. בתוך רחבות השדות, לניחוחם העז של הצמחים, נזדרזו הסוסים שנכנסו בהם להט ועליצות. הם הרגישו את־עצמם חופשיים בחיק הטבע, הרחק מרחובותיה ההומים של לודזש שזה עתה ראוּ לראשונה. גם מרכבתנו דומה שנתבהרה־ברוּחה, ורוחות השדות האביביים והבוסתנים המפורחים המוּ ידידותית בקפלי עורותיה המרופטים. לדוזש נשארה הרחק מאחורינו. עברנו בתוך עיירה קטנה, פאֵביאניץ שמה. פאֵביאניץ דומה היתה לחלוטין כמין קאריקאטורה של לודזש. גם פה הרעישו בתי־האריגה וגם סימטאותיה הפרובינציאליות היו מלאות יהודים בהוּלים. אך היתה זאת רק לודזש של זעיר־אנפין, בבחינת ראי־עקום לעומת לודזש. לודזש בלא רחבותה, בלא אוירה כבד־העשן, בלא חומות־האבן האפורות שלה! בין היהודים, על המדרכות של פאֵביאניץ, טיילו עיזים כבודות קשישות, שפרקן נאֶה ותרמילי־חלב מַכבידים בין רגליהן האחוריות. העיזים שיוו לפאֵביאניץ דמות וריח של פינה־נידחת. הן שוטטו להנאתן בין היהודים וריחרחו את הקפוטות שלהם.

גם על פני פאֵביאניץ עברנו ברעש פריצי ועזבנו אותה חיש־קל.

מעבר לפאֵביאניץ נעלמו לחלוטין מראות הנוף שהזכירו אי־כך את האופייני לאזורי תעשייה כגון לודזש ופאֵביאניץ והדרך שביניהן. מכאן ואילך העמַקנו בנופה הרגיל והאמיתי של פולין. כאן עלה ריח האביב בעצם רעננותו. השדות הוריקו שטופי שמש ונשובי רוח. גני האיכרים פרחו. ליבנים צחורים משכו חוט של עצבות ושל חן בתוּלי על פני הנוף. פלגים פיכו בדרך. פרחים צהובים ביצבצו מבין העשבים. פרגיות אווזים וברווזים שיחקו על גדות המים. מרכבתנו הרעישה את דממתו הריחנית והפורחת של הנוף האביבי. הסתכלנו בנוף, בהפשלת וילונות־העור הישנים, וזכרנו את אוסמולסק. דמות פולין היו ירקוּת ועלומים.

השעה היתה סמוך לשקיעת החמה. שמי התכלת הענוגים של פולין נתגוונו בארגמן וזהב־כהה. עננים התקבצו בפאת המערב כעדרים־עדרים של צאן צהובות ואדמוניות. גם השדות הירוקים התחילו נוגהים בזהבה של שקיעת השמש. הבוסתנים האפילו. פרות שבו מן המרעה. חסידות עמדו בקניהן על גגות הבקתות הכפריות. פעמון כנסייה מרוחקת קרא לתפילת "מַלאָכים טובים" של־מנחה.

כבר היה לילה ועדיין נסענו במרכבתנו הישנה לדלוטוב. כוכבים נדלקו במרום. חלונות הבתים הפזורים על פני השדות נתהבהבו בדממה. השדות והגנים נשפו ניחוח עז בערב האביבי האפלולי. נכנסנו לתוך יערות, ורשרוש אשוחים עלה מימין ומשמאל לדרך. נרדמתי.

משנשתתקה המרכבה הישנה שלנו, הקיצותי. קולות אנשים רבים עלו מסביב. בוסתנים נתנו ריחם. לילה, ומסביב למרכבתנו עומדים כמה גויים ובידיהם פנסים דולקים. הכרתי את הדוד לייזר־יוסף ואת הדודה טויבה בין העומדים. גם ידו של הדוד לייזר־יוסף אחזה בפנס.

בוסתן דלוטוב המה ניחוחית בעיצומו של הלילה.

פרק שלושים

שחרית. רינת צפורים. רצי־אור חודרים לחדר בעד החלונות הגבוהים הפתוחים. הבוסתן הישן במלוא תפרחתו. עצי הפרי נוגהים בתפרחתם ובאור־שמש. תרנגולות ותרנגולי־הודו. כלבים של קאמוצקי והדוד לייזר־יוסף. לייבושל קובע מזוזות על דלתות בית־הפריצים. השם "שדי" מאיר. טעימה דלוטובית. יהודי דלוטוב באים לומר "בוקר טוב" לפריצים החדשים.

עם שחר העירוני השמש שחדרה לחדרי, ורינת שחרית של הצפורים. דומה היה בעיני שה'חוץ' כולו מלא ריחות פרחים ורינת צפורים. הייתי מושכב במיטה גדולה־ישנה. מן התקרה ירדה, בשרשראות כבדות, מנורת־ארד גדולה מקושטת בפיתוחי דמויות, ואף זו האירה כאילו נדלקה באור־השמש, ואף היא רננה עם הצפורים, והתפשט ממנה ריח פריחה, כמו הבוסתן באביבו. רצי־אור ירדו מן החלונות הגבוהים הפתוחים ופיזזו על פני הרהיטים הישנים שבחדר, ספות־העור הכבדות ועל ליטוגראפיות של דיר־קנאות ונופים התלויות על הקירות סביב.

קפצה עלי שמחה גדולה, בלתי נשכחת עד היום הזה, — שמחת־עולם עד אין־חקר. ירדתי בקפיצה מן המיטה, יחף ועיני עדיין נסוכות־שינה, וניגשתי אל החלון.

הבוסתן הגדול עמד במלוא תפרחתו כאילו כיסהו שלג חם וריחני. עצי הפרי שפרחו נגהו ממש, בתפרחת ובאור־שמש. השמים היו כחולים וזהובים. האויר היה מלא רינת צפורים. בגינות שבחזית ה'חצר' הרהיבו את העין שפעת פרחים צבעוניים. עצי הלילך הפורחים בישמו את הסביבה. מחנות־מחנות של יונים הומות שטו באויר מעל למדשאות שטופות השמש. היום הכפרי של "חצר" פריצית כבר נמצא במסלולו־כסדרו. העופות הוצאו מלוליהן וקולות התרנגולות, התרנגולים ותרנגולי־הודו נישאו ברמה. הברי־הודים ניפחו את כליל נוצותיהם. הטווסים שוטטו בהדר־מלכות, פורשים זנבותיהם הססגוניים לראווה. שלושת הכלבים הגדולים הפריציים שהשאיר קאמוצקי ב'חצר', שכבו שרועים מתחת לחלונותינו והתחממו בשמש. איכרות העבודה טרחו בבוסתן והשומר נשא דליים־דליים של מים.

הדוד לייזר־יוסף הסתובב בבוסתן הפורח ושוחח עם האיכרים. הכלבים הפריציים הגדולים והמצומרים הסכינו כבר עם היהודי החדש, הדוד לייזר־יוסף, שהסתובב כאן מעשה־פריץ, והיו באים אליו בריצה ומכשכשים ידידות בזנבותיהם. הדוד לייזר־יוסף ליטפם והם ליקקו את כפות ידיו. כמדומה הייתי כאילו הבוסתן מתחמם יותר יותר בתפרחתו, והוא מאיר

יותר ויותר בשמש הכפרית הלבנה המוזהבת. זכרה של לודוש וזכר ה'חדר' שלי עלו לפני כחלום רחוק. פניתי מן החלון ונכנסתי לחדר הסמוך.

כאן היה טרקלינו של קאמוצקי. טבוע בו הדר הייחוס של האצולה הפולנית. הרבה חלונות גבוהים, ובחלונות זרחה החמה, ליבלב הבוסתן ורינן כל המרחב הכפרי. הרהיטים היו של עץ־כהה, עתיקים, בעלי־סגנון, מצופים בברונזות ורפודים בעור רך. היה פה פורטה־פיאנו ארוך נוסח־ישן, ולידו — אח. על הקירות סביב היו תלויים תמונות וציורים היסטוריים, וביניהם — גם פורטרט של הרב הוארשאי המפורסם ר' בריש מייזליש. בטרקלין הזה, על גבי כנות מיוחדות, עמדו פרוטומות של מלכי פולין.

הדלת נפתחת ולייבושל מופיע. בידיו ערימה של מזוזות, וקופסת מסמרים ופטיש. השכם בבוקר משוטט הוא, לייבושל, ב'חצר' הפולנית העתיקה, לקבוע מזוזות יהודיות מקודשות על כל אחת מן הדלתות הגבוהות הכבודות. מכאן ואילך יושבים פה יהודים, ויהודים אסור להם לדור במקום שאין מזוזות בפתחים. מדלתות הטרקלינים והחדרים שבהם ישבו דורות־על־דורות פריצים פולניים נשקף בדחילו שם "שדי". אף הוא הבהיק בשמש שחדרה בעוז ותעצומות מבעד החלונות.

קראו לנו לארוחת־הבוקר, שהכינה באופן מיוחד הדודה טויבה. היא רצתה להראות בקיאותה במעשי־החלב הדלוטוביים. מן השולחן נישא ריח הבורשט וכן ריחות הגבינות והשמנת שבצלחות פריציות עתיקות שאף אותן השאיר אחריו קאמוצקי. על השולחן היה פרוס הלחם הכפרי הטרי, מחיה־נפשות. החמאה הצהובה הניחוחית חייכה מתוך קערית החרסינה. אכלנו, ולייבושל השוה את מעשי־החלב הדלוטוביים אל גבינותיו של שמחה גייגה בלאגב־ניקי. לפתע נכנס הדוד לייזר־יוסף והודיע שיהודי דלוטוב באו לומר בוקר־טוב לפריצים החדשים.

פרק שלושים ואחד

שלושה יהודים פשוטים מיהודי דלוטוב. ר׳ הירשקה חייטוט. ר׳ שימקה אוהב את הטיפה־המרה ואת ניגוני החייטים. ר׳ מושקה השתקן. עגל פועה באוזני ר׳ מושקה אך במוחו דממה כבדמי יערות. שרה אשתו. ר׳ מושקה בימי א׳, בין איכרי דלוטוב. שלושת היהודים מסירים כובעיהם בפני ה׳חצר׳ הפריצית. פרנסה יש ברוך־השם, אלא שהילדים נבערים מיידישקייט. יביאו ספרי־תורה אל ה׳חצר׳ הפריצית ומדי שבת ייערך ״מניין״. היהודים מתקרבים אל המרפסת הפריצית. השמש מחייכת זהובית בתפרחת העצים הריחנית.

אצל המרפסת עמדו כמה יהודים כפריים קשישים, הם ונשיהם. היהודים היו לבושים חלוקים אפורים בעלי כיסים גדולים והנשים עטפו ראשיהן במטפחות, כדרך נשים כפריות. אלה היו המשפחות היהודיות היחידות שגרו זה־דורות בדלוטוב: חייטוטים שתפרו מעילים גסים לאיכרים, תיקנו בגדים ואדרות לקאמוצקים ותפרו אפילו בגדי כהונה לכמרים בדלוטוב. האיכרים והקאמוצקים היו קוראים להם בשמותיהם היהודיים.

היהודים שעמדו אצל המרפסת שלנו היו נכדיהם של חייטי־דלוטוב קדמונים. אף הם חייטוטים, מַטליאי בלואים, כאבותיהם ואבות־אבותיהם. יהודים קשישים היו. שם האחד ר׳ הירשקה, שם השני ר׳ שימקה ושם השלישי ר׳ מושקה. ר׳ הירשקה היה יהודי נמוך וצנום בעל זקנקן אפור שנחלק לשני קצוות לא־שוים. עיניו אדומות וטרוטות, מפני היגיעה שיגע כל שנותיו בתפירה גסה של מעילי איכרים ומפני האבק שבדרכי דלוטוב. ר׳ הירשקה היה שתקן־מושבע. האיכרים אהבוהו מאוד והיו באים לשאול עצה מפיו. אף־על־פי שר׳ הירשקה שתק תמיד, אמרו האיכרים שאין יהודי נבון כמוהו ושהעצות שהוא משיא — אין כמותן. ר׳ שימקה יהודי עליז שצירף אל מעשה־התפירה לגימת הטיפה־המרה וְזֶמֶרל של־חייטים. הוא היה טוען, שלא הרי תפירה־בלגימה כתפירה־סתם, ושלאַחַר כוסית — סַרבלי־האיכרים ממש מתעופפים מידיו בדיצה וברננה. זקן אפור ומדולדל היה לו, כאילו ניכש בו מישהו נכישה אחרי נכישה, ושיניים צהובות וגדולות שדומות היו בשעת צחוק כאילו הן אומרות לקפוץ מתוך פיו. ר׳ שימקה היה צוחק הרבה, בין בשעת עבודה ובין סתם־ככה. משום שר׳ שימקה לעולם היה במצב־רוח עליז ומרומם, הן משום הטיפה־המרה והן משום השירים העליזים שפיו מלא תמיד. השלישי בשלושת יהודי דלוטוב שניצבו אצל המרפסת היה כהפכם של שני עמיתיו. ר׳ מושקה היה גבוה ובלונדיני, כמעט צהוב, ועיניו מימיות גוייות. מעל לעיניו צמחו גבות ארוכות

ומדובללות, כמין קמצוצי תבואה. זקנו צהוב, מדולדל, יורד בנעימות מעל סנטרו הרחב ומגיע לכנגד בטנו. ידיו גדולות־רחבות ושעירות ומכוסות נמשים. ר׳ מושקה היה שרוי תמיד במרה־שחורה עמוקה וחרישית; שותק כמו אילן ודומה היה שאינו מכיר שום לשון בעולם חוץ מדיבורו עם האיכרים. ר׳ מושקה היה מתפלל מתוך סידור ״קרבן מנחה״ נושן והיה מתוה־לו על פני השורות באצבעו, משל כאילו גדרו בעדו קורות כבדות ועליו להבקיע לו דרך. את המלים הקשות, העבריות, היה לועס כתפוחי־אדמה קשים שהעלה מתוך הבורשט. ר׳ מושקה לא היה בעל־מלאכה, אלא רוכל היה בכפרים שמסביב לדלוטוב. היה קונה מידי האיכרים כל מה שהיה בכדי קנייה, כגון סרבלים גסים, עור־בהמה, או אפילו עגל־בקר. סחורה זו היה עומס על כתפיו ומביא לביתו. העגל פועה באוזנו השעירה של ר׳ מושקה, אך הוא שותק כאילו לא־כלום. דומה שר׳ מושקה לא היה שומע דברי איש. בראשו שררה דממת יערות אפלה. ר׳ מושקה לא הוציא הגה מפיו אפילו כלפי זוגתו שלו. זו דומה היתה כאיכרה גבוהת־קומה וצנומה ולאו־דוקא כבת־ישראל. שרה, אשתו של ר׳ מושקה, לבשה תמיד שמלות כפריות צבעוניות ומטפחת־ראש. היתה מגדלת תרנגולות ומוכרת ביצים. ר׳ מושקה ישב בבית־איכרים משלו שבא לו בירושה מאבותיו. ביתו עמד לא רחוק מן הכנסייה הדלוטובית. בימי א׳ כשהיו גויים וגויות בבגדי־חג יוצאים מחנות־מחנות מבית־יראתם ונפוצים על פני החצרות והשדות, — ר׳ מושקה יושב על ספסל־עץ ארוך לפני חלונות ביתו; יושב במכנסיו לעורו, ועיניו המימיות הכחולות הביטו על הגויים. איכרים לבושי־חג היו מתקרבים אליו ומתיישבים אצלו. לעת כזאת היתה לשונו של השתקן המושבע ר׳ מושקה יוצאת מגדרה והוא מספר לגויים סיפורים על דלוטוב שבימים־עברו.

אותם שלושה תושבים דלוטוביים קשישים, הם ונשיהם אתם, עמדו אצל המרפסת שלנו, בבוסתן הפורת. לפי שרגילים היו לעמוד כאן בגילוי־ראש, הסירו גם עתה שלושת היהודים את כובעיהם. אמנם ידעו כי לא מן־הנימוס הוא לעמוד בגילוי־ראש לפני פריצים יהודים, אך ההרגל נעשה אצלם טבע. כשיצאנו — השתחוו לפנינו שלושת היהודים ונשיהם, וראשיהם נגעו כמעט באדמה. ורק ר׳ שימקה שהיה קצת בגילופין, כדרכו, התחייך וגרד את שער ראשו המדובלל. ר׳ הירשקה ור׳ מושקה שתקו. ר׳ מושקה הרים את עיניו הכחולות, הגוייות, והסתכל סביב בבוסתן שפרח.

משראו את צבי ואת לייבושל, והם יהודים בבגדי יהודים, — מיהרו השלושה וחבשו את כובעיהם. אבי קרא להם שיתקרבו. ר׳ הירשקה ור׳ מושקה שקעו עוד יותר בשתיקתם. לעומת זאת הותרה לשונו של ר׳ שימקה.

הוא השיב לשאלותיו של אבי בלשון חייטית עליזה. היהודים לא דיברו סרה בדלוטוב. ברוך־השם, חיים בין גויים הגונים. פרנסה יש, וכן, ברוך־השם, משׂיאים בנים ובנות. אלא־מה, שמתרחקים קצת מיידישקייט. הילדים לומדים־בקושי להתפלל, ו"מניין" אין־רואים אלא מימים־נוראים לימים־נוראים. לימים־נוראים נוסעים כל יהודי דלוטוב, על נשיהם וטפם, לעיר הסמוכה, לטושין, לשמוע קול־שופר, להתבסם מתפילתו של חזן, ולצום ביחד עם יהודים. יהודי, ראוי לו שיימצא קצת גם בין־יהודים, אלא־מה, וכי־אפשר להסתפק תמיד רק בחברתם של שדות ואילנות?

כך דיבר ר' שימקה־חייטא בזריזות לשון, כשהוא מגרד את ראשו המקריח. היהודים האחרים, ר' הירשקה ור' מושקה, שתקו נמרצות. אבי אמר, שמכאן ואילך יבואו עוד יהודים אחרים לדלוטוב, יביאו גם ספר־תורה, וכאן, ב'חצר', יערכו 'מניין' מדי שבת ושבת. היהודים ייכנסו ל'חצר' ויערכו שם תפילתם.

כיון ששמעו כי יהודים עתידים להתפלל ב'חצר' הפריצית העתיקה של הקאמוצקים, חזרו שלושת היהודים הכפריים וזקפו ראש, והסתכלו מחדש ב'חצר' הכבודה של הקאמוצקים. מתוך היסוס של דרך־ארץ התקרבו־מעט למרפסת.

בבוסתן הדלוטובי ריננו הצפורים. השמש נתעצמה באור־זהב לעומת הפרחים ולבלוב האילנות הניחוחי.

פרק שלושים ושניים

סבתא חיה משתלטת על המשק הכפרי. מכַשֵׁרים את מטבחו של קאמוצקי. גונשארובסקי בדלוטוב. גונשארובסקי בזשופאן הפריצי מסתכל בפסלי המלכים שבטרקלין. מי פגע בלייבושל היתום? סבא ברוך גועה בבכיה במיטתו מחמת "יוסלה" לדינזון.

סוף־כל־סוף התחילו סבא ברוך וסבתא חיה משתקעים בדלוטוב לישיבת־קבע. האחוזה היתה גדולה, ובה חוות אחדות והיערות שמסביב היו קדמונים, אפלים ועניפים. סבא ברוך דאג למשק האחוזה בכל מרצו המופלג, וסבתא חיה עסקה במשק הבית. בראש־וראשונה נתנה דעתה על העופות שהשאיר קאמוצקי בחצר. וכן נטלה אֶתה את העופות שלה מאוסמולסק וחילקה אותם בין הלולים שבכאן. סבתא חיה ידעה להתרועע בכל־לב עם האיכרות. היא דיברה פולנית במיבטא כפרי ונשאה חן בעיני האיכרות בשל לבביותה ופשטות הליכותיה. היא הדגירה תרנגולות על גבי ביצים, התקינה קדרות גדולות של חלב־חמוץ, העמידה את השיקסות לחבץ חמאה למלא מחדש את החביונות, ובכלל התאמצה להכניס מקצת טעם בית יהודי לתוך רחבות המטבחים של קאמוצקי. מובן שכל התנורים, הכיריים והאחים לוּבּנוּ באֵש והוגעלו לכשרות. לייבושל עזר לסבתא חיה בלול וכן בכישור המטבח. היא דיחקה עליו להשבע בחיי אמו, האלמנה־העלובה שבקינצק, שהכל כשר מכאן ואילך, על פי כל הדינים, ושגדול הרבנים שבמדינה לא היה מוצא שמץ פגם. ושוב התחילה סבתא חיה למנות את מטבעות־הלחֲשים, ממש כדרכה באוסמולסק.

כנגד־זה נתפס סבא ברוך למעשה־משק פריצי. בשדות כבר הוריק הדגן, בכרי־המרעה צימחו הדשאים. הגרנות עדיין לא פונו מיבול אשתקד. באמברים התנשאו הרי־הרים של חיטה זהובה, ש"ש, גריסין ושיפון. באורוות צהלו סוסים, הרפתות המו מרוב בקר וצאן. לא היה קל להתמצא בכל השפע הזה שעלה כמה־וכמה מונים על השפע שבאוסמולסק. דלוטוב היתה גדולה מאוסמולסק לאין־ערוך. סבא שהה כל היום בשדות יחד עם הדוד לייזר־יוסף ומנהל־המשק גונשארובסקי. אף־על־פי שגונשארובסקי זקן היה — לא רצה סבא ברוך לעזוב אותו באוסמולסק ולקחו אתו לדלוטוב. פה, ב'חצר' הפריצית של קאמוצקי, ניעורה גאוות־האצילים החבויה בלבו של גונשארובסקי. היה משוטט בזשופאן הפריצי ומַטה גולת־הכסף לא מש מידו. גונשארובסקי עשה אוזנו כאפרכסת לקלוט את המיית האילנות בבוסתן, והזין עיניו בפסלי המלכים אשר באולם הגדול.

לעת ערב — הפרות והצאן שבו מן המרעה, האיכרים והשכירים חזרו מן השדות, ושוורים שהותרו מריתמתם משוטטים להנאתם בירכתי החצר, הצאן הושקה ממי הבאֵרות, היונים התכנסו בארובותיהן, עופות המשק נרדמו בלולים, שיח צפרדעים עולה מן הבריכות, והבוסתן שוקע בתרדמה לחה מפני הלילה והטל — בשעה זו היה סבא ברוך חוזר מעבודת יומו ל׳חצר׳. יחד עם הדוד לייזר־יוסף ועם גונשארובסקי היה בא. העלו אור בנברשת הפריצית העתיקה המתערסלת בתקרה עירסוּל כבד וארדי. השולחן ערוך לפניהם לפת־ערבית. סבא ברוך ומנהל־המשק גונשארובסקי עוד המשיכו לדון במעשי היום ובמה שיש לעשות למחרתו. אחר־כך היה גונשארובסקי מברך את כולנו בלילה־טוב ואנחנו היינו מתיישבים לסעוד.

פעם אחת, בערביתות ראשונות אלו שבדלוטוב, ראה סבא ברוך את לייבושל שעיניו אדומות מבכי. סבא ברוך אהב את היתום הזה, והוא התחיל חוקרו בארשת־חומרה — מה קרה, מי הוא זה שפגע בלייבושל. הוברר לבסוף שאיש לא פגע בלייבושל, אלא שהוא, לייבושל עצמו, הביא אתו מלודוש ספר־מעשיות ביידיש, את ״יוסלה״ ליעקב דינזון. הוא שקע בקריאת הספר הזה ושפך עליו נחלי דמעות. משום שלייבושל נזכר תוך־קריאה את שנות היתמוּת המרות שלו בעיירת קינצק, סבלותיו שסבל עם אמו עד כי השחירו פני שניהם, גלגולים שלו לאחר־מכן בלודוש בשטיבל האלכסנדרי ומזונותיו בצורת ״ימים״ על שולחן זרים. משמַע על ספר־מעשיות כזה, ציוה סבא ברוך על לייבושל להביאו מיד, משום שגם הוא רוצה לקרוא בו קודם השינה. לאחר שקרא סבא ברוך קריאת־שמע שעל־המיטה ופשט את בגדיו, הדליק נר־חילב גדול על השולחן הקטן שאצל מיטתו והתחיל קורא את ״יוסלה״. בשעות הלילה המאוחרות ניעורה סבתא חיה במיטה השנייה, מתוך בהלת־אימים. סבא ברוך שכב אפרקדן על פרוֹ ובכה ביבבה מרה, בקול רם. סבתא חיה ירדה במרוצת־עוועים, יחפה, מעל מיטתה ושאלה את סבא ברוך, מה קרה. בבכי גדול השיב לה סבא ברוך, כי אילו תפשוֹ עכשיו, באמצע הלילה, את המלמד־הרשע ההוא, את בּרל, שעִינה את יוסל, היה מרסק את עצמותיו במקל, פה ממש, ב׳חצר׳ הדלור טובית. שיידע אותו יהודי שאין מתעללים ביתום.

פרק שלושים ושלושה

יערות דלוטוב האפלים. יואל ה׳מבין׳ בא לדלוטוב לאמוד את כמות העץ. בגילופין. יואל ישן שנת ישרים למרגלות אחד העצים, מקבל כוס־משקה מידי סבתא חיה ומיד אור גדול בוקע בראשו. אנחנו יוצאים אל היערות. שקיעת חמה ריחנית ומופלאת אי־שם בעבי היער. הנַקר. נחיריו של יואל רוטטים כנחירי חיה מפני ריחות היער ובושם אדמתו. ״אין זה יער — זה תהום״. הסוסים שוקעים באזוב ובקרקע יערות. גריינר, שומר היערות. גריינר מניף מטהו על האילנות הגדולים, ההומים, כרועה המשגיח על צאנו. כלבו של גריינר מנבח כנגד יואל כשהוא רואה אותו פורש ידיו.

יערות דלוטוב הקדומים האפילו תחת השמים וחיכו לגרזן. היו יערות בדלוטוב שהשמש לא חדרה לתוכם אפילו בימות הקיץ הבהירים ביותר, מפני האשוחים והברושים הגבוהים העניפים. תמיד היה חושך ודממה ביערות דלוטוב ואוירם תמיד רטוב ומַהביל. כשהיה רעם בסערה פוגע באחד האילנות — אותו אילן נשאר תלוי ועומד בין שאר העצים מפני מַעבה היער, ואינו כורע תחתיו. שנים על שנים היה אילן כזה עומד על־עומדו עד שגזעו המבוקע מתמלא אזוב ועשב־יער. אותו אילן שבור ומת אף הוא מתערסל, יחד עם שאר האילנות, כל־אימת שהיער מתרַעש בעומקי מַעביתו האפלה.

לא היה קל כל־עיקר לחַשב את כמות העצים־למכירה שביערות דלוטוב. סבא ברוך ציוה להביא מלאגבניקי את יואל השחור, הוא חתנו של הדוד אברהמקה. רק מומחה גדול ומופלג כיואל אפשר שיתמַצא ביערות אלה ויכניס בהם איזה סדרים. כשהגיע יואל אל ה׳חצר׳ הדלוטובית היה שיכור־כלוט ובקושי עמד על רגליו. וכי דבר קל הוא, כבוד כזה! סבא ברוך פתח בשיחה בעניין היערות של דלוטוב, אלא שיואל לשונו לָעה בפיו, וריח היי״ש בקע ממנו. משראה סבא כך, התחיל נוזף בו בצעקה: — רע הדבר, יואל, סופך שתמות שיכור מאחורי גדר! — הוא ציוה עליו ללכת לישון. יואל נגרר לצל שבבוסתן וקרס כחבוט. מיד נשמעה נחירתו הגדולה. לאחר כמה שעות הקיץ יואל בפיהוקים ובתחושת רעב חריפה. סבתא חיה העמידה לפניו מטוב המקום, ומפני הרחמנות — ובהסתר — הוסיפה גם כוסית יי״ש. כיון שלגם, אורו עיניו של יואל והוא האריך שיחה עם סבא ברוך בעניין היערות.

סוכם שיש להתקין כרכרה גדולה ולצאת למסע בצוותא, סבא ברוך והמומחה המופלג יואל, אל היערות. סבא ברוך צרפני גם אותי אל היוצאים.

לבסוף הצטרף אלינו גם הדוד לייזר־יוסף.

אחרי שעזבנו את הבוסתן ראיתי לראשונה, לאור היום, את מרחביהם של שדות דלוטוב. מסביב היה שפע של אור שמש, של ירקות ושל פריחה. נסענו בדרכי־עפר פולניות, בין השדות. במרחקים הציצו פה ושם בקתות איכרים. טחנת־רוח סיבבה את כנפיה באופקי השדות רווויי־השמש־והצבעים. צפצפות ניצבו לצדי הדרכים. בית־קברות כפרי הבהיק בשמש מתוך ליבנים צחורים.

האויר היה מבושם באור שמש, ברעננות רוח ובריח אדמה.

עד־מהרה נכנסנו לאפלולית של יערות דלוטוב. היתה שעת שקיעה בין האילנות. האדמה דומה היה כאילו היא נושנה, מועבת, רווית דממה ועתירת צללים. אור השמש העמום חדר בקושי לסבך הצמרות. האילנות המוּ חרישית כאילו השיחו בינם לבין עצמם ושיחה יערית אפלולית וריחנית זו הילכה־ונשנתה בעבי היער. צפורים החליפו קריאות. הקוקיה השמיעה את קולה מן העלטה המרוחקת. הנקר הקיש באילן רמות וחלולות כחוטב־יער מסתורי.

יואל הרים את ראשו השחור השיפורי אל עצי היער הגבוהים. נחיריו הרטיטו חַייתית לריח היער וריח אדמתו, שעלה לח וקדמוני מן העלטה ההומיה־חרש. עיניו של יואל הזהירו למראה היער ותפארתו. וכבר ראה בעיני־דמיונו את כל אותם האילנות הגבוהים כשהם כרותים וגזורים, והקרשים מחייכים אליו ידידותית. יואל חיכך את ידיו מרוב התלהבות, פנה במאור פנים אל סבא ברוך היושב בכרכרה ואמר, שאף־על־פי שכבר טרף וכילה לא־מעט יערות בחייו, אך יערות כמו אלה הדלוטוביים לא ראה אפילו בחלומו. אין זה יער. זה תהום. ושיעור העץ שעתידה תהום זו לפלוט מתוכה — אין ניירות־שבעולם מַספיקים לחַשב.

כך דיבר יואל אל סבא ברוך כשעיניו נשואות אל האילנות. הנקר הקיש אי־שם בגזעי האילנות וכרכרתנו סַבַּבָה ונסבּכָה בעומקי היער. הסוסים ממש־שקעו באזוב, באדמת היער הלחה. ענפים ריחניים חבטונו בראשינו. סבא ברוך תמה שאין רואים את שומר־היערות. הדוד לייזר־יוסף אמר: "כמדומה, ששום איש, ואפילו הגוי ההוא, איננו מתמַצא בסבכי היערות בדלוטוב ועתידים גם אנו לתעות ביערותינו ולא להגיע הביתה עד ערב." לפתע בקע קול של חצוצרה. נביחת כלבים עזה הצטרפה אליו.

קול החצוצרה הלך וקרוב. כלב אפור גדול פרץ מתוך עלטת היער והתנפל כמו זאב הנובח על הסוסים שלנו. מיד הופיע מבין האילנות גריינר, שומר־היערות. גריינר היה גוי זקן קיפח, צנום, כהה־פנים וצרוד־קול. בפרצופו כאילו דבקה אפלולית היער ההיולית. עיניו לא נראו כמעט מפני הגבות

העבותות והמוצקות שמעליהן. גריינר לבש פרוונית, בקיץ כמו בחורף, כאילו חש צינת־תמיד ביער. זיפי הפרוונית המבורסקת־למחצה שיוו לגריינר מַשהו מדמוּת חַיית־אדם. כשהסיר את כובעו לכבודנו, ניגלה ראשו בצורת גולגולת של מת, קירחה, חדודית ומלאה בּוּעות־חבורות, שנצמחו כמיני קרניים. הכלב האפור עמד כל הזמן ליד גריינר כשלשונו משורבבת מפיו. הוא כישכש בזנבו ומבטו נעוץ בגבותיו של גריינר, כשואל, מה לו וליהודים הזרים האלה שהסיגו את גבולות היער האפל בכרכרתם, ושמא ראוי־לו, לכלב, שיקרע אותם לגזרים, את היהודים? אך משראה שגריינר עומד לפני היהודים הזרים וכובעו בידיו, הוא השתטח באזוב והתנמנם.

גריינר דיבר בקולו הנבוב והצרוד וסיפר לסבא ברוך, כי ביער שורר השקט והאיכרים גונבים אך מעט־מזער. לעתים רחוקות, בלילות האפלים מאוד, מתגנב איכר כדי לכרות אילן אחד ולגררו לביתו. האיכרים שבסביבה אמנם נצרכים לעצים, אך הוא שומר על היערות בקפדה. תוך כדי אמירה הניף גריינר את מקלו המסוקס כנגד האילנות העתיקים ההומים, כדרך הרועה בצאן־מַרעיתו. עם הינף־מקל זה הרים גם כלבו האפור של גריינר את זרבובו וכן נתכשכש בזנבו, כאילו להוכיח שאף הוא, הכלב, עינו פקוחה על היער לשומרו.

"בלא מַנסרה לא תסתדר כאן, דוד ברוך," אמר לפתע יואל, שהכיר את שאט־נפשו של סבא ברוך לחידושי מַנסרות. בגרזינים בלבד לא יתגברו האיכרים על היער עד לימות־המשיח. "אין הם יערות שנבהלים מפני קרדומות," — ריווח יואל מסביבו בשתי זרועותיו, כאומר לרוחַ בין היערות. "ואיזה שיעור עץ יש כאן? אוקיינוסים של עץ, כמלוא־אוקיינוסים של עץ."

כלבו של גריינר ננער בנביחה כשראה את יואל פורש זרועות. גריינר הסתכל ביואל בגבותיו הקודרות. לשון־יהודית של יואל העלתה בגריינר חשד סברא, שיהודי כהה וצרוד זה זומם לעשות כאן משהו, לו וליערותיו...

גריינר הפסיע לצד הכרכרה והראה לנו את הדרך מתוך היערות. הוא נעלם שוב, עם כלבו האפור, כלעומת שהופיע ביער. בשבתו כבר בכרכרה החליט סבא ברוך להקים בדלוטוב מַנסרה.

פרק שלושים וארבעה

ר׳ נח בראַם מגיע בכרכרה מתפרקת. הכול מחכים לר׳ נח בראם. חסיד של גור בתוך היערות. ״פקיד״ אצל ר׳ יעקב אנגלמאן. סימני כוויות על פניו של ר׳ נח ועל ידיו. ״מים לר׳ נח, לנטילת ידיים!״ ר׳ נח אוכל כמו ציפור. אביגדור גרוימאן מראה לר׳ נח ציצית תכלת. לשונו של ר׳ נח משתעשעת בסיפורים בשבחי ר׳ יעקב אנגלמאן. משפחתו ה״גויית״ של ר׳ נח. ר׳ נח בין הפרות והתרנגולות.

בטרם ניגשו לבנות את המנסרה הראשונה ביערות דלוטוב חיפש סבא ברוך פקידי־יערות מנוסים לעבודתו. מנסרה, הרי זה לא דבר של מה־בכך, וכל־שכן בתהום־יערות רבה כדלוטוב זו. ולפני שבחַר לעצמו את הפקיד המנוסה־המובהק, כחפצו — ציוה סבא ברוך על אביגדור גרוימאן שיבוא אליו מלאגבניקי לדלוטוב. אביגדור גרוימאן הרי השתייך איך־שהוא למשפחה הקוטנאית, והוא בעל מוח וארשאי, שספג סוגיות מסחַרים אצל אָחיו הגדול ״הירשל שלי״ בוארשה. אביגדור גרוימאן חקר כראוי את עניין המנסרה בלאגבניקי, שם עיניו במשורים, בדק כל מַסמר וכל בורג שבהם, ודיבר על עצמו, במיבטאו הוארשאי היהירני, כעל מומחה־במקצוע. יהודי־הכפר נתפתו להאמין שאביגדור גרוימאן נעשה בן־לילה מומחה למנסרות. בכל־אופן — ממשפחת הקוטנאים, אברך וארשאי, אח להירשל גרוימאן הגביר הגדול, ובעל ציציות־תכלת שאין כמותן בין כל יהודי לאגבניקי! אין מַקשין קושיות על וארשה — שמחה גייגה האמין בכך באמונה שלימה. מילתא זוטרתא — וארשה! סבא ברוך, שלא היה מומחה בענייני מנסרות, גם הוא ניתעה בסברא, שמא מסוגל מוחו של חסיד וארשאי לחדור חיש־קל לענייני מכונות — מה שסתם יהודי כפרי לא יספיק במשך שנים רבות. סוף־כל־סוף אביגדור גרוימאן יש לו מוח של־גמרא והוא חסיד ראדזיני חריף. כך הגיע אביגדור גרוימאן עם אשתו דאכילה ועם חבורת ילדיו לדלוטוב, בחזקת פקיד ביערות דלוטוב. דאַכילה נאלצה לנסוע מיד לקוטנה אל הדודה שרה׳ל, משום שדאכילה — כדרכה מדי שנה בשנה — עמדה שוב ללדת. לעת כזאת היתה דאכילה נוסעת לקוטנה. נכדתו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר אינה יולדת סתם, אי־שם בעבי־יערות.

פתע־פתאום ניצבה בשערי ה׳חצר׳ הדלוטובית כרכרה ישנה מתפרקת. סוסון יהודי מצומק היה רתום בה. הסוס הגיע־ובא במרוצת־דילוגין ונעצר מתוך הכנעה יהודית באמצע הבוסתן הפריצי של דלוטוב. מן הכרכרה נשתלף לאַטו יהודי נמוך־קומה מוצק, בקאשקט חסידי גבוה. היהודי החזיק

את ראשו בשימוט־צִדין בענוות חסידים יתירה, כמעשה יהודים־מכובדים אצל שולחן הרבי מגור. דמות היהודי הזר כאילו הכריזה בכל ניע־וזיע שלה, כי מדובר כאן באיש מחסידי־גור. משטיפס־וירד מן הכרכרה הוא שיעֵל בהרחבה, תפס את זקנו בנעימוּת והפסיע אל מדרגות הארמון הפריצי.

היהודי לא הוצרך ללכת הרבה. דלת־העץ הגדולה של המרפסת נפרצה־לרווחה וסבא ברוך, מופתע וכבר קצר־רוח, יצא לקראת היהודי הזר והושיט לו את ידיו ל"שלום עליכם":

"שלום עליכם, ר' נח בראַם!"

היהודי הזר שימט־צידד את ראשו בכפל ענווה חסידית. דומה היה כאילו הקאשקט הגבוה שלו יצנח תיכף אל עורפו. היהודי חזר ושיעל ואחר־כך התחייך־נדיבות אל סבא ברוך.

כולנו ידענו כי רשם־היערות המפורסם ר' נח בראם עומד להגיע לדלוטוב. סבא ברוך חיכה לו בקוצר־רוח. זו הפעם הראשונה שלא העמיד לו סבא ברוך פקידים מבין פשוטי־יהודים שלו, אלא נשא את עיניו אל "אנשיו" של ר' יעקב אנגלמאן, — הללו שהם בעלי מוניטין של חסידים, של חריפי־מוחין, של בקיאים בענייני יערות ומנסרות. אחד מאלה היה ר' נח בראַם הידוע. שמו הלך־לפניו ביערות פולין. סבא ברוך אפילו חשש להכניס ליערותיו מיני יהודים חריפים שכאלה שמדברים בנעימוּת ובקול דק, מתבלים יידיש שלהם במלות לשון־קודש לרוב ושחובשים שטריימלים של־שבת במעבה היערות. ואולם, כיון שמקימים מַנסרה בדלוטוב, אי־אפשר בלא "אנשיו" של ר' יעקב אנגלמאן. ר' יעקב אנגלמאן סיים אותו זמן כריתת יער שלו, ואחד מאנשיו המפורסמים ביותר — דוקא ר' נח בראם הידוע — נתפנה מתפקידו. סבא ברוך רצה 'לחטוף' אותו. בטרם הגיע ר' נח בראם לדלוטוב בכרכרתו המתפרקת היה סבא ברוך מתוח כל הזמן. מי־יודע אם בינתיים לא הקדים מישהו אחר מסוחרי־היערות לשים כפו על נח בראם המפורסם. סוחרי־יערות אנשים מפולפלים הם בדרך־כלל, יותר מאשר סבא ברוך שבילה כל ימיו בין יהודים כפריים פשוטים וסתם איכרים.

עכשיו נעצנו כולנו את עינינו בר' נח בראם המפורסם. סוף־כל־סוף הגיע ובא. היהודי הנמוך והמוצק, המחזיק את ראשו בשימוט־צדין — האומנם זהו־זה, שכל סוחרי־יערות של פולין נהרגים־עליו? שהרי היה ר' נח בראם — ואין זה דבר של מה־בכך — ממקורביו של ר' יעקב אנגלמאן, ור' יעקב־בעצמו, ארי שבסוחרי־יערות בפולין, העריך אותו, את ר' נח, כמומחה שאין־עוד־כמוהו בענייני יערות ומַנסרות. הוא נראה באמת כיהודי מוזר, ר' נח בראם זה. כשהתקרב אלינו הבחנתי לראשונה בשלושה סימני־

כוויות גדולים על פניו — אחד בשיפולי מצחו ושניים על לחייו, בקרבת חוטמו. כשהושיט ידיו להשיב על "שלום עליכם" של סבא ברוך, ראיתי שגם ידיו מלאות סימני־כוויות אדומים כדם. יהודי קטן אך מפורסם זה — עלה ממנו ריח של רישום יערות, של ר׳ יעקב אנגלמאן, ושל חסידות גור.

אף־על־פי שר׳ נח בראַם גילה צינה והתאפקות, לא פסק סבא ברוך מלהראות־גלוי את שמחתו — שסוף־כל־סוף הצליח להשיג את ר׳ נח בראם. נראים היו הדברים שהכרכרה המתפרקת עם הסוסון היהודי העליז כבר יכולים להסתלק מן הבוסתן הדלוטובי, שכן ר׳ נח בראם "שלנו" הוא מכאן־ואילך! ראשית־כל השמיע סבא ברוך צעקתו להודיע לסבתא חיה, שר׳ נח בראם הוא רַעַב; הגם שר׳ נח בראם לא גילה עדיין שום סימני רעב. סבתא חיה וכמה שיקסות אָצו לערוך את השולחן, משל כאילו יש לחשוש שמא יתעופף בינתיים ר׳ נח בראם וייעלם. השולחן נתמַלא מעדני חָלב דלוטוביים. אך ר׳ נח בראם לא גילה שמץ התפעלות. הוא עמד באמצע החדר בשימוט־ראשו הידוע וחייך צוננות לעומת סבא ברוך. סבא ברוך נתן שוב קולו בצעקה: "מים לר׳ נח, לנטילת־ידיים!" מיד הופיעה שיקסה ובידיה קערה ונטלת מים ומגבת צחורה. עכשיו התחיל ר׳ נח מפשיל לאטו את שרוולי הקפוטה שלו. על פני זרועותיו הצנומות החשופות נתגלו שוב כתמי כוויות לוהטות. ר׳ נח נטל־ידיו. כולנו הסתכלנו באותו יהודי משונה ומפורסם שכל טפח מגופו, כשמתגלה לעיניים, מיד רואים בו סימני כוויות. ר׳ נח נטל ידיו לאטו, הרים אותן ואמר באדיקות חסידית "שאו ידיכם", ניגש אל השולחן וברך בקול רם "המוציא". על־כרחנו ענינו כולנו "אָמן". אחר־כך סעד נח את לבו. הוא טעם אך־מעט מן המעדנים הדלוטוביים שסבתא חיה ערכה לפניו. ר׳ נח אכילתו מועטת־להפליא. כאכילתה של צפור.

סבא ברוך היה קצר־רוח, להוט לפתוח בשיחה עם ר׳ נח מכוח היערות והמנסרות. ואולם הכול ישבו כמו פְּבוּלים מחמת השלְוה המופלגת שזרמה מן היהודי הנמוך, שהיה יושב וטועם טעימות של כלום, בנעימות איטית, מן המאכלות אשר לפניו, כשהוא תוחב את האוכל לפתחי שפמו באצבעותיו הפוויות. הכול ישבו והסתכלו בדומיה בר׳ נח ובאכילתו. בפתח הופיע בינתיים הדוד לייזר־יוסף. אף הוא בא להציץ ברשם־היערות המפורסם שחטפו סבא ברוך מתוך יערותיו של ר׳ יעקב אנגלמאן. גם אביגדור גרוימאן הופיע בהליכת־היוהרה הוארשאית. הוא פיתח לרווחה את חלוק הקיץ שלו, להבליט את ציציות התכלת שהתנדנדו בחציפות בטלית־קטן שלו הטורקית. אביגדור היטיב לדעת, כי פתיל תכלת דיו להרגיז חסיד של־גור כקטורת־קודש בנחירי השטן. כל חסיד של־גור נרעד ומזדעזע למראה ראדזין, האויב המושבע של גור. ר׳ נח ראה את ציצית התכלת, מיצמץ בעיניו

בביטול, ולפתע יצק על ידיו מים־אחרונים ופתח בברכת־המזון.

ר׳ נח ברך בקול רם כאילו הוא מונה כל מלה. סבא ברוך ״בֶּער״ בלהיטותו אחר שיחה של־תכלית, אך ר׳ נח לא מיהר. יהודי זה היה לו שפע זמן.

רק משסיים ר׳ נח ברכת־המזון ואף ניער את פירורי האוכל מעל זקנו בידיו הכווּיות, ואנו־כולנו התיישבנו מסביבו, או־אז הותרה לשונו השופעת של יהודי מתון זה.

על האריות שבין סוחרי־היערות היהודים בפולין דיבר ר׳ נח כעל אנשים־כערכו, והוא סיפר מעשיות מופלאות על חריפותו של ר׳ יעקב אנגלמאן, על יערותיו ואודות הבירורים והמשפטים הגדולים, הארוכים והמסובכים, שניהל בערכאות נגד גדולי האצולה שבפולין. ר׳ נח דיבר בהטעמה של חשיבות, משום רמיזה שבעצם היה הוא, ר׳ נח, יד־ימינו של ר׳ יעקב אנגלמאן ושהוא אחוז־ודבוק בענייני־יערות של ר׳ יעקב ובמסחָרים שלו. ר׳ יעקב אנגלמאן היו לו יערות בכל רחבי פולין כולה. וכל יער של ר׳ יעקב שדיבר בו ר׳ נח — היה חוזר ומַטעים כי ישב בו בערך־עשרים־שנה, דהיינו מיום קנייתו ועד כריתת אחרון האילנות שבו ונסירתו במנסרה. איני יודע מהיכן לקח ר׳ נח שנות־חיים רבות כל־כך. ואולם, ר׳ נח סיפר כל דבר מתוך ענווה חסידית וכמו־כן מתוך בטחון־עצמי גדול, עד שכולנו היינו משוכנעים: יהודי זה, אין אצלו שום דבר מן־הנמנע. אחר־כך הדהים ר׳ נח בגודל בקיאותו בענייני מנסרות. כאן סיפר שוב מעשיות על ר׳ יעקב אנגלמאן. לשונו של ר׳ נח היתה ממש כמושכת־בכינור, ולא הרגשנו כלל איך הזמן עובר. כשסיים, ידענו כולנו שזהו־זה, רשם־היערות הגדול. אפילו אביגדור גרוימאן כאילו נעשה ענוותן יותר, וציציות תכלת שלו לא החציפו כל־כך בהגלותן מתוך כנפי בגדו. עיניו של ר׳ לייזר־יוסף מלאו דמעות; ר׳ לייזר־יוסף היו תמיד עיניו דומעות למשמע סיפורים מופלאים. סבא ברוך ישב אף הוא בלא ניע והביט בר׳ נח בראֵם פהבּט באבן־חן. מה יש לדבר? עוד לא היה כבושם הזה אצל סבא ברוך ביערותיו.

לדלוטוב נקלע־והגיע שמץ־קורט של ר׳ יעקב אנגלמאן.

לכשזז מכאן ר׳ נח בכרכרתו המרופטת, צעק אחריה סבא ברוך, כי למען־השם אַל־נא ישכח לחזור. ר׳ נח השיב בתנועת־ראש מתונה ונעלם לאטו באבק הכביש הדלוטובי. מעתה פינו בחפזון את בית־האיכרים שהוקצה לר׳ נח עם בני ביתו, תיקנו בו את התנור והקימו לידו רפת קטנה. הלא ירצה ר׳ נח להחזיק פרה ועופות. יום שבו הגיע ר׳ נח עם בני ביתו להשתקע בדלוטוב ולהיות פקיד ביערותיו של סבא ברוך, הפתיע אותנו מאוד. ר׳ נח הגיע בעגלה איכרית גדולה, מרופדת בתבן ובחציר. ר׳ נח ישב שליו,

כדרכו, בקאשקט החסידי שלו, ראשו שמוט־מצודד מעט. למַבט־עין ראשון דומה היה שר׳ נח בראם יושב ליד גויה בלונדינית והוא מוקף שקצים ושיקסות לבושים בקפוטות חסידיות ארוכות. משפחתו של ר׳ נח לא נראתה כל־עיקר כמשפחה יהודית. אשתו של ר׳ נח דומה היתה לגויה בהירנית חסונה, בעלת חוטם גויי סולד, פנים שחמחמים רעננים וראש עטוף ברדיד כפרי שמתחתיו ביצבצו קווצות שיער בלונדי קשה. רק לאחר־מכן התברר שאשתו של ר׳ נח חובשת פאה־נכרית בלונדית. הבנים והבנות דומים היו לחלוטין לאמם הכפרית החסונה. גבהנים, מוצקים, רחבי חזה, בעלי חוטם פולני סולד ושערות בהירות כפשתן. כשהתחילו לדבר, ביידיש, היה זה מוזר בעינינו. הלשון לא התאימה לפרצופיהם הגויים. בני־הבית של ר׳ נח ירדו מעל העגלה האיכרית ומיד, במזגם הגויי, התחילו בעבודה. עמדו והוציאו מן התבן אוצרות־אוצרות של כלים כפריים: כדים, קערות, חביות חמאה, ספלי חליבה וחביות של כרוב. אחר־כך הוציאו שקים גדולים של תפ״א ולולים של עופות חיים. בחציר שבעגלה הכפרית של ר׳ נח היו טמונים אוצרות־ממש. ר׳ נח, כולו ענווה חסידית, עמד מן־הצד ובני ביתו עבדו במלוא־הקיטור הגויי.

עד־מהרה ורצפות ביתו האיפרי של ר׳ נח כוסו בחול נקי, והחלונות הכפריים קושטו בעציצים פולניים. על בדי האילנות ניתלו כבסים לייבוש. בנותיו הבהירניות החסונות של ר׳ נח יצאו ליער לאסוף פטריות. בשובן היו סליהן מלאים. במבוא הבית גיעגעו אווזים וקראו תרנגולות. ברפת עמדו שתי פרות אדומות בריאות־בשר, ולפנות־ערב התיישבו אשתו של ר׳ נח ובנותיה לחלוב אותן. הבנים הבהירנים חטבו עצים והוציאו את הפרות למרעה. קודם־כל הסיקו האשה והבנות את התנור, לאפות בו לחם טרי, לחם־איכרים ביתי. ר׳ נח בקרב בני־ביתו — כיהודי שנקלע בין גויים. וכשהיתה המשפחה משוחחת, ביידיש, היה זה כחידוש־פתיעה, פגויים שמדברים יידיש.

כך זכו יערות דלוטוב האפלולים לרשם־היערות המפורסם ר׳ נח בראם עם בני־ביתו.

פרק שלושים וחמישה

אורחים מקוטנה. סבא ר׳ משה׳ל, מַטה רבני בידו, הולך לראות אם הכל מתוקן על טהרת־הכשרות. פסל־ומסיכה אצל יהודים? קוצצים חוטמיהם של מלכי פולין. הדוד לייזר־יוסף פורץ בבכי בטרקלין השמשי.

בעומקי חודשי הקיץ ציפינו לאורחים. מקוטנה עמדו לבוא לדלוטוב סבא ר׳ משה׳ל, סבתא לאה, ובני־ביתם. סבא ר׳ משה׳ל שאל תחילה באיגרת את סבא ברוך, אם ניקה כבר את ביתו מן החזירים הטמאים שהשאיר הערל קאמוצקי, וביקש כי יתקין, למען־השם, מקווה לנשים ב׳חצר׳ ולא ישכח לקבוע מזוזה בכל דלת ודלת. ועוד השיא לו באותה איגרת כמה עצות בנוגע ליידישקייט בדלוטוב. רק לאחר שהובטח לו שהכל בסדר גמור בדלוטוב ושכבר עומדים לבנות את המקווה לנשים, סמוך למנסרה, בפיקוחם של אביגדור גרוימאן ושל ר׳ נח בראם המפורסם, שיגר סבא ר׳ משה׳ל איגרת חדשה, להודיע, שאם־ירצה־השם עתיד הוא להגיע ביום זה־וזה בכי־טוב.

האורחים מקוטנה הגיעו במרכבה הדלוטובית העתיקה, שסבא ברוך הריץ לקראתם במיוחד אל תחנת־הרכבת. סבתא לאה התנשקה עם אמי ועם סבתא חיה, וסבתא חיה פרצה בבכי מגודל השמחה־הפשרה והיא רקקה ט׳ פעמים על האדמה נגד עין־הרע. גם הדודה איטקה באה אתם. היתה מַחרישה ועצובה, ומַתנה הביאה לאָבי כמה גליונות ״הצפירה״. לדודי יוסל הראיתי תיכף־ומיד את שובך היונים. שלושת הכלבים הפריציים באו אף הם במרוצה לקבלת פני־האורחים. משראו אדם בצורת־רב התחילו מנבחים, ולא פסקו אלא משבא הדוד לייזר־יוסף וגער בהם. אז־אז נתפשכשו בזנבותיהם, לכפר על טעותם כביכול.

אך־ירד סבא ר׳ משה׳ל מן המרכבה והשיב על ברכות היהודים שציפו לו, מיד שאל שוב את סבא ברוך מה נתחדש בעניין החזירים ובעניין המקווה. דומה שלא היה באיגרותיו של סבא ברוך כדי להרגיעו. עוד לא הספיק לפשוט את האדרת הרבנית — במגבעת־צבל שלו, באיצטלת־המשי הרבנית ובמַטהו הרבני הגדול שבידו — מיד התחיל משוטט מחדר לחדר ב׳חצר׳ הפריצית, לראות אם יש מזוזות כשרות בכל הדלתות סביב. כל היהודים, ובראשם סבא ברוך, ר׳ נח בראם ואביגדור גרוימאן, נתלוו עליו. סבתא חיה פסעה אחרי ההולכים, כשעיניה זולגות דמעות של נַחת, כי הנה שוב באו צדיקים גדולים לצל־קורתה. סבא ר׳ משה׳ל נשען על מטהו בהרחבת־הדעת: הוא היה מרוצה. הכל בתכלית־הכשרות.

ואולם כשנכנס לטרקלין הגדול נעצר כמוכה־תדהמה והחויר. בעד החלונות הגדולים הבהיקה שמש־קיץ והטרקלין היה מלא אורה.

סבא ר׳ משה׳ל הרים את מטהו הרבני בחומרת אדיקות והחנה בו לעיני־כול על פסלי־המלכים הערוכים לאורך הקירות המבהיקים בשמש.

״פֶּסֶל־ומַסֵּיכָה!״ — נתן סבא ר׳ משה׳ל קולו בגערה לוֹמְדִית לעומת אביגדור גרוימאן ור׳ נח בראם, כאילו הם לבדם, מתוך כל קהל המלווים, בקיאים בגמרא ובאותיות־הזעירות.

סבא ר׳ משה׳ל הרים שוב את מַטהו הרבני.

ר׳ נח בראם ואביגדור גרוימאן הרכינו ראשיהם, כאילו אמנם הם־הם האשמים. מרוב־פחד נשתתקה סבתא חיה מִבְּכִיָּה.

בו־במקום הוציא סבא ר׳ משה׳ל פסק־דין וציוה לקצוץ חוטמי הפסלים. רק במַצב כרוּתי־חוטם יותר להם להשאר על־עוֹמדם. ומיד, מעשה שופט קפדן שפסק את דינו, עזב סבא ר׳ משה׳ל את הטרקלין השטוף אור. הבהילו את לייבושל היתום וציווּ עליו לבצע את פסק הדין. לייבושל נכנס לטרקלין כשגרזן קטן בידו, וקצץ אחד־אחד את חוטמיהם של כל המלכים. שטוף זיעה שב לייבושל אל סבא ר׳ משה׳ל. סבא ר׳ משה׳ל ישב מתוך קוצר־רוח באדרתו הרבנית וידו אוחזת במַטהו, מצפה שיהא הבית סוף־כל־סוף כשר־בתכלית וראוי ליהודים כשרים. רק לאחר ששמע כי לייבושל סיים מלאכתו בהצלחה, הוציא את המטה מתוך ידיו.

הדוד לייזר־יוסף התגנב אל הטרקלין. שמש־קיץ פלשה בחלונות הגבוהים. הדוד לייזר־יוסף הסתכל בפרצופים המושחתים של המלכים העתיקים. הוא געה בבכיה חרישית.

פרק שלושים ושש

בית־כנסת קטן ב׳חצר׳ הדלוטובית. סבא ברוך אוהב להביא יהודים פשוטים אל יערותיו. הדוד משה־לייב וזקן־אַשמדאי שלו האדום. מַנין אותה גבורת־זכרים להוליד כל־כך הרבה בנים אדמונים ולקבור כל־כך הרבה נשים? דויד בורח בחזרה אל הוויסלה. צלאל. צלאל ברפתות של בּוּבּוּשיקוב ובגני־השזיפים שעל הוויסלה. בניו האדמונים של הדוד משה־לייב, וצלאל. הדוד משה־לייב מכה את צלאל ברצועה וצלאל מנשק את ידו. סבא ברוך מביא את צלאל לדלוטוב. צלאל בין יהודים וגויים. צלאל מנשק את ספר־התורה. השיקסה אַנצקה. זיקנה ויראת־שמים. אנצקה אינה רוצה להביט במעשה בעלי־חיים. אנצקה נותנת עינה בצלאל. אַרוֹס מקופח. חֶלֶב עם כופתאות. אהבת־אם ואהבת־אשה. צלאל מתייֵרא מפני אנצקה. צלאל נעלם מדלוטוב. צלאל משתמד. צלאל נושא צלב שחור בראש פרוצסיה של גויים שפניה לטשנסטוכוב, ואנצקה גועה יחד עם הגויות.

אחד החדרים המרוחקים שב׳חצר׳ הדלוטובית הוקצה לבית־תפילה. העמידו שם ארון־קודש עם פרוכת אדומה, עמוד, ושולחן במקום „בימה". בשבת עם בוקר היו נכנסים לתפילה פקידי־היערות החדשים שהביא סבא ברוך לדלוטוב, וכן תושבים דלוטוביים ותיקים כגון החייטוטים ר׳ הירשקה, ר׳ שימקה ור׳ מושקה השתקן. היו באים במגפיהם האיכריים הגסים, עטופים בטליתותיהם הישנות והמדוהנות מתחת לקפוטות שלהם. „שגץ" קטן היה מביא לר׳ מושקה את סידור „קרבן־מנחה" שלו. שבתות ראשונות נכנסו הדלוטובּיים רהויים ל׳חצר׳ של קאמוצקי. הם נכנסו בדלת האחורית, של המטבח, הפסיעו ביראת־הכבוד על פני הרצפות, ואילולא השבת וריחות הטליתים שמתחת לקפוטות — מסתמא היו מנסים, אינסטינקטיבית, להסיר את הכובע. בחדר־התפילה עמדו ליד הדלת. הם הסתכלו ללא־רגיה ביהודים המכובדים והבוטחים שהגיעו לדלוטוב שלהם. פרצופיהם הכפריים הבהיקו מרוב מתיקות של תפילת־השבת. התברר שבמניין הדלוטובי שלנו יש שלושה בעלי־תפילה מנוסים. ראשית־כל, הדוד לייזר־יוסף שה„עמוד" היה מושכו כמַגניט. שנית, לאביגדור גרוימאן היה נוסח־קול וארשאי מצטלצל והוא ידע לעורר מיתר שבתי־חגיגי, וזוגתו דאכילה היתה גאה על חזנותו. בסך־הכל התברר, שאביגדור גרוימאן היה מבעלי זמירות על שולחנו של הרבי מראדזין. אפילו ר׳ נח בראם התגלה כבעל־תפילה נאה, אף־על־פי שהיה בולע מלות התפילה כמנהג החסידים ומשמיע אצל העמוד הדלוטובי ניגונים של־גוֹר מאונפפים.

בטרם אמשיך בזכרונותי הדלוטובּיים, רוצה אני להזכיר כאן ברגש משונה

שהביא סבא ברוך לדלוטוב ושהמיט על יהודי דלוטוב כולם אכזבה טראגית.

טבע היה לו לסבא ברוך, שהיה מביא ליערותיו כל מיני יהודים פשוטים; כמובן, לא משום איזה נטיות חברתיות. אלא שמתוך נטייה טבעית לאקס־פרימנטים בחיים, הוא נתפס גם לנסיון בעניין פשוטי־יהודים שלו. היה שוכר יהודים פשוטים להעמידם כשומרי־יערות והיה מפיץ אותם בעומקי־בדידות של יערות דלוטוב. הם חגרו רובים, רכשו לעצמם כלבים ושוטטו ביערות. בלילות חשוכים רבצו יחד עם כלביהם בסתר אילנות הומים— לשמור על רכושו של סבא ברוך מפני גנבים. משום שבלילות האפלה היו גויים מן הכפרים הסמוכים מתגנבים ליערותיו של סבא ברוך לגנוב עצים. את היהודים האלה היה סבא ברוך מביא בעיקר מאזורי הוויסלה. על גדות הוויסלה היה לסבא ברוך יער ושמו בּוּבּוּשיקוב. כפקיד־יערות שימש כאן הדוד משה־לייב, והוא גיס כביכול לסבתא חיה. אני אומר "כביכול", משום שאשתו של הדוד משה־לייב, אחותה של סבתא חיה, היתה זה־כבר שוכנת־עפר, ומאז אף הספיק הדוד משה־לייב לקבור כמה־וכמה נשים זולתה. אלא־מה, כוח זכרונו של הדוד משה־לייב לא היה מן המצוינים ביותר. הוא לא זכר את שמותיהן של כל נשיו. כולן ילדו לו בנים אדמונים. ולמה דוקא בנים אדמונים? בסך־הכל היה הדוד משה־לייב גוץ וצנום ובעל קרחת גמורה. לעומת־זאת היה לו זקן אדום וארוך להבהיל, זקן־אשמדאי אגדתי, שהיה ממש לוהט מרוב אדימות. זקנו זה הגיע כמעט עד קרסוליו. נשים אמרו, שגבורת זכרים של הדוד משה־לייב מקורה אך־ורק בזקנו זה הענקי, שאם לא כן — מניין ליהודי גוץ כזה הכוח לקבור כך־וכך נשים ולהוליד כל אותם בנים גבריים שכולם אדמונים כגויים? הכל רק בזכות זקנו האדום. הדוד משה־לייב דומה שהיה כל־ימיו פקיד־יערות אצל סבא (וזאת, בזכות אחותה של סבתא חיה שהיתה אחת מנשותיו המרובות לפי התור) והתגורר כל־ימיו על גדות הוויסלה. כל בניו האדמונים גדלו שם על שפת הנהר, ביערות בובושיקוב, בגנים שהצמיחו את העסיסיים והמטוללים בשזיפי פולין. הם היו חסונים כגויים וידעו להתקין רפסודות ולדוג דגים. בתחילת האביב, כשהקרח נמס על פני הוויסלה והנהר מַזרים מימיו בסערה בין גושי הקרח, ידעו הבנים של הדוד משה־לייב לצלוח את הנהר בסירה, כמנוסים שביורדי־נהרות, אף־על־פי שהמוות ארב כאן בכל צעד ושעל. מן הבנים האדמונים של הדוד משה־לייב רצה סבא ברוך להביא אחד לדלוטוב, להושיבו אי־שם בלב יערותיו האפלים העתיקים. אך ביחס לבנים האדמונים הגברתנים של הדוד משה־לייב לא הצליח סבא ברוך. דויד — זה היה שם הבן שהביא סבא ברוך לדלוטוב — היה גמגמן ועילג ודוקא פטפטן מופלג. מן הבוקר עד הערב היה מנסה את מזלו עם השקצים בשיחה, אף־על־פי

שבכל מלה שלו היה משקיע זיעה־ודם. דויד בא לדלוטוב בלויית חבית שזיפים — מַתנה מאת הדוד משה־לייב, אך להשאר בדד בעבי היערות לא רָצָה. הוא התגעגע על הוויסלה הזורמת ברחבות, על זמְרֵי הרפסודות ועל גני השזיפים. הוא ברח מן היערות האפלולים של דלוטוב כצפור־רננים הנמלטת מכלובה אל השמש, אל המרחביה המאירה. דויד נסע בלא אמירת־שלום. כמה ימים חיפשוהו ביערות, כיון שחששו מפני אסון שאירע לו לגמגמן האדמוני. אחר־כך הגיעה ידיעה, שדויד מצוי שוב בביתו בין אחיו האדמונים ואין הוא רוצה לשמוע עוד על דלוטוב.

פעם אחת, כששב סבא ברוך מבובזשיקוב, ישב על דוכן העגלון גוי זר וגבה־קומה, גוי ענקי, כהה־פנים נדיר — לגמרי לא כגוֹיים הפולניים — בעל סנטר מגולח־זיפני וחוטם עבה וארוך שהיה תלוי כאַנקול בשר מעל שפתותיו האדומות החושניות. הוא היה לבוש מקטורן קצר כפרי ולראשו "מאַטשיוּבקה" פולנית כחולה עם מיצחת־עור, שמתחתיה בָּהוּ זוג עֵינְיוֹת קהות, בהיר־כחולות, עֵינְיוֹת חזיר. בידיו השחורות הגדולות החזיק הגוי מקל כפרי גס. הצעיר נראָה כגוי מארץ־הגויים, ומה־רבּה תמיהתנו כששמענו את סבא ברוך אומר לו, משנעצרה הכרכרה אצל המרפסת שלנו — ביידיש פשוטה:

"רד, צלאל, וקח אתך את חבית הדגים. ראֵה אם הדגים חיים עדיין בתוך המים."

"תיכף־מיד, פּריץ־רחימא," השיב הגוי, גם הוא ביידיש, בקול באס נמוך וגס, כשהוא קופץ מן הכרכרה.

התברר שצלאל ישב מאז שנות ילדותו, כשנתייתם מהוריו, בבית הדוד משה־לייב בבובזשיקוב. הוריו של צלאל היו, כפי שסופר, יהודים פשוטים שעל גדות הוויסלה, באחד הכפרים בסביבות בובזשיקוב. הם נשרפו־חיים בשעת דליקה בכפר, וצלאל נשאר תינוק־יתום באין גואל. הדוד משה־לייב לקחו אליו, כמו שנוטלים כלבלב אסופי, והוא גדל פרא בלא השגחה, ברפתות, בין הבקר והצאן, ביער, בגני השזיפים שעל גדות הוויסלה. היה מתרוצץ תמיד עם הגויים ועם הבנים האדמונים של הדוד משה־לייב. כשפרצו תגרות ידיים עם שקציי־וויסלה זרים היה צלאל מפיצם לכל־עבר, ולא "שקץ" אחד נמלט מפניו כשראשו זב דם. צלאל היה נשמע לכל אומר והגה מפי הבנים האדמונים של הדוד משה־לייב. הוא היה אורב בחשיכה, על גדות הוויסלה, לעופות־בר, ומוצא קני צפורים בראשי אמירים ביערות. היה מרביץ מכות לשיקסות שלא נענו לרצון הבנים של משה־לייב, חובט־דורס את השקצים שזכו לחסדיהן. כשהיתה אֵם־איכרה באה ומתאוננת לפני הדוד משה־לייב על צאליק, ששוב חבט באחת מבנותיה — הדוד משה־לייב

מתיר לאט את חגורת מכנסיו ומַלקה את צלאל ברצועה עד שהיה הדוד משה־לייב נשאר בלי נשימה, כשזקנו האדום הארוך רחוץ כולו בזיעה. צלאל גועה כחזיר, ואחר שלוקה דיו מידי הדוד משה־לייב היה קרב אליו ומנשק את ידו.

כך גדל צלאל ברפתות של הדוד משה־לייב, בין האיכרים של בובושיקוב. כשאמר סבא ברוך לדוד משה־לייב, כי הוא רוצה לקחת את צלאל לדלוטוב, משום שהוא צריך שם ברנשים כאלה, ואדרבה, יתרגלו־נא יהודים לעבוד עבודת שדה ויער — השיב תחילה הדוד משה־לייב במחי־ניענוע של זקנו הארוך, לסימן שאין ההצעה נראית בעיניו כל־עיקר. הבנים האדומים החוירו כששמעו שסבא ברוך רוצה — לא פחות ולא יותר — לקחת את צלאל. באין אוזן זרים, הסיתו הבנים את צלאל כי לא יסכים בשום־פנים. ואמנם תחילה התעקש צלאל בסירובו, אך כשפשט הדוד משה־לייב ידו אל מכנסיו, כלהתרת החגורה, מיד השתתק צלאל כאילו לא־כלום והתיישב עם סבא ברוך בכרכרה לנסוע מבובושיקוב.

בדלוטוב מסר סבא ברוך את צלאל לידי האיכרים שעבדו בשדותיו. צלאל עבד יחד עם האיכרים, ושום אות וסימן לא העיד בו שהוא יהודי. הוא גדל בקומה וברוחב. כל פעם שסבא ברוך שואל אותו דבר־מה, היה צלאל מסיר את כובעו ומשיב ביידיש מחוספסת, שחוזר־ונשנה בה תואר־המעלָה "פריץ לעבֶן", פירוש „פריץ רחימא". צלאל אכל עם הגוים וישן אתם בצוותא באורוות החמות במחיצת גופיהם המהבילים של הסוסים הלועסים תמיד אצל האבוסים. צלאל היה שרוע עם הגויים שנחרו בערימות הקש ולפעמים היה פוקח עין ומסתכל־סביב. פנס־נפט מפויח ואפלולי היה תלוי בחבל ארוך הכרוך על אחת הקורות, מאיר מעט את עלטת הבעלי־חיים שבאורוה.

צלאל עקף חרדות את יהודי דלוטוב ובעיקר פחד מפני ר' נח בראם ומפני אביגדור גרוימאן. בכל־אופן הוא ידע, כי יהודי אסור לו שיאכל נקניק של גויים, וכי הוא חייב ללכת להתפלל בשבת ולנשק את ספר־התורה. שתי "מצוות" אלו היה מקיים בעקשנות איכרית. אף־על־פי שלעולם היה צלאל אוכל מאכלים איכריים בלבד, כגון בורשט עם תפוחי־אדמה, לחם ביתי שחור וכופתאות שיפון בחלב — אף־על־פי־כן היה נוח־לו שייהרג ולא ייהנה־חלילה אפילו מריחם של נקניקים גויים. הגאילו אחד הגויים העליזים, בלצון, בבדל נקניק של חזירים, מיד קם עליו צלאל והפליא את מכותיו והניחו מתבוסס בדמו בשדה. הגויים שבאותו מעמד אמרו כי צלאל צודק ועוד סייעו בידו להפרע מן הגוי המתפרע. אחר־כך גענה צלאל בבכיה והתחיל ממרק את שפתיו ברגבי אדמה עד זוב דם. בשבת עם שחר, כשעמדו כבר היהודים בתפילתם, היה גם צלאל נכנס לבית־התפילה. דומה היה כי

משבת לשבת הוא מוסיף וצומח בקומתו וברוחבו. צלאל היה שופע בריוּת גויית ופניו מגושמים ורחבים. עומד היה ליד הדלת בסירבולו הגויי, במגפיו האיכריים, ומאזין לתפילתם של יהודים בפרצוף־פנים קפוא כאילם. הוא לא ידע אלף־בית. רק כששמע יהודים אומרים "אמן", היה מצטרף אליהם. כשהיו מוציאים את ספר־התורה מתוך הארון, ויהודים מנשקים את כותנת הקודש בעוברו על פניהם — גם צלאל מפסיע לעומתו. את ידיו הגדולות, השחורות מגללי סוסים ורגבי אדמה, היה מסתיר בכיס מעילו הכפרי. הוא מידחק בין היהודים עטופי הטליתים כשראשו נטוי לפניו ושפתיו מגששות את כותנת הקטיפה של הקדושה, לנשקה.

שנתיים עברו. להוציא את שעות התפילה בשבתות — לא זכר שום איש כי צלאל הוא יהודי. בסופו של דבר התרגל צלאל עם הגויים של דלוטוב. כל פעם שביקר סבא ברוך בבובזשיקוב היה משבח את צלאל באוזני הדוד משה־לייב.

אך־טבעי הדבר שצלאל השתובב עם בנות האיכרים, כמעשה כל השקצים בדלוטוב. בעת שהשיפון בקמתו על פני השדות, צלאל מתחבא בתוכו עם שיקסות. ולאחר הקציר היה משתעשע אתן בעלטה הריחנית של האסמים או בגרנות. מעולם לא גילה חיבה מיוחדת למישהו. למרות כל הטבעיות של מזגו — היה צלאל נעול־בחותם, כמו ילד. משל כאילו נמצאת נשמתו בתוך גופו הגדול והקהה כבתוך מבצר.

בדלוטוב נמצאה שיקסה לא־צעירה, פנויה, אנצקה שמה. זעפנית, צנומה, ודאוקה־להחריד. ברפת עבדה, אצל הפרות. בכל רגע של פנאי היתה מגלגלת באצבעותיה סופרת את אלמוגי־הקודש, ומצטלבת. בימי־א׳ כמעט שלא היתה יוצאת כלל מפתחי התיפלָה. אנצקה היתה ממררת חייו של כומר הכפר באדיקותה ובחטאיה; אף־על־פי שחטאיה של אנצקה לעומת חטאיהן של שאר השיקסות היו כאין־וכאפס, שהרי איש לא נתן בה את עֵינו להביאה לידי חטא. השקצים לא התאַנו לה. ואלו אנצקה, ככל שהזקינה כן גדלו אדיקותה ומר־נפשה. כל היום היתה מונה אלמוגי־תפילה שלה ורצה אל הכומר להתוודות על חטאיה. כשהיתה רואה נערות מצחקות עם הבחורים — עיניה הירוקות מתמלאות קנאה ושנאה; היתה מדברת אל עצמה, מצטלבת, ואם שעת חליבה היא — מתלשת בזעם בעטיני הפרה. בא זמן שאנצקה נרגזה גם למראה בעלי־חיים ביחמתם, תרנגול שקופץ על תרנגולת, סוס שצוהל כלפי סוסה, או פר שמנסה לטפס על גב פרה באמצע הרפת. אותה שעה אנצקה מליטה את פניה, נוהמת בנהימה, ופונה בתפילה קצרה לאמא־קדישתא.

לאט־לאט ובהסתר דבר, כמעשה חתולה ערמומית, הרגישה־בחוש, כי

צלאל, על אף טבעו הגס והיצרי, אינו אלא אדם חסר־ישע ובודד, ששום אדם, ואפילו הבנות שהתחבאו עמו בסתר הגרנות, — לא נגע עדיין בנפשו חסרת־הישע, הכבושה באילמותה כאילו לא נולדה עדיין כל־עיקר. אנצקה ידעה כי צלאל מרגיש את־עצמו זר גם בחברת היהודים השוררים עתה ב"חצר" הפריצית וגם בין הגויים. בחוש־האינטואיציה, האופייני כל־כך לאשה בודדה ומרת־נפש, שגם בה קופחו ההרגשות וחיי־היצרים, — היא הבחינה כי אפילו יד של אֵם לא נגעה עדיין בגוף הגבר הזה המסורבל והגס. יד של אֵם! כל הרגשות וכל החמימות המכוונים בנפש האדם לחיים ולזולת, מקיצים בו בהשפעתה של יד אוהבת כזו. הם מתעוררים כפקעי הפרחים בזרוח עליהם השמש. בערמומיות של חתולה בודדה התחילה אנצקה מרכזת את רצונה המקופח מסביב לאותם געגועים על אהבת־אם הרדומים בלבו של צלאל, להבדיל, כמו בקרב עגל או פרה. אנצקה התחילה דואגת לצלאל מבלי לעורר תשומת־לב של מישהו, בצורה שהלמה לשתי הנפשות הפרימי־טיביות האלו. האשה הבחינה בכך שצלאל להוט אחר כופתאות־שיפון בחלב. אנצקה התקינה מעתה, בשביל עצמה כביכול, את המאכל הזה, והיתה מביאה אל הרפת יום־יום, בשעת צהריים, קדירה גדולה של כופתאות מהבילות. והיתה משתדלת לאכול דוקא לנוכח צלאל. צלאל נעץ עיניים להוטות במאכל־תאווה שלו שהיה מצוי בשפע בקערתה של אנצקה. לימים, כשנעשו שפתיו של צלאל שוקקות ביותר, ושכבה דקה של קצף מַלבינה בזוויותיהן, שאלה אנצקה, כלאחר־פה, אם אין הוא רוצה לטעום מכופתאותיה, שהרי יש לה די־והותר בקדרתה. שפתותיו של צלאל נעוו בחיוך של חיה. אנצקה לא שהתה הרבה ומיד הקריבה את קדרתה הריחנית הגדושה לשפתותיו המשוצפות של צלאל. צלאל לגם את החלב כעגל היונק את חלב אמו ואנצקה ליטפה בינתיים אֶמהית את שערו הפרוע. נגיעה כזאת של יד אשה לא חש צלאל מעודו. רגיל היה במגע המסוער התאוותני של בנות האיכרים. הרגשה נעימה פשטה כאילו לפתע בדמו האפל. הוא עצם את עיניו, גמע את החלב ובלע את הכופתאות הטעימות. אותה שעה מילמלה אנצקה תפילות חסודות, כאילו התחננה אל הקדושים כי יעמדו לה, לאשה הבודדה והחלשה, בעמלה הטראגי ללכוד ברשתה את היהודי הפראי והקשה הלז.

צלאל־גופא לא חש כיצד מרתקת אותו עדינות אמהית זו אל השיקסה השכוחה והממורמרת הזאת. הוא לא גילה כנגדה שמץ עדינות. ידי־איכרים שלו אפילו לא ניסו לנגוע בלחייה של אנצקה, שנכספה לכך בכל סתרי נפשה. קירבתה של אנצקה לא פעלה כלל־וכלל על יצריו הארוטיים. ואולם צלאל התחיל מרגיש כלפיה אותו מורא ענוג של הילד כלפי אֵם שקטה וקפדנית. כשהיתה מקריבה אליו את כד החלב — צלאל עוצם את עיניו,

ושפתיו רוטטות, כתינוק שבאים להיניקו. אנצקה התחילה דואגת לצלאל. הטליאה את מעילו הכפרי ואת סרבליו הגסים, ובאין צלאל רואה — מַתְנָה מעליו את אות־הצלב. היא רצתה איך־שהוא לערבב את הרגשות האֲרוטיים האפילים שלה, שנתעוררו־לפתע, עם רגשות אדיקותה הקאתולית המעיקים. קמעה־קמעה נעשתה קפדנית יותר ביחסיה עם צלאל והוא התחיל מתייראַ מפניה. בנוכחותה נמנע מלהתגרות בשיקסות. כשהיו בנות הכפר מתחייכות לעומתו או מתחַכְּכות בו בלהיטות — צלאל מסתכל סביבו בבהלה משונה, לבדוק אם אין אנצקה רואה, ורק בהעדרה היה צוחל ונכרך על השיקסות בחפיזת ידיים ובשקיקה יתירה.

אנצקה היתה בה מין שלוָה חתולית, וצלאל לא הרגיש בעצמו שהוא הולך ונכנע בפניה, ושכוֹח־רצונו מתקפח לחלוטין לעומתה. מעתה היתה נותנת לו פקודות ונוזפת בו. צלאל נשמע לה, כמו לאֵם קפדנית. היא התחילה לפקוח עין על התנהגותו, והוא נאלץ יותר ויותר להשמר בבילויים עם שיקסות. היא השגיחה על שעות־פנאי שלו. מכל תאוותיו ויצריו לא הותירה לו אנצקה אלא את האכילה בלבד. וכך השתדלה תמיד לנחש, מה המאכלים הערבים לו עתה ביותר. צלאל השמין ולחייו התעגלו בהשגחתה האמהית של אנצקה. בתא־הוידויים אצל הכומר שלה גילתה בודאי גם על אהבתה לבחור היהודי. ושמא אף סיפרה — שמקווה היא להביא אותו לידי כך כי ימיר את דתו ויתחתן אתה חתונה קאתולית כשרה. ואולם בפני צלאל־גופא עדיין לא גילתה את מחשבותיה הכמוסות. היא נזהרה מלפגוע בטרם־זמן ביידישקייט־מועקה שלו, שמא תרתיעו כליל. וצלאל הוסיף לבוא מדי שבת עם שחר לבית־התפילה. הוא עמד ליד הדלת וציפה למתפללים שיענו "אמן" אחר הברכות. בשעת הוצאת ספר־התורה היה נדחק, כדרכו, אל בין היהודים העטופים בטליתים שלהם. ידיו המגושמות חבויות, כתמיד, במעילו הכפרי, ושפתיו הדשנות החושניות מגששות אחרי כותנת־הקטיפה של הקודש...

יום אחד בהיר נעלמו אנצקה וצלאל מדלוטוב. ר' הירשקה החייטוט הדלוטובי ראה את צלאל ליד התיפלה בפאַביאניץ. אולם משראה צלאל את ר' הירשקה, התחבא מפניו מאחורי האילנות שם. בין היהודים בדלוטוב פרצה מהומה. סבא ברוך התחרט על כך שהוריד את צלאל מבובזשיקוב לדלוטוב. עם־הזמן שכחו את צלאל. אמרו שהשתמד, שהתחתן עם השיקסה הזקנה ושהוא עובד יחד אתה בבית־חרושת בפאביאניץ.

פעם אחת, ביום קיץ לוהט, כשפעמון ה'חצר' צילצל לשעת־צהריים, בא ר' הירשקה ל"חצר" במרוצת בהלה. הוא התנשם מפני ההתרגשות והבהלה וקרא באמצע המטבח בקול צעקה:

„צלאל הולך עם הצליינים לטשנסטוכוב!"

כולנו פרצנו במרוצה. רצנו על פני הבוסתן הדלוטובי העתיק, אל הכביש העובר בשדות דלוטוב. מרחוק שמענו את פעמון הכנסייה הכפרית מצלצל בחגיגיות. מן הכביש נישאה הרננה הקאתולית האדוקה של פרוצסיה. בתוכתוכי הדממה הקיצית בקעה זמרתן המונוטונית והחסודה של נשים. על פני הכביש עברה תהלוכת צליינים אל האיקונין של אמא־קדישתא שבמנזר טשֶנסטוכוב. הגויים הלכו בכביש, כשהקָמה הגבוהה הבשלה מופזת בשמש מימינם ומשמאלם. רננת הנשים הלכה הלוך־וקרב. הנה נראו כבר דגלי הכנסייה הססגוניים. הדגלים התנוססו כבדים ונוראי־הוד מעל לראשים המגולים של הגויים. הבהיקו צבעי הזהב והאדום של הגלָחים שהפסיעו בבגדי־שרת שלהם מתחת לאפריון, מוקפים גויים וגויות הקוראים־בגרון. הגויים והגויות שהקיפו לאפריון נשאו בידיהם נרות־שעוה גדולים דלוקים.

בשורה הראשונה בין הגויים החסודים, בכבדות מסורבלת, הפסיע צלאל. ראשו היה מגולה. בידיו המגושמות החזיק צלב־עץ שחור. לידו פסעה אנצקה, מטפחת לבנה לראשה. היא החזיקה בידה סידור־תפילותיהם וגעתה ביחד עם הגויות המרננות.

פרק שלושים ושבעה

הקציר בדלוטוב. הברכה הגדולה בשדות. שפע. חג הקוצרים. שני היהודים והאציל הפולני שותים מי־דבש פולני ישן תחת עץ־התפוח. „ישטשה פּוֹלסקה נֶיה זְגִינְלָה". מוזיקה איכרית. כינורות וחלילים. שיקסות מגישות שלושה כתרים של דגן לפריצים היהודים בדלוטוב. ריח שדות דלוטוב עולה מן הכתרים. חרוזים ושירי קוצרים. הכיבוד הגדול לאיכרים. ריקודים. יהודים רוקדים יחד עם גויים. האצל גונשארובסקי רוקד עם שיקסה. ערב קיץ יורד.

קציר התבואה בקיץ הראשון שלנו בדלוטוב חל בשנת־ברכה מיוחדת. שדותיה של דלוטוב קרסו ממש מכובד השפע. כל הגרנות והאמברים נתמלאו ונתגדשו. גדישי־דגן עמדו לעשרותיהם ברחבי שדות־השלָפים. האויר היה מבושם בריח תבואות ואדמה. השמינו אפילו הצפורים שבאילנות. היונים המו בשובען. העופות שוטטו שבעים ומדושנים על פני החצר. פלבי החצר ישנו רגועים בחום השמש. עוד לא היה כשפע הזה! בעת הקציר היה סבא ברוך חוזר הביתה רק כדי לסעוד את לבו. גונשארובסקי היה כל הימים רכוב על סוסו. לייבושל היתום למד אתי עכשיו מעט מאוד חומש. הוא שוטט עם סבא ברוך בשדות. לייבושל ניסה לעזור לשיקסות בקשירת האלומות. השיקסות צחקו לחוסר זריזותו ומשכוהו בציציותיו. לייבושל הסמיק. לא בנקל התרגל לצחוק הפרוץ. כשאוכטנה עגלת התבואה האחרונה מתחת לקורת־גג, ועדרי הצאן נשתלחו על פני שדות השלָפים — התחילו מתכוננים, הן ב׳חצר׳ שלנו והן בחצרות של איכרי־העבודה, לחג־הקוצרים, ל״אוֹקֶרְנְזשֶנֶה״.

ביום א׳ אחר־הצהריים התקינו איכרי־עבודה שולחנות ארוכים בין עצי הבוסתן שב׳חצר׳. הביאו חביות של יי״ש דלוטובי ישן ממרתפיו של קאמוצקי. כן הביאו תיבות וסלים מלאים תפוחים ואגסים רעננים. סבתא חיה והדודה טויבה בעזרת כמה שיקסות עסקו בעריכת הפירות. אשתו של ר׳ נח בראם אפתה תופינים כפריים ודברי־מתיקה, שהיא עם בנותיה הבלונדיניות הביאום בסלים. דאכילה לא היתה בין הנשים, משום שנסעה שוב לקוטנה, ללדת. השמש דלקה, קיצית, על פני השמים. בעלי־כנף רננו בצמרות העצים. מנהל המשק גונשארובסקי, בזשופאן הפריצי שלו ונשען על מקלו היקר, בא גאה וחגיגי, יחד עם הדוד לייזר־יוסף. כלבו טרזור הפסיע בעקבותיו. גונשארובסקי סילסל בשפמו האצילי הארוך וחייך נדיבות אל הנשים והבנות שעסקו בעריכת השולחנות. אחר־כך שילב זרועות עם הדוד לייזר־יוסף והתיישב אתו על הדשא החם, תחת עץ־תפוח כבד־שנים.

לכבוד חג הקציר העלָה סבא ברוך, במיוחד בשביל גונשארובסקי, בקבוק של מי־דבש ישן־נושן ממרתפיו של קאמוצקי. הבקבוק היה כרסתני, מאובק, ירוק מרוב שנים. גונשארובסקי נטלו בידו, הסתכל בו מכל צד וסילסל בשפמו. מבקבוק־המ״ד העתיק הגיעה אֵליו בת־קול של מַמלכת־פולין. הוא נזכר את אחוזותיו שלו. גונשארובסקי פתח את הבקבוק ביד מאומנת. מצוארו העבה של הבקבוק המאובק עלה ריח של מתיקות, כמתוק אפילת תהום. ריח ניחוחי עז של מ״ד עתיק. ריח עולמות־מקדם עוּלפי חלום ועלטה. הריח נמזג בכבדות באויר הרעננות החמימה שמתחת לעץ־התפוח. הדוד לייזר־יוסף הביא כוסות מ״ד מלוטשות מכלי־הזכוכית של קאמוצקי. גונ־ שארובסקי מזג לתוך הכוסות לאט, ביד מנוסה. המשקה הדשן והאפל השתפך על הזכוכית המלוטשת כמו ליל־שקיקה מתוק ובשום. שני היהודים והאציל הירוד שתו מן המשקה הפולני הישן תחת התפוח. הם השיקו את הכוסות וגונשארובסקי קרא לעומת שני רעיו היהודים ״להיים!״ פרצופיהם הסמיקו. פנימיותם נתחממה מן המשקה הדשן, הכבד. לשונותיהם התרככו בפיותיהם. לשונו של גונשארובסקי נעה והוא פתח בסיפורים על פריצים פולניים שמאָז, על החיים ב׳חצרות׳ שלהם, על סוסיהם ועל אהבותיהם. אפילו על נעורי עצמו ב׳חצר׳ הפריצית שלו התחיל גונשארובסקי לספר. לשונו טבלה בזכרונות ובצוף־עדנים של המ״ד המתוק. לפתע התרומם האציל הירוד ממקומו תחת התפוח, סילסל את שפמיו בהֲדָר, נזדעק וקרא ״נֶייך זשיֶיה! (״יחי!״) והתחיל שר בקול צרוד את שיר־הלגיונות הנושן: ״ישטשה פּולסקה ניה זגינלה״. היה זה שיר שנאסר איסור חמור ברוסיה הצארית. כל המשמיע אותו בא על עונשו. קרני השמש הגיעו מבעד התפוחים ועלוות העצים. שני היהודים שמטו ראשיהם והאזינו. עיניו של הדוד לייזר־יוסף מלאו דמעות מפני המעשיות של גונשארובסקי, מפני מי־הדבש, ומפני שיר־הלגיונות הנושן. והדוד לייזר־ יוסף קמץ אגרופיו.

לפתע נשמעה מוזיקה איכרית מבין עצי הבוסתן. נגינת כינורות קרבה בתצרומת עליזה וחמת קצב. נשמעו צלילי חלילים ושירת נשים. יצאנו למרפסת. סבא ברוך, הדוד לייזר־יוסף ומנהל־המשק גונשארובסקי יצאו מתחת־לתפוח וניגשו אף הם אל המרפסת. המוזיקה וקולות השרים התקרבו חיש־מהרה מבין עצי הבוסתן. אצל מדשאת־המבוא הופיעו איכרי־העבודה ובראשם להקת־נוגנים כפרית שלא פסקה מנגינתה. האיכרים לבשו בגדי־ חג שלהם: מכנסי צבעונין וכובעים עטורים בשיבולים ובפרחי־בר. צלאל עדיין לא המיר דתו באותו זמן; אף הוא עמד בין הגויים היום־טוביים. בשורה הראשונה של אנשי־העבודה עמדו השיקסות הצעירות בשמלות צבעונין עטורות בשלל סרטים ואלמוגים. לראשיהן חבשו צניפים ססגוניים

עטורים בזרי־פרחים. כל השיקסות נערכו חגיגית מסביב למרפסת הפריצית שלנו והשמיעו שירי־קציר. המוזיקה הכפרית הוסיפה להט־קצב והאיכרים והשיקסות חזרו־והטילו קריאות־עליצות לתוך הנגינה והשירה.

שלוש מיפהפיות הכפר התייצבו בשורה הראשונה לפני המרפסת. כל אחת החזיקה בידה כתר גדול קלוע משבולים ופרחי־בר. מן הכתרים עלה ריח שדות דלוטוב המבורכים. היה זה שי אנשי־העבודה לפריץ, לאשתו ולבני ביתו. ונוסף על כך שרו שלוש הבנות שיר מיוחד לכבוד חג־הקציר. בשיר היו חרוזים על סבא ברוך, על סבתא חיה, על אמי, על הדוד לייזר־יוסף ועל מנהל־המשק גונשארובסקי. כל־אֶימת שנשמע החרוז־החוזר — המוזיקה פורצת בתצרומת עליזה, והאיכרים שמסביב מפריחים קריאות־תשואות. לאחר זה הגישו הבנות את הכתרים. כתר אחד לקח סבא ברוך, את השני לקחה סבתא חיה, ואלו את השלישי — אמי. ועתה הגיע תור ה׳כיבוד׳ הגדול.

הנשים פרסו את העוגות. אשתו של נח בראם ובנותיה הבלונדיניות הראו כאן נפלָאות. העוגות כמו נפרסו אצלן מאליהן. הנשים חילקו מנות־מנות של עוגה לאיכרים ולשיקסות. הדוד לייזר־יוסף, מנהל־המשק גונשארובסקי וסבא ברוך מילאו את הכוסות י״ש. האיכרים אכלו ושתו. אחר־כך טעמו מסלי התפוחים והאגסים. סבא ברוך, גונשארובסקי והדוד לייזר־יוסף נטלו אף הם כוסות בידיהם והחליפו ברכות עם האיכרים — לבריאות, לאריכות־ימים ולברכה־מחודשת בשדות. בשעת השתייה הפסיקה התזמורת מנגינתה. הכליזמרים הניחו כינורותיהם וחליליהם על הדשא ואף הם היטיבו את לבם במשקה ובמעדנים. לייבושל היתום הגיע לרקיע־השביעי כשהזמינו סבא ברוך למזיגת הכוסות. האיכרים והבנות כבר הסכינו עמו היטב וקראו לו „לייבוש״.

משסעדו הכול את לבם באכילה ובשתייה נטלה התזמורת שוב את כליה. המוזיקה פצחה במאזורקות וריקודי־כפר פולניים. הציבור נפוץ זוגות זוגות. איכרים ואיכרות, שקצים ושיקסות, נעו בצמדים צבעוניים, עליזים ומשולי־הבים, בין עצי הבוסתן ועל המדשאות. האוירה נשתלהבה יותר ויותר. הדוד לייזר־יוסף הציץ בדודה טויבה. הוא ראה כי ניטלה רוגזתה הירקרקת — מפני כבוד חג־הקציר. מיד חטף לו שיקסה ונתכרכר אתה במחול. גם אשתו של ר׳ נח בראם רקדה עם אחד האיכרים. בנותיה הבלונדיניות אף הן התרקדו כמו שיקסות עם בחורי־האיכרים. סבא ברוך עמד עמידת־נחת ושוחח עם מנהל־המשק גונשארובסקי. שלושת הכלבים הפריציים שהשאיר קאמוצקי ב׳חצר׳ יצאו מסבכי האילנות ונעצו עיני תמהון במרקדים ובלהקת הנגינה הכפרית.

כשהתחילה השמש שוקעת, והאדמה ועצי הבוסתן התגוונו פז ועמימות, זע גונשארובסקי מעל המרפסת. הוא סילסל חייכנית בשפמו ותהה על הבנות בעיניים של "מבין". עמד ובחר לעצמו את היפה שבהן. הוא חיבק את גזרתה, זימן את המוזיקה שתפצח לו "קראקוביאק", ויצא בריקוד עם הנערה, מעשה בחור־פריצים.

העלטה גברה בבוסתן, כוכבים הנצו ברקיע החמים, והדשא נתלחלח בטללים — ואותה שעה התחילו זוגות־הרוקדים להתרחק מן המרפסת שלנו. המוזיקה הכפרית המשיכה בנגינתה בעלטה הקיצית. אף היא התרחקה לעומקי הבוסתן הגדול. בשעה שקולות האיכרים ונגינת המוזיקה הלכו ונבלעו באפילת הלילה — נשמעה המייתו החורישית של הבוסתן עם נשיבת הרוח הקיצית הקלה, ובאפרים הרחוקים קירקרו צפרדעים.

ב'חצר' הודלקו מנורות־הנפט הפריציות. התקינו ארוחת־ערב.

פרק שלושים ושמונה

הימים־הנוראים מתקרבים. החסידות והסנוניות עוזבות את הבוסתן הדלוטובי. יהודי דלוטוב מתכוננים לימי־החג הקדושים. בבת־דין של־מעלה עומדים לעיין בספרי המעשים של ישראל. מוציאים את השופר מעומקי ארון־הקודש. לייבושל תוקע בשופר. שופר עקשן. "היתום הזה ימיט על־עצמו איזה מום!" השופר פוצה את פיו בין שפמותיו של ר' נח.

קרבו הימים־הנוראים, בגמר הקיץ הראשון שלנו בדלוטוב. התנשבו רוחות סתיו צוננות. מקצת ימים כבר היו גשומים. מעל העצים שבבוסתן כבר ניערו והורידו את פירות החורף. העלים התחילו מַזהיבים, מַזהיבים, וכך נשרו בזה אחר זה מן העצים. החסידות והסנוניות נטשו את הבוסתן הדלוטובי שלנו והסיעו עצמן למרחקים החמים. הלילות כבר היו ארוכים יותר, קרירים ונשובי רוחות. מֵימֵי דלוטוב נעשו קרים. האיכרים כבר חרשו בשדות לתבואות־החורף. היהודים המעטים שבדלוטוב התחילו מתכוננים לימים־נוראים. תושבי דלוטוב הותיקים לא נסעו — זו הפעם הראשונה — לטושין לעת־החגים. על ה'חצר' של קאמוצקי השתלטה אוירת הִרְאָה של חודש אלול עֵת־תרעַד־הַדְּגָה־במֵימֶיה ובשמי־שמים סוֹדרים את השולחנות לקראת יום־הדין: יבדקו בספרי־חשבונות של ישראל ויערכו משפט. הסניגור והמקטרג מחדדים לשונותיהם. יהודים יודעים דעת־היטב, מה מכינים להם שם במרומים. ואף קומץ היהודים שבדלוטוב ידעו מה מתרגש־לבוא עליהם.

בין פה לכה התחיל לייבושל היתום למד תקיעה־בשופר. היה זה שופר נושן צהוב שהתגולל שנים על שנים בכל מיני ארונות־קודש בין ספרי־התורה, ומשום צנימותו וצהיבותו הוא הזכיר את נוסח האדיקות הסַגפנית־של ישישי־מתנַגדים. פשוט קשה היה להאמין כי שופר צהוב וחסוד זה היה בסך־הכל קרן פשוטה של איל, וכי אותו איל היה משוטט בשדות־מרעה ולעת ייחום היו לו דברים עם מיני נקבות־צאן. השופר ספג לתוכו־ולִבְרו את מלוא המֶרה־שחורה החסודה שבהתגוללות־תמיד במחיצת שֵמות ופִרוּ־כיות־ספרי־קודש. כשהוציאוהו בראש־חודש־אלול מעלטת הארון־קודש המאובקת — השלימה צהיבותו הצנימית עם אור היום מתוך גיאות חסודה ומתנפרת, ומפתחי לועו הבקיע ריח רע מַבחיל, כמתוך פעירת פה שלא נשטף ימים רבים.

בשופר הזה התחיל לייבושל את תלמוד תורת התקיעה. השופר היה רע־לב ועיקש ולגמרי לא־קל היה להפיק ממנו קול. השטן שנתקע בו בתקיעות אשתקד, דומה שהרגיש את עצמו מצוין בשופר הסגפני והחסוד, ולא היה

בדעתו לצאת כלל. רק בעל־תוקע רגיל־ומנוסה היה עשוי להבקיע באיזה דרך. לייבושל הפיח באותו שופר את שתי ריאותיו העלובות, היתומיות, אולם השופר רק הצטרח ברוגזה, כאילו בשביל להדגיש את עקשותו. לייבושל כבר היה שטוף זיעת־אֵימים — והשופר בשלו. סבתא חיה פכרה את ידיה כשראתה את לייבושל נופח בשארית ריאותיו היתומיות, והשופר רובץ בין שפתותיו זועף, צהוב, נעקש ומַחריש. סבתא חיה אמרה, כי היתום עוד ימיט על־עצמו איזה מום, חס־ושלום. אך לייבושל לא ויתר. כשנכנס ר׳ נח בראם ל״חצר״ וראה את מר־מאבקו של לייבושל עם השופר, הוא התחַייך בביטול, ניגש אל לייבושל, נטל את השופר בין אצבעותיו הצרובות, תחבו בין שפמותיו ושימט את ראשו לצד אחד.

השופר החסוד־הצנימי נצטהל בין שפמותיו של ר׳ נח בראם בצהלת־עלומים רעננה — ממש לא־יאומן כי גנוזים בו באותו כלי מיני קולות כאלה של דקוּת ויִראָה. השופר תקע את נוסח ראש־השנה, והקול הזה המריע ומיירא פרץ בעד החלונות הפתוחים של הבוסתן הסתוי, שהיה הומה למשב הרוחות הקרות ועלי־טרף נשרו מאילנותיו, כאגלי־מים גדולים זהובים. בבוסתן של קאמוצקי הריע קול של שופר. דומה היה שהבוסתן סופג יידישקייט וטועם ראש טעמו של ראש־חודש אלול. נסתבר, שר׳ נח בראם היה בעל־תוקע אצל ר׳ יעקב אנגלמאן בגלאזנוב. יהודי דלוטוב זכו איפוא לבעל־תוקע בקי־ורגיל. ר׳ נח בראם השלים את כל סדר התקיעות והתרועות של ראש־השנה והשופר עדיין רבץ בין שפתיו כמו טֶלֶה והגה בקול. לייבוש קינח את זיעת מצחו. עיניה של סבתא חיה מלאו דמעות חסודות. ב׳חצר׳ הדלוטובית התנשבו באמת רוחות של יום־הדין.

פרק שלושים ותשעה

סתיו. אור צנוע יורד לעולם. גשם. סליחות. יהודים ספוגים־בגשם באים ל׳חצר׳ בחצות הלילה. מספרים חדשות. אביגדור מספר על גבירי וארשה, ור׳ נח — על ר׳ יעקב אנגלמאן. בחצות הלילה משמיע האורלוגין זמר פולני נושן. ריח יום־הדין. סליחות של ימים־נוראים בדמי ה׳חצר׳ הפריצית של קאמוצקי. מלווה־מלכה.

באותו קיץ חלה תחילת הימים־הנוראים בחודשי הסתיו המאוחרים. הרוחות הקרות ופירות הסתיו שהתחילו נושרים מן העצים הוסיפו עצבות לאוירה האלולית. האילנות הערומים־למחצה נראו כאילו הם מאַשרים כי אמנם הכל הבל על פני האדמות. הדבורים הספיקו את דבשן האחרון ונחבאו בכוורות. מן השדות עלה ריחה החריף והלח של הקמילה הסתוית. הבוסתן התמלא ערימות־ערימות של עלים נובלים. כשהיה היום האלולי נאה דוקא, כשעמדו שמי־תכלת קרירים, בהור־זהוביים, והשמש הפציעה על פני דלוטוב, — דומה היה שכל השדות והיערות סביב מתעטפים בזהוביות נוגה בְּתוֹלְיֵית־הניחוח: כביכול אורה צניעותית תיבקע ותזרח בעולם. אפילו היערות העבותים הבהירו קצת בימים נאים של הסתיו. אך באותו קיץ היו מעט ימי־זהב סתויים כאלה. אלול היה גשום ומנושב רוחות.

במוצאי־שבת שלפני ראש־השנה התחילו מתכוננים אצלנו לאמירת „סליחות". שמי הלילות נתאַפללו יותר, נתכסו בעבים. בחוץ, בבוסתן, היו האילנות הערומים־למחצה הומים־חרידות. היה ניתן לשמוע, כיצד מסיעה הרוח את ערימות העלים הרטובים. בשמשות האפלות התדפק הגשם חלולות. אצלנו ב׳חצר׳ דלקו הפנסים. בשעות הלילה המאוחרות, סמוך לחצות, התחילו מגיחים יהודי דלוטוב מלב המאפליה השטופה בגשמים. הם באו ספוגים במים. זקניהם עוד השירו את טיפות הגשם האלולי שבחוץ. היהודים באו לסליחות, ששעתן תגיע בדיוק בחצות. יהודים ניתוספו ובאו. גם תושבי דלוטוב הותיקים, ר׳ הירשקה, ר׳ שימקה ור׳ מושקה באו מלב החשיכה שבחוץ. הגשם שטף מן הקפוטות הכפריות שלהם, מזקנם וממגפיהם. היהודים הפשוטים שהו בעמידה. סבתא חיה הזמינתם לשבת והם התיישבו שלושתם בקרן־זוית על ספסל־עץ ישן. בראש השולחן ישב סבא ברוך עם ה„אנשים" שלו. השולחן היה ערוך בתה־רותחין ומעשה־מרקחת. מן המטבח בקע ריח בורשט־הסלקים האדום שהוכן ליהודי דלוטוב לסעודת „מלווה־מַלכה". אבי סיפר על חדשות העולם האחרונות מתוך „הצפירה", ועל דברי הדרוש הפוליטיים שה„ממזר" נחום סוקולוב מילא בהם הפעם את מאמרו

הראשי "דברי הימים". בפירוש הורגש מתוך הדברים, שאי־שם בעולם מתכוננים למלחמה. משמע כי מדברים במלחמות, עשה הדוד לייזר־יוסף אוזניו כאפרכסת והתחיל לספר בנושא האהוב עליו: המלחמה הרוסית־הטורקית. סבא ברוך אמר: "שוב שוֹשֶׁלֶה עם המעשיות שלו." הדוד לייזר־יוסף עמד על־שלו וטען, שאם לא כמלחמת הרוסים לבין הטורקים, — הרי שאין זו מלחמה כלל אלא משחק־ילדים. אביגדור גרוימאן סיפר על וארשה, על "הירְשֶׁל שֶׁלִי", על מאנֶלֶה רויזנשטורך ועל ר' ישעיה פריבס. על כל אלה גדולי וארשה דיבר אביגדור בקלות, מַעשה בן־בית. ר' נח בראם לגם מן התה שלו וטעם טעימות ממעשה־המרקחת. מחוץ למקרים שדובר בעסקי יערות, לא היה ר' נח בראם מסיח דעתו מן העובדה שאביגדור גרוימאן הוא חסיד־ראדזין ונושא ציציות־תכלת. כל זמן שסיפר אביגדור גרוימאן על גבירי וארשה חייך ר' נח בראם בביטול. רק לאחר שסיים אביגדור גרוימאן דבריו התחילה לשוניתו של ר' נח בראם לָרוץ־אוֹרח. הוא סיפר על ר' יעקב אנגלמאן, על יערותיו, ועל משפטיו בערכאות.

לסיפוריו של ר' נח בראם היו הכול זוקפים אוזניים. האזינו אפילו היהודים הפשוטים, על ספסלי־עץ שלהם. הדוד לייזר־יוסף שכח כי ריח מלחמה עולה מעברים: הס, מספרים על ר' יעקב אנגלמאן.

כך עבר הזמן. מחוגי האורלוגין הפריצי של קאמוצקי קרבו אל השעה השתים־עשרה. בחוץ, בבוסתן, ירדו הגשמים ונשבו הרוחות ביתר־שאת. עוד כמה יהודים מן המאַחרים הגיחו מתוך החשיכה, רטובים וסכופים. כשהגיעו המחוגים לספרה השתים־עשרה קמו כל הנאספים ועמדו על רגליהם. דומה היה שיורדת על כולם אוירה של ערב יום־הדין. הגשם בחוץ ירד בשצף. הבוסתן המה־אֵימים במחשפים. פניהם של היהודים הרציני. סליחות. המחוג הצביע: חצות. לפתע התנהם האורלוגין בצרידה ומתוך פנימיותו העֵצית הבקיעו — בדמי החצות הקְרֵבָה — צלילי זמר פולני נושן של הקוראַנט: אות־הזמן. הכול שתקו עד אשר כילה השעון את רינת־חצות שלו העגומה. אז־אז אמר ר' נח בראם: "הגיעה השעה לומר סליחות". רעדה עברה ביהודים באותה שעה של חצות, בפרוס יום־הדין.

כשהתעטף ר' נח בראם בטליתו בחצי־הלילה הוא הזכיר במשהו ברמינן נכבד המטיל־מורא, כמי שמראה־בעליל את השייכות שבין יום־הדין לבין העולם־הבא. היהודים הסתכלו בו: דומה היה שהוא בדל עכשיו מכל־וכל ביראָה ובאֵימַת קודש. ר' נח בראם לא שם לבו לאיש. פניו שניגלו מתוך הטלית היו דוממים כאבן. הוא ניגש אל הקיר, משך בטלית שתכסה על ראשו ועד עיניו, ובקול יְלֵל רם ומְיוּרָא השמיע את הראשון שבניגוני־סליחות הקבועים־מדורות.

היהודים התנהמו. היה ניתן לראות־בחוש כיצד "אל מלא רחמים", אלוהי ישראל העתיק, מציץ ובוחן בשלוש־עשרה־מידות שלו, כך, בעיצומו של לילה, את היהודים הדלוטובים — לראות היכן הם עומדים ומה חשבונות מעשיהם. אף הם לא יישכחו ביום־הדין ואף פנקסיהם שלהם ייפתחו יחד עם ספרי כל ישראל לפניו־יתברך. היהודים האריכו בתפילתם. כשהתחילה נהימת־התפילה דועכת מסביב פתח ר' נח בראם, המעוטף בטליתו שם ליד הקיר, בפסוקי־הסיום של הסליחות כשהוא מונה בניגון־אימים של ימים־נוראים — בעיצומה של חצות — את שבחי אלוהי ישראל ואת מידותיו ומה מבקשים מאתו עמו־ישראל.

משנסתיימו הסליחות נשמו כל היהודים לרווחה. ר' נח פשט את טליתו והוא כולו שטוף זיעה. בחוץ עוד ירד הגשם ונשבו הרוחות. ואולם היהודים ידעו כי המפרעה הראשונה לטובת המלאכים־הטובים שבשמים כבר סולקה, ומעתה רשאים הם להתחיל בסעודת מלווה־מלכה ולהיטיב לבם כפי־רעבונם. המשרתות והשיקסות שהמתינו במטבח הופיעו בין היהודים אשר כילו את מלאכתם הראשונה שהיו חייבים בה לכבוד ראש־השנה. הסידורים והסליחות עוד היו מונחים על השולחנות. גם טליתו של ר' נח בראם עדיין היתה מוטלת על השולחן. השיקסות הרדומות הביאו חלות, קערות מלאות בורשט אדום ותפוחי־אדמה מהבילים ומגשים עם דג קר ובשר־עגלים צונן. כל השפע הונח על המפות הלבנות שלא הוסרו מעל השולחנות עם צאת השבת. שיקסות אחרות הביאו מים לנטילת ידיים, ומגבות. הדלוטובים נטלו ידיהם והתיישבו לאכול מסעודתו הקדושה והטעימה של דויד המלך. אביגדור גרוימאן הנעים בזמירות אליהו־הנביא.

יישובניקים יהודים נידחים באים לבלות את ימי־הקודש בדלוטוב. תרנגולים ותרנגולות לבנים. קיטלים מתאווררים על האילנות. איך זה היה בטושין? בערב יום־הכיפורים משתוללים עופות־הכפרה הלבנים מתחת לכל השולחנות. העופות מצפים ליידל השוחט. יידל השוחט בא באיחור, אחר רדת החשיכה. כפרות. יידל בודק שוב את חלָפיו והעופות "מתים" להשחט. שוחטים את העופות בחוץ, תחת אילן לאור פנס. הבוסתן הומה בחשיכה.

ערב ראש־השנה, וכן ערב יום־כיפור, הגיעו לדלוטוב כמה עגלות כפריות, ובהן משפחות יהודיות זרות. היו אלה יהודים מכפרים נידחים, מרוחקים, חוכרי־רפתות באחוזות פריציות. היו ביניהם גם חייטוטים עלובים שנקלעו בין הגויים. מקצתם, לכל־הפחות, לא ראו פני־יהודים כל ימות השנה. יהודים מגושמתיים היו, הם נשיהם וטפם. תמיד בשדות, תמיד בין הגויים, משתפים עצמם בצוקותיהם ובדאגותיהם של גויים. אכלו ושתו עמהם בצוותא בבתי־המזיגה הפולניים. יהודים שמכל היידישקייט ידעו אך שמירת השבת־הקדושה והנחת התפילין יום־יום, כהנץ השחר. להתפלל מתוך הסידור יכלו אך ברב־יגיעה. כך הם חיו, בדידי יהודים אלה, עם משפחותיהם, מדור לדור, תלושים לחלוטין מעל גזע ישראל.

עם ראש־חודש־אלול היו הרוחות כביכול לוחשות באוזניהם של אותם יהודים, כי הימים־הנוראים מתקרבים. מיד התחילו מתכוננים לקראת ימי־המועד. אֵימת יום־הדין התחילה מחלחלת בתוך בערותם ומגושמותם. אותם יהודים פשוטים, איים איים נידחים בים של גויים, — מה עוד יכלו לעשות מלבד התכוננות זו לקראת הימים־הנוראים כפי יכולתם וכפי השגתם? הנשים בררו תרנגולים ותרנגולות לבנים בלולים ופיטמום במיוחד ל„כפרות" של ערב יום־הכיפורים. הוציאו מן השידות את הקיטלים שיהודים מתעטפים בהם ביום־הקודש, להידמות כמתים הנשפטים בבית־דין של־מעלה. שהרי ביום־הכיפורים שופטים את החיים עם המתים. צמרמורין של פחד ירטיטו כל בן־תמותה. את הקיטל תולים על עץ, בחוץ, כדי שיתאוורר. ואפילו כך, מעל העץ, היה הקיטל מתנוסס כזכר למוות, כהתראָה חמורה וקריאה לדרך־תשובה. בחודש־אלול היתה גוברת אדיקותם של יהודים, ואיש לפי מדרגת־השגתו התחיל מקפיד יותר ביידישקייט בביתו ומשפחתו.

שנה־שנה היו היהודים רותמים עגלותיהם, מעמיסים עליהן כרים וכסתות כדי לינה בנכר, וכן צרכי־אוכל חלביים ועופות־כפרה לבנים. ואפילו חביונית דגים חיים. הם נעלו דלתות בקתותיהם והפקידו את המפתחות בידי איכרים מיודעים. כך הסיעו את עצמם עם כל משפחתם, עם נשיהם וטפם, לעשות את הימים־הנוראים בעיירה טושין. בנים ובנות מישראל שגדלו כל ימות השנה

בין גויים ראו עתה, מהם זו־לראשונה, פני אנשים־יהודים. בלי עין־הרע עיר שכולה ישראל. ואילו יהודים! יהודים לבושי חלוקים, מפואָתים ומאובנטים בַּאֲבנטים. יהודים חסידיים שניענעו בידיהם בשעת שיחתם ואפילו אחזו איש בזקן רעהו תוך כדי שיחה. הם ראו את רבה של טושין — יהודי בעל פאות מדובללות־פרועות. זו הפעם הראשונה בחייהם ראו שוחט ודיין. הם ראו את עז־הקהל שהיא משוטטת בימי אלול בין היהודים ואוכלת "שמות". העגלות הכפריות נעצרו על־פי־רוב לא־הרחק מבית־המדרש והמרחץ. בעד החלונות הפתוחים של בית־המדרש היה נשמע קול תורה או קול תפילה. היהודים הכפריים היו יורדים מעל עגלותיהם, מתירים את סוסיהם מריתמתם ונכנסים לבית־המדרש כדי לנשק את מזוזות־הקלף הגדולות שהיו קבועות על דלתות־העץ הנושנות. היהודים הכפריים נשתהו בפתחי בית־המדרש במגפיהם הגסים והסתכלו ביראת־כבוד משונה ביהודים שישבו כאן, מסביב לשולחנות הארוכים, לפני הגמרות הפתוחות, או שוטטו באולם המרווח והתפללו־בנענועים בין ארונות־הספרים. היהודים הפשוטים העלו־בסברתם שממש כך נראים גם פני השמים־פנימה בפרוס הימים־הנוראים. האוזניים הכפריות קלטו את ניגוני הלימוד העצובים. הנשים והטף נשארו יושבים מבוהלים־במקצת בעגלות, בין הכרים, הכסתות, העופות והפירות, ובעיניים כפריות פקוחות־לרווחה הסתכלו בירידי־היהודי של העיירה.

משהתחילו עורכים "מניין" ב'חצר' של קאמוצקי, שוב לא הוצרכו יהודי היישובים הכפריים שמסביב לדלוטוב לנסוע לטושין לימים־הנוראים. הם נאספו כולם בדלוטוב. הם באו בקרונותיהם, במַצעותיהם, בעופותיהם, ונעמדו לא־הרחק מן הבוסתן שלנו. סבא ברוך ציוה לפתוח בפניהם אחד האמברים הדלוטוביים והיהודים הסתדרו כאן בעלטה הניחוחית, בין ערימות השחת והתלתן. בכפר הרגישו את עצמם היהודים בנוח יותר מאשר בעיירה.

בלילה שלפני ערב יום־הכיפורים דומה היה שאימת יום־הדין גוברת־בתעצומות. העופות הכפותים שהובאו מן הלול לטקס הכפרות כבר הרעישו־עולמות במטבח ה'חצר'. לובן התרנגולים והתרנגולות הגדולים הזכיר שוב את צחור הקיטלים ואת ליבנת התכריכים ואת המוות, אף־על־פי שהעופות עצמם המו וגיעגעו וחיבטו כנפיים מתחת לכל השולחנות. היה ניתן לראות־בחוש, שכל אותם תרנגולים ותרנגולות מפרכסים בתשוקתם לכפר על כל־ישראל. אף קריאותיהם וחיבוט־כנפיים שלהם היה בהם מאימת המוות של יום־הדין. גם מן האמבר החשוך, שם ישבו היהודים הזרים המגושמים, נשמעה קריאת־הבהלה של העופות הכפותים. איש לא שכב לישון. במטבח המו הנשים והמשרתות. וגם לייבושל ביניהם.

השעה היתה קרובה לחצות. על השולחן בחדר האוכל היו מוכנים סידורי־

התפילה. בתקרה האירה באור בהיר וחמים מנורת־הנפט הארדית. יידל השוחט עמד להגיע מטושטין. יידל היה בנו של השוחט הזקן מטושטין, וזה־מקרוב הוסמך לשחיטה. עדיין לא נתקבל כשוחט בשום עיירה. יידל נתן עינו בדלוטוב — להיות שוחט ביישוב הדלוטובי החדש, לשבת במחיצתו של הפריץ היהודי. בינתיים החליט לבוא ולשחוט את הכפרות שלנו ולעשות את יום־הכיפורים בדלוטוב. מעלה יתירה היתה בו ביידל: הוא היה כוהן. דלוטוב לא היה לה כוהן לנשיאת־כפיים ולעלייה־לתורה ראשונה. היתכן שלא יהיה כוהן ביישוב שלנו? סבתא חיה נהגה בו כבאבן־חן. כשהעריב היום והכוהן מטושטין עדיין לא הגיע, התחילה סבתא חיה מתאנחת: מה נעשה בלא כוהן ומי ישחט את הכפרות שלנו? דומה היה כי העופות הלבנים שמתחת לשולחנות המטבח נעשים עצבניים ועייפים מגודל הצפיה לשוחט, שכן לפתע הפסיקו מקרקורם וכאילו נרדמו במקומות־רבצם מתחת לשולחנות. פתאום נשמעה צעקה במטבח: הנה הוא! — כולנו נשמנו לרווחה. בדלת הופיעה דמות גוצה, בעלת לחיים שמנמנות וזקנקן חד וצהבהב. בידו החזיק נרתיקי־עץ ובתוכם —החלָפים.

התרנגולים והתרנגולות חזרו ונזדעקו מתחת לשולחנות. סבתא חיה ציוותה להכין פת־ערב לשוחט. יידל לא האריך באכילה. כיון ששוחט צעיר היה שנתבקע מקליפתו, היה מַרבה להתעסק בחלָפים שלו. עכשיו התכנס שוב בקרן־זוית ונטרד בחלָפיו. אנחנו נעמדנו כולנו מסביב לשולחן, לקחנו בידינו אחד העופות והתחלנו קוראים בסידור. העופות גיעגעו. משהגענו ל"זה כפרתי, זה חליפתי", סובבנו את העופות מעל לראשינו. העופות חיבטו כנפיים וקירקרו כאילו מבינים הם במה מדובר.

לאחר שסיימנו את סדר הכפרות, והעופות הכפותים נצררו שוב בחבילה אחת, התחילו המשרתות להוציאן אל החוץ האלולי האפל. באמצע הלילה נשמעה צעקת־הילל של העופות. אחת השיקסות החזיקה בידה פנס גדול ודלוק. יידל השוחט יצא החוצה וחלף בידו, התייצב מתחת לאילן חשוך והתחיל משחט את העופות. שיקסה הגישה לו את העופות אחד־אחד. הרחק בלילה האלולי המו אילנות הבוסתן. מן האדמה עלו בנות־קול מפרפור הכנפיים של העופות השחוטים למוות. העופות שטרם נפשטו־צואר קראו את קריאותיהם כפי־טבעם בתוך ידיהן של המשרתות ובידיו של יידל שוחט. הפנס האיר באור עצוב ועכור. לאחר שהעופות שלנו נשחטו כולם, יצאו מבין האילנות עטופי החשיכה היהודים הכפריים. אף הם הביאו עופותיהם לשחיטה. לאחר־מכן השתתק הכל. הרימו את העופות השחוטים מן האדמה. כיבו את הפנס. הבוסתן המה בעלטה. ליל ערב יום־הכיפורים ירד על העולם.

פרק ארבעים ואחד

כרכרה ובה שלושה יהודים מוארשה. אלעזר קאסמאן. היכן ר׳ ברוך גזשיוואטש? השמעת, בחור. יהודי מוּעד הם, הקאסמאנים. סוחרים משונים. כסבורים אתם שיערות הם תורת־משה? עיסקה קלילה כמו כנף־רגנים. ״הבנים־יחידים״ בפולין. יהודים עומדים זה על גב זה. סבא ברוך עולה בחכה. מן החורבה הזאת יזרום הזהב בשפע.

מיד לאחר שפירקו את הסוכה ואספו את תפוחי־האדמה מן השדות הגיעה לדלוטוב כרכרה נגידית, רחבת־ידיים. בכרכרה ישבו כמה יהודים זרים. לכאורה אנשים וארשאים, משום שאחד מהם חבש כובע בעל סרט, כדרך הפריבסים. זקנו של בעל הכובע הלזה היה מסורק ומטופח ואדום, ועיניו, אדמוניות־עליזות, הביטו נכחן מתחת לגבותיו שהיו אף הן עבותות ואדמוניות. הוא לבש מַעפורת נגידית־פריצית. כשירד מן הכרכרה ראו בעליל שהוא גם בעל כרס הראויה להתכבד. השני היה צעיר שחרחר וגוץ, מנומנם במקצת. השלישי — גבוה, רחב־גרמים, לבוש דוקא אדרת עיירונית מרופטת וחבוש קאשקט חסידי רחב. זקנו אפרורי, ארוך ומוזנח, ומתפשט עד מַעלה לחייו; שפמו עבות ומכסה את כל פיו. אף גבותיו עבותות וכאילו משתרגות לתוך עיניו פנימה.

שלושת היהודים הזרים האלה — שבראשם הפסיע בטפיפת־נעימות נגידית היהודי בעל המעפורת והזקן המסורק המטופח, נכנסו לביתנו. הם באו במפתיע, איש לא ציפה לבואם. סבא ברוך היה בשדה. רק אבי היה בבית. היהודים הסתכלו כה וכה, כאילו חיפשו דבר־מה. אבי ניגש אליהם, ברכם ב״שלום עליכם״ ושאל אותם, מי הם.

יהודים. כלומר, יהודים מוארשה. וקודם־כל, היכן ר׳ ברוך גזשיוואטש? — השיב הזר הנגידי בלשון רחבות וארשאית. — ״אני שמי אלעזר קאסמאן מִמנישב. מן־הסתם שמעת, בחור, על הקאסמאנים ממנישב? ובעיקר על הייִ״ש המנישבי לפסח? הא, בחור? אלא מה, לא שמעת?״ — ואלעזר קאסמן טפח אחת־קלה כנגד בטנו של אבי, כאילו הוא מכיר־ומודע שלו זה ימים רבים.

״וכי יש־בנמצא יהודי שלא שמע על הייִ״ש המנישבי הכשר לפסח?״ — השיב אבי. בינתיים התיישבו היהודים בהרחבת־הדעת מסביב לשולחן.

אלעזר קאסמאן פשט את המעפורת, סירק בנעימות את זקנו באצבעותיו, הוציא כיפת־משי נגידית מכיס־מעילו הפנימי, הטיל את כובעו הפריבסי על השולחן וחבש את כיפת־המשי לראשו. עכשיו היתה בו עוד יתר נגידות

ויתר וארשאיות. דיבר בלי־הרף והצביע על שני היהודים האחרים. השניים שתקו בינתיים שתיקה מוחלטת:

"הנה האברך הקטן הזה שמו ר' וולף בּיין. הוא וארשאי, והוא יושב ב"רחובות ההם", ר"ל ברחוב הפראַנצישקאַנים. הוא מנומנם־במקצת, אבל בשעת מקח וממכר או משחק קלפים כולו אש־להבה. ולא רק בעסקים ובקלפים כך, אלא גם... אצל הרבי." — ואלעזר קאסמאן קרץ בעין קונדסית כנגד וולף ביין המנומנם, כמתקן פליטת־פה מצערת, ותוך כך טפח לו טפיחת־ידידות חזקה על כתפו. הפרצוף המנומנם של היהודי הגוץ נתחייך בקושי ותוך כך התעטש בקול. אלעזר קאסמאן אמר לו "אסותא!" ליצנית, ליטף בריפרוף את זקנו האדום והמסורק ויישר את כיפתו על ראשו כמי שמתכונן להשמיע דבר של חשיבות.

"והיהודי הזה", — אמר אלעזר קאסמאן אחרי הפסקה קצרה והראה בידו על היהודי הגבוה והחסון שישב בשתיקה מוחלטת בקרן־זוית וכאילו היה מסתכל בגבותיו העבותות ולאו־דוקא בעיניו — "הנה היהודי הזה, מה אומַר לך, ידידי הצעיר" — חזר אלעזר קאסמאן והפסיק שוב את שטף דיבורו, כאילו מחפש אחר המלה הנכונה, — "אתה, ידידי הצעיר, כפי ששמענו זאת, נכד אתה לר' יהושע'לה קוטנר ויודע אתה יפה־יפה שהתורה עמוקה היא. אולם יהודי זה עמוק הוא עוד יותר. הרבה יותר. משוֹל הוא כמים שקטים המעמיקים לחתור, זה רב מאיר טוימאן־זה. הרי זה יהודי, כפי שאתה רואה אותו, המדבר מעט אבל... מה אומר לך, הוא אֵש־אוכלָה הוא. איש לא הצליח עדיין לנצחו בדין־תורה. אנחנו־כולנו, כל הקאסמאנים המנישביים, כעפרא־דארעא אנחנו לעומתו, ממש אבק־הפורח. תינוקות של־בית־רבן. הוא — מוצאו מן המקום־הנכון, מגור, והוא קרוב־משפחה של הבּלאסים־מגור. אלה הם יהודים שאני־מצדי לא הייתי שם אצבעי בפיהם — משום שנושְכים הם, היהודים הללו. יהודים שעסיסם־בָּם, הבּלאסים מגור. האם שמעת על הבלאסים־מגור, ידידי הצעיר?"

אבי הסתכל ביהודי שמוצאו מן הבלאסים־מגור, שהוא עמוק מן התורה והוא נושך... פניו של היהודי הביעו כל הזמן סתמיוּת רצינית ונזהרת. הוא הסתכל כאילו מתוך גבותיו והיה רושם שכל המדובר כאן אינו נוגע בו כל־עיקר.

אלעזר קאסמאן רצה לדבר עוד, הוא סירק את זקנו הנגידי באצבעותיו, ולחייו להטו ממש, מרוב קורת־רוח שובבה. כיפת־המשי השחורה ישבה על ראשו מַמזרית. לפתע נפתחה הדלת. סבא ברוך הופיע על הסף.

משראה לפניו שלושה יהודים זרים, סבור היה סבא ברוך שהדבר קשור

בעסקי עצים. אף־על־פי שצורתם הוארשאית הזרה של היהודים לא העידה על איזו שייכות עם יערות.

שלושת היהודים הזרים קמו על רגליהם. אלעזר קאסמאן השתַעלֵל נגידית וניגש אל סבא ברוך בזרועות פתוחות, כדרך שניגשים אל מַכּר־ומודע וָתיק.

"עליכם שלום, ר' ברוך", אמר אלעזר קאסמאן עוד בטרם הספיק סבא להקדים שלום־עליכם לאורחים. — "נו, יהודים ימצאוכם בכל מקום. מפני יהודים לא תוכלו להתחבא אפילו ביערותיכם הגדולים. אותי אתם מכירים מן־הסתם. קאסמאן. מן הקאסמאנים המנישביים המפורסמים. יהודים של חג ומועד, הקאסמאנים. היתכן, ר' ברוך, האינכם נהנים לעתים מן הטיפה־המרה, ופסח, אחרי אכילת הדגים, וכי אינכם לוגמים לגימת יי"ש מנישבי? היתכן? השמעתם על היי"ש המנישבי, ר' ברוך? אלא־מה? וכי־לא?"

"שמעתי על היי"ש המנישבי," אמר סבא ברוך בקוצר־רוח. הוא הסתכל ביהודים הזרים ועדיין לא ידע, לשם־מה באו ומה רצונם.

עתה קם ר' מאיר טוימאן בכל רחבותו המאסיבית. גבותיו העבותות הורמו מעל עיניו, ודומה היה: זוג עיניים שחורות וגדולות שמבטן אינו־מופתע־לעולם נקלפות זה־עתה מתוך הגבות. קולו יצא מתוכו בנהימת־צרידה פחה. הקול בקע מתוך ר' מאיר טוימאן כאילו מן־הצד, מתוך איזו פינת שפמותיו.

"הלא תרפוּ, סוף־סוף, ר' אלעזר, מן החריף־חריף המְנישֶבי שלכם!" — הוא פנה בארשת חומרה אל סבא ברוך ואמר:

"באנו אליכם בעניין של מסחר, ר' ברוך..."

משמע סבא ברוך כי השלושה הם בסך־הכל סוחרים בלבד, מיד התחייך. וזאת, אף־על־פי שמימיו לא ראה סבא ברוך סוחרי־יערות כמותם. הם היו שונים לחלוטין מכל הסוחרים שנזדמנו לו מעודו. אפשר יש להם איזה שייכות עם מַנסרות? עכשיו עולים כבר יהודים אחרים, כגון ר' יעקב אנגלמאן.

"מסחר? אדרבה," — התיישב סבא ברוך אל השולחן. — "מה חדשות־טובות תביאו, יהודים?"

אלעזר קאסמאן יישר את כיפת־המשי שעל ראשו וסיבך אצבעותיו הקצרות והשמנמנות בזקנו האדום והמסורק:

"הרי אתם, כדברי הבריות, איש פיקח, ר' ברוך. אצלכם אפילו רובל איננו בבחינת ממזר חלילה. ושבקיאים אתם בצבירת הפרוטות, בלא עין־הרע, זאת רואים בכם יפה, ולא זו בלבד אלא שיצאו לכם בזה מוניטין. הכיצד איפוא, ר' ברוך היקר, מפכים כאן למרגלותיכם ממש הרי נחלי־זהב ואי אתם רואים כלום?"

סבא ברוך נעץ עיניים תמוהות באלעזר קאסמאן.

"אי, איזה מין־יהודי אתם, ר' ברוך," נצטחק אלעזר קאסמאן בצחוק נגידי מפורט, — "או־כלום סבורים אתם באמת שיערות — זה תורת־משה? אבק־הפורח. יש כאן מַעיין בפולין שיהודי יכול לשאוב מתוכו ולשאוב, בשביל עצמו ובשביל בני־בניו, ומתוכו שואבים הקאסמאנים המנישביים זה כמה־וכמה שנים וצוחקים לכם, רב ברוך, וליערות שלכם כולם."

סבא ברוך תהה באי־נוחות. עדיין לא הבין, על שום־מה צריכים יהודי מנישב לצחוק לו.

אלעזר קאסמאן הזר והשתעלל נגידית, תפס שוב בזקנו, נעץ עיניים חקרניות במאיר טוימאן וניגש ישר לעניין:

"הלמאי נאריך כאן בדיבורים אתכם, ר' ברוך־היקר. הלא רואה אני שאוהבים אתם דברים ברורים ואין הבנתכם מַפלגת לסתרי־תורה. אי, סוחרי־יערות, סוחרי־יערות, חסרה בכם להלוטין הלהבה הדולקת בלבו של יהודי אמיתי! אי־כה נסתתמו מוחותיכם באילנות. הנה איפוא מה שיש: הנה באנו אליכם, אני, אחד הקאסמאנים האמיתיים ביותר, וזה שבכאן האברך הלזה וולף ביין מרחוב הפראנציסקאנים, ור' מאיר טוימאן הגדול. ר' מאיר טוימאן זה, מי שירצה לומר לכם, מי הוא — צריך שינקוט לשון השבחים של 'אקדמות'. עוד תתבשמו־מעט בניחוחו של יהודי זה ותראו איזה מין־אוצר הבאנו לכם לדלוטוב. כללו של דבר, רוצים אנחנו לעשות מדלוטוב שלכם — מנישב־שנייה! בסך־הכל נבנה אצלכם בדלוטוב משרפת יי"ש לפסח, וכל פולין תראה־ותירא."

„מה זאת אומרת נבנה" — שאל סבא ברוך בתמיהה. ועדיין לא תפש, מה כוונותיהם של יהודים אלה.

"משמע שאתם, במחילת־כבודכם, יהודי בטלן, ר' ברוך, אף־על־פי שגדולים אתם ממני בשנים, וכן אני אין לי אפילו אחת־מאלף ממה שיש לכם" — נזדמר אלעזר קאסמאן ונאחז בשתי ידיו בזקן עצמו. "מה פירוש נבנה? אתם בעצמכם תבנו לאחר שתלעסו יפה־יפה את עסק־הזהב שהבאנו לפניכם על מַגש של־פסח. אמירה נאה, נבנה!" — נתכעס כביכול אלעזר קאסמאן על סבא ברוך — "הם עושים לנו טובות! הגיעה השעה" — הרים קאסמאן קולו כנגד סבא ברוך, — "שתפקחו עיניכם ותראו מַה אתם זורקים החוצה, לאַשפתות, פה בדלוטוב. יש לנו כאן עסק בשבילכם, קליל ופורח, כמו כנף־רננים. אתם גרסתם יערות כל ימיכם, ר' ברוך, ועדיין לא טעמתם טעמה של משרפת־ייש פסחית. שאלו־נא את הקאסמאנים ממנישב. אף הם יש להם שדות כמוכם, ושדות טובים דוקא. אבל הם צוחקים לשדות. טעמו־נא פעם אחת טעמה של משרפה פסחית ותדעו טעם פרוטה בלא יגיעה יתירה."

סבא ברוך שתק. אלעזר קאסמאן סירק את זקנו הגבירי האדום בכל עשר אצבעותיו הקצרות והשמנות.

"ראשית־כל, אומר לכם למה כל־כך מתאימה דלוטוב לי״ש של פסח. יש די־והותר כפרים בפולין. ואלו אנחנו הטרחנו את עצמנו לבוא אליכם מוארשה ור׳ מאיר טוימאן איננו יהודי קל־תנועה. יהודי כבד, ר׳ מאיר טוימאן זה. כשר׳ מאיר טוימאן מתיישב בכרכרה — למה הוא עושה כן? בקיצור — למה דוקא דלוטוב? צריכני לומר לכם שוב, ר׳ ברוך, שאין אתם יודעים כלל וכלל מה יש לכם כאן. אמנם יש לכם, לדברי אנשים יהודים, תועפות־הון. ואולם יש לכם עוד משהו שאפשר לעשות בו הון. יש לכם ייחוס!" — וכאן נעץ אלעזר קאסמאן שתי עיניים גדולות בסבא ברוך, בעוד ידיו מלטפות פרקי זקנו, מעשה־נגידים.

"ייחוס?" — שאל סבא ברוך בתמיהה חרישית, — "וכי מה אעשה בייחוס?"

"י״ש של פסח," — נזדעק אלעזר קאסמאן בתרועת־נצחון והסתכל במאיר טוימאן. — "הכל יש להם, לקאסמאנים ממנישב, ורק ר׳ יהושע׳לה קוטנר אין להם. ר׳ יהושע׳לה קוטנר הרי זה מכרה של זהב. ליערות, אין ממנו ולא־כלום. י״ש של פסח — זה המקום שאפשר ליטול את הייחוס ולהפכו לזהב. מייצרים י״ש של פסח מייחוס ומנופת — הרי משקה כזה יזרום מישרים לתוך פיותיהם של כל ישראל, ואלו הקאסמאנים המנישביים יסוגו־לאחוריהם בחיל־ורעדה. או־כלום יבוא מישהו אפילו להריח מן הי״ש המנישבי לאחר שאַנחנו נייצר פה את הדלוטובי שלנו? עורו, ר׳ ברוך, ואַל תחמיצו את השעה. צריכים אתם להזמין אותנו לפת־ערב כהלכתה. בתוספת בקבוק יין. הבאנו לכם, בנאַמנת (בנאַמנות), את הצלחת של־מעלה."

כאן השתעל אלעזר קאסמאן, יישר את כיפת־המשי שעל ראשו וסירק בהרחבת־הדעת את זקנו.

וכאן, לפתע, כשלא הספיק סבא ברוך אפילו לפצות את פיו, ניסוט מאיר טוימאן על כסאו בכבדות. הכיסא החריק ממש מתחת לכובד הגוף המאסיבי. כהות פניו עוד האפירה, כאילו נהפך פתאום עורם. עיניו השקיפו נמרצות ממסגרת גבותיו העבותות. שפמותיו השופעים כאילו הסתמרו בתיתם מַעבר לקולו של מאיר טוימאן:

"אוקוביטים של־פסח (מאיר טוימאן לא אמר י״ש, ככל היהודים. הוא אמר אוקוביטים, והמלה כאילו הדיפה את הריח העז־האַפלולי של חביות י״ש נושן) — הרי זו סחורה שיש עליה קופצים הרבה, הרי זה מסחר של ריווח, ואף־גם מסחר של־חריפות. אם יודעים לנהלו כראוי, ובתבונת־חשבון — הרי אפשר לסדר על־נקלה את כל הקאסמאנים המנישביים הללו

ולהשאר בן־יחיד גמור בפולין־כולה. הקאסמאנים בנדאי יתאנו במיני דין־תורה. יהודי אוקוביטים פסחיים אוהבים דיני־תורות. אלא שאם לדיני־תורות — הרי אני מאיר טוימאן."

תוך כדי שעה שלימה הרצה מאיר טוימאן לפני סבא ברוך את כל התוכנית של משרפת הייש הדלוטובית. הלשון בפיו של ר' מאיר, שהיה מוצנע אי־שם בעלטת שפמותיו, הותרה ושפעה דיבורים בדיאלקט אידי משונה לא־שכיח. משפטיו היידיים הצטרפו ממלים קשות חדודיות ומחוסר־פסות ועם זה ציירו תמונות צבעוניות ומושכות את הלב. היה בהם ריח של העזה הרפתקנית, של אקספרימנטים, ושלל אפשרויות מופלאות של רווחים גדולים. סבא ברוך היה כשרוי בתדהמה. עולם יהודי ויום־טובי התחיל מצטייר לעיניו כפרוכות־חג כהות ובשומות. מאיר טוימאן תיאר את היריד הנערך בפרוס הפסח אצל מאליניאק בוארשה. יהודים עומדים שם מידחקים זה על גב זה, מביאים כסף, ו"נהרגים" על יי"ש של פסח. ומה שמתרחש בזה בעיירות יהודים! רבנים מרויחים הון־תועפות בכל אותם דיני־תורה מסובכים שסוחרי־יי"ש יהודיים מביאים לפניהם אחרי החג. וכל זה — רק מפני השפע הרב. וכל אותו מטר־הזהב היורד על היהודים בפולין — עומדים הקאסמאנים המנישביים הם־בלבד ואוספים אל־חיקם. הם שואבים וחוטפים־ושואבים, וצוחקים לעולם־כולו. ויש זולתם יהודים בפולין שמגיע להם איזה חלק בשפע המופלא הזה. הגיע הזמן שהקאסמאנים יחדלו להיות בנים־יחידים לפניו־כביכול.

סבא ברוך היה אדם ברוך־דמיון וחובב נסיונות. היהודים האלה כבשו את לבו. בעיקר הפליאו אותו דבריו של מאיר טוימאן. דלוטוב הרי היא אחוזה גדולה. סבא ברוך — היה בדעתו להשקיע כאן כסף בגידול דגים, ושיהיו בריכות לגידול קרפיונים. מלבד מורת־רוחו לגבי מַנסרות — היה סבא ברוך דוקא נוטה לחידושי נסיונות. בכן, הלמאי לא ינסו גם במשרפת־יי"ש של־פסח בדלוטוב?

משראו שלושת היהודים כי סבא ברוך כמעט שכבר הועלה־בחַפה — קמו שלושתם בבת־אחת מן השולחן. אלעזר קאסמאן הסיר את כיפּונת־המשי וחבש שוב את הכובע הפריבסי בעל הסרט. מאיר טוימאן הופיע גבוה יותר ורחב יותר משנראה לנו עד כה. בקול דשן אמר לו לסבא ברוך:

"הבה נציץ מעט בחוץ. תראו לנו, ר' ברוך, איזו חורבה או כיוצא־בזה, שאין בה תועלת במשק. בחצר פריצית גדולה אפשר תמיד למצוא פונדקים שוממים כאלה. לצורך אוקוביטים פסחיים הרי זה מספיק."

סבא ברוך יצא עם היהודים הזרים החוצה. אבי הצטרף אליהם. היהודים הזרים הפסיעו בין הבצות הסתויות ועירמות עלי־השלכת בבוסתן המקורת.

מתוך הצינה והלחות של יום־הסתיו פרצו שלושת הכלבים הפריציים והנביחו מעט כנגד היהודים הזרים. מאיר טוימאן העמיק־בשתיקה וצעד בכבדות בתוך הבוץ והשלכת. אלעזר קאסמאן לא פסק מדברי הלצה וחידוד על חשבון הקאסמאנים המנישביים. ב׳חצר׳ נמצאו אך־מעט גויים, שאותה שעה עסקו בשדות באסיף תפוחי־האדמה. סבא ברוך הביא את היהודים עד לחורבה ישנה של בית־חומה, עוד מימי אבותיו של קאמוצקי. החורבה לא שימשה עוד אלא כמחסן לגרוטאות כלים. סבא ציוה על גוי שב׳חצר׳ לפתוח את החורבה. בפנימה שררה עלטה. אור היום הסתנן בקושי מתוך גג הרעפים הנקוב. כמה עטלפים מבוהלים נמלטו ברחיפה. כשריווחו יותר את דלת החורבה הפריצית הבקיע ריח־רקבון שהחמיץ. החורבה האפלה היתה גדושה בערימות של שברי־כלים. בקירות נאחזו חֲשרות־חשרות של קורי־עכביש. היהודים הזרים דידו בין הכלים, החליפו דברים, מידדו וחישבנו. מתוך עומקי החורבה קרא מאיר טוימאן אל סבא ברוך שעמד על הסף:

״הבניין הזה נבנה משׁשת־ימי־בראשית במיוחד למשׂרפת אוקוביטים של־פסח.״

גם קולו של אלעזר קאסמאן בקע מבפנים:

״זהב יזרום אליכם מן החורבה הזאת. עתידים אתם לראות, ר׳ ברוך, מה כוחו של קאסמאן מנישבי.״

לאחר כמה ימים נשמע קול פטיש ומַשור בחורבה. התחילו בונים משׂרפת י״י״ש של־פסח בדלוטוב.

שתיים ממשפחות־התורה הגדולות שבפולין משתדכות זו בזו. צדיקים בגן־עדן שותים „לחיים". מרכבות־דואר בבצות שבין לויוויטש לסוכאטשוב. נצחונו של הדוד יקל. באכסניה הלויוויטשית. הדוד יקל מרעיש־עולמות וטוען שכל העולם לא־יוצלחים. יהודים דוחקים את ירחמיאל לתוך המרכבה. הדוד יקל נאלם ככבשה־תמימה. השדות סמוך לימי הפורים. רפבי־הדואר מחצצרים ברחבות הסוף־חורפית. ככה־זה כשנוסעים עם טיפש לחתונה. הדוד יקל שוב נאלם כרחל לפני גוזזים. בצות של סוכאטשוב ושוק של סוכאטשוב. מחותנים נוסעים!

את החורף שלאחר־מכן עשינו שוב בלודזש. אני עדיין למדתי ב׳חדר׳ של ר׳ אהרן. בלילות החורפיים הייתי בא הביתה בקרון־הסחורה הגדול של הווישליצקים. הורי נמלכו־בדעתם והבטיחו למסור אותי לחורף הבא לידי מלמד־גמרא. דבר זה מילא את לבי גאוה. בקוטנה עמדה הדודה איטקה להתגרש מבריש.

סמוך לימי הפורים נסענו כולנו לחתונה. הדוד יצחק, אחיו של אבא — זה שצעד בטוחות בנתיב של עילוי — עמד להתחתן עם בת סוכאטשוב. הכלה היתה מנכדות הגאון ר׳ אברהמ׳לה. אמרו: בשידוך הזה נמזגו שתיים מן המשפחות הגדולות והמפורסמות ביותר שבפולין. זו של ר׳ יהושע׳לה קוטנר וזו של ר׳ אברהמ׳לה סוכאטשובר. בנוסף על כך היה החתן נכד של ר׳ יצחק מוורקה והכלה — נכדה מבית־קוצק. חסידים־זקנים אמרו, כי גם בפמליה של־מעלה נערכת שמחה לכבוד החתונה הזאת. צדיקים שבגן־עדן מבקשים כוסות יין־משומר כדי לשתות „לחיים".

תכונה גדולה קדמה באמת לחתונה החשובה הזאת. בכל החצרות הרבייות התכוננו לנסוע ל״חתונה הסוכאטשובית״. ר׳ אברהמ׳לה היה באותו זמן שר־התורה הגדול שבפולין; הוא נכדו של הקוצקי, והוא עצמו אדמו״ר לחסידים.

מלודזש נסענו ברכבת עד לויוויטש. סוכאטשוב היתה עיירה קטנה ונידחת, שקועה בבצות. הרכבת לא עברה דרכה. לא היתה ברירה אלא לנסוע בקרונות־כילה עגלוניים. בבצות שבין לויוויטש וסוכאטשוב פעל גם „הדואר המיוחד". היתה זאת תיבה צהובה גדולה; מקושטת מצדה האחד בנשר הרוסי. האופנים שלה היו גבוהים ומשונים, שהקישו וגנחו והרעישו תוך כדי נסיעה ובישרו למרחוק שהנה נוסע־ובא „הדואר המיוחד". רפבי הדואר חבשו מגבעות עגלגלות משונות מאוד והיו מעוטרים בפתילי־מישזר אדומים שבהם חצוצרות־פליז מסולסלות. באמצע הדרך או תוך כדי כניסה בשערי סוכאטשוב היו רפבי הדואר מריעים בחצוצרות שלהם. הם ביצעו מנגינות

נושנות, שהיו מהדהדות עזות ומוזרות למרחקים. כשהיה "הדואר המיוחד" עובר ביער והדוורים פוצחים בתרועת נגינתם — אף היער נענה להם בהדים ובנות־קול עזים ומריעים. והיתה סוכאטשוב זו פינה נידחת כל־כך, עד כי בעת שחיסלו בפולין את מרכבות־הדואר — שכחו לחסל גם פה את המרכבות הצהובות הקדמוניות שהשתרכו בבצות של מסלול לויוויטש — סוכאטשוב. הן המשיכו במסלולן כתמול־שלשום. איני יודע, כיצד הצליח הדוד יקל לשכנע את המשפחה כי יסעו לסוכאטשוב לא בקרון־כילה פשוט של עגלונים אלא דוקא באחת המרכבות הקדמוניות הללו. על כל פנים — הוא הצליח בכך. כשהגענו ללויוויטש ברכבת וטילטלנו את עצמנו עד לאכסניה נידחת שבעיבורי העיר, — מצאנו שכל המשפחה הקוטנאית כבר יושבת שם ומחכה לנו. הדוד יקל היה טרוד מאוד ומתקוטט כל הזמן עם חתנו, עם ירחמיאל. בחדר אחר, מיוחד לגברים, ישב בראש אחד השולחנות סבא ר' משה'ל, באדרת־פרווה רבנית, וזמצנפת־פרווה לראשו. הוא החזיק את המטה הרבני בידו והיה ממתין בארשת־פנים חגיגית, משל כאילו שהותו באכסניה הלויוויטשאית כבר נחשבת כישיבה בסוכאטשוב, בקרב המחותנים. לידו ישב יצחק החתן, פאותיו פרועות עילויית והוא חבוש כובע קאשקט־צאמט ולבוש פרווה חדשה המוסיפה לו חשיבות כיאה לעילוי ממשפחת רבנים. סתם יהודים של לויוויטש — שלא השתייכו כלל אל חבורת המחותנים — נידחקו בקפוטות של־חול בין המחותנים הקוטנאיים. היהודים ניגשו אל סבא ר' משה'ל וברכו אותו ב'שלום עליכם'. הנשים הקוטנאיות ישבו בחדר אחר ושתו תה. ביניהן התרוצץ בצעקות צרודות משמשו החדש של סבא ר' משה'ל — יעקב צומבר, הוא חתנו של הירשל נאמן: יהודי גוץ, ערני ושחרחר, בעל זוג עיניים להוטות־שוקקות.

בינתיים נשמעה מבחוץ צהלת־קדמונים של חצוצרה ומיחרק גלגלים. הדוד יקל קפץ ממקומו, פרץ במרוצת בהלה אל חדר הנשים ונזדעק שם בצהלת־נצחון:

מרכבת־הדואר!

בחוץ עמדו באמת שתי התיבות המיושנות, הצהובות. במרום הדוכן ישבו גויים משופמים, במגבעות־עור משונות. החצוצרות ניתלו כנגד חזיהם, ובידיהם שוטים ארוכים. הגויים צלפו באויר בשוטיהם, כאילו הזמינו את הנוסעים שבאכסניה כי ייצאו החוצה. יצאנו. הדוד יקל התרוצץ מלא־שמחה, משל כאילו שלו הן המרכבות. ועוד בחוץ, לעיני־כול, המשיך לריב עם ירחמיאל חתנו. כבש המרכבות היה גבוה מאוד והעלייה לא היתה קלה. לפני מרכבת הנשים נשמעו קולות צעקה וצחוק. הנשים כבדות־התנועה לא הצליחו בשום אופן להכנס פנימה. יעקב צומבר המשמש — אף־על־פי שהיה

במצנפת־צאמט וביארמולקה וחגור אַבנט־חסידים מרופט — עמד ליד הנשים ופיזר בקול רם דברי חידודין דו־משמעיים על חשבון הנשים המתקשות לטפס ולעלות למרכבה הצהובה. גם אצל הגברים לא היה המצב קל. העלייה כבדה על היהודים הקשישים, הגם שהדוד יקל עמד אצל הכבש, צעק וקרא לכל אחד: לא־יוצלח. כשהגיע תורו של ירחמיאל לעלות התחיל ירחמיאל צורח וגונח. הוא נאחז בשתי ידיו בכרסו־שלו ולא הצליח לעלות אפילו ברגל אחת. אשתו ראצה, שהיתה יושבת כבר במרכבה השנייה, כיבדה אותו משם במנה של קללות. הדוד יקל היה כולו ריתחה. באותו מַעמד צרף לירחמיאל כל מיני שמות של גנאי ודופי. גם זה לא הועיל. או־אז ניגשו כמה יהודים לויוויטשיים זרים, נטלו את ירחמיאל על־כפיהם והכניסו אותו לתוך המרכבה. ירחמיאל גנח והדוד יקל עמד כבתחילה אצל הכבש וצעק וקילל. כשהגיע תורו שלו, הוברר שאין הוא מסוגל להעלות אפילו רגל אחת. הדוד יקל השתתק לפתע והתחיל משתעל בכל־עוז. ולא הועיל שום דבר: אותם היהודים הזרים נאלצו לטלטל אף את הדוד יקל בכבודו־ובעצמו ולדחקו פנימה, לתוך המרכבה.

כשישבו כל המחותנים והמחותנות בפנים, התחילו המרכבות לזוז ממקומן. הן זוו בניע־חיבוטים גדול, עד שכל הנוסעים נפלו איש על רעהו. הדוד יקל לא צעק יותר. המרכבות התנועעו בחרקה ודומה היה שכל לויוויטש מתנועעת אתן. הרכבים ממרומי הדוכנים צעקו "נאַ בוֹק"! שפירושו "פנו דרך!" — וצלפו את האויר בשוטיהם. סוף־כל־סוף נפטרו המרכבות מאַחרוני הבתים של לויוויטש ויצאו לבין השדות.

הימים היו קרובים לפורים. השדות עדיין היו מכוסים בשלג רב. ואולם הדרך המובילה לסוכאטשוב לא חיבבה את השלג. דרך זו לא היתה אלא בצה אחת ארוכה מלאה בורות ומהמורות. הבוץ, דומה כאילו הוא מתרתח וניתז בעוז מתחת לאופנים הגבוהים והרעשניים של שתי המרכבות. בשדות הלבנים התעופפו עורבים שחורים ומילאו את חלל העולם בקריאותיהם. המחותנים שבמרכבות נצנפו לפקעת אחת ונאלצו להיאחז־חזק בכל שהוא כדי־אחיזה, כנגד חיבוט־האיברים הזה. סבא ר' משה'ל העלה אמנם בדעתו להשיח קצת עם החתן בדברי תורה, אלא שכל דבר־מעשה היה כאן בגדר הנמנע, לרבות גם שיחת־דברים. לפתע — איש לא ציפה לכך — נשמעה תרועת חצוצרה עזה. שני הגויים נצטהלו בחצוצרותיהם בלב השדות השוממים המושלגים.

ירחמיאל המסכן ישב דחוק בין המחותנים וידיו אוחזות בכרס־עצמו. כל מיחושיו הרבים ננערו בקרבו. ירחמיאל נבהל מאוד מפני קול החצוצרות, פנה אל הדוד יקל וצעק לתוך אוזניו, כי למען־השם יעצרו־נא את המרכבה, —

לא פחות ולא יותר — פה, באמצע שדות־הבוץ, משום שהוא צריך לנקביו.

הדוד יקל היה אדום כולו מעוצר כעס:

"ככה־זה כשנוסעים עם טיפש לחתונה!" — צעק הדוד יקל מתוך פקעת־המחותנים.

ואולם סבא ר' משה'ל פסק: אין מה לעשות. אי־אפשר לגרום ליהודי שיעבור עבירה חמורה כ"בל תשקצו".

ביגיעה רבה הצליחו לאותת ולהודיע לרכבים שעל גבי הדוכנים, כי יש לעצור את המרכבה. היא נעצרה סוף־סוף. ואף מרכבת הנשים נעצרה. דומה, אף הבוץ העמוק שבו דישדשו המרכבות הצהובות המותזות־רפש, גם הוא נרגע. וברחבי השדות המושלגים נשמעה אך קריאתם הפרוצה של העורבים. כשפתחו את דלתות המרכבה חדר לתוכה אויר החוץ הרענן, אויר שלהי החורף. כל היהודים שבמרכבה נאלצו לעזור לירחמיאל ברדתו. ירחמיאל ירד בלב הבצות. סוף־כל־סוף וביגיעה רבה הצליחו המחותנים גם לחזור ולהעלות את ירחמיאל פנימה. כשצלף הגוי בשוטו ואמר להריץ את סוסיו הוברר כי עתה נתחשק גם לדוד יקל להפנות לצרכיו. חזרו והודיעו לגוי, כי ימתין עוד. ושוב התחילה היגיעה הקשה — להוריד את הדוד יקל מן המרכבה ולחזור־ולהעלותו.

כך הגענו, עייפים ורצוצים, עד בתי סוכאטשוב הראשונים. וכאן נקלענו לתוך הרפש האמיתי. העיירה היתה ממש שוחה בתוך הרפש. כשהתגלגלו המרכבות שלנו ברעש ובחרקה בין בתי־העץ הקטנים, דומה היה כי סוכא־טשוב מתעוררת עכשיו מתרדמת־מוות. כל החלונות נפתחו. גולגלות של יהודיות בשביסי־לילה ושל יהודים ביאַרמולקות הציצו מן החלונות. פה־ושם בישרו מחלון לחלון, כי־הנה הגיעו המחותנים מקוטנה. הגויים שבמרומי הדו־כנים הריעו בחצוצרות. כך הגענו ברעש ובמהומה עד השוק של סוכאטשוב.

השוק היה מַדמנה גדולה, שבה דישדשו יהודים וגויים. במבואי חנויות עמדו יהודים וגויים בשיחת־דברים. הכול הסתכלו במחותנים־שמקוטנה. המרכבות שלנו התכנסו בינתיים לבין עגלות־איכרים קטנות שכמעט טבעו בבצת־השוק. סוסונים כפריים קשורים לעגלותיהם עמדו ולעסו ברוח־טובה חציר ותבן. פרות עמדו באמצע הרפש, בוהות טומטומית כנגד המרכבות, ומעלות גירתן. עיזים בודדות שוטטו ברפשה של סוכאטשוב ותקעו זרוביהן המזוקנים לפתחי חנויות של יהודים, כאילו הן מחפשות שם דבר־מה. סוף־כל־סוף נעצרו המרכבות שלנו. סתם יהודי סוכאטשוב עזרו לנו לרדת. קמעה־קמעה נמצאה לנו אכסניה בבתיהם של יהודי העיירה. עייף־ויגע מפני הנסיעה הגדולה והמפרכת מלויוויטש לסוכאטשוב הגעתי אל מיטה מוצעת ונרדמתי כמת.

פרק ארבעים ושלושה

ה'חצר' הסוכאטשובית. הגאון ר' אברהמ'לה והליכותיו. הגוארדיה הקוצקית בסוכאטשוב. הרביצן צנה. ר' שמואל ואסתרל. מאיר בורנשטיין מרעיש־עולמות. היד החזקה. הרב מקינצק. ר' יואב־יהושע פוסק הלכות. שולחים להביא את ליבה.

שם ה'חצר' הסוכאטשובית היה ידוע ברחבי פולין. אחרי מות ר' יהושע'לה קוטנר נותר הרבי מסוכאטשוב, ר' אברהמ'לה, הסמכות התורנית היחידה. כל היהודים בפולין ומחוצה־לה ראו את ר' אברהמ'לה כפוסק־אחרון. ר' אברהמ'לה היה נמוך־קומה ומזורז, אף־על־פי שהיה חלוש וחולה־ריאות כל־ימיו. הוא הצטיין בכל התנועות וכל ההעויות של גאון יהודי מפולין; ודיבורו רהוט כל־כך שרק למדנים מופלגים ירדו לסוף דעותיו. בנוסף על כך נהג ר' אברהמ'לה רבייות, ונוסח־רבייות שלו היה כולל גם סיפורי מעשיות אודות קוצק, בשמו של הקוצקי ובאישיותו ראה ר' אברהמ'לה את שיא השלימות של מעלת־צדיק. בבית־מדרשו של ר' אברהמ'לה נמצאו הגדולים שבלמדני פולין ורבניה, שבאו לסוכאטשוב כדי להשיח עם ר' אברהמ'לה בדברי תורה. מלבדם עוד הסתובבו כאן נתיקי חסידים של קוצק, משיירי הגוארדיה החסידית של אותו רבי גדול ומיזאנטרופי. ר' אברהמ'לה היה משתהה בחפץ־לב עם החסידים הקשישים הללו, שומע את דיבורם הקוצקי החריף ואת דברי־הביטול השנונים לגבי עולם־ומלואו. פעם אחת שאל ר' אברהמ'לה אצל אחד מהם — הוא חזקיה לוויוויטשר — אם עדיין הוא ממשיך להלעיג על צדיקי־הדור. חסידי קוצק, היה דרכם לבטל את כל שאר הצדיקים כעפרא־דארעא. חזקיה השיב לו, כי צדיקי־הדור אינם כדאים שילעגו להם. צדיק אחד בלבד נותר בפולין והוא פדאי למעשי־לגלוג, אלא שמתברר שזה דוקא הרבי שלי, כלומר ר' אברהמ'לה סוכאטשובר עצמו. — כמה אופייני הוא נוסח הסיפור הזה לקוצק! כל מה שהיה בו שמץ ריח של קוצק, אפילו דברי־חידוד פשוטים, בעיני ר' אברהמ'לה היו שקולים כנגד חידושי־תורה מופלאים. אשתו של ר' אברהמ'לה, בתו של הקוצקי עצמו (צנה שמה) נהפכה אף היא לעת־זקנתה לחסיד קוצקי ממין־נקבה. כל החריפות הסאטירית שבאוירת נעוריה, הנוסח והלך־הרוח שסביבת הקוצקי הצטיינה בהם — הכל ניעור בה ונתחדש עליה לעת־זקנתה. היתה נוקטת דיבור חריף ועוקצני, מחוה דעותיה על המקורבים בלי הסתר ומגרשת מעל־פניה את מי שאינו לפי־טעמה. בעלה היה מסתכל בה בכבוד כמו בספר. ומצד שני היתה היא דואגת לו ושומרת עליו ביותר. אמנם, יותר משהיתה

חרדה לשלום הבעל, היתה חרדה לשלום התורה שבו. ואגב, היא היתה האשה היחידה שהגאון ר׳ אברהמ׳לה ראה לנגד עיניו במשך שנים רבות. כניסתן של נשים אל ר׳ אברהמ׳לה בסוכאטשוב היתה אסורה־בתכלית. אפילו אחיותיו שלו לא הותר להן לעבור את סף חדרו. לכל ענייני הנשים במשפחת ר׳ אברהמ׳לה — בעצה ובעזרה — דאגה הרביצן. והיא טיפלה בכך כפי דרך־קוצק, בחריפות ובלא רגשנות יתירה. מה טעם ׳החרם׳ הזה על הנשים בבית ר׳ אברהמ׳לה — על כך נשמעו בקרב החסידים בפולין מעשיות שונות.

שני ילדים היו לר׳ אברהמ׳לה: בן ובת. שניהם נולדו בקוצק, בשנים הראשונות שלאחר חתונתו של ר׳ אברהמ׳לה. ואולם לאחר שקיים ר׳ אברהמ׳לה מצוַת פריה־ורביה — זכר ונקבה בראָם — נסגר רחמה של בת הקוצקי. די! יהודי אינו צריך יותר. משיצא ידי חובת העול שהטילה עליו התורה — כל השאר אינו עוד אלא מעשה היצר, ובקוצק לא פינקו ביותר את היצר־הרע. את בתו שידך ר׳ אברהמ׳לה עם אחיו שלו, עם מאיר בורנשטיין. אמרו על מאיר בורנשטיין, כי היה בעל מוח עילויי אפילו יותר מר׳ אברהמ׳לה, אלא שאת סגולות העילוי רצה להשקיע לא בתלמוד־תורה כי אם במסחר דוקא. מאיר בורנשטיין הרעיש־עולמות במסחריו. הוא הפליג בעילויי־חריפות בניהול עסקיו והסתבך בפלפולי סוחריות. לגבי דברי־תורה אפשר שהיה מצליח בכך, ואולם הוויית־המציאות קהת־מוחין היא ולא ירדה לסוף דעתו של מאיר בורנשטיין. שעל־כן היה מאיר בורנשטיין יוצא מן הקומבינאציות שלו בשן־ועין. חסידים סוכאטשוביים עשירים נאלצו תמיד לחלצו מן הבוץ שהיה שוקע בו שוב ושוב מחמת מוחו העילויי. היו מושיבים את מאיר בורנשטיין כבורר בפולמוסי עסקים מסובכים. חריפות־מוחין שלו היתה מפורסמת אף מחוץ לגבולות פולין, במדינות הקיר״ה. פעם אחת נתחַשק להם לגבירים ממדינות הקיר״ה להביא אליהם את מאיר בורנשטיין לשם איזו בוררות וסופם שקיללו את יום־היוולדם. מאיר בורנשטיין הצליח לסַבך את המסובך בלאו־הכי, עד לאין־התיר. הסכסוכים נמשכו מעתה שנים רבות. מאיר בורנשטיין נטל שכר־בוררות מן המידיינים, ואלו הצדדים הלבינו פאותיהם ועדיין לא זז עניינם כמלוא נימה. אגב, היהודים ממדינות הקיר״ה נתחַבבו הרבה על מאיר בורנשטיין; כשמתה אסתר, בתו של ר׳ אברהמ׳לה וזוגתו של מאיר בורנשטיין, והמוח החריף נתאלמן לחלוטין, לפתע־פתאום — נמלך־בדעתו ונשא אשה מקראקוב; יהודיה גאליציאנית לא צעירה ביותר, וסוחרת ממולחת. הוא השתקע במדינות הקיר״ה תחת מלכות פראַנץ־יוזף קיסר, חבש קאַפליוש של צאמט, כמנהג המקומות הללו, ופאותיו התחילו מתקרזלות מעצמן, כצורת מַחלצים. פאות יהודים של קיר״ה. מאיר בורנשטיין התחיל נוהג בכל תנועותיו והעויותיו כיהודי

גאליציאני ואפילו דיבורו נתגרמן מעט־קט. המוח החריף להט כבראשונה, הפעם בגאליציה.

בנו־יחידו של ר׳ אברהמ׳לה, ר׳ שמואל, מחותנו של סבא ר׳ משה׳ל, היה טיפוס אחר לגמרי. אסתר היתה זערורית. מצד המיחושים והחלישות דומה היתה לאביה הגאון. ר׳ שמואל, לעומת זאת, היה גבוה ורחב־גרמים, בעל חוטם סלאבי בשׂרני ושופע־בריות. חזותו לא היתה בכלל כשל תלמיד־חכם. בריותו הגויית דומה שהשפיעה גם על עולמו הנפשי. הוא היה שליו ורגוע מאין כמוהו. החריפות הקוצקית לא התבטאה אצלו בחוסר־שלוה עצבני אלא ברוגע גאיוני ובטחון עצמי. היה בו לא־מעט מטבעו של עריץ סלאבי, והוא החזיק את בני ביתו ביד־חזקה, אף־על־פי שהרבה מבניו — כפי שעוד יסופר להלן — שהיו אף הם בעלי אופי מוצק ועיקש, יצאו אחר־כך ל״תרבות רעה״. הם הצטרפו אל תנועת־הפועלים המהפכנית, אל הציונים, ואחד מהם נעשה אפילו סופר יהודי (מ. ב. שטיין). אך על ה׳מרידה׳ המעניינת שבבית שמואל נספר בכרכים הבאים.

ר׳ שמואל, היו לנגד עיניו שלוש משימות־חובה; ואל שלושתן חתר מתוך מתינות ועקשנות הראויות־לציון. קודם־כל — אביו הגאון. היות ור׳ אברהמ׳לה היה חלוש ומחוץ לַמעמקי ים־התלמוד היה תמים וחדל־אונים כתינוק, היה ר׳ שמואל המתון והחסון מתייחס אל אביו כאל ילד טיפוחים וחרדות. הוא דאג לכבודו ולתהילתו של ר׳ אברהמ׳לה, לכתבי־היד שלו, ליחסיו עם הבריות ולקשריו עם העולם. ר׳ אברהמ׳לה החלוש הרגיש את־עצמו חסוי ומוגן על־ידי בנו־יחידו רחב־הגרמים, הסלאבי. ר׳ אברהמ׳לה הזכיר תכופות את ר׳ שמואל ב״שאלות־ותשובות״ שלו ואפילו בספריו. כל סברא תלמודית מוצלחת של ר׳ שמואל, ר׳ אברהמ׳לה שיבצה במסירות במסכת דברי־התורה הגאוניים שלו, ובנו נתקרא בפיו ״בני הגאון ר׳ שמואל״. כך נחשב בפולין גם ר׳ שמואל, בזכות אביו הגאון ובאור תורה שלו, כמי שספג־מעט ממידת הגאונות.

תקיפותו של ר׳ שמואל, עריצותו המיושבת וקרת־המזג, הופעתו־תמיד כמעט כהתגלמות חיה של אביו הגאוני וכנושא דברו, — כל אלה גרמו, שר׳ שמואל רכש לר׳ אברהמ׳לה שונאים הרבה. מסביב לר׳ אברהמ׳לה התלקחו כל מיני מחלוקות. אמנם היה הגאון עצמו נאיבי כתינוק, וכן הלא היה מטורד תמיד בדברי־תורה ולא התגרה אפילו בזבוב־שעל־הקיר — אך כנגד־זה היה ר׳ שמואל שׂש להראות את ידו־החזקה. ויד חזקה זו פירושה היה — הגאון ר׳ אברהמ׳לה. היריבים שהעמיד ר׳ שמואל, ללא צורך וללא כורח, כנגד אביו היו מגיעים לפעמים ברוב־מרירותם עד לידי אכילת־קורצא אצל הגובֶרנאַטור. והיה מעשה והיהודי הבטלני הזה נקרא

אל הגנראַל־גוּבּרנאַטור שבוארשה לחקירה! המלשינים טענו — שיא הקו־מיות! — שר׳ אברהמ׳לה עוסק בענייני מַחתרת של פגיעה במלכוּת. להחשיד יהודי כזה במיני חטאים משונים כאלה! אָכן, ההלשנה היתה מכלי־הנשק הבּדוּקים־ומנוסים אצל חסידים שבפולין. כך היה הגאון הגדול לקרבן לצל־תהילָתו, כלומר — לתעלולי יהירוּת של בנו־יחידו.

והיה בפולין עוד אחד, מלבד ר׳ שמואל, שראה את־עצמו כמִשְנֶה לר׳ אברהמ׳לה. אכן, לא מצד מעלת הכבוד, כי אם מעלת התורה. היה זה רבּה של קינְצק, ר׳ יואָב־יהושע.

ר׳ יואָב־יהושע נחשב אף הוא בין גאוני פולין הראשונים־במעלה. הוא היה מיטלטל מכס־רבנות שלו בקינצק ובא לסוכאטשוב רק בשביל שיחת תלמידי־חכמים עם ר׳ אברהמ׳לה. יום שהוא מגיע לסוכאטשוב היה נחשב בעיני ר׳ אברהמ׳לה כיום של חג, משום שרבּה של קינצק היטיב לשחות עמו בים־התלמוד, יותר מכל איש אחר שבגדולי למדני פולין. כשהיו שני גאונים אלה משתקעים בדברי־תורה — שום אוזן למדנית־פשוטה לא היתה מסוגלת לקלוט משהו מדבריהם. דומה היה שכל העולם כולו בוער באש הפילפול שלהם. ר׳ יואב־יהושע זה, רב־אוּמן במלחמתה של תורה לנוכח עמיתו הסוכאטשובי, היה גם הוא, כר׳ אברהמ׳לה ממש, נאיבי וחדל־אונים כתינוק במילי־דעלמא. ר׳ אברהמ׳לה — היה לו בן, הוא ר׳ שמואל, שהחזיק בידו והוליכו צעד־צעד בנתיב החיים. וזאת — אף־על־פי שלא פעם אחת בלבד סיבכו במיני מחלוקות שר׳ אברהמ׳לה לא היה לו שום עניין בהן. מכל־מקום זכה ר׳ אברהמ׳לה שמלאכתו נעשתה על־ידי אחרים וכך יכול היה להתפנות לנפשו ולשחות במים־האדירים של התלמוד. כנגדו היה ר׳ יואב־יהושע יהודי עני ומסכן מטופל ברבנוּת של עיירה נידחת, היא קינצק. מחוץ להוויות של פלפול נאלץ ר׳ יואב־יהושע לעסוק גם בפרנסתו הרבנית. מילא, לפסוק בשאלות כשרוּת עוד הספיקו לו הכוחות. הנשים שהיו מביאות לפניו את עופותיהם המוטלים־בספק נאלצו אמנם לעמוד־מרחוק, בעוד הרב הטרוד־ובהול בוחש בקרביהן של התרנגולות המבוקעות ומשיח למרחוק עם הנשים בלשון־גמרא מסובכת, משל כאילו לא נשים הן אלא תלמידי־חכמים מפולפלים. הנשים התייראו לפצות־פה, עמדו בדלת וחיכו לפסק־דינו של ר׳ יואב־יהושע. ר׳ יואב־יהושע היה גוזר דינן של תרנגולות בניגון של גמרא, כשהוא משרבּב כלפי־מעלה את אצבעותיו הרבניות, דבוקות הדם והפדר, שזה־עתה התעסקו בבני־מעיהם של העופות. עד כאן ה״שאלות״. בדיני־תורה היו הדברים יגעים רב־יתר. ר׳ יואב־יהושע לא היה לו שום מושג בענייני מסחר מודרניים. הוא ראה את הצדדים שהתדיינו לפניו כאילו הם תנאים ואמוראים בתקופת התלמוד וסיבּר־ודרש את טענותיהם במיני

חילוקים וסברות חריפים ומפולפלים. הצדדים לא יכלו לצאת מן הסבך ולא הבינו כלל את לשונו של ר׳ יואב־יהושע. סוחרי קינצק נמנעו מלהתדיין בפני ר׳ יואב־יהושע, ועל כן היתה פרנסתו עלובה־בתכלית. לשם דוגמה, עד היכן הגיעה זרותו לענייני העולם־הזה, נביא את הסיפור דלקמן:

פעם אחת נזדמנו בבית־דינו של ר׳ יואב־יהושע בחור ובתולה שרצו לבטל את השידוך שהוסכם ביניהם. אלא שהם נחלקו בעניין הנדוניה. ר׳ יואב־יהושע ציוה להביא לפניו את השדכן שימסור עדות — שהרי השדכן חייב לדעת מה תנאים הותנו כשהוסכם על השידוך. ״לא היה שדכן בינינו, ס׳איז געווען אַ ליבּע״ (״זו היתה אהבה״) — טען הבחור בביישנות באוזני הרב החריף. על דבר כזה לא שמע ר׳ יואב־יהושע מעודו. לעומת־זאת היה יודע כי ״ליבּע״ שם של אשה הוא, ומשמע שהאשה ליבּע היתה שדכנית שלהם. ״נו, קראו איפוא לליבּע״ — פסק ר׳ יואב־יהושע בקוצר־רוח, ברב־תמימותו.

פרק ארבעים וארבעה

חופה בסוכאטשוב. יוצא: מדבר־שממה לאנוש־בשר־ודם. חוזרים אל הגמרות. יעקב צומבר סופג נזיפה מפי הרביצן צנה.

עד־כמה שהיכולת מַגעת, נקבעו בסוכאטשוב דרכי התנהגות קוצקיות. ב׳חצר׳ של קוצק לא העמידו חופה בערב כנהוג אצל כל היהודים, אלא דוקא בעיצומו של יום. צאצאי הקוצקי ביום חתונתם — היו מקרים שנאלצו לחכות שעות־על־שעות תחת החופה. נרות־ההבדלה הדלוקים הגיעו לקצם בטרם הספיק הקוצקי להגיע מקיטונו למקום החופה. בסוכאטשוב ניטלה מקצת החומרה, אבל מנהג־קוצק להעמיד את החופה בעיצומו של יום קוים בסוכאטשוב במלואו. על כן גם לא החשיבו בסוכאטשוב את הכליזמרים. אמנם אין ברירה, שהרי אין חתונה בלא כליזמרים. אלא שהכליזמרים במקרה זה היו מקללים את יומם. החסידים היו דוחקים ומטלטלים אותם ככלי אין־חפץ, ומשרק פצחו בנגינה מיד נצטעק ר׳ שמואל נגידית: ״יוצא!״ (יצאנו ידי־חובה...) — ור׳ אברהמ׳לה היה פותח מיד בדברי־תורה עם אחד המסובים. הבדחן — אשר זומן כמו לכל חתונה סוכאטשובית, כרע הכרחי — אך־ניסה לפצות את פיו מיד החסידים מחרישים אותו במהומה גדולה. לגבי ר׳ אברהמ׳לה היה בדברי הליצנות משום ביטול־תורה, ומיד פסק ר׳ שמואל: ״מספיק!״ החרוזים ממש נשארו תקועים בגרונו של הבדחן המסכן, שמישהו שָׁמַטוֹ בינתיים בצדיָה מכסאו, בעוד החסידים עטים על השולחן לשמוע דברי־תורה מפי ר׳ אברהמ׳לה.

כך נתקיימה גם חופתו של הדוד יצחק בעיצומו של יום. את החופה העמידו בחצר בית־המדרש של ר׳ אברהמ׳לה; באמצע הרפש הסוכאטשובי־המובהק. בנותיו של ר׳ שמואל היו קטנות־קומה ושחרחרות־חינניות. פרומיט, שנועדה לדוד יצחק, היתה, כמדומה, היפה שבהן; קָטוֹנֶת דשנה, בעלת עיניים ערניות וחייכניות. היא לא לבשה שמלת־חופה צחורה ביום חתונתה. בקוצק היו סבורים, שנשים אינן צריכות ללבוש בגדי־לבן כמלאכי־השרת. לבוש זה יאָה לצדיקים גדולים בלבד. על כן, זכורני, לבשה גם פרומיט הכלה שמלה עם שביסון בגון צהבהב וגם צעיף־הינומה שלה היה צהוב. כל המחותנים וציבור גדול של חסידים עמדו מסביב לחופה, בתוך הרפש. הנשים עמדו בריחוק, בחצר, משום שנשים לא תיראינה במחיצתו של ר׳ אברהמ׳לה. כשהביאו את החתן ואת הכלה אל החופה ניסו הכליזמרים, בעיצומו של הרפש, לעורר־מיתרים, אלא שר׳ שמואל נצטעק מתחת־לחופה

וקרא: "די!" הכליזמרים נבהלו והפסיקו. תחת החופה התחיל סדר־קידושין. הכל נעשה מהר ובזריזות בלא שְׂחִיוֹת ופְּעִיוֹת וסלסולי־זמירות, הכל בנוסח־קוצק.

היות וסעודת־החתונה עתידה היתה שתתקיים אך לעת־לילה, התפזר הציבור כתום סידור־הקידושין, מי לבתי־האכסניה ומי לבית־המדרש. ר׳ אברהמ׳לה הלך להשמיע את שיעורו הרגיל, כחוק יום ויום. גם ר׳ שמואל התיישב על ספרו. למדנים של סוכאטשוב פתחו גמרות שלהם וחידשו פילפוליהם. הכול שכחו כי עתה־זה היתה חתונה בסוכאטשוב. בית־המדרש של ר׳ אברהמ׳לה חזר לצורת חולין למדנית שלו. בסוכאטשוב לא היו מתעדנים בצְרֵמוֹנִיוֹת של חתונה. הכול שבו אל הגמרות שלהם. מאיר בורנשטיין דיבר בענייני מסחר עם חסיד עשיר סוכאטשובי. גם סבא ר׳ משה׳ל ישב ללמוד־תורה עם החתן. המחותנות המקושטות הסתובבו כנפשות מיותרות. כולנו היינו רעבים. סוכאטשוב של ר׳ אברהמ׳לה היתה בבחינת מדבר־שממה לאנוש־בשר־ודם. זוגתו של ר׳ אברהמ׳לה, צנה, בתו של הקוצקי, הבריחה את הנשים בחריפות חסידית — לבל תשוטטנה בין הגברים ולבל תבטלנה אותם מתורתם. גם בגברים הקוטנאים האיצה כי יתיישבו ללמוד. יעקב צומבר המשמש, שנכנס אצל המחותנות מחמת רעבונו לבקש לו פרוסת־עוגה ובאגב־זה הפליט איזה חידודי־נשים, — מיד ספג "פַּסָק" עצום מאת הרביצן; בקול רם, ובאוזני כל המחותנות, התחילה נוזפת בו ומחרפת: „פושע, עוכר ישראל, פלך־לך מכאן, שב ולמד גמרא." יעקב צומבר השפיל את ראשו, בלע את רוקו, הסתלק — רעב ככלב — לבית־המדרש, נדחק לבין הלומדים הצפופים ובקול רם־מזדמר וכעוס התחיל לומד סוגיה במסכת עירובין.

פרק ארבעים וחמישה

סעודת־חתונה סוכאטשובית. מתפלפלים. הבדחן המסכן. הרבנית צנה מלמדת לנשים פרק תרבות. סבתא בלימלה. אהבת־ישראל נוסח וורקה. עם אשה עגונה על־פני פולין. סבתא בלימלה נוסעת ברכבת. "מה פירוש שאתבייש עם יהודים?" עוד־מעט והמשיח בא. צדיקים בימות המשיח. בחפזון. האמהות יוצאות בריקוד לקראת המשיח וחלה של־שבת בידיהן. רחל אמנו. הדוד בונמל. הדוד בונמל שוקע במחול והאוירה היא, בפירוש, של השמחה־לעתיד־לבוא.

סעודת־חתונה סוכאטשובית היתה דומה אך־במעט לסתם סעודות של חתונה. בעצם לא היתה זו אלא בבחינת "שולחן" רבּוי. אלא שהפעם ישב בראש השולחן, ליד ר' אברהמ'לה — החתן, הדוד יצחק. כל־אימת שר' אברהמ'לה פותח את פיו — החסידים דוחקים ונדחקים בכל־כוחותיהם בכיוון לראש השולחן. כמעט שדחקו את החתן מעל כסאו. מַטעמים היו מעט מאוד; ומה שהיה — נאכל בחפזון. כאן לא התעדנו באכילה. בעיקר עסקו בענייני תורה. ובעיקר דיבר ר' אברהמ'לה, ודבריו נאמרו בלחש ובזריזות מופלגת; לאַו כל אוזן תפשה את הנאמר. בנוסף על כך האיץ ר' שמואל בסאַרוורים (מלצרים) החסידיים כי לא יוציאו זמנם לבטלה, אלא יגישו מה שיש להגיש בלא שהיות. לא הספקת לנגוע באוכל שלפניך וכבר חטפו המלצרים את הצלחות, ושיחת־הפלפול החריפה נמשכה־והלכה. ובכל־זאת, חרף כל החופזה המרובה, לא נשאר ר' אברהמ'לה עם הקרואים עד גמַר הסעודה. הואיל וחלוש היה, קראו ר' שמואל לשוב אל קיטונו עוד באמצע הסעודה. כאן התיישב ר' אברהמ'לה אל גמרתו והתחיל למד ביחידות. ובחדר־הסעודה נמשך הפלפול בין שאר תלמידי־החכמים הגדולים.

באולם הנשים היתה הסעודה כמדבר־שממה. שררה דממה מעיקה. בראש השולחן ישבה הרביצן צנה, בארשת ביטול קוצקית, והפילה מורא גדול על כל המסובות. כל־אימת שאחת הנשים רוצה לפצות פה — בתו של הקוצקי נוזפת בה בגערת חומרה ומיעצת לה שתוותר על תשעה־קבין־שיחה שנתברכה בהם ושתזכור שכאן, לא־רחוק, יושב ר' אברהמ'לה עצמו, על התורה, ושיש ליזהר־ולהזהר שלא לבטלו חלילה. ובכלל, מוטב שלא לומר דברים של־שטות. מוטב שתאכלנה, תברכנה, ותלכנה להן לאכסניה שלהן, לישון. יותר מכך אין נשים חייבות. — זה היה הטון שבו ניהלה הרביצן צנה את סעודת־החתונה.

ואולם, בין המחותנות מקוטנה נמצאה אחת, שהרבנית צנה עצמה,

משראתה אותה, מיד הרפתה מחריפותה הקוצקית ואפילו גילתה לעומתה עניווּת וסנטימנטים, — במידה שבת הקוצקי היתה מסוגלת־בכלל לנדיבות ולסנטימנטים.

היתה זאת בתו של ר׳ יצחק מוורקה, סבתא בלימלה.

דיברתי כבר בספרי זה על סבתא בלימלה, ואולם דחיתי עד כה את פירוט הדברים — כדי לתאר את דמותה על רקע רחב יותר. ציפיתי להזדמנות הטכנית הנאותה בשביל לדבּר על סבתא בלימלה בהרחבה ולתאר כראוי את דמות דיוקנה, הדמות המופלאה שבנשים היהודיות שהכרתי מעודי. עתה אתאר אותה כדוגמה נגדית לרביצן צנה, אשת ר׳ אברהמ׳לה.

שתי הנשים הללו — אפשר לראותן, בפירוש, כמייצגות בצורה טבעית ובלתי־אמצעית את שתי הדרכים בחסידות, זו של קוצק לעומת זו של וורקה. הרבנית צנה התייחסה אל הכל בהשקפת־העולם החריפה והמי־זאנטרופית של אביה הקוצקי. היא הביטה על כל הבריות בזלזול, בבוז, וגרשה אותם מעל־פניה כמיני תולעים. היא ביטלה את כולם כעפרא־דארעא, חוץ מן הגאונים הגדולים ואדירי התורה. לעומת־זאת היתה בסבתא בלימלה מידת עניווּת מופלגת. אהבה פשוטה — ובכל־זאת מלאת תבונה — לכל איש מישראל. אהבת־ישראל זו היתה בעצם אהבה לכל בריה, אהבה פנתי־איסטית לעולם־כולו. היתה זאת תורתו המופלאת של אביה ר׳ יצחק מוורקה, ומזג־טבעו כאדם. מובן מאליו שכל הדברים האלה לא היו מודעים אצלה, אלא חצובים ממקור הנפש הטבעי שלה. היתה זאת השקפת־עולמו של ר׳ יצחק מוורקה. סבתא בלימלה התחנכה בביתו, באוירה שבה פעל. היא היתה מבחינה נפשית פועל־יוצא של השפעות אלו.

כשהכרתי אני את סבתא בלימלה היתה זו כבר אשה זקנה, חירשת במידה רבה; צריך היה להשמיע בקול לתוך עצם־אוזניה כדי שתתפוס את המדובר. ואולם החירשות לא הביאתה לידי מרירות כפי אשר יקרה לאנשים קשישים; היא הוסיפה לחיות כל־ימיה בדריכות מופלאת לגבי שני עניינים: עשיית טובות ליהודים, וצפייה למשיח. טוב־לבה כלפי כל אדם מישראל לא היה בו ולא־כלום מן ההשתתפות־בצער ומן הרחמנות, שבדין הן מתעוררות בלבו של השבע כלפי רעהו הרעב. תכונה זו נבעה באמת מאהבתה לכל בריה. אַחְלַי, יאמין לי הקורא: איני מגזים כאן כמלוא נימה. אין זו כוונת־מכוון שלי להעמיד את דמותה של סבתא בלימלה בחוג הקרינה של הדמיון־היוצר. דוקא בנוגע לדמותה של סבתא בלימלה אני משתדל — כמידת היכולת של סופר — להימנע מהשפעות שבהלך־רוח אישי ושבדמיון הסובייקטיבי. ברצוני לתאר את דמותה באור המציאות האובייקטיבית; כפי שהכרתיה.

אספר לקורא כמה דברים־שהיו, כדי שתהיה לו האפשרות לעמוד על מהותה הוורקאית האמיתית של סבתא בלימלה.

סבתא בלימלה התאלמנה בתחילת גיל־העמידה שלה. היא נישאה — כפי שסיפרתי בפרקים הקודמים — לשלושה בעלים בזה אחר זה. שלושתם היו חסידים מפורסמים ולשלושתם ילדה בנים. כשמת עליה בעלה האחרון, ר' פייבוש טורטשינר, ראתה את־עצמה כ„קטלנית" ומאז התחילו ימי־חייה המשונים, הנע־ונדיים. בנותיה היו בעלות־פרנסה ורצו שסבתא בלימלה תשב אצלן. ואולם סבתא בלימלה לא החזיקה מעמד במקום אחד. מעולם לא ידע איש, אימתי היא מארזת חפציה ומתכוננת לנסוע. היא היתה אורזת תרמילה בחפזון, מנשקת את המזוזה, אומרת "היו שלום!" ונעלמת. עברו שבועות־על־שבועות עד שנודע סוף־סוף כי סבתא בלימלה מצויה במקום פלוני — עיר או עיירה פולנית נידחת, מתגוללת על־פי־רוב במרתפים מעופשים בין יהודים עניים, חסידי־וורקה ותיקים, ושם היא חוזרת על־הפתחים כשמטפחת בידה, מקבֶּצֶת להכנסת־כלה בשביל יתומה ענייה. אותה יתומה ענייה — אפשר שנזדמנה לפני סבתא בלימלה אי־שם בשוק או באחד הבתים. מיד התעניינה בה סבתא בלימלה, כאילו היתה נערה אומללה זו מקורבת לסבתא בלימלה זה כמה־שנים. סבתא בלימלה מעולם לא הבדילה בין יהודי ליהודי. הכול היו שמורים בלבה עמוק־עמוק, ואל כולם התייחסה כאחות נאמנה, שופעת אהבה. פעם אחת נעלמו עקבותיה של סבתא בלימלה לחלוטין. שום ידיעה לא הגיעה ממנה. בניה הריצו איגרות לכל מקום לשאול עליה. אין קול ואין עונה. לפתע הגיעה ידיעה מאיזו עיירה נידחת, בקצווי פולין. ומעשה שהיה כך היה: סבתא בלימלה היתה נוהגת לנסוע ברכבות. וכדרך הטבע שלה — בנסיעותיה היתה קושרת שיחות עם שאר היהודים הנוסעים, עם היהודיות, שואלת לצרותיהם ולדאגותיהם, ומספרת על צדיקים ועל המשיח. פעם אחת, בנסעה ברכבת, נכנסה בשיחה עם אשה זרה. הוברר כי זו אשה עגונה־אומללה המיטלטלת על פני פולין כולה לחפש את בעלה שנעלם. וכיצד בת ישראל נוסעת לבדה־לבדה בדרכי פולין הארוכות? "אין לך מי שיתלווה אליך בנסיעותיך?" — שאלה סבתא בלימלה ברב־דאגה. מתברר שהעגונה היא יתומה מכל־צד ואין לה לא מודע ולא גואל. סבתא בלימלה לא האריכה בדיבורים. הרי אי־אפשר שבת ישראל עגונה ויתומה תסע־לבדה על־פני פולין. וסבתא בלימלה ניטלטלה עמה שבועות־על־שבועות בקרונות־כילה, בעגלות, ברכבות, על פני ערים ועיירות בפולין, תוך כדי רדיפה וחיפוש אחרי הבעל שנמלט. לאחר שבועות הרבה נזכרה, שמן־הצורך הוא לשגר איגרת לבניה המודאגים.

ושוב היה מעשה וסבתא בלימלה נסעה ברכבת. יהודי מסכן מחוסר

הוצאות־הדרך נחבא מתחת לספסל, כיון שנסע בלא כרטיס. יהודים שנזדמנו לספסל כזה היו מתיישבים בצורה נאותה, כך שכנפות הקפוטות הארוכות יכסו על הנוסע הבלתי־חוקי הסמוי מתחת לספסל, ולא יפול־חלילה לידי־גויים של הקונדוקטור (הקרר). לא תמיד היה ניתן לרמות את הגוי. אם מַשהו שבאותה ישיבה נראה לו חשוד־מעט, היה גוחן, במחילה, אל מתחת־לספסל, ומגלה את הסחורה־הגנובה. לעת כזאת היהודים שבאותו קרון אוספים קצת זהובים ופודים את היהודי־שנכשל מידיו של עֲשיו. פעם אחת ישבה גם סבתא בלימלה דחוקה בין יהודים על ספסל־טריפה שכזה. תחת הספסל שכב יהודי לא־יוצלח, והיהודים־היושבים כיסו עליו בשולי הקפוטות שלהם. הגוי נכנס. התמונה לא מצאה חן בעיניו. הוא גחן אל מתחת־לספסל, תפס ברגל של היהודי והוציאו כולו במשיכה נאה אל אור היום. היהודי המסכן, שעדיין לא התנסה בנסיונות שכאלה, הרטיט כולו בידיו של הגוי והחוויר כבר־מינן. בקול־בוכים סיפר ליהודים שבקרון, כי בסך־הכל הריהו שדכן שנוסע לעיירה סמוכה להציע שם שידוך, אלא שלא נמצא בידו להוצאות־הדרך. סבתא בלימלה לא שהתה הרבה ונתנה לאותו שדכן לא־יוצלח את כרטיסה שלה, להצילו מכף ידיו של הגוי. הגוי הרפה באמת מן השדכן וניגש אל סבתא בלימלה; משום שעכשיו נהפכה היא ל"נוסע בלתי־חוקי". הוא "הבטיח" כי בלא שום טענות־ומענות יוריד אותה בתחנה הראשונה ושם ינהגו בה כבכל מי שנוסע ברכבת בלא כרטיס. סבתא בלימלה היתה מוכנה־לכל וישבה שליוה על מקומה. אך היהודים שבקרון התחילו אוספים כסף לפדיונה. לבסוף שיחדו את הגוי וקיימו בה בסבתא בלימלה מצוות פדיון־שבויים.

בסמטת בית־הכנסת, ממש מאחורי בית הרב דקוטנה, עמדו כמה בקתות עלובות של עניי יהודים. התגוררו שם אנשים מנחותי־המדרגה שבאוכלוסייה היהודית של קוטנה: פושטי־יד, מנגני־בתיבה, סבלים, ויהודים אחרים מדלי־הדלים ופשוטי־הפשוטים. כל אותם יהודים ויהודיות היו להם, חוץ מעניותם וצרותיהם, גם שמות־גנאי מכוערים. אף־על־פי שאנשים־שכנים היו — הרי מחיצה עבה הבדילה בין בית הרב לבין המשפחות ההמוניות האלו. כשבאה סבתא בלימלה לקוטנה — אפילו בשנים שהיה ר' יהושע'לה בחיים — היה קורה לעתים קרובות שסבתא בלימלה מתיישבת על אחד הספסלים בצוותא אחת עם אותם יהודים ויהודיות שפלי־המדרגה בעלי שמות־הגנאי. היא ישבה בכפיפתם בלי כל הרגשת הבדל, ממש כאילו ישבה במחיצת חסידים של וורקה. היתה מספרת להם סיפורי מעשיות על צדיקים, על נשים צדקניות ועל רבקה הרבנית, אשתו של ר' בונם מפשיסחה. זוגתו של ר' יהושע'לה, סבתא פריבה, לא הביטה בעין־יפה על דברים כגון־אלה.

היתכן כי אֵמה של כלתה, המחותנת של ר' יהושע'לה קוטנר, תתיישב בפומבי בין יהודים שפלים והמוניים כאלה? היא ציוותה על כלתה לאה כי תעיר לאֵמה, שדרכי התנהגות כגון־אלו אינן לפי כבודו של ר' יהושע'לה.

"הכיצד אתבייש לשבת עם יהודים?" — שאלה סבתא בלימלה מעומקי תמימותה, כאילו אין היא מסוגלת כלל וכלל להבין את דברי בתה.

רגש אחר, חוץ מטוב־לבה היהודי המופלג, היתה צפייתה המתמדת, הדרוכה, לביאת הגואֵל. היה ממש מַפליא לראות, היאך האמונה והבטחון שבלבה מתגלמים בצורה קונקרטית. היא היתה מדברת על המשיח כאילו הוא יהודי גלבב העשוי להגיע אלינו בכל רגע ורגע. כשהיה מישהו מתדפק בדלת, ראתה בזה סבתא בלימלה שלוש אפשרויות שוות ביניהן: יהודיה הביאה עופות למכירה, יהודי קבצן בא לבקש נדבה, או שהנה בא המשיח. לקראת שלושתם כאחד היתה נכונה מתוך נדיבות־הלב שלה ומתוך השמחה הווּרקאית. מובן שגם את דמותו של המשיח שילבה סבתא בלימלה במערכת אהבת־ישראל שלה. היא היתה מספרת על השמחות שעתידות להיערך בבתיהם של ישראל לכשיבוא המשיח. כיון שהיתה מַרבה לנסוע ברכבות ונפגשת עם יהודים עניים, נוסעים בלתי־חוקיים, הנדחקים תחת־הספסלים כשגויים מציקים להם ותובעים כרטיסי־נסיעה — על כן היתה סבתא בלימלה אומרת, כי לכשיבוא המשיח יהיו בונמל שלה וכל שאר הצדיקים הגדולים קונדוקטורים ברכבות וכל היהודים עתידים לנסוע ברכבות בלא כרטיסים. בעיקר שמחה סבתא בלימלה לסַפר על תפקידם הנכבד של הצדיקים בימות־המשיח. סבתא בלימלה אהבה גם לחרוז חרוזים. בחצר של הווּרקי חיבבו את מלאכת החריזה. אף "הווּרקי הצעיר" בעצמו היה מתעסק בזה. בעֵת סַפרה על צדיקים ועל מעשיהם בימות־המשיח היתה משבצת בדבריה חרוזים ואומרת כגון־זה: "הצדיקים יהיו קצינים ואנשי־חיל, ויביאו יהודים לפני המשיח יומם ולילה". כל כך — לכשיבוא המשיח, והוא עשוי לבוא כל רגע. יהודים אפילו לא יספיקו לנעול חנויותיהם, ויהודיות — להכין פת־ערב, משום שהמשיח ודאי יבקש להזדרז, הוא לא ימתין. יהודים יצטרכו לילך מניה־וביה, עם המשיח, לארץ־ישראל. באותה חופזת־שמחה של ימות־המשיח יהיו כל הרבּיים וכל הצדיקים־הגדולים — הן שחיים־עדיין והן שחוסים מזמן תחת כנפי־השכינה — בחזקת שמשים ומשרתים של כל אחד־מישראל. עתידים הם לקחתם בידיהם, לדאוג להם, לשאתם בחיקם ממש, מעבר לים, לארץ־ישראל. ומה שיתרחש בארץ־ישראל גופא לכשיבואו לשם כל ישראל, יחד עם המשיח ועם כל הצדיקים, בזה יכולה היתה סבתא בלימלה לסַפר שעות־על־שעות. מערת־המַכפֵלה תיפתח. האבות ירקדו "קוזאַק" לקראת היהודים המתכנסים־ובאים. האמהות, עטורות בזהב

ובפנינים ובשביסי־יקר עין־לא־ראתה, עתידות לצאת לקראת היהודים במחול, חלָה של־שבת בידיהן. רחל־אמנו תקנח דמעותיה מעיניה, תקום מתחת למַצבתה שבדרך־בית־לחם, ותשמח יחד עם כל־ישראל. בית־המקדש ייבָּנֶה רֶגַע־כְּמֵימְרָא. יהודים יגילו־וישמחו בחוצות. המלך דויד ינעים בכינורו. משה יאמר דברי־תורה, ויהודים ישתו "לחיים", ויאכלו חרובים־ושקדים ממש כבחמשה־עשר־בשבט. והוא־בעצמו, כְּבָיכול, יציץ אֵי ממרומי הרקיע השביעי, יגיל־וישמח יחד עם כל־ישראל, יסלח להם כל עוונותיהם וישפוך עליהם מים טהורים עד כי ילבינו ככבשים התמות. מי־יתן וזכינו והגענו־כולנו לאַלתר לאותם ימות־הזהב. סבתא בלימלה היתה סמוכה־ובטוחה בלא ניע ספק, שאף־כי יהודים חיים במצוקה ובעוני ואין פרנסתם מצויה אלא בדוחק — אף־על־פי־כן אפשרי הוא בכל רגע שיחול שינוי עצום במצבם. ימות־המשיח יתחילו מבלי־משים, בבת־ראש.

ואם היתה בכלל איזו אפשרות של אפליה מיוחדת, של ייחוד חיבה, לגבי מישהו מבין היהודים — היה זה לגבי בן־זקונים שלה, הדוד בונמל.

בפרקי ספרי הקדשתי מקום מיוחד לתיאור דמותו של הדוד בונמל, לתיאור דמות חותנו משה־טוביה, והתנהגותו של הדוד בונמל בתפקיד של שוחט. סיפרתי שם, כי הדוד בונמל היה רקדן מופלא והיה משמח לב יהודים לעתות־בשמחה. מכל מקום, בכל הפרנסות שלו, בכל האדיקות שלו, עם המרה־שחורה שלו והשמחות שלו, — היה הדוד בונמל יהודי עני־ואביון, ועוד גם מטופל בילדים הרבה. סבתא בלימלה היתה מודאגת מאוד מפני מצבו. לכשיבוא המשיח — זאת ידעה סבתא בלימלה היטב — עתיד הדוד בונמל לתפוס מקום־בראש. נכד של ר' יצחק מוורקה, שוחט למהדרין, יהודי חסיד ורקדן מופלא — בימות־המשיח, יהודי כזה לא יסולֶא בפז. אך בינתיים, כלומר עד לביאת המשיח במהרה־בימינו, הרי צריך גם הדוד בונמל פרנסה. הילדים צומחים וגדלים. דוקא היו לדוד בונמל בנות יפות־תואר. על פי דרך הטבע שלו היה ר' בונמל משיא את בנותיו דוקא לאלמנים עלובים, ליהודים בעלי־מיחושים ולמלמדים. אהדות מבנותיו נשארו באמת אלמנות צעירות שתינוקות בחיקן והן שבו אל דחקות ביתו העלוב של הדוד בונמל. עול הפרנסה היה הולך־וקשה, ואלו המשיח התמהמה־מלבוא הגם שסבתא בלימלה ציפתה לו כל שעה ושעה.

לעומת־זאת, כל־אימת שנזדמנה חתונה, והדוד בונמל היה יוצא בריקוד בקאשקט שלו הגבוה, וסבתא בלימלה רואה את עיניו השחורות והלוהטות, — היתה יודעת היטב כי השמחה האמיתית שורה על יהודים רק כשהדוד בונמל יוצא בריקוד בציבור ומַראה את יקר סגולותיו. אפילו צדיקים באים לכלל שמחה על־ידי ריקוד של הדוד בונמל, משום שיש בזה מטעם שמחה שלעתיד־

לבוא. וידוע־ידעה סבתא בלימלה, כי גם בערב היום הזה, בפתיחת ריקודי־המצוה, כשהדוד בונמל יגיע לידי התלהבות־ודביקות בריקודיו, כשהוא מחופש כ"דייטש", כלומר "אשכנזי" — גם הערב הזה עתידים אפילו הגאון ר' אברהמ'לה ושאר גדולי־התורה, שיושבים כל־הזמן ומתפלפלים בחריפי־חריפות, עד כדי־כך שסתם־יהודי אף לא יידע פירוש המלות שלהם, — שגם הערב עתידים כל אותם בעלי־המוחין שתתפשט בת־צחוק על פניהם ושייהנו, כמוהם ככל שאר היהודים, משפע השמחה הדולקת־בוקעת מתוך ריקודו של הדוד בונמל. אפילו הרביצין צנה, מבית הקוצקי, תפסיק מהזעמת־הפרצוף לבריות, ועל פניה הצנומים־החמורים יתמשך חוט של חסד.

ובאמת, כך הנה.